ZWART LICHT

Leesexemplaar

Leesexemplaar

ERIC MIN

ZWART LICHT

ANARCHISTEN IN BELGIË ROND 1900

PELCKMANS

Leesexemplaar

[INLEIDING] 7 **Het zwarte licht van de revolte**
Anarchisme in de studeerkamer en het atelier

[EEN] 27 **Wandelen door een wereld of twee**
Élisée Reclus, geograaf en lyrische anarchist

[TWEE] 69 **Met vilthoed en lavallière**
Anarchisten in de Brusselse bohème

[DRIE] 93 **De vlucht vooruit**
Alexandra David-Néel, een vrouw van de wereld

[VIER] 115 **Een onmogelijk leven**
Jacques Mesnil, een dwarse denker

[VIJF] 163 **Leven met een hoofdletter**
Clara Koettlitz, femme de lettres

[ZES] 211 **Een commune avant la lettre**
Libertaire kolonies in de Brusselse voorstad

[ZEVEN] 225 **De pen in rode inkt gedoopt**
Het vrije huwelijk van kunst en anarchie

Leesexemplaar

[ACHT] 269 **‘Eene officieele sluipmoord op een vrijdenker’**

Francisco Ferrer en de nieuwe pedagogie

[NEGEN] 285 **Lachen tot het pijn doet**

De vrolijke wanhoop van Henri Roorda van Eysinga

305 **Dankwoord**

307 **Bibliografie**

323 **Noten**

361 **Register**

Leesexemplaar

Leesexemplaar

[INLEIDING]

Het zwarte licht van de revolte

Anarchisme in de studeerkamer en het atelier

'want wat is het schone anders dan het onmogelijke'
GUSTAVE FLAUBERT

'To infinity — and beyond!'
BUZZ LIGHTYEAR IN *TOY STORY*

Woest hakt een man met een bijl in op een vrouw die zieltogend op de grond ligt — hij is een arbeider met pet en werkkiel, zij een burgerdame met weelderig krullende haren en elegante hakken. Achter hen zien we de lijken van een man en een kind, rechts drie verminkte hoofden en het opschrift 'Montjuich'. Met dit macabere kamerbrede affiche dat huistekenaar Privat-Livemont in zijn hoogstpersoonlijke variant van de art nouveau heeft ontworpen, maakt de Brusselse krant *La Réforme* reclame voor zijn nieuwe, spannende feuilleton *Le masque anarchiste*, dat vanaf 21 november 1897 verschijnt. De lezers van het progressief-liberale dagblad kunnen het tafereel moeiteloos ontcijferen: de man met de bijl is een gewetenloze anarchist, Montjuich de naam van de gevangenis waar vijf van zijn geestgenoten zijn gemarteld na de bomaanslag op een processie in Barcelona in juni 1896. Voor de man in de straat staat anarchisme gelijk aan blind geweld. Waar de libertaire gedachte heerst, waart de dood rond. Was het anarchisme een rebus, er kwamen bommen en granaten in voor.

Leesexemplaar

Een tweede tafereel speelt zich af in het achterzaaltje van een Parijse bistro, waar brallend tuig zich rond de *zinc* schaart om de wereld met slogans te verbouwen. Steinlen tekent, Aristide Bruant levert de tekst van het chanson 'Pus d'patrons' ('Weg met de bazen'). Het tumult na de meeting moet je er zelf bij denken:

'J'suis républicain socialisse,
Compagnon, radical ultra,
Révolutionnaire, anarchisse,
Eq' cætera... Eq'cætera...'

En weg met dit en weg met dat, met de regering en het parlement, met de wetten en het leger, met de kerk en de ploegbazen — '*faut pus de rien!*' Alle dagen vakantie! Maar op de vraag wie dan volgende zaterdag de lonen zal uitbetalen, komt geen antwoord. Bovendien moet dat zootje ongeregeld beter op zijn taal letten.

Voor de derde scène verplaatsen wij ons naar de theaterzaal waar in 2015 het stuk *Passions humaines — De menselijke driften* van Erwin Mortier wordt opgevoerd, een mijmering over ideologie en inspiratie tegen de achtergrond van Jef Lambeaux' monumentale marmeren reliëf met dezelfde titel. Naast Leopold II, architect Victor Horta, de schrijver Georges Eekhoud en enkele nevenfiguren is de Brusselse anarchist en journalist Gilbert Vandecaveye het enige fictieve personage. In het verhaal fungeert hij als de tegenstem die alles — kunst en vorst, liefde en charcuterie, 'socialisten in lakschoenen', adjectieven en abstracties en zelfs de kosmos — in vraag stelt en in afwachting van de nieuwe maatschappij 'schaamteloos gebruik[maakt] van de oude structuren'. Zijn conclusie: chaos is de wieg van elke schepping. 'Kolking, stuwing, dat is de wereld.' Vandecaveye krijgt niet het laatste woord, maar ook deze figuur voldoet aan de stereotypen van onversneden radicaliteit en geweld.

Dat beeld wordt slechts bevestigd wanneer ik door de stapel *illustrés* blader, die rond 1900 in de Franse en Belgische kiosken te koop zijn en de avonturen van de anarchistische militanten vatten in krach-

Leesexemplaar

tige tekeningen, en na de eeuwwisseling ook in foto's. Een reportage in *L'Illustration* laat ons in maart 1889 binnenkijken in de slonzige zolderkamer van de rue Mouffetard in Parijs, waar hoofdopsteller Jean Grave zijn blaadje *La Révolte* volschrijft; het huis is een krot. Dezelfde armoede heerst op een *soupe-conférence anarchiste* in 1892, een meeting die sjofele, norse werklui lokt met een bord warme bouillon terwijl een redenaar in een al even sleets plunje het verlossende woord spreekt. Tussen 1892 en 1894 woeden vooral aanslagen en processen in de kolommen van *Le Journal Illustré*, *Le Petit Journal* en *Le Monde Illustré* — zeg maar de populaire pers. De *dynamiteurs* Ravachol, Vaillant en Henry worden steevast opgevoerd als manische, gewetenloze zonderlingen, wier daden leiden tot visioenen van vernieling en moord. In de beklaagdenbank zitten weliswaar energieke, maar in wezen zielige individuen met glazige blik. Af en toe brengt een journalist enige nuance aan: deze monsters hebben niets te maken met de terechte verwachtingen van een onderklasse die in armoede leeft en die bijstand verdient. Voor *Le Petit Journal* van 3 september 1899 zijn revolutionaire opstootjes in Parijs voorpaginanieuws; een politiecommissaris wordt tegen de grond gewerkt door betogers die met de verboden rode vlag zwaaien, terwijl elders in de stad een kerk wordt bestormd en het meubilair aan stukken geslagen. Satirische weekbladen als *Le Rire* gaan nog een stap verder; de anarchisten die zij in beeld brengen zijn tandeloze zuipschuiten die met revolvers zwaaien. Een enkele keer sluipt er wat erotiek naar binnen wanneer twee heren tijdens een gemaskerd bal naar een rondborstige deerne op een bankje turen. 'Zij is verkleed als anarchiste', zegt de ene man. 'Kijk uit! Misschien zijn haar bommen wel geladen.'

Er komen natuurlijk ook populaire liedjes van, waarvan de teksten en partituren op straat worden verkocht. De *anarchisse* is steevast een leegloper die geen zinvol maatschappelijk alternatief aanbiedt, in het beste geval een idealistisch warhoofd — alles moet weg, van bazen en heiligen tot dassen en corsages, in een attitude die lijkt op die van de punkbeweging in de late jaren 1970. In de *complaintes* of klaagzangen van Vaillant en Ravachol klinkt soms wat begrip door, en medelijden

Leesexemplaar

voor de moeders die deze kinderen op de wereld hebben gezet. Hun vreselijke aanslagen hebben uiteindelijk slechts een handvol slachtoffers gemaakt (negen, om precies te zijn). Bijna altijd is de anarchist letterlijk het 'zwarte beest', de man in de marge. Vergelijk hem met de nochtans niet geheel ongevaarlijke maar salonfähige socialistische militant, die rond de eeuwwisseling almaar meer op respect kan rekenen. In hetzelfde nummer van 25 april 1902 waarin het Franse weekblad *La Vie illustrée* vier bladzijden uittrekt voor de betogingen voor het algemeen stemrecht, waarbij de burgerwacht in Leuven zes militanten doodschiet, krijgt '*le grand agitateur belge M. Vandervelde*', de leider van de Belgische Werkliedenpartij, de voorpagina én een lifestylereportage met foto's van zijn echtgenote en zelfs een inkijkje in de muzieksalon van zijn villa in Terhulpen.

In de populaire beeldcultuur van het Europese fin de siècle is geen figuur zo scherp getekend als de anarchist — of het zou de gestalte van de Joodse bankier moeten zijn, maar daar handelt dit boek niet over. De militant van de libertaire gedachte wordt getypeerd als een leeghoofdige geweldenaar, een dronken tafelspringer of een wereldvreemde teringlijder — de theorieën uit *L'uomo delinquente* van de Italiaanse criminoloog Cesare Lombroso, die misdaad en degeneratie linkt aan fysieke kenmerken, maken school. Als de libertaire ideologie al de krantenkolommen haalt, dan is de rubriek 'moord en doodslag' vaak goed genoeg. Zo groeit in de hoofden van bange blanke burgers – de bourgeoisie is zowat de enige klasse die iets te verliezen heeft – een stevige angstpsychose, die in Frankrijk rond 1894 haar hoogtepunt kent. De ene bomaanslag volgt dan op de andere, in een infernale keten van wraak en vergelding. De terreur van wat 'de propaganda van de daad' wordt genoemd, lokt snoeiharde repressie uit, gevolgd door nieuw geweld. Tussen haakjes: het vermoorden van gekroonde hoofden en staatsleiders lijkt wel een Italiaanse specialiteit, die tussen 1894 en 1900 het leven kost aan een president, een premier, een keizerin (Sissi!) en een koning — de enigszins ridicule poging tot aanslag op de Belgische vorst Leopold II door Gennaro Rubino in 1902 reken

Leesexemplaar

ik niet mee. Het revolutionaire geweld moet de brede bevolking ervan overtuigen dat de nieuwe maatschappij er nu snel aankomt. Dat de aanslagen precies het tegendeel veroorzaken – angst in plaats van engagement, veeleer marginalisering dan popularisering van het libertaire gedachtegoed – zullen de militanten van de harde lijn slechts laat beseffen.

Het zwarte spook dat rond 1900 door het oude Europa waart, is dus echt wel een gevaarlijk beestje. Tegelijk spreekt het fenomeen tot de verbeelding van romanschrijvers en hun lezers, die naar de anarchistische theorie en praktijk staren als konijnen naar een lichtbak. In *Het ivoren aapje*, de Brusselse stadroman van Herman Teirlinck die in 1909 verschijnt, spelen enkele taferelen zich af in het Volkshuis, waar de revolutie wordt gepredikt, en in het stadshart, waar voor het algemeen stemrecht wordt betoogd met de rode vlag. Voor de sleutelsequens verplaatsen de revolutionaire militanten zich naar het bal in de Muntschouwburg tijdens Nieuwjaarsnacht — 'Daar gisten het vleesch en de mensenangst samen.' Een provocateur gooit er een *bombe* in het publiek, en de gevolgen zijn vreselijk:

> 'Zal ik u dat alles beschrijven? In de zaal zelf, in die schemerige holte daar, woelde wat ik hoop dat nooit meer mijn oog zal aanschouwen: de hel met haar brandende rompen, haar wringende armen, haar bang en lang-rekkend gehuil — maar eene hel in duisternis, een zwart vuur van jankende lijven, met, erover, een zonderling rooden gloed.'

De man achter de aanslag, pastoor Pezza, heeft uiteraard Italiaanse roots. Dat het om een rechts-katholiek complot tegen de arbeidersbeweging gaat (en dat de gebeurtenis volkomen fictief is), doet nu even niets ter zake. Teirlinck haalt zijn inspiratie bij de anarchistische terreur.

Net als het libertaire dynamiet wordt de 'vrije liefde' van deze *compagnons* en hun *compagnes* een romaneske topos. Stuiversromans (en occasioneel het meer serieuze werk) vertellen de avonturen van ner-

veuze bommenleggers en samenzweerders, die hun mosterd halen bij de denkers van de beweging — bij Kropotkin bijvoorbeeld, bij de zachtaardige kamergeleerde Élisée Reclus of in de krantjes die journalist Jean Grave op zijn mansarde drukt. In de succesvolle roman *En anarchie* van Camille Pert uit 1901 wordt Ruth, een uit de echt gescheiden schilderes '*de mœurs très libres*' verliefd op Émile, de zoon van een *communard* en een kloon van de terrorist Emile Henry die een bom deed ontploffen in café Terminus. Zo vloeien seksuele vrijheid, kunst en gewelddadige revolte naadloos in elkaar over, met een *crime passionnel* als kers op de taart.

Zeker is dat de anarchistische sympathisanten een kleine minderheid vormen, een groepje wanhopige lui die er ideeën op na houden die veel te groot zijn voor een mens. Een einde maken aan elke vorm van autoriteit — de ijzeren Drievuldigheid Staat, Leger en Kerk, maar evengoed op school en in de slaapkamer — is toch je reinste utopie? Hoe dan ook is het goed toeven aan de rand van de maatschappij, in de echokamer van de vrije gedachte — vandaag zouden we het 'een bubbel' noemen. Het belet de zo intens gehate Staat niet om met harde hand terug te slaan. In Spanje worden anarchisten gefolterd en aan de wurgpaal geëxecuteerd, in Frankrijk wacht hun de guillotine. Strenge perswetten leggen de libertaire bladen aan de ketting, militanten worden geschaduwd. De prille socialistische beweging kan ervan meespreken: lange tijd is het volstrekt verboden om met de rode (en later zwarte) vlag van de revolutie te zwaaien of strijdliederen als de *Marseillaise* en de *Internationale* te zingen. De kreet '*Leve de anarchie!*' kan je rond de eeuwwisseling tot vijf jaar cel kosten. De kranten beseffen dat achter de vaak erg jonge en heetgebakerde bommengooiers en messentrekkers — vandaag zouden wij hen 'geradicaliseerd' noemen — theoretici schuilgaan, intellectuelen als Reclus en Blanqui. Op 19 december 1893 sneert de Nederlandse krant *Het Nieuws van den Dag* dat het 'dergelijke heeren met witte handschoenen achter de schermen' zijn die het vuile werk laten opknappen 'door den daartoe aangehitsten en in staat gestelden minderen man'. Dat klopt niet, maar de toon is gezet.

Leesexemplaar

Lang duurt het hoogtij van de libertaire utopie niet. Na de hausse van de aanslagen in 1894 krimpt het zwarte licht, al flakkert de vlam af en toe weer op. De Belgische dichter en journalist Georges Rodenbach, die in Parijs op de eerste rij zit, stelt al in mei 1897 tevreden vast dat de terreurepidemie is uitgewoed en dat ook de mode van het intellectuele anarchisme is voorbijgewaaid: *'On fut anarchiste comme on était wagnérien. Ce fut une attitude mondaine. Dans les salons meublés au style anglais, on parla avec mépris du capital* […] *Ce fut aussi une attitude littéraire. Toute la littérature d'avant-garde, un moment, se déclara libertaire.'* Rodenbach gebruikt consequent de *passé simple*: de handeling is voltooid. Hij vergist zich. Het momentum van het verbond tussen kunst en ideologie is misschien voorbij, maar het spook steekt in andere gedaanten almaar opnieuw de kop op. Er zullen nog aanslagen volgen. Eentje ontketent zelfs een wereldbrand.

Schrikkelijk en schoon

Het zijn natuurlijk drukke tijden, op dat machtige kruispunt van de wereldgeschiedenis dat 'fin de siècle' heet. Politiek en economie, beeldende kunst en literatuur, techniek en wetenschap belanden in een beslissende stroomversnelling, en heel even lijkt alles mogelijk — zelfs een radicale en diepgaande omwenteling van alle waarden. Blijkbaar hebben heel wat scherpzinnige geesten dat toentertijd perfect aangevoeld: denk aan kunstenaars als James Ensor of de futuristen. Ik pluk het volgende citaat uit het avant-gardetijdschrift *Van Nu en Straks*, eerste jaargang, 1893. Achter het pseudoniem A.V. De Meere gaat hoofdredacteur August Vermeylen schuil. In zijn blad heet het korte essay nog 'Aanteekeningen over een hedendaagsche richting', later wordt het kortweg en efficiënt 'Onze tijd':

> 'Die tijd dien wij meêleven is schrikkelijk en schoon. O raadselig ingewikkelde, bonte, aanlokkende absurditeit, paroxysme, val & oprijzing van rassen & maatschappijen,

Leesexemplaar

> alles weer omgewoeld, alle begrip op-nieuw gepooteld & betwist, 'k voel heel dat leven door mijn geest kloppen…'

Daar staat het allemaal, zwart op wit: de omwoeling van alle zekerheden in het laboratorium van de geest, de lokroep van het ongeziene nieuwe, de diversiteit van al wat is en zijn zal. Dat de jonge Vermeylen zelf een tijdlang *compagnon de route* van het anarchisme wordt, doet niets af aan zijn diagnose: de maatschappij staat op een kantelpunt en heel veel burgers, vooral jongeren, wachten ongedurig op de ideale wereld die eraan komt. In de brede links-liberale beweging wordt de anarchist weleens getypeerd als 'een ongeduldige socialist'. Dat zegt genoeg.

De linkse militanten hebben redenen te over om de zaken te laten vooruitgaan. Dwars door de samenleving loopt een gigantische kloof, met enkele schatrijke individuen en een almaar groeiende bourgeoisie aan de ene kant en een massa behoeftige, zelfs straatarme arbeiders aan de andere. Het kleine België is een van de rijkste landen van de planeet, maar ook hier gist het oproer. In maart 1886 komt er een dramatische revolte van, wanneer de vijftiende verjaardag van de Parijse Commune in Luik tot rellen leidt en de onrust overslaat naar de streek van Charleroi, met wilde stakingen en de vernieling van een glasfabriek (en de bestorming van het somptueuze kasteel van de eigenaar) in Jumet. Een handvol anarchistische elementen heeft deze actie opgezet. Even later leidt een ander sociaal conflict tot een botsing met het leger; charges en de afkondiging van de staat van beleg zijn het gevolg. Het oproer kost een dertigtal arbeiders, vooral jonge mijnwerkers, het leven. Op de lange duur zal het straatgeweld resulteren in een embryonale arbeidswetgeving die het 'lot' van de werkende klasse moet verbeteren, bijvoorbeeld via de reglementering van kinder — en vrouwenarbeid, de leerplicht, de invoering van een wekelijkse rustdag of de creatie van ziekenfondsen.

Voor de anarchisten gaat het niet snel genoeg. Hun grootste bondgenoot én concurrent, de socialistische arbeiderspartij, die nog niet in het parlement is vertegenwoordigd, zet intussen hoog in op de

Leesexemplaar

strijd voor stemrecht, want in het België van 1886 mogen slechts een kleine 140.000 mannen die belasting betalen hun vertegenwoordigers kiezen. Ook daar komen massabetogingen van — denk aan Ensors kamerbrede schilderij *De intrede van Christus in Brussel in 1889*, waarop de menigte defileert onder het rode spandoek '*Vive la Sociale*'. Enkele jaren later, in april 1893, klimmen militanten op de barricaden tijdens de algemene staking die zal leiden tot het algemeen meervoudig stemrecht, een compromis *à la belge* waarbij iedere man minstens één stem krijgt, maar bepaalde categorieën twee of drie. Langzaam, heel langzaam veranderen de politieke verhoudingen en wordt werk gemaakt van wetgeving die de 'sociale ziekte' van zwarte armoede en aperte ongelijkheid moet temperen. Terwijl in het parlement en het Volkshuis driftig wordt gedebatteerd over de organisatie van de maatschappij, gaat het anarchistische mollenwerk in de marge gewoon door. Luister even mee naar wat de libertaire geograaf Élisée Reclus vanuit zijn ballingsoord Clarens in september 1885 aan zijn vriend Jean Grave schrijft. Ik parafraseer:

> '*Voter, c'est abdiquer* — wie stemt, verzaakt, doet afstand van al zijn rechten. De kandidaat die een troon of zetel bemachtigt, gedraagt zich sowieso als onze meerdere en stelt zichzelf boven de wet. Dat een mens als jij en ik als bij toverslag alles zouden weten, begrijpen en in wetgeving omzetten – de afmetingen van lucifers, de bouw van oorlogsbodems, het snoeien van bomen, het uitroeien van inheemse volkeren – is toch al te gek? Ook in het parlement regeert de middelmaat. *Voter c'est évoquer la trahison*. Misschien bedoelen de verkozenen des volks het wel goed en voelen hun eerste dagen op de banken van het parlement aan als een prille liefde, '*quand les candidats sont encore dans la ferveur du premier amour*'. Maar het ontwaken smaakt bitter: zijn omgeving maakt een mens immers tot wie hij wordt. Nederig buigt de bevlogen democraat het hoofd wanneer de bankier hem audiëntie verleent. Stemmen is dit verraad in de hand werken.'

Leesexemplaar

Élisée Reclus is een zachtaardige man en een trouwe kameraad; allicht brengt hij nog enig begrip op voor zijn Brusselse vrienden Hector Denis en Edmond Picard, die de weg van de parlementaire democratie kiezen en in het parlement gaan zetelen voor de socialistische partij. Zijn verdict over stemrecht is evenwel absoluut. Bovendien wordt het ingegeven door een grote luciditeit en een scherp inzicht in de menselijke conditie — of is dit de taal van een ontgoochelde? Je hoort het hem denken: voor je het weet heb je een muur rond je arbeidersparadijs nodig, een geheime politie die je burgers schaduwt en je oppositie liquideert, en een krant die bij voorkeur *De Waarheid* heet en aan de lopende band *alternative facts* — nepnieuws, leugens – brouwt. Hoe correct de diagnose ook is die Reclus, Kropotkin en hun medestanders formuleren, toch is het anderhalve eeuw later nog altijd een raadsel waar zij de immanente zekerheid vandaan haalden dat de ideale wereld hoegenaamd realiseerbaar was, en hooguit een kwestie van tijd. Leefden zij in een net nog overzichtelijk universum, dat nog veel minder complex was dan het onze?

Veeleer dan een vastomlijnd programma was en is het anarchisme een tegencultuur, een way of life. Dat heeft meteen het voordeel van de onduidelijkheid: aangezien het verhaal van het libertaire gedachtegoed in de eerste persoon enkelvoud wordt geschreven — iedereen denkt en handelt vanuit en voor zichzelf — vormen paradoxen en schijnbare of echte tegenstellingen geen probleem. Altijd blijft een begrip als 'wij' vaag: het kan om enkele compagnons gaan met wie je in een commune gaat samenleven, of om de hele mensheid. Almaar opnieuw sluipen toch weer abstracties naar binnen in het gedachtegoed van lieden die zich afzetten tegen lege concepten en veralgemeningen. Gelukkig staat er af en toe een schrandere geest op als Henri Roorda, de Nederlands-Zwitserse wiskundeleraar die aan de vooravond van zijn uitermate lucide suïcide in 1925 de zaak van de anarchie kernachtig samenvat als een werk van improvisatie, overmoed en waan: 'Van tijd tot tijd moet er in de wereld wat wanorde heersen om nieuwe dingen te kunnen laten ontstaan. Wanorde wordt altijd ge-

sticht door slechte burgers, door enthousiastelingen die zich met woorden bedwelmen.'

Het hoge woord 'bedwelmen' valt, en niet voor het eerst. Politieke tegenstanders, rechtse scribenten en politiespionnen willen het fenomeen weleens een nieuwe religie noemen. De Brusselse agenten die rond 1900 de huizen van de lokale anarchisten in de gaten houden, moeten er vooral op letten dat zij geen buitenlandse *coreligionnaires* onderdak geven: de term 'geloofsgenoten' die geregeld in hun rapporten opduikt, zegt genoeg. Voor een rechtgeaarde *anar* die naar het woord van Blanqui *ni Dieu ni maître* — God noch gebod — kent, kan deze vergelijking niets minder zijn dan een belediging, en toch houdt ze steek. In het utopische denken schuilt sowieso een stevige dosis messianisme: het gaat niet alleen om de maakbaarheid van de samenleving — voor deze denkers is die zo goed als absoluut, al is het niet duidelijk hoe de mensheid 2.0 er concreet moet uitzien — maar zelfs om een soort zekerheid: het beloofde rijk komt, en het is binnen handbereik. In februari 1894 citeert de conservatieve Brusselse krant *Le Patriote* trillend van verontwaardiging een sympathisant van Reclus, die de anarchisten '*les religieux de la souffrance humaine*' heeft genoemd, trouwe apostelen van martelaars als (de terrorist) Vaillant, aanhangers van de 'rationele religie van het menselijke lijden'. De bedienaren van dit geloof zonder god gaan te werk met zelfverloochening en een zekere bekeringsijver, '*un zèle apostolique*' die ook eigen is aan de missionarissen die actief zijn in het andere kamp, dat van de reactionaire contrarevolutie. De toon en iconografie zijn vrijwel identiek want behoorlijk universeel, maar ze doen ook christelijk aan. Een eeuw na de feiten is het even schrikken als we in een gedenkboek voor de Nederlandse anarchistische voorman (en ex-dominee) Ferdinand Domela Nieuwenhuis een afbeelding aantreffen van de man in een maliënkolder, uitgedost als kruisvaarder, en een andere waarin hij als een baardige Griekse god de golven bedwingt. Een tekening van Steinlen in *L'Assiette au Beurre* voert de libertaire activist Charles Malato tijdens zijn proces in 1905 op als een Christusfiguur, bewaakt door Romeinse soldeniers — dat is veel meer dan ironie. En heet een van die ontelbare

journaux anarchistes uit het vooroorlogse Brussel niet *La Foi nouvelle*, voorzien van een omslag met een bloeiende boom en een rijzende zon? Dat de redactie vergadert in café *Le Diable au Corps* lijkt een paradox, maar is een mooi voorbeeld van anarchistische humor. En geeft de ontgoochelde libertaire militant Paul Kenis zijn roman over de anarchistenkolonie van Aiglemont in de Ardennen niet de titel *De apostels van het nieuwe rijk?* Een laattijdige bekentenis is dat.

De messiaanse gedachte vinden we ook terug in de rijke iconografie van de beweging, die net als de andere vertakkingen van de brede socialistische stroming — en in het verlengde van de Verlichting, de Franse Revolutie en La Libre Pensée, waarvan zij zich de erfgenaam weet — dankbaar gebruikmaakt van het licht als metafoor voor vooruitgang en bevrijding. Het aantal opkomende zonnen in de anarchistische pers is niet te tellen. In het allereerste logo van het Antwerpse blad *Ontwaking* (1896) wekt de weldadige warmte van de zonnestralen enkele veldbloemen tot leven. Op het briefhoofd van de links-alternatieve Université Nouvelle in Brussel drijft een stevige boom zijn wortels in de aarde terwijl aan de einder de zon oplicht. Bloedrood gloort de nieuwe dag achter de betogers met hun zwarte vlag op Léon Spilliaerts tekening *Homme au drapeau*. Het Nederlandse Kröller-Müller Museum bewaart schetsen van kunstenaar en libertair Johan Thorn Prikker, die de letters 'ANARCHIE' heeft gekrast in de zon die stijgt boven de haveloze stakkers op de voorgrond. De Franse impressionist Camille Pissarro doet hetzelfde in zijn maatschappijkritische album *Turpitudes sociales*. Bij zijn collega Maximilien Luce prijkt in de rijzende zon het woord '*Liberté*' — in het oeuvre van een man met een familienaam als de zijne moet er wel met overgave gegloord en opgekomen worden. Is de brandende toorts van de mythologische figuur Prometheus, die het vuur uit de hemel steelt en aan de mensheid schenkt, iets anders dan een belofte van letterlijke en figuurlijke verlichting, en evengoed het perfecte symbool voor de vrijheid van denken? Tussen 1919 en 1921 publiceert Frans Masereel, het icoon van antimilitaristisch en libertair links, zelfs een echt 'zon-

neboek': zijn beeldroman krijgt de stralende titel *Le Soleil*. Na het donker van de oorlog is de wereld toe aan een nieuwe lente — vol hoop noemen avant-gardegroepen zich nu *Clarté* of *Lumière*. Zelden was een allegorie meer op haar plaats.

En nog staat de dans van de beelden niet stil. In 1922 tekent Albert Daenens de prent *Zonnewende*, de gestalte van een naakte man die naar de hemel reikt terwijl twee priesters met brede hoed en soutane hem aan de grond trachten te houden. Aan deze linosnede dank ik het omslag van dit boek, waarvan de werktitel een tijdlang *Een onmogelijk leven* was, naar de roman die Jacques Mesnil, een van mijn hoofdpersonages, wilde schrijven. Dat het *Zwart licht* zou worden, lag uiteindelijk voor de hand. Geen schijnsel schrijnt ongenadiger dan dat van het anarchistische oproer.

In de titelvignetten van *L'Émancipateur* en *Le Communiste*, de tijdschriften van de libertaire kolonies uit de groene rand rond Brussel, rijst de zon boven een arcadisch landschap; zelfverzekerd kijkt een zaaier op van zijn werk. *Opstanding* uit Sint-Joost-ten-Node gebruikt hetzelfde thema. Let ook op de titels van deze bladen, van *Voorwaarts* tot *Ontwaking*, van *Les Temps Nouveaux* over *Van Nu en Straks* tot *La Société Nouvelle* of zelfs *L'Humanité Nouvelle*: alles oogt nieuw, jong, fris van de lever en vers van de pers, ongezien en ongehoord, maar evengoed onafwendbaar en definitief. De *lutte finale* uit het refrein van de *Internationale* zegt niets anders, want de anarchistische beweging bezit zeker niet het alleenrecht op deze motieven. Strijdbaar stappen betogers achter hun rode vlaggen, terwijl achter hun rug het glorieuze ochtendkrieken zich voltrekt. Een variant is de figuur van de kraaiende haan, embleem én boodschap van het linkse intellectuele tijdschrift *Le Coq rouge* — de huidige maatschappij zal te vuur en te zwaard ten onder gaan. En wat is Émile Verhaerens toneelstuk *Les Aubes* uit 1898 anders dan een bespiegeling over de gouden dageraad die eraan komt nadat de brand is uitgewoed? Aan een collega vertrouwt de dichter toe dat deze toekomstige maatschappij zijn innigste wens is: '*l'avenir tel que je le rêve, purifié, lavé, exorcisé du présent*'. In zijn boekontwerp voor *Les Aubes* laat Théo Van Rysselberghe vlammen knet-

teren in het morgenrood. Dezelfde kunstenaar had eerder al het omslag van Kropotkins *La Morale anarchiste* getekend, waarop dezelfde hoopvolle zon ons toelacht.

De beeldspraak heeft zeker niet uitsluitend een politieke lading. Zo gebruikt schilder en grafisch ontwerper Georges Lemmen het motief in het titelvignet voor het Brusselse tijdschrift *L'Art moderne* in 1891 (gecombineerd met een naakte vrouw die een akker omploegt), voor het omslag van de catalogus van de tentoonstelling van de kunstenaarsgroep *Les XX* in hetzelfde jaar en op het vuurrode affiche voor de lokale 1 meiviering van 1892 — de avant-garde is resoluut oecumenisch. Vlot wordt dit aloude beeld gerecycleerd door allerlei linkse bewegingen. Menige socialistische zangvereniging noemt zichzelf trots De Dageraad, terwijl de gloed van de rijzende zon evengoed verschijnt op diploma's als in de logo's van coöperatieve bakkerijen. Uit mijn prille jeugd herinner ik mij de rode zonnestralen achter de ruggen van de gespierde arbeiders op de papieren zak van de Mechelse coöperatie Vooruit nr. 1, die mijn overgrootmoeder in Leuven jarenlang haar dagelijkse brood leverde. De boterhammen in kwestie leken wel nat karton, maar dat deerde niet. Tot de laatste rit van het bestelwagentje zou haar brood van de '*kopperatif*' komen.

'To infinity, and beyond!'

Wie zijn de militanten die in België het libertaire gedachtegoed uitdragen door bijeenkomsten te organiseren, pamfletten te schrijven en utopische projecten ineen te knutselen? Voor een antwoord op deze vraag heb je minstens een vuistdik proefschrift nodig, zo mogelijk ingekookt tot een boek van enkele honderden bladzijden, dat het onderwerp nauwgezet in kaart brengt en als een standaardwerk wordt beschouwd. Dat boek bestaat. De Leuvense historicus Jan Moulaert heeft het in 1995 gepubliceerd, en sindsdien deed niemand hem die tour de force na. Zijn *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België* is een breed opgezette historische inkijk in het libertaire huis, dat

zoveel kamers telt dat het veeleer een melkwegstelsel lijkt dan een middelgrote gezinswoning. *Zwart licht* heeft deze encyclopedische ambitie niet. Wel wil ik voortbouwen op een thema dat Moulaert beknopt aanhaalt en dat de voorbije twintig jaar het voorwerp uitmaakte van verder onderzoek: het intellectuele en artistieke anarchisme in België rond de eeuwwisseling. In 2005 organiseerde het Émile Verhaerenmuseum op verplaatsing in de Antwerpse Koningin Fabiolazaal de tentoonstelling *Anarchisten rond Émile Verhaeren*. David Gullentops en Hans Vandevoorde bezorgden het gelijknamige boek, dat intussen stukgelezen in mijn kast staat. Erik Buelinckx werkte voornamelijk rond de kunstenaars Albert Daenens en Henry van de Velde. Deze vier auteurs hebben mij geïnspireerd om *Zwart licht* te schrijven. In dit boek wil ik enkele markante figuren voluit — en enkele andere zijdelings, als in een spiegelpaleis — aan het woord laten over hun hoogstpersoonlijke invulling van dit intellectuele anarchisme. Dat is doorgaans sterk individualistisch getint; met de concrete organisatie van de maatschappij van morgen houdt het zich — in tegenstelling tot bijvoorbeeld het anarchosyndicalisme of het libertair-communistische project — nauwelijks bezig. De personages die ik belicht vertegenwoordigen vooral zichzelf, al maken zij deel uit van een losjes geweven netwerk. Net als in heel wat andere domeinen zou een volledig overzicht van een stroming of denkrichting niet alleen onmogelijk zijn, maar vooral een saaie opsomming opleveren. Dat was dus geen valabele optie.

Wie zijn ze dus, deze *citoyens*, *camarades* en *compagnons* – aan drie c's heeft de beweging genoeg – die de wereld wilden veranderen? Intellectuelen, alleszins. Studenten en hun professoren; ze lezen Nietzsche en Ibsen, Tolstoj en Verhaeren. Kunstenaars ook, jonge mannen en vrouwen uit de artistieke avant-garde, die breder is dan je misschien verwacht. Schilders die *lavallière*-dassen en breedgerande hoeden dragen. Mannen met baarden, ook. In die van Kropotkin woont een eekhoorn.

Jan Moulaerts formule 'symbolist in de kunst, anarchist in de politiek' klopt, maar het is slechts de halve waarheid. Meer nog dan van de

symbolistische schilders en dichters krijgt de beweging bijval van een cohorte neo-impressionisten, ook 'pointillisten' genoemd. Kunstenaars die je op het eerste gezicht eerder in burgersalons verwacht, leveren hand — en spandiensten aan de zwarte internationale — denk aan Signac, Van Rysselberghe, Luce of Pissarro.

Het intellectueel-artistieke anarchisme is een kleine wereld waarin iedereen zowat iedereen kent. Een voorbeeld: in 1894 draagt de symbolistische schilder en auteur Jean Delville zijn gedicht 'Le glaive des dieux' ('Het godenzwaard'), dat hij in *La Jeune Belgique* publiceert, op aan zijn vriend Jean Hautstont, een anarchist en musicus uit de Brusselse schutskring rond Reclus; de jongeman wordt verliefd op de operazangeres Alexandra Myrial — later zal zij als Alexandra David-Néel naam maken als wereldreizigster — en componeert in 1912 het eerste volkslied van de Chinese republiek. Zo wip je in dit verhaal moeiteloos van de ene figuur naar de andere. En allemaal zijn het lieden die doorgeleerd hebben; naar een arbeider is het met een vergrootglas zoeken. Tot zijn verbazing stelt een activist vast dat de anarchosyndicalist Georges Thonar, van wie hij een lezing heeft bijgewoond, een typograaf is — een werkmens dus — die zich door zelfstudie heeft opgewerkt. Zijn conclusie (in de progressieve spelling-Kollewijn): 'De anarchistiese beweging is in hoofdzaak een intellektuële beweging.'

Geen blauwdruk voor een nieuwe samenleving moet je van deze lui verwachten, geen sluitende theorie, geen businessplan en zelfs geen marsrichting. Zij plegen geen aanslagen — niet de straat is hun element, maar de studeerkamer of het atelier. Rond 1900 ziet hun generatie de wereld kantelen naar een nieuwe maatschappij die gelijkheid en geluk zal brengen. Loon naar werken. Vrede. De vrijheid om lief te hebben. Schooltjes op kindermaat. Een leven zonder God of gebod.

De een richt een tijdschrift op dat het een week volhoudt. De ander schrijft reisgidsen en gedichten voor zijn geliefde, die hem het echte leven heeft geleerd. Na enkele jaren in de contramine gooit de derde zijn anarchistische theorieën bij het grof huisvuil. De vierde drukt propagandabrochures op een handpers en werkt misschien wel als

Leesexemplaar

informant voor de lokale politie. De vijfde bedenkt de principes van een nieuwe pedagogie en wordt gefusilleerd. Nummer zes verzamelt een handvol lotgenoten in een gammel boerderijtje en wil een autonome gemeenschap oprichten, die overmorgen al op de klippen loopt. De zevende broedt op een nieuwe spraakkunst en spelling, een '*ortografe*' die veel eenvoudiger zal zijn, beter aansluit bij de taal van de gewone man en zelfs de hiërarchische positie van de hoofdletter aanvecht. De achtste denkt vertwijfeld terug aan haar wilde jeugd in de Brusselse bohème en zucht diep wanneer zij jaren later in Parijs tegen een compagnon aanloopt die op straat *l'anarchie* colporteert, '*vrai modèle pour un peintre mystique*'. De negende is een componist die een schrijfwijze bedenkt waarin alle noten evenwaardig zijn. De tiende en laatste gooit de deur dicht met een knal — een al te scherp inzicht is lastig om te dragen.

Absolute beginners willen zij zijn, bloot zijn en beginnen. Iemand worden die — naar de frase van Rainer Maria Rilke – als eerste een woord opschrijft na een eeuwenlange gedachtestreep: *'Einer der das erste Wort schreibt hinter einen jahrhundertlangen Gedankenstrich.'* Hoewel de tabula rasa waarvan zij droomden er niet is gekomen, stel ik een eeuw na hun ijdele ijveren vast dat zowat het hele maatschappelijke programma van hun wankele project in een aanzienlijk deel van de wereld is gerealiseerd. Scholen hebben hun tralies weggehaald, kleuters houden praatrondes en leren timmeren. Het keurslijf van het traditionele huwelijk is ingeruild voor een waaier van relatievormen en seksuele varianten, mannen, vrouwen en alle denkbare obediënties wonen eindelijk in een lichaam dat hun toebehoort (al is zelfs dat niet verworven: vijftig jaar na de sixties en seventies liggen de preutsheid en de zedenpolitie weer op de loer om al te vrijgevochten seksualiteit weer aan banden te leggen). Geboortebeperking en voorbehoedsmiddelen zijn mainstream geworden. In plaats van ongeoorloofde praktijken werden abortus en euthanasie oplossingen. De almacht van de soutane is verdampt, de kramp van het geweten lijkt geweken. Reclus' aarzelende aanzet tot een ecologisch en planetair denken heeft school gemaakt; zijn naturisme kun je belijden op het strand en in het zwem-

bad. Ook de utopie die William Morris in 1890 schetst in *News from Nowhere* is hier en daar ontloken — in stadstuintjes en op balkons wordt getimmerd aan zijn *Nergensoord*, dat een vroege variant was van ecoanarchisme en *Deep Green Resistance*. Wie het niet wenst, hoeft geen dieren te eten. Het antikapitalistische internationalisme heet intussen antiglobalisme en heeft de handen vol met het redden van de planeet — '*join the rebellion*' is het devies, met een x in de o die het logo tot een libertaire banier maakt. Uiteindelijk lijkt het aloude, vermoeide Esperanto zo goed als het enige werktuig uit de anarchistische gereedschapskist dat het niet heeft gehaald. Net als deze halfslachtige poging tot taal waren al die andere sociale innovaties natuurlijk niet het eigendom van het anarchisme: heel wat verwante of zelfs totaal tegengestelde bewegingen gingen er evengoed mee aan de slag.

Het staatsapparaat zelf is een eeuw later natuurlijk niet afgeschaft of doodgebloed, en op politiek vlak is Europa een lappendeken geworden van min of meer behoorlijk werkende parlementaire democratieën. Een rechtgeaarde anarchist hoort het niet graag, maar zelfs een kernbegrip uit Kropotkins denken, de 'wederzijdse hulp' in een samenleving die de rijkdom herverdeelt en ondersteunt wie er behoefte aan heeft, is in zekere zin – en met een geweldige omweg – gerealiseerd: uitgerekend de voormalige anarchist Henri Fuss heeft na de Tweede Wereldoorlog (en met de steun van de brede sociaaldemocratische beweging en haar bondgenoten) in België de krijtlijnen van de sociale zekerheid uitgetekend. Kijk even naar uw ziekenhuisfactuur, en u begrijpt wat ik bedoel. Aarzelend heeft het zwarte licht zich een weg gebaand van de schrijftafel naar het hoofd en het hart van talloze, vaak onvermoede *fellow travellers*.

Wanneer ik in de herfst van 2022 de laatste hand leg aan dit boek en mijn materiaal overloop, valt mijn oog op een passus uit *De leemen torens*, de stadskroniek in brieven die Karel van de Woestijne en Herman Teirlinck nooit echt hebben afgewerkt. Ik bedenk dat ik het boek indertijd veel te snel heb gelezen, op zoek naar clues die de historische figuren achter de romanpersonages kunnen onthullen — dat soort

Leesexemplaar

spelletjes spelen schrijver en lezer wel vaker. Eindelijk vind ik het juiste tempo om Van de Woestijnes proza goed te laten doordringen:

> 'In Vlaanderen was Gent brandpunt van wat uitstraalde als een zwart en schroeiend licht dat bedoelde te louteren en dat intusschen vernielde. Werkstaking na werkstaking vulde straten en pleinen, door de politie leêg geveegd van burgers, met de traag-drentelende, maar dicht-samendringende drommen der werkeloozen die, tegen den rhythmus van hun dolend stappen in, met holle stemmen hortend zongen:
>
> "Al op het dek!
> Voet bij stek!
> Vorremt, Gentenaren,
> Uwe koene scharen!"

en het dreigende:

"En als men ons het stemrecht niet en geeft,
Welnu, dan zullen wij den boel met dynamiet doen springen,
Leve de algemeene werkstakinge!
Wij zullen Leopold zijn hoofd afwringen!"'

'Een zwart en schroeiend licht' — we kunnen er niet naast kijken. Van de Woestijne krijgt dan ook het voorlaatste woord van deze inleiding. In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* kijkt hij aan de vooravond van de Grote Oorlog om naar het libertaire sloopwerk van de voorbije kwarteeuw:

> 'Want deze graag-afbrekende jongeren waren geen dilettanten, geen predikers van de algemeene ijdelheid: opbouwnaturen, geestdriftige levensminnaars; het brein vol scheppingsdrang en vol daden de vuisten, vertoonden zij

Leesexemplaar

> het verschijnsel dat de vernietigingsmanie van elke revolutionaire jeugd toch steeds vruchtbaar heeft gemaakt: bij hun razenden stormdrang tegen alle idolen, bezaten zij een vertrouwen, dat, onverwoestbaar, bij schoone evidentie wel overwinnen moest. Het was begonnen, zooals het meestal begint, met de literatuur. De *Jeune Belgique* [...] moest beleven, dat hare beste en geestdriftigste krachten [...] het huis verlieten en de deuren met gedruisch achter zich toeklakten, om een nieuw gebouw te betrekken, waarvan het uithangbord *Le Coq rouge* de uiterste omwenteling in hare uiterste gevolgen beloofde. Intusschen had Fernand Brouez *La Société Nouvelle* gesticht, waar, naast de nieuwe dichters, de jongste sociologen hun geloof verkondigden in de idealen van de Reclus' en van prins Kropotkin. En de jongere Vlamingen bleven niet uit [...]. De invloed van die literatuur was grooter, dan ooit literaire invloed in België geweest is. Is het misschien gewaagd, van eene *Société Nouvelle*-generatie te spreken, omdat de invloed van dit tijdschrift over meer krachten verspreid en versnipperd lag.'

Was het optimisme? Zelfoverschatting? Wanhoop? Alleen al voor de ijver waarmee deze generatie warhoofden en kunstbroeders enkele cruciale concepten tegen het licht heeft gehouden, de nodige *idées reçues* heeft doorgedacht en de mechaniekjes van de samenleving in gedachten heeft gedemonteerd, verdient zij een diepe buiging.

Al verdient elke uitspraak zijn tegenstem. In Molières *Le Misanthrope* is het de nuchtere Philinte die zijn opvliegende vriend Alceste een spiegel voorhoudt: stel je niet aan, man, hou toch op met je toornige gebral dat nergens toe leidt en de wereld zeker niet zal veranderen — '*le Monde par vos soins ne se changera pas*'.

Haal het doek maar op.

Leesexemplaar

[EEN]

Wandelen door een wereld of twee

Élisée Reclus, geograaf en lyrische anarchist

Het broze papier van de krant *Le Temps* knispert tussen mijn vingers. Op de voorpagina lees ik een bericht over de oorlog in Transvaal en het recentste gezondheidsbulletin van de Nederlandse koningin Wilhelmina — het gevaar lijkt geweken, maar de artsen blijven waakzaam. Onderaan de pagina, in het tekstblok dat op krantenredacties *le rez-de-chaussée* wordt genoemd en bestemd is voor het dagelijkse feuilleton, wacht een spannende episode uit *Le Chien des Baskerville* van Arthur Conan Doyle op lezers die tuk zijn op de avonturen van detective Sherlock Holmes. Op de volgende bladzijde krijgt de rubriek 'Promenades et visites' van sterreporter Adolphe Brisson drie van de zes kolommen. In zijn leerzame portrettenreeks van contemporaine profeten — mannen uit één stuk als Jean Jaurès, Georges Clémenceau of Émile Zola, maar evengoed de Belgische socialistische leiders Edward Anseele en Émile Vandervelde — brengt hij op woensdag 7 mei 1902 vanuit Brussel een nieuwe aflevering. De titel: *M. Élisée Reclus, vegétarien*.[1]

Brisson kent zijn vak. Hij bouwt de spanning op door in de aanhef van het stuk zijn studieobject neer te zetten als een illustere Franse geograaf, tevens auteur van de populaire *Nouvelle Géographie universelle*, een monumentale encyclopedische studie van de planeet, die

Leesexemplaar

vanaf 1872 in wekelijkse afleveringen is verschenen en uiteindelijk negentien vuistdikke delen en bijna twintigduizend bladzijden telt. Vervolgens komt de lezer te weten dat Reclus na de Parijse Commune een tijdlang uit Frankrijk is verbannen. Uiteindelijk heeft de geleerde zich in Brussel gevestigd, waar hij nu 'een teruggetrokken, meditatief en enigszins mysterieus leven leidt. Hij zou anarchist zijn en *partisan de l'union libre entre les sexes*; hij eet uitsluitend fruit en misprijst de wetten en zeden die het menselijke gedrag regelen.' Maar Brisson weet evengoed dat deze grote geest zich ver houdt van het journaille en zijn deur slechts op een kier zet voor een kleine kring van discipelen. Het komt er dus op aan een list te bedenken. Wanneer Reclus zijn vraag voor een interview minzaam afwijst, herinnert de journalist zich dat de man een notoir vegetariër is. De portier van Brissons Brusselse hotel kent het adres van de enige zaak in de hoofdstad waar je geen vlees op je bord krijgt, en even later zit de reporter incognito in een hoekje van het restaurant in de Arenbergstraat op zijn prooi te wachten.[2] In een buffetkast zijn propagandabrochures voor een rationele en gezonde voeding uitgestald, van de hand van ene dokter Nyssens. De arts blijkt een van de stamgasten te zijn; hij wil wel even uitleggen dat hun *maître* Élisée Reclus als jongetje van vijf zo sterk werd getroffen door het dierenleed op een boerderij dat hij prompt besliste om geen dieren meer te eten. Het menu oogt die avond alleszins copieus: romig witlof, in kokosboter gefruite aardappelen, hopscheuten met ei, vruchtentaartjes en sprankelende aardbeienwijn zonder alcohol, die het gezelschap toch in de juiste stemming kan brengen. Een jongeman met lang krullend haar '*à la façon des esthètes*' declameert ongevraagd fragmenten uit het epische toneelstuk *Les Aubes* van de dichter Émile Verhaeren.[3] Niemand let op het mannetje met het gegroefde gelaat en de sneeuwwitte haardos dat een vrije plaats aan tafel heeft gevonden en het vegetarische discours van Nyssens aanvult, maar naadloos laat overgaan in een revolutionair pleidooi voor een betere wereld. Élisée Reclus is *in the house*.[4]

Leesexemplaar

De Belgische hoofdstad is de laatste thuishaven van deze Griekse held op zijn retour. Na een bewogen leven in dienst van de aardrijkskunde en de revolte meert de wereldreiziger daar in februari 1894 aan. Dat zijn aanstelling als hoogleraar — *agrégé* — aan de lokale Université Libre iets als een misverstand is, zal snel blijken.[5] De zaak heeft grote gevolgen, maar vooral een rijke voorgeschiedenis.

Reclus' overvolle leven leest als een avonturenroman die je niet zomaar in een handomdraai samenvat. Élisée is een zoon van een calvinistische dominee uit het stadje Sainte-Foy-la-Grande in de Dordogne, het derde kind in een rij van veertien. Hij studeert theologie in Montauban en aardrijkskunde in Berlijn — de geografie is een roeping die hij deelt met zijn latere medestanders Peter Kropotkin en Leon Metsjnikov.[6] Als tegenstander van Napoleon III wijkt hij uit naar Londen. Hij zoekt het geluk in Ierland, New Orleans en Colombia. Werkt als essayist voor de prestigieuze *Revue des Deux-Mondes* en stelt reisgidsen samen voor uitgever Hachette; dat brengt het nodige geld in het laatje. Hij wordt socialist en anarchist van de brede 'strekking' Blanqui-Proudhon-Bakoenin. Meldt zich aan als vrijwilliger in het 119de bataljon van de Garde nationale — *les Fédérés* voor vriend en vijand — en in de compagnie van militaire ballonnen, geleid door de fotograaf Nadar, die Parijs in 1870 tegen de Pruisen verdedigen.[7] Uiteraard trekt Reclus op 18 maart 1871 de kaart van de revolutionaire Commune, die een radicaal socialistische maatschappij wil vormgeven. Al op 4 april wordt hij tijdens een schermutseling bij de schans van Châtillon gearresteerd — '*le fusil à la main*', al heeft hij geen schot gelost. Na een maandenlange gevangenisstraf in Bretagne wordt Reclus veroordeeld om gedeporteerd te worden naar het bagno van Nieuw-Caledonië; zijn vriend Nadar staat hem bij wanneer de gevangene met *matricule* 5598 S 71 zich in de winter van 1871 voor de Krijgsraad verdedigt.[8] Een internationale petitie van een honderdtal wetenschappers, onder wie Charles Darwin, leidt ertoe dat de straf wordt omgezet in een tiental jaar verbanning.

Tot in de herfst van 1890 zal Reclus in Zwitserland wonen en vanuit zijn ballingsoord de wereld bestoken met anarchistische traktaten

en een stapel wetenschappelijke artikels, die een plaats krijgen in de imposante *Nouvelle Géographie universelle*. Hij ontmoet Bakoenin bij het Lago Maggiore en de schilder Gustave Courbet in Vevey, waar deze ex-*communard* probeert te vergeten dat de Franse Staat hem laat opdraaien voor de heropbouw van de Colonne Vendôme, die in 1871 door zijn wapenbroeders is gesloopt. In het dorpje Clarens is ook de anarchistische prins Kropotkin een van Reclus' buren. Het *exil* bij het meer van Genève kleurt zwart en rood. Van hieruit gooien een handvol nijvere intellectuelen olie in het raderwerk van de revolutie, die er nu snel zal aankomen in Parijs of Londen.

Op deze plek werkt Reclus ook het manuscript van *Histoire d'une montagne* af, een populair aardrijkskundig traktaat dat leest als een avontuurlijk jeugdboek en dat net als zijn voorganger *Histoire d'un ruisseau* uit 1869 zijn weg naar een breed publiek zal vinden. Uitgever Hetzel publiceert de beide delen in zijn *Bibliothèque d'Éducation et de Recréation* naast succesauteurs als Jules Verne, Alexandre Dumas *père*, Hector Malot en architect Eugène Viollet-le-Duc, die op zijn beurt een *Histoire d'une maison* (1873) en een *Histoire d'une forteresse* (1874) op de wereld loslaat — in deze roerige, daadkrachtige epoque staat er geen maat op de honger naar kennis en methode. Generaties Franse scholieren verslinden Reclus' vlot geschreven en pittig geïllustreerde deeltjes, die hen meenemen op een *roadtrip* door de wijde wereld. Het klassieke maar deinende, zelfs dansante proza van de geograaf scherpt hun blik en prikkelt hun verbeelding. In een tijd waarin het leven aan een ongeziene versnelling toe is, zijn Reclus' verhalen over het gebergte en de rivier – van de druppels die opwellen uit de bron tot de meanders van de stroom en het brakke afvalwater in de grootstad – vooral lessen in traagheid, daden van ondergronds verzet tegen de rotvaart waarmee de industriële wereld naar de haaien gaat. In het libertaire utopia van de geograaf is er evengoed plaats voor maatschappelijke vooruitgang als tijd om te bewaren wat goed is, met eerbied voor andere en oudere manieren van leven in bevolkingsgroepen van wie we heel wat kunnen opsteken — inboorlingen in verre landen bijvoorbeeld, of arme boeren op het Franse platteland. Ook daarom kan

Leesexemplaar

Reclus' oeuvre gelezen worden als een aanzet tot een ecologische politiek en een korteketeneconomie.[9] In zijn handen wordt het vak aardrijkskunde eindelijk een vorm van sociale geografie, iets tussen sociologie en geschiedschrijving. Voor deze geleerde is geografie niets anders dan geschiedenis in de ruimte, zoals geschiedenis een soort van aardrijkskunde in de tijd is. De data van 'beslissende' veldslagen of de regeerperiodes van vorstenhuizen zijn veel minder belangrijk dan de invloed van kunstenaars en wetenschappers. Geen Alexander 'de Grote' voor Reclus: in zijn werk moet de veldheer het stellen met het epitheton 'de Macedoniër'.

Zowel in zijn wetenschappelijk oeuvre als in zijn essays over de maatschappij van morgen voel je de brede adem van een vrije mens. De sterkste passages drijven op het aanstekelijke ritme van een stevige wandeling; menige markante zin is een alexandrijn. Dat is evengoed het geval voor Reclus' natuurbeschrijvingen als voor zijn libertaire traktaten of zijn uitgebreide correspondentie, die na zijn dood in drie delen zal worden gepubliceerd. Hier wordt het woord wereld op de cadans van de *marcheur*: wie wandelt, deint mee op het ritme van de zinnen terwijl hij ze in zijn hoofd opschrijft — de muziek van de taal op de maat van de hartslag in het lichaam van de wandelaar is waar de betekenis begint. Schrijven ontstaat in zijn lijf, als een mindere vorm van dans.[10] Was deze geograaf een fietser, dan beklom hij de bergen '*en danseuse*'. En met een naam als de zijne — Reclus betekent letterlijk 'de opgeslotene', 'de kluizenaar' — moet Élisée de wereld wel tegemoet treden. Het is geen vrijblijvende *Wanderlust* maar een fysieke noodzaak: stappen wil hij, bergen beklimmen, al zijn kleren uittrekken en in vijvers duiken.

Dat is precies wat de man uit Sainte-Foy-la-Grande altijd heeft gedaan. Van hem hoef je geen kant-en-klare blauwdruk voor een nieuwe samenleving te verwachten, maar iets als inspiratie, geen gedetailleerd plan maar *goesting* om eraan te beginnen. Precies daarom hebben Karl Marx en Friedrich Engels, die andere aanvoerders van de *International Workingmen's Association* alias de Eerste Internationale, geen hoge pet op van dat Franse warhoofd, die dilettanterige *touche-à-tout*.[11] In de

Leesexemplaar

classificaties van het politieke denken bestaat er geen categorie 'lyrisch anarchist', maar ze zou Élisée Reclus perfect passen.

Naar Brussel!

De geleerde die in 1894 aanspoelt in België brengt een imposant curriculum vitae mee. Tussen zijn werk als sociaal geograaf en docent door is hij al meer dan dertig jaar actief in de anarchistische beweging, voornamelijk met pen en papier. Hij werkt mee aan het tijdschrift *Le Révolté* dat Kropotkin in Genève laat drukken. Als libertair denker maakt Reclus naam met bevlogen artikels, die tot brochures en boeken worden gerecycleerd. Ook in Brussel is zijn naam een begrip. Het voorwoord voor *La Conquête du pain* is van zijn hand; als een 'rood boekje' avant la lettre prijkt Kropotkins bestseller sinds 1892 ook in het koninkrijk België in de boekenkast van iedere linkse intellectueel die zichzelf respecteert. Reclus leidt evengoed traktaten van zijn strijdmakker Ferdinand Domela Nieuwenhuis in als het reisverhaal van de Belgische ontdekkingsreiziger Adrien de Gerlache de Gomery, die in 1897 met zijn schip de Belgica naar Antarctica vaart.[12] Geen heikel onderwerp gaat Reclus uit de weg. Hij schrijft over het vrije huwelijk en over vegetarische voeding, over de doodstraf en kolonialisme, over naturisme en atheïsme, over de grootstad en het platteland, over universele solidariteit en wereldvrede en – als het echt niet anders kan – over de ietwat kortere weg naar de nieuwe maatschappij die de anarchistische bommengooiers willen inslaan. Wie de utopie najaagt, maakt weleens brokken. Dan weet de wijze Reclus het ook niet meer: het ene moment veegt hij terroristen als Ravachol, Vaillant of Henry mild de mantel uit, een andere keer houdt hij zijn antwoord in beraad of durft hij te vinden dat een opstandeling altijd gelijk heeft. Ook als er slachtoffers vallen.

De kranige zestiger die in Elsene terechtkomt, is een icoon van de progressieve beweging, een influencer wiens impact niet mag worden onderschat. Een karakterkop, ook: kijk naar de prachtige fotoportret-

Leesexemplaar

ten die zijn goede vriend Nadar door de jaren heen in zijn studio heeft gemaakt, naar de tekeningen van Théo Van Rysselberghe en Eugène Carrière of naar de delicate buste die beeldhouwer Constantin Meunier heeft geboetseerd: uit de leeuwenkop van de ziener priemen energieke maar droeve ogen.[13] De geleerde heeft niet de rijzige gestalte die je misschien verwacht van een goeroe waar iedereen naar opkijkt; hij is veeleer een pezig mannetje van 1,65 meter.

Als wetenschapper krijgt Reclus tijdens de Wereldtentoonstelling van Parijs in 1889 een plaatsje in het *Panorama van de Geschiedenis van de Eeuw*, het profane pantheon waarop de mondaine schilders Alfred Stevens en Henri Gervex meer dan zeshonderd helden uit het recente Franse verleden vereeuwigen. In 1907, twee jaar na Reclus' dood, wordt een nieuwe avenue vlak bij de Eiffeltoren naar hem vernoemd; niet de anarchistische stokebrand krijgt hiermee een eerbetoon, maar de wereldvermaarde geograaf — niets is zo goed voor je naambekendheid als de combinatie van twee deeltijdbanen. Een hardnekkige legende wil dat de *communard* Reclus en zijn goede vriendin Louise Michel door een bewonderaar zijn vereeuwigd op een gebeeldhouwd kapiteel in de Parijse Jardin du Luxembourg.[14]

Ook dat is Reclus: de laatste encyclopedische geest van het Avondland, een profeet zonder god, een zachtmoedige opa die de avond van zijn drukke leven in Brussel komt doorbrengen. Waar anders?

Reclus kent België en zijn hoofdstad goed. In de *Nouvelle Géographie universelle* heeft hij '*Bruxelles, en flamand Brussel*' getypeerd als een van Europa's meest dynamische metropolen.[15] In 1879 telt hij in het stadshart tweehonderdduizend inwoners, in de uitdijende randgemeenten dubbel zoveel. Als in een Baedeker-gids schetst de auteur de belangrijkste bezienswaardigheden — het indrukwekkende Gerechtsgebouw en de gloednieuwe Beurs, de vermaarde schilderijencollecties, het Wiertzmuseum, het observatorium van allround wetenschapper Adolphe Quetelet… De geograaf laat niet na te vermelden dat de razendsnel groeiende Université Libre een privé-initiatief is en geen enkele band heeft met kerk of staat. Zij omvat vijf faculteiten en telt zeventig professoren voor ongeveer negenhonderd studenten.

Leseexemplar

Wanneer Reclus de drukproeven van zijn boek corrigeert, weet hij nog niet dat deze instelling straks een sleutelrol in zijn leven zal spelen.

Als een van de culturele hoofdsteden van Europa kent Brussel nauwelijks haar gelijke. Voor de toeristische meerwaardezoeker wil Reclus wel even de parken en tuinen in het zonnetje zetten. Geen anekdote ontsnapt aan zijn arendsoog: hij weet zelfs dat je op het kerkhof van Laken naar het praalgraf van de operadiva La Malibran kunt gaan kijken.[16] Maar de aardrijkskundige heeft ook zijn economische huiswerk grondig gemaakt en vastgesteld dat het ietwat bizarre, tweetalige landje bij de Noordzee is uitgegroeid tot een industriële wereldmacht.[17]

Voor hij definitief zijn intrek neemt in de hoofdstad heeft onze wereldreiziger Brussel al enkele keren bezocht. In 1885 loopt hij even aan bij zijn zieke dochter Magali, wier partner als architect in België aan de slag is. De hoofdstad van het koninkrijk is een magneet voor politieke vluchtelingen en bannelingen. Zij scholen vooral samen in Sint-Gillis en Elsene, waar ook Élisée Reclus en zijn broer Élie zullen landen. Enkele van deze tijdelijke gasten hebben naam gemaakt: de radicale denkers Blanqui en Proudhon, madame Sébert (die Victor Hugo in 1851 onderdak aanbiedt) en de revolutionaire socialist Emile-Hector Aubry, die na de Commune de wijk neemt naar België en in Brussel als lithograaf en *phototypiste* aan de slag gaat.[18] Als deze vakman niet aan het werk is in zijn fotoatelier in de Jamarlaan, zo stellen politiespionnen vast, woont hij congressen van de Internationale bij of trekt hij naar bijeenkomsten van de vrijdenkersbond Les Solidaires.

Onderweg naar de revolutie is het goed toeven in de salons van de hoofdstad, waar je eindeloos kunt converseren over het Esperanto en de weldaden van de vegetarische levenswijze. Het libertaire socialisme dat in deze kringen wordt beleden, lijkt wel een modieus taalspel onder gelijkgezinden. Met de revolterende arbeiders en andere havelozen hebben deze intellectuelen en hun denkbeelden niet veel te maken. Meer dan een pragmatisch strijdplan voor een betere wereld is het anarchisme van Reclus en co evengoed een tijdverdrijf voor lieden van stand als een krachtige mythe, net zoals het begrip 'alge-

mene staking' dat na de eeuwwisseling zal zijn: een hersenschim die de massa vroeg of laat in beweging zal brengen.[19]

Vriend en vijand, aristocraat en armoezaaier zijn er immers rotsvast van overtuigd dat de nieuwe maatschappij er onherroepelijk aankomt. Buikgevoel en exacte wetenschap zeggen niets anders: '*the times they are a-changin*' — het is een blijde boodschap zonder bijbel. Overmorgen misschien gebeurt het, of volgend jaar. Daarover zijn de kleine groepjes libertaire militanten, die her en der in de hoofdstad hun blaadjes drukken, spaarzaam bijgewoonde congressen organiseren en elkaar het licht in de ogen niet gunnen, het roerend eens.[20]

Er is nog een belangrijke link tussen de geograaf en het kleine land bij de Noordzee. Tijdens het débacle van de Commune heeft Reclus kennisgemaakt met de Antwerpse activist en boekhandelaar Victor Buurmans, secretaris van het socialistische Volksverbond in de havenstad en hoofdredacteur van het weekblad *De Werker*. In de aanloop naar de revolte is de man naar Parijs gesneld om de wereld te veranderen. Prompt heeft hij zich aangesloten bij het 161ste bataljon van de *Fédérés*.[21] Net als Reclus wordt Buurmans op 4 april bij Châtillon omsingeld en in de boeien geslagen. Ook hij belandt in het sinistere fort van Quélern bij Brest in de Finistère. Aan het einde van de bewoonde wereld wachten de gevangenen daar op hun proces en hun deportatie naar Nieuw-Caledonië. Daar ontluikt ook Buurmans' levenslange vriendschap met Reclus. Deze laatste geniet menig privilege: hij kan brieven schrijven, schaken, wat studeren en krijgt een baantje in de bibliotheek.[22] De geleerde brengt zijn lotgenoten de basics van het Engels en de aardrijkskunde bij. Op zijn beurt krijgt hij Vlaamse les van Buurmans, die ook andere gevangenen helpt en daarvoor tot 35 dagen eenzame opsluiting wordt veroordeeld. Wanneer Reclus in augustus wordt overgebracht naar het militair hospitaal op het nabije eilandje Trébéron — de directeur wil zo zijn invloed op de andere gedetineerden dwarsbomen — zullen beide mannen elkaar lange brieven schrijven.[23]

Alvast voor deze oud-strijders loopt het avontuur van de Commune goed af. Na diplomatieke druk uit België wordt Buurmans in januari

1872 vrijgelaten; hij vestigt zich in Montreuil nabij Parijs. In de lente van dat jaar wijkt Reclus met zijn gezin uit naar het vrije Lugano. Aan een baantje bij de libertaire drukkerij in Neuchâtel kan hij Buurmans helaas niet helpen.[24] De Antwerpse spring-in-'t-veld trekt dan maar naar Amerika, maar de expeditie loopt slecht af. Buurmans keert terug om in het oude Europa twaalf stielen uit te proberen en met overgave te mislukken. Toch houden hij en Reclus contact. In 1878 vraagt de geograaf hem om de drukproeven te lezen van zijn aantekeningen over de Vlaamse zaak — die hij begrijpt en genegen is — en over de stad Antwerpen, die in het deel *Belgique* van de *Nouvelle Géographie universelle* zullen verschijnen.[25] Mocht Buurmans een en ander kunnen aanvullen, graag! In zijn dankwoord maakt Reclus immers liever ruimte voor een voormalige *communard* dan voor de een of andere reactionaire geleerde die hem bij zijn onderzoek helpt. Reclus wijst er zijn vriend nog op dat de Vlaamse strijd voor taalvrijheid uiteindelijk breder moet gaan, en dat je beter uit het vaarwater blijft van de Duitse cultuur waarmee veel pangermanistische activisten zich verwant voelen — voor je het weet, schuiven die perfide Pruisen hun 'natuurlijke grens' op tot de Noordzee! Reclus mag dan een dromer en een warhoofd zijn, maar ik vraag mij af of hij in deze brief aan Victor de bui van de Grote Oorlog en de Vlaamse collaboratie met de bezetter ziet hangen.[26]

Vriend Buurmans gaat nog een bochtig parcours in de contramine tegemoet. In juli 1889 komt de voormalige libertaire socialist, die nu in Nanterre woont, terecht in het vaarwater van de rechts-populistische beweging rond generaal Georges Boulanger, een houwdegen die ooit nog mee de Commune heeft bevochten.[27] Victor laat zich nu Voisin-Buurmans noemen en waagt zich in de politiek, maar ook dat plannetje mislukt. Daarna zoekt hij de luwte op, tot de boulevardpers hem inhaalt. Wanneer Victors echtgenote Elisa in 1899 te horen krijgt dat haar man wil scheiden om een zoveelste nieuw leven te beginnen, jaagt zij hem een kogel door het hoofd. Op haar proces in april 1900 leest de advocaat die de familie van het slachtoffer verdedigt het getuigenis à décharge voor van Victors trouwe kameraad Reclus, dat

ook in *Le Figaro* wordt afgedrukt. Buurmans, zo betoogt de geograaf, was de best denkbare makker, de zorgzaamste bondgenoot en een medewerker die uitblonk door '*ses rares talents d'écrivain, son éloquence naturelle, sa verve abondante, la justesse de ses expressions*' — nooit laat een Reclus een vriend in de steek.[28] Elisa wordt vrijgesproken.

Dat *père* Élisée de laatste jaren van zijn leven in het regenachtige België zal doorbrengen, staat al tijdens zijn Zwitserse ballingschap in de sterren geschreven. Samen met zijn broer Élie, die tijdens de Commune conservator van de Franse Bibliothèque nationale is geweest en als antropoloog een sterke reputatie heeft opgebouwd, is hij een van de schranderste pennen van het Belgische maandblad *La Société Nouvelle*, het vlaggenschip waarmee de progressieve notariszoon Fernand Brouez de wereldzeeën van de utopie bevaart.[29] In dit ongemeen boeiende tijdschrift — een sociologisch en literair forum voor de brede linkerzijde, van sociaaldemocratie tot anarchisme — publiceert Élie de ene populairwetenschappelijke bijdrage na de andere, maar wanneer broer Élisée een zeldzame keer toeslaat — in 1889 bijvoorbeeld, met twee expliciet libertaire pamfletten — is het raak. Geen mens kan nog naast zijn revolutionaire inzichten kijken, ook rector Hector Denis en de leden van de raad van bestuur van de Brusselse universiteit niet, die de geograaf in de zomer van 1892 overvallen met een onverwacht aanbod, '*an offer he can't refuse*'.[30] De geograaf krijgt zomaar een onderwijsambt aan de Université Libre de Bruxelles in de schoot geworpen. Een dankbare Reclus laat weten dat hij graag op het aanbod ingaat en zijn cursus vergelijkende aardrijkskunde aan de faculteit Sociale Wetenschappen begin 1894 zal aanvatten. Tegen die tijd moet het laatste deel van de *Nouvelle Géographie universelle* afgerond zijn.[31] Alles op zijn tijd.

Dat de burgerlijk-liberale ULB — het *libre* in de naam betekent zowel 'vrijzinnig' als 'losgezongen van de Staat' — hem tot *agrégé* aanstelt, komt de geleerde goed uit. Met de voltooiing van zijn levenswerk is enig uitzicht op een regulier inkomen altijd meegenomen, en het aardige salaris is zeker niet te versmaden. Reclus heeft ook een politiek

motief om de optie Brussel open te houden. Het zijn drukke dagen voor een man die door de publieke opinie nu eens als een onschadelijke dromer, dan weer als een staatsgevaarlijke samenzweerder wordt weggezet. Sinds het anarchistische straatgeweld opgang maakt en terroristen de propaganda van de daad in praktijk brengen, beseft de geograaf dat hij onder vuur ligt. Een uitstap met de tijdmachine naar het Parijs van die woelige dagen kan voor de lezer van vandaag een en ander verklaren.

Duizend bommen en granaten

Onder de straatstenen van de Europese metropolen — of beter: op de voorpagina's van de populaire kranten en in de hoofden van de wereldverbeteraars die de dagen aftellen — gloeit het magma van de revolte. In april 1890 maakt de even alziende als kritische schrijver Edmond de Goncourt in zijn dagboek een aantekening over de Parijse manifestaties die voor 1 mei zijn aangekondigd; het *mouvement* '*nihilo-socialiste actuel*', dat de dans leidt, heeft niet eens een consistent programma voor de nieuwe maatschappij, maar hooguit een mistig tabula rasa waarna het paradijs zichzelf wel zal inrichten, zo sneert hij.[32] Precies een jaar later, op 1 mei 1891, hakt de Franse politie hard in op betogers en stakers, met een tiental doden als trieste balans. Londense revolutionairen gaan met dynamiet aan de slag, terwijl een jonge dichter uit de vriendenkring van Oscar Wilde er zijn pistool afvuurt op het parlementsgebouw — als *acte gratuit* kan dat tellen. In de roerige Spaanse havenstad Cádiz vallen slachtoffers; anarchistische opstandelingen worden in Barcelona in de gevangenis van Montjuïc gefolterd en aan de wurgpaal geëxecuteerd. Meer hebben de nihilistische misdadiger François Koenigstein alias Ravachol en zijn kornuiten niet nodig om in en rond Parijs een terreurcampagne op te zetten. Tot dan heeft de kerel slechts de tombe van een schatrijke gravin opengebroken (voor de juwelen) en een stokoude kluizenaar vermoord (voor het geld), maar plots ontdekt hij een nieuwe roeping als wreker van

de arbeidersklasse. In maart 1892 worden de woningen van een rechter en een openbaar aanklager opgeblazen, en wanneer Ravachol op een Parijse boulevard in de boeien wordt geslagen, slaat de paniek toe. Zelfs de brave Reclus weet het even niet meer. Hij gruwt van wapengekletter, maar is onder de indruk van wat de beklaagde op zijn proces vertelt en schrijft bewonderend over 'zijn moed, zijn goedheid, zijn nobele ziel en de edelmoedigheid waarmee hij zijn vijanden vergeeft' — zelfs de ober van café-restaurant Véry, die hem heeft verklikt.[33] Enkele dagen later slentert een van Ravachols medestanders rond etenstijd het bewuste etablissement binnen. In zijn boodschappentas smeult de lont van een bom. De explosie veroorzaakt een bloedbad waarin twee aanwezigen de dood vinden. Uiteindelijk wordt Ravachol op 11 juli 1892 geguillotineerd. Een golf van aanslagen is het gevolg, want de ene bommengooier wreekt de andere. Voor zijn medestanders gaat Koenigstein de legende in als een icoon van onbaatzuchtigheid. De man wordt afgebeeld als een martelaar, gevat in een stralenkrans en met de guillotine als passiewerktuig op de achtergrond. Op het wijsje van 'La Carmagnole' zingen de anarchisten luidkeels *'Dansons la Ravachole. Vive le son d'l'explosion!'*

De intelligentsia klimt op volstrekt imaginaire barricaden. Essayist Octave Mirbeau kiest Ravachols kant, en in de links-intellectuele *Revue blanche* beeldt huistekenaar Félix Vallotton de terdoodveroordeelde af als een held. Aan de vooravond van de executie drukt het prestigieuze Franse literaire tijdschrift *Entretiens politiques et littéraires* een 'Éloge de Ravachol' af, waarin schrijver Paul Adam de lof zingt van het nobele Slachtoffer, tevens '*Rénovateur du Sacrifice Essentiel*'.[34] In hetzelfde nummer treffen we ook nog Verhaerens gedicht 'La Mort' aan en een brief van Élisée Reclus — in roerige tijden kan ook nabijheid een misdrijf zijn. Almaar opnieuw wordt Ravachol opgevoerd als een nieuwe heilige of vergeleken met de gekruisigde Christus. Om de kinderen van een medeplichtige financieel te steunen, wordt een collecte georganiseerd. De bijbehorende petitie wordt ondertekend door schrijvers als Verhaeren, Henri de Régnier en Jehan Rictus.[35] Ook sympathisanten als de schilder Camille Pissarro en schrijver

Octave Mirbeau zijn van de partij. In een brief aan Nadar bekent Reclus dat hij Ravachol als een schrandere en grootmoedige figuur beschouwt en de dagen aftelt, 'gelukkig en tevreden, luisterend naar de storm van de revolutie, die gestaag dichterbij komt'.[36] Intussen leest hij nog wat drukproeven na en bereidt hij zijn vertrek naar Brussel voor. Hij weet dat de politie zijn doen en laten in de gaten houdt, maar er is voorlopig geen haast bij.

Als het in Parijs stortregent, vallen er in België altijd wel wat druppels. Op 1 mei 1892 is de stad Luik al opgeschrikt door bomaanslagen: een handvol lokale anarchisten wil het vuur van de revolte doen overslaan naar de Lage Landen en trekt ten strijde tegen twee burgerhuizen en een kerk.[37] Nog geen drie maanden na de feiten wordt een tiental verdachten voor het hof van assisen geleid. Veel meer dan een storm in een glas water lijkt hun proces niet: geen druppel bloed vloeide, geen haar werd gekrenkt. Toch werpt de zaak, die de naam van de hoofdbeklaagde Jules Moineau krijgt, een bijzonder licht op de band tussen de burgersalons en de revolutionaire variant van het socialisme. Het begint met de keuze van de raadsman. Niemand minder dan meester Émile Royer, een notoire progressieve intellectueel uit Brussel, zal de zaak pleiten, en dat gaat gepaard met de nodige media-exposure.[38] Zijn verdedigingsrede wordt in 1894 als brochure gepubliceerd door éditeur *d'art* Edmond Deman, gastheer van de halve Brusselse kunstwereld, die het boekje in zijn catalogus omschrijft als een exposé van de anarchistische leer.[39] Théo Van Rysselberghe ontwerpt de elegante rode letters op het omslag.

Een vijftigtal bladzijden lang schetst Royer een beknopte maar bevlogen inleiding tot de gedachtewereld van de onbaatzuchtige idealist die hij verdedigt. De advocaat beschouwt het anarchistische Ideeëngoed — met hoofdletter — als een van de vele kamers in het socialistische huis. Er volgt een geschiedenisles, van de Franse Revolutie tot het industriële kapitalisme dat de rijkdom in de handen van enkelen opstapelt. Royer citeert uit een tekst van zijn confrater Edmond Picard over het ontzaglijke fortuin dat de Jood Rothschild heeft vergaard — enig links antisemitisme is nooit weg — en legt ge-

duldig het verschil uit tussen collectivisme en het gedachtegoed van Peter Kropotkin en co.[40] Geen retorische kunstgreep blijft ongebruikt. Uiteraard heeft de trotse Jules Moineau een hart van goud; altijd en overal komt hij op voor de zwakken in de samenleving — *'Telle est cette vie, toute de désintéressement et de loyauté.'* Maar het zijn de kunstenaars en de wetenschapslui die Royers betoog de nodige adelbrieven moeten verschaffen. De advocaat laat prestigieuze namen defileren: de volksdichter Jean Richepin, Zola met zijn *Germinal*, Camille Lemonnier en Georges Eekhoud, schilders als Jean-François Millet of Léon Frédéric, de beeldhouwer Constantin Meunier, de academici Hector Denis en Guillaume De Greef, de vorsers Peter Kropotkin en Élisée Reclus, 'deze befaamde denker die de Brusselse universiteit vandaag trots in haar professorenkorps heeft opgenomen'.[41] Als graag geziene gast in de hoofdstedelijke salons is Royer goed geïnformeerd, maar hij gaat enigszins voortvarend te werk: de inkt van Reclus' aanstelling is nog niet droog, en er zal nog heel wat water door de Zenne vloeien voor de geograaf in Brussel voet aan wal zet.

Royers pleidooi kan de rechtbank niet vermurwen, en straatprotesten halen ook al niets uit. Negen beklaagden kijken aan tegen zware straffen; met vijfentwintig jaar dwangarbeid is Moineau de trieste recordhouder. De Belgische Werkliedenpartij en haar krant *Le Peuple* kiezen de kant van de mediagenieke martelaar — een beter argument voor de leuze 'één man, één stem' kun je nauwelijks bedenken. Vanaf 1898 komt een solidariteitsbeweging op gang, die er in 1901 toe leidt dat Moineau vervroegd vrijkomt. Hij vestigt zich als boekhandelaar.[42]

De bommen in Parijs en Luik zijn slechts het begin van een terreurcampagne die meer dan twee jaar zal woeden en de fundamenten van de burgerlijke democratie (even, een beetje) doet wankelen. Het misprijzen van een handvol gewelddadige anarchisten voor de gevestigde orde kent geen grenzen. Van de staat die de bommengooiers te lijf gaat, hebben arbeiders en armen niets goeds te verwachten. Zij is nog niet het apparaat dat scholen of ziekenhuizen bouwt of goed verlichte

Leseexemplaar

snelwegen aanlegt, maar brengt slechts armoede en oorlog voort. In november 1892 doodt het artisanale springtuig waarmee de twintigjarige journalist Emile Henry een Frans mijnbouwbedrijf wil treffen om Ravachol te wreken, vier agenten en een loopjongen. Terwijl de Belgische socialisten zich ingraven in hun strijd voor het algemeen stemrecht – voor hen is dat een breekijzer om de meedogenloze klassenmaatschappij geleidelijk om te bouwen tot een verzorgingsstaat – volgen politieke moorden en aanslagen elkaar op. Boze tongen beweren dat het verschil tussen beide ideologieën slechts een dosis ongeduld is: '*Un anarchiste est un socialiste impatient.*' Op 9 december 1893 gooit Auguste Vaillant een spijkerbom in het halfrond van de Franse Kamer van Volksvertegenwoordigers; een politicus loopt een schram op en verschillende vrouwelijke bezoekers vallen in zwijm, terwijl de zitting gewoon doorgaat. Toch beklimt Vaillant al op 5 februari 1894 de trap naar de guillotine. De gevolgen zijn niet te overzien. Met de nodige bravoure verkondigt de Parijse dandy Laurent Tailhade, die met de libertaire heilsleer dweept, dat een handvol mensenlevens er niet toe doet 'als het gebaar maar prachtig is'. In Frankrijk moeten draconische wetten het anarchisme met wortel en tak uitroeien, en ook het Brusselse parket legt een bijzondere ijver aan de dag om de armlastige drukkers van revolutionair propagandamateriaal het leven zuur te maken. Emile Henry duikt weer op in Parijs; hij wil president Sadi Carnot vermoorden, maar neemt uiteindelijk genoegen met een aanslag in het drukke café Terminus bij het station Saint-Lazare.[43] Er vallen doden en Henry wordt geëxecuteerd. Als mogelijke medeplichtige van Auguste Vaillant valt de naam Paul Reclus, zoon van Élie en neef van Élisée, naar wie de jongeman opkijkt als was hij een halfgod.[44] De kunstcriticus Félix Fénéon, die Henry van materiaal voor bommen heeft voorzien, laat zich ontvallen dat dit soort acties voor de verspreiding van de anarchistische ideologie veel belangrijker is 'dan twintig jaar brochures van Reclus en Kropotkin'.[45] Met een klein springtuig dat hij verstopt in een bloempot op de vensterbank van café Foyot bij het parlement, zou hij ook zelf zijn duit in het zakje hebben gedaan. Een vreselijke knal volgt; de jonge Bel-

gische schilder Henri Evenepoel, die in Parijs verblijft om zijn schildersopleiding te voltooien, hoort van ver het geluid van de explosie.[46] Het enige slachtoffer is… Laurent Tailhade, die toevallig vlakbij een glas zit te drinken. Het gracieuze gebaar van de revolte kost hem een oog.

De nieuwe maatschappij is gedrenkt in bloed. Rood is de kleur van de vlag en van de omslagen waarmee de libertaire propagandisten hun manifesten in de boekhandel doen oplichten. Journalist Brisson noteert dat Jean Grave, hoofdredacteur van *Le Révolté* en *Les Temps Nouveaux*, de auteur is van '*plusieurs de ces volumes à couverture sanglante qui répandent partout l'idée révolutionnaire*'.[47] Kropotkins scharlaken omslag van *La Conquête du pain* prijkt in de studeerkamer van geschiedenisstudent August Vermeylen.[48] Zijn vriend de schilder Henry van de Velde — die tekent voor de vormgeving van het baanbrekende tijdschrift *Van Nu en Straks* — loopt op de Meir, de modieuze Antwerpse winkelpromenade, met het boek te brevieren:

> 'Hij hield in de hand *La Conquête du pain* van Kropotkin met vuurroden omslag. Zijn gedachten neigden beslist naar het kommunistisch anarchisme. In het Volkshuis te Brussel trad hij insgelijks op. Hij las Kropotkin, Tolstoï, Stirner, Nietzsche. Dit deden we allen in dien tijd — en ik weet niet, of ons dat zooveel kwaad heeft gedaan.'[49]

De beweging beschikt nu over een keur van helden en martelaren. Vaillant en Henry spreken in Parijs tot de artistieke verbeelding, en ook Brussel doet mee. Wanneer de zachtmoedige schilder Georges Lemmen in februari 1894 — op het hoogtepunt van de Reclus-discussie en de rellen aan de ULB die er nu aankomen — voor de kunstsalon van La Libre Esthétique een tekening instuurt met de provocerende titel *Ter nagedachtenis van Vaillant en de martelaren van de Idee*, komt het ei zo na tot een interpellatie in het parlement. Het omstreden werk wordt opgenomen in de catalogus, maar uiteindelijk niet geëxposeerd.[50] In de geschiedenis van de beeldende kunst is deze tekening niet meer

dan een voetnoot, want ook heel wat andere artiesten (en veel grotere namen) worden verleid door de sirenenzang van de anarchie. Als eind 1894 het stof van de Parijse bommencampagne en het daaropvolgende 'proces van de dertig' — waar ook Fénéon, Maximilien Luce, Paul Reclus en Jean Grave als beklaagden moeten verschijnen — gaat liggen, zal deze laatste samen met Reclus het weekblad *Les Temps Nouveaux* oprichten en kunstenaars als Luce, Théophile Steinlen, vader en zoon Pissarro, Paul Signac, Constantin Meunier, Henri-Edmond Cross en de jonge Kees van Dongen rond zich verzamelen.[51] Van Rysselberghe tekent (anoniem) het omslag voor Kropotkins essay *La Morale anarchiste*, dat in 1898 als brochure verschijnt.[52] De Brusselse kunstenaar is een huisvriend van Élisée Reclus; in zijn boekenkast staat een mooie derde druk van diens bestseller *L'Évolution, la Révolution et l'Idéal anarchique* met de opdracht '*à mon ami Rysselberghe — en grande sympathie*'.[53] Anderen zullen Graves tijdschrift steunen door kunstwerken te schenken voor de tombola's, die geregeld als crowdfunding worden georganiseerd: onder hen Walter Crane, František Kupka, Pierre Bonnard, Édouard Vuillard en de Brusselaar Philippe Swyncop.[54] De anarchistische beweging neemt het radicale zwart als schutskleur aan — het zwart van armoede, rouw en rebellie.

Tijdens de donkere dagen van terreur en reactie zijn de gebroeders Reclus, net als Signac, relatief ongemoeid gelaten. Allicht hebben hun intellectuele status en de voorspelbare internationale beroering die een arrestatie zou teweegbrengen hen van het voetlicht weggehouden. Élies zoon Paul kan via België naar Groot-Brittannië ontkomen. In de nacht van 1 januari 1894 wordt zijn vader opgepakt – in nachthemd, zo melden de boulevardkranten – en tot de ochtend in een cel van de Parijse Conciergerie opgesloten. In het huis van de afwezige Élisée worden documenten in beslag genomen. De politiemannen kijken aandachtig rond in de keuken, want voor de fabricatie van artisanale springtuigen worden in die dagen vaak kookpotten gebruikt.[55] Reclus' briefwisseling wordt geopend.

Enkele dagen later leest de geograaf in de krant dat de Brusselse universiteit zijn benoeming heeft uitgesteld. De conservatief-liberale

fractie in de raad van bestuur is geschrokken van de berichtgeving over de zaak-Vaillant, waarin de naam Reclus net iets te vaak valt. Paul zou de terrorist geld hebben geleend, en als ingenieur weet hij allicht heel goed hoe je bommen maakt. In de voering van haar jurk zou zijn echtgenote Vaillants testament hebben verborgen… Ook in Brussel pikken de kranten gretig deze roddels op. Met lede ogen stellen de bonzen van de ULB vast dat de nieuwe aanwinst van hun professorenkorps in een bijzonder kwaad daglicht komt te staan. In december 1893 had een trotse Élisée nog aan rector Denis laten weten dat hij zijn cursus in maart zou aanvatten. Wanneer Denis het agendapunt ter sprake brengt op zijn raad van bestuur, worden de wenkbrauwen gefronst. Hoort een subversieve intellectueel, die boeken van Kropotkin inleidt en minstens moreel medeplichtig is aan het Parijse terrorisme, wel thuis in het hart van de liberale bourgeoisie? Bovendien is Reclus' vlammende pamflet 'Pourquoi sommes-nous anarchistes?', dat enkele jaren eerder in *La Société Nouvelle* is verschenen, op de campus opgedoken; zo bereiden de militanten van het Brusselse blad *Le Libertaire* de komst van hun huisideoloog voor.[56] ULB-bestuurder Graux en raadsvoorzitter Buls, tevens burgemeester, vrezen dat Reclus' aanwezigheid in de stad een gevaarlijk publiek zal aantrekken. Haar democratische principes indachtig heeft de universiteit immers beslist dat alle lessen vrij toegankelijk zijn. Met elf stemmen tegen vier wordt de cursus vergelijkende geografie *sine die* verdaagd — lees: geschrapt. Veel ideologische scherpslijperij komt daar niet aan te pas. Het verdict lijkt voornamelijk ingegeven door angst voor imagoschade en door de zorg voor de openbare veiligheid. Voor de progressieve critici gaat het evenwel om een principepskwestie. Volgens hen haalt de beslissing het 'vrij onderzoek', hoeksteen en *unique selling proposition* van de vrijzinnigheid in het overwegend katholieke België, onderuit. Reclus is *persona non grata* omdat hij er denkbeelden op nahoudt die niet passen in het kleinburgerlijke denkraam van de bestuurders.

In sarcastische maar waardige brieven aan Graux vraagt de geograaf om uitleg; voortaan ondertekent hij zijn correspondentie met

een zelfbewust *'Élisée Reclus, Professeur à l'Université Libre de Bruxelles'*.[57] Bitter stelt hij vast dat zijn mening op geen enkel moment werd gevraagd.[58] De oude man laat niet met zich dollen, maar eigenlijk vindt hij het incident vooral grappig. Een kamergeleerde die door de overwinnaars van de Commune in de boeien is geslagen en zijn halve leven in ballingschap doorbracht, heeft niet veel meer te verliezen. Toch vraagt hij op een dag aan de telefoonoperator om hem door te verbinden met het nummer 773 in Brussel. Daar, in de exclusieve Cercle Artistique et Littéraire in het Warandepark, wil hij zijn vriend Paul Janson spreken en hem vragen wat er kan worden gedaan om de beslissing terug te schroeven.[59] De progressief-liberale volksvertegenwoordiger zal het voortouw nemen van wat in enkele dagen uitgroeit tot een heuse affaire.[60] Studentenkringen en sympathisanten uit de periferie van de universiteit tekenen protest aan tegen de coup waarmee de bestuurders de vrije meningsuiting hebben beknot. Een meeting volgt, oorlogsverklaringen gaan over en weer. De studentenvertegenwoordigers die bij de acties zijn betrokken, worden met uitsluiting bedreigd. Janson en zijn medestanders publiceren een lyrische oproep aan de jeugd, die door een twintigtal prominenten wordt ondertekend. Het zijn notoire dwarsliggers van wie enkelen zich al lieten horen tijdens eerdere ideologische disputen: de professoren Guillaume De Greef[61] en Jean Crocq,[62] de politici Louis de Brouckère en Émile Vandervelde, intellectuelen als Picard en Verhaeren, journalisten en een handvol prominente broeders uit de loges Les Amis Philanthropes en Union et Progrès. Eens te meer blijkt hoe klein de Brusselse scene is.

Diefstal, dynamiet en vrije liefde

De lokale pers smult van het verhaal: Reclus' politiedossier bevat liefst 135 krantenartikelen uit de periode van 1893 tot 1905, waarvan 118 uit dat ene drukke jaar 1894. Om het werk van hun spionnen en informanten te ondersteunen, hebben nijvere politie-inspecteurs grondig

de kranten gelezen en elk knipsel over de affaire netjes op een apart blanco blad gekleefd — het zijn achterkantjes van oude administratieve stukken, want in het Bureau des Étrangers wordt duurzaam gewerkt: geen blad papier gaat verloren. Die administratieve ijver heeft Reclus een *press-book* opgeleverd waarop menige persdienst jaloers zou zijn. En natuurlijk volgen de krantenstukken de gekende ideologische breuklijn tussen katholicisme (*Le Patriote*), conservatief of progressief liberalisme (*La Chronique* en *Le Petit Bleu* versus *La Réforme*) en socialisme (*Le Peuple*). Voor *Le Patriote* is Élisée Reclus de incarnatie van al wat des duivels is, van diefstal over terrorisme tot vrije liefde. Het blad typeert de hoogleraar als een afschrijver — geen echte wetenschapper, dus — en laat niet na te vermelden dat zijn verschijning navenant oogt: een gerimpeld mannetje met een vieze baard en een sjofel kostuum als van een handelaar in bric-à-brac. Voor de krant zijn de affaire en de *reclusomanie* die er het gevolg van is slechts een afrekening binnen de liberale familie en de loge, of een list van de fractie-Picard om de ULB een hak te zetten en zelf de hoofdrol te spelen in een eigen project. In dat scenario is de anarchistische geleerde slechts een voorwendsel om dit perfide plan te realiseren. De progressieve krant *La Réforme* brengt de zaak vaak op de voorpagina en heeft sympathie voor de groep die Reclus steunt. Voor *Le Peuple* is de geograaf een bondgenoot in de sociale strijd en een fijne mens, '*un sincère, un généreux, plein de vertus familiales*'.[63]

Het gaat hard tegen onzacht. Omdat de bestuurders disciplinaire maatregelen eisen tegen een veertigtal studenten, dient rector Hector Denis zijn ontslag in. De socioloog De Greef verwerpt het gezag van de raad en wordt aan de deur gezet. Prompt stellen de logebroeders van Les Amis Philanthropes hem een zaal ter beschikking waar hij zijn colleges kan voortzetten en in plaats van het gebruikelijke handvol studenten duiken er plots meer dan tweehonderd geïnteresseerden op.[64] Uit solidariteit met Denis stapt ook professor Eugène Monseur op, de decaan van de faculteit Wijsbegeerte en Letteren.[65] Een studentenrevue in het Alcazar wordt een heuse meeting, die voortgezet wordt in de Métropole en het Café des Boulevards, waar Janson op

een staande ovatie wordt getrakteerd. Straatlawaai golft de ingedommelde stad in. Tussen een 300-tal protesterende studenten – op een totaal van 1316 inschrijvingen — en de raad van bestuur komt het de volgende dagen tot een krachtmeting. Op 29 januari wordt uiteindelijk een twintigtal jongeren de toegang tot de gebouwen in de Stuiversstraat ontzegd.[66] In het tumult dat daarop volgt, sluit de ULB twee weken lang haar deuren. Zoiets is nooit eerder vertoond.

Hier en daar wordt geijverd opdat Reclus zijn cursussen toch zou kunnen doceren. In de tempel van Les Amis Philanthropes wordt stevig gediscussieerd; de broeders die de degens kruisen zijn tegelijk de hoofdrolspelers in deze miniatuurversie van wat later dat jaar de zaak-Dreyfus zal worden. Een grote groep leden van diverse werkplaatsen wil de tempels laten gebruiken als collegelokalen en zo beletten 'dat jongeren verstoken blijven van wetenschap'. Heel wat vrijmetselaars hebben nog een rekening te vereffenen met hun doctrinaire, eigenwijze alma mater, die de waarden van de Verlichting en de vrije meningsuiting met voeten treedt. Bij Les Amis Philanthropes komt het zelfs tot een waterscheiding tussen de positivistische gauchisten en een meer behoudsgezinde en spiritualistische fractie, die zich afscheurt en *sans rancune* de werkplaats Les Amis Philanthropes *N° 2* opricht.

Op 2 maart 1894 zal Élisée Reclus, die intussen samen met zijn broer Élie in Brussel is aangekomen en in de Kruisstraat vlak bij zijn trouwe vriend Hector Denis logeert, zijn inaugurale les geven. De hele dag ligt de professor met hoge koorts te rillen in bed, maar wanneer hij in de vooravond plichtsbewust het pand verlaat, klaart de hemel op.[67] Bij de deur van de zaal moet de breekbare man zich een weg door de menigte banen: er zijn 800 toegangskaarten uitgedeeld, maar de logetempel in de Peterseliestraat wordt bestormd door twee keer zoveel volk. De journalist van *Le Soir* telt 1500 enthousiaste nieuwsgierigen van wie de helft buiten blijft wachten — naar goede gewoonte houdt de politiespion met dienst het op een 200-tal personen die op straat blijven rondhangen.[68] Uiteraard is *le tout Bruxelles* present, aangevoerd door een keur van progressieve politici en intel-

lectuelen onder wie Ernest Rousseau, de oud-rector wiens zoon, net als de kinderen van zijn ULB-collega's Denis, Féron en Huberti, tot de geschorste opstandelingen behoort. De verslaggever van *Le Soir* heeft ook mevrouw Denis en juffrouw Judith Cladel gespot, de dochter van de Franse schrijver Léon Cladel. De pers stelt tevreden vast dat heel wat vrouwen in het publiek plaatsnemen, vooral Russische.[69] Het is de voorhoede van het legertje Slavische dames die journalist Karel van de Woestijne enkele jaren later bij de vijvers van Bosvoorde steels in de ogen kijkt:

> 'Daartusschen kuieren, de Brusselsche Zondagen, verliefde en dichterlijke notarisklerken, en Russische studentinnen wier ideaal het is, zoo weinig poëtisch mogelijk te zijn.'[70]

Het is uitgerekend een Russische studente die de raad van bestuur in een brief de mantel uitveegt vanwege zijn houding in de zaak-Reclus.[71] Zij vraagt haar als student te schrappen. Een instelling die aan het vrije denken verzaakt en de vloer aanveegt met haar eigen principes herinnert haar pijnlijk genoeg aan het autocratische Rusland dat zij is ontvlucht.

Elke week zal de geliefde professor nu in de loges over aardrijkskunde spreken, terwijl de fanclub aan zijn lippen hangt. De cursus vergelijkende geografie houdt het midden tussen een wetenschappelijke causerie, een politieke meeting en een mondain rendez-vous onder verwante geesten — mannen én vrouwen. Op 18 juni stroomt de logetempel vol voor een lezing over het anarchisme, die een ruime weerklank vindt en waarvan de tekst als brochure wordt verspreid, ook in de Nederlandse vertaling die een groep militanten uit Mechelen publiceert.[72] Het charisma van de waardige grijsaard met de zilveren haardos en ogen als bergmeren maakt menig slachtoffer. Een van hen heet Thérèse Dejongh. Meer dan twintig jaar na Reclus' dood herinnert deze dame zich niet alleen zijn '*silver hair and blue eyes*', maar evengoed de drukte in de collegezaal, waar een heterogeen gezelschap van studenten, oude heren, nieuwsgierige bourgeois, journalisten en

enthousiaste jonge vrouwen samenstroomt. Niet met het afstandelijke 'dames en heren' begroet de geleerde zijn publiek, maar met een warm 'goede vrienden', dat in het auditorium natrilt.

> 'Het leek wel alsof de gloed van zijn zachte blauwe ogen een vleugje van zijn intelligentie en begeestering in de zaal strooide. Zijn gelaat was dat van een apostel of een profeet, met een aureool van fijne witte haren. Wanneer de verontwaardiging toesloeg, kwam er iets van wilde adel in zijn blik. Zijn ogen waren als magneten; zij gaven inkijk in een wereld van aardse liefde [...] Een student typeerde hem als "klein en etherisch". Zijn kracht school in zijn blauwe ogen die onder de witte haardos glinsterden als gentiaanbloesem in de Alpensneeuw — daarin glansde de liefde voor de mens, oneindig teder of opstandig.'[73]

Tijdens zwoele zomeravonden praten Thérèse en haar vrienden na op de trappen van de Sint-Goedelekathedraal. Maar niet alleen een rechtvaardiger maatschappij staat in de steigers. Veel dichter bij huis wordt er getimmerd aan een heuse nieuwe universiteit. Nog voor de herfst zal een Université Nouvelle zich losweken uit de ULB en op eigen kracht de wereld te lijf gaan. Ook dat is nooit eerder gezien.[74]

In de lente van 1894 vinden we Élisée Reclus terug in Knokke aan de Belgische kust. Overweegt hij naar Engeland te vluchten als de Belgische politie hem toch het leven zuur zou maken, of is hij na dit hectische voorjaar gewoon toe aan vakantie? Ook in juli verblijft hij in Knocke-sur-Mer, zo noteert de politieman die hem schaduwt.[75] De schilders Pissarro en Van Rysselberghe zullen hem dan meetronen op een uitstap naar Veere en Middelburg in Zeeland. Meer dan twintig jaar na zijn dood herinnert Van Rysselberghes echtgenote Maria Monnom zich dat zij in een vissershuisje in de duinen verbleef, en dat haar goede vriend Émile Verhaeren wekenlang bij haar in het Duivekot logeerde — dat het stel er een korte maar krachtige idylle beleefde, bedekt zij even met de mantel der liefde. Samen met de dichter rust

Leeuwarden

Maria Van Rysselberghe uit in de schaduw van het huis, wanneer Reclus op bezoek komt om met Verhaeren kennis te maken.

> 'Wij herkenden hem meteen. Met de handen in de zakken van zijn alledaagse kleren kwam hij aangewandeld, blootshoofds, zijn haren en zijn losse das wapperend in de wind: als een vrij man. Zijn begroeting was eenvoudig en hartelijk; er was iets jongs en vurigs in zijn nobele houding. Verhaeren en hij begroetten elkaar warm en enthousiast, als verwante geesten. Op het strand dicht bij de waterlijn zie ik hem nog altijd met zijn stok eilandjes, bergketens en archipels in het zand tekenen, voor de kinderen. "Dit is de ideale plek om aardrijkskunde te onderwijzen", verzuchtte hij. Zijn gestalte was zo schraal dat ze als een schim voortbewoog. (Hij beweerde overigens dat de mensen veel te veel aten).'[76]

De ontmoeting maakt indruk op Verhaeren, die de geograaf een warm hart toedraagt. Al in juni van dat jaar publiceert *La Revue blanche* zijn gedicht 'Les Cordiers', opgedragen aan Reclus. Is het toeval dat Verhaeren het personage van de oude, wijze touwslager met de witte haren neerzet in een dorp bij de zee, als een achterdoek vol zweepslaglijnen en golven in puntgave art nouveau? Als ontdekkingsreiziger en wereldburger is Reclus voor de dichter een van die geesten die alles opnieuw durven te denken — later zal Verhaeren het fenomeen vatten in een vers uit 'La Conquête': *'Le monde entier est repensé par leurs cervelles.'*[77] In Verhaerens boekenkast vind je evengoed Albert Girauds *Pierrot lunaire* en gedichtenbundels van de futurist Marinetti als de verzamelde werken van Jean Grave en Kropotkin, naast publicaties van Guillaume De Greef en Jacques Mesnil.[78] Het is duidelijk dat de dichter zich uiterst links op het politieke spectrum heeft genesteld.

Leesexemplaar

Een universiteit voor een nieuwe wereld

Élisée Reclus en zijn echtgenote Ermance vestigen zich intussen in Elsene, Vilain XIIII-straat 22. Het elegante hoekpand in art nouveau dat architect Ernest Blerot er in 1902 zal bouwen, staat er op dat moment nog niet. De geleerde huurt er een woning waar hij eindelijk zijn bibliotheek kan inrichten. Veel nieuwe boeken koopt hij niet; de jaarlijkse tienduizend frank die uitgever Hachette hem levenslang zal overmaken als afkoopsom voor de rechten op de *Nouvelle Géographie Universelle* gaat op aan huur, proviand en treintickets. De rustige buurt tussen de Louizalaan en de vijvers van Elsene is erg gewild bij de intelligentsia. Émile Vandervelde en enkele kaderleden van de BWP wonen er, en straks strijkt ook Élie neer in de Meerstraat 27, om de hoek dus.[79] Vlakbij zal de geograaf thee drinken bij Verhaeren op nummer 95 van de Jaargetijdenlaan. Twee jaar eerder was Reclus al een van de gasten op het selecte banket dat ter ere van de dichter in hotel Metropole werd georganiseerd en waar Georges Eekhoud tussen de reebok à la Rothschild en de kip op z'n Brussels de lof van de poëzie had gezongen.[80] Samen met Verhaeren en Denis maakt onze *immigré* fijne wandelingen in het Zoniënwoud en rond de vijvers van Elsene. In een brief aan zijn vriend de dichter Victor de Meyere vertelt de enthousiaste student August Vermeylen dat hij 'den heelen dag [gaat] wandelen met Reclus & zal met hem 's avonds naar *Babylone* gaan (het stuk van Péladan in het Park)'.[81] Tussendoor kan professor R. in zijn werkkamer lessen voorbereiden, zijn zoveelste aardrijkskundeboek samenstellen en genieten van de verzen van zijn geliefde dichter Jean Richepin. In de tuin houden de merels van Elsene grandioze concerten. Élisée poseert er voor een fotograaf terwijl hij, gezeten op een wankel stoeltje, de krant *Le Cri du Peuple* uitspelt.

In Brussel worden de broers Reclus relatief ongemoeid gelaten, al komen zij nog in september 1894 voor in het beruchte *Album Bertillon*, een handboek met foto's en persoonsbeschrijvingen van een tweehonderdtal gevaarlijke individuen die de inlichtingendiensten aan de Franse staatsgrenzen met meer dan gewone ijver moeten opsporen.

Leesexemplaar

Het fotoportret van Élisée is zelfs het eerste van de lijst; een bijschrift vermeldt dat hij naar Brussel is gevlucht. Neef Paul volgt enkele rijen lager; hij blijkt 1,76 meter groot te zijn en 'draagt vaak een zwarte hoed'. Van Élie is geen afbeelding voorhanden. Verderop in het album treffen we nog Félix Fénéon en Zo d'Axa aan in een internationaal gezelschap van stoer kijkende kerels en een handvol gevaarlijke vrouwen.

Als zijn chronische bronchitis – een souvenir van Reclus' verblijf in de gevangenissen van Brest tijdens de repressie na de Commune – hem geen parten speelt, trekt hij de stad in. Dan gaat het vaak richting centrum, waar de leden van het comité-Janson een stoutmoedig project uitbroeden, dat snel een eigen leven gaat leiden. De affaire-Reclus heeft diepe wonden geslagen in het kleine universitaire wereldje. De barst tussen de doctrinaire liberalen en de avant-garde is een ravijn geworden. In *La Société Nouvelle* houdt Edmond Picard de vinger aan de pols. Het tijdschrift volgt de werf van de nieuwe hogeschool op de voet, en in mei 1894 wil Picard wel even een korte stand van zaken schetsen.[82] De Université Nouvelle die langzamerhand vorm krijgt, zal een open huis zijn waar iedereen op voet van gelijkheid wordt behandeld, met name vrouwen en buitenlandse studenten. De cursussen zijn gratis en op positivistische leest geschoeid. Twee faculteiten worden alvast opgestart: Rechten — waar ook psychiatrie en anatomie worden gedoceerd — en Wijsbegeerte en Letteren, waar een belangrijke rol is weggelegd voor de beeldende kunst. Het vlaggenschip is de nieuwe wetenschap die sociologie heet. Een tijdje later zullen de faculteiten Geneeskunde en Wetenschappen worden ingericht. Een Institut des Hautes Études fungeert als een volksuniversiteit op hoog niveau. Er komen ook afdelingen in Antwerpen of Charleroi, zo voorspelt Picard. Er is alvast 50.000 frank bijeengebracht om de eerste rekeningen te betalen. De thuishaven van de universiteit wordt het ruime pand in de Miniemenstraat 13 waar – door een ironisch toeval – de stichter van de ULB, Théodore Verhaegen, leefde en stierf.[83] Zo lijkt de cirkel rond.

Steradvocaat en stokebrand Picard is wat te hard van stapel gelopen, al kent het initiatief van de dissidenten inderdaad heel wat suc-

ces. Giften stromen toe; zelfs twee kant-en-klare scheikundelaboratoria worden ter beschikking gesteld. Op 25 oktober 1894 viert de Université Nouvelle (UN) de opening van haar eerste academiejaar. Socioloog Guillaume De Greef treedt aan als rector en zal deze functie uitoefenen tot de universiteit in 1919 weer opgaat in de oude alma mater. De instelling wil geen diplomafabriekje zijn, maar studenten opleiden tot Mensen-met-hoofdletter. Ironisch genoeg slaagt de UN met glans voor het eerste deel van haar ambitieuze programma: nooit zullen de diploma's die zij uitreikt in België gehomologeerd worden. Wetten en praktische bezwaren staan immers in de weg. Om erkend te worden, moet een universiteit over minstens vier faculteiten beschikken, en de armlastige UN is al snel gedwongen om haar opleidingen Geneeskunde en Wetenschappen bij gebrek aan kapitaal af te bouwen. Bovendien is het politieke en wetenschappelijke establishment niet geneigd om de radicaal-socialistische dissidenten veel steun te verlenen. Wie geldige diploma's wil afleveren, moet het officiële leerplan volgen, en voor de positivistische oproerkraaiers van de Miniemenstraat is dat allesbehalve vanzelfsprekend. Door de jaren heen zal dit probleem de achilleshiel van de UN blijven. Voor enkele faculteiten kunnen de diploma's een tijdlang toch nog aanvaard worden via de omweg van een 'speciale jury'.

De liberale Brusselse krant *Le Petit Bleu* brengt een stevig verslag van de openingszitting van de Université Nouvelle in de feestzaal van hotel Continental, compleet met een tekening waarop Picard tijdens zijn toespraak te zien is. Ook nu noteert de reporter de aanwezigheid van heel wat dames — volgens Picard zullen de *étudiantes* aan de nieuwe universiteit niet langer beschouwd worden als toekomstige huisvrouwen *'ou des instruments de plaisir*'.[84] Waarvan akte.

Een zestigtal professoren, onder wie vierenvijftig Belgen, nemen een snelle start. Zij geven les aan ongeveer honderd studenten, maar slechts eenenveertig landgenoten hebben zich uiteindelijk ingeschreven.[85] Een handvol ervan neemt deel aan de examens — waarom zou je dat doen als je diploma in België zo goed als waardeloos is en hooguit een zeker wetenschappelijk gewicht heeft? Voor buitenlanders ligt dat

anders. De UN fungeert dan ook als een magneet voor studenten uit Oost-Europa, de Balkan en het tsaristische Rusland. In zijn memoires stelt Paul Reclus, die na de dood van Élisée instaat voor de cursus 'economische aardrijkskunde', tevreden vast dat rector De Greef in zijn eentje een hele generatie Bulgaren de principes van zijn libertaire sociologie heeft bijgebracht.[86] Tussen de stapels proefschriften in het archief van de UN tref je nauwelijks een Belgische familienaam aan. Studenten die Koelaksizoff, Bornstein of Wang-Nung-Yu heten, schrijven lijvige werken over het erfrecht van natuurlijke kinderen, het landbouwkrediet in Roemenië, de sociale rol van de kunst of de ontwikkeling van de Bulgaarse economie. Er wordt evengoed gediscussieerd over de geschriften van Kropotkin of Proudhon als over de theorieën van John Stuart Mill.[87] Het onbetwiste kroonjuweel van het leerprogramma is de sociologie, maar de Université Nouvelle is ook de eerste Brusselse hogeschool waar een geschiedenis van de Vlaamse letterkunde wordt gedoceerd.[88]

Dat het wetenschappelijke niveau ondanks alles hoog blijft, is een fraaie paradox. Als professorenkorps treedt de crème de la crème van de Brusselse progressieve intelligentsia aan. Niet één prestigieuze naam ontbreekt op de lange lijst docenten: Picard, Demolder, Verhaeren (die het vak kunstgeschiedenis doceert), Brouez, Van de Velde, Eekhoud, Royer, La Fontaine, Camille Huysmans, Vandervelde, de gebroeders Reclus, De Greef, Janson, de musicoloog Maurice Kufferath, Élie Lambotte, Lemonnier, de Franse anarchistische schrijver Bernard Lazare, Célestin Demblon, Eugène Hins, Louis Piérard, Louis de Brouckère, Jules Destrée, Léon Furnémont, Alfred Hegenscheidt, Paul Gille — broer van de dichter Valère.[89] Zij publiceren hun handboeken bij eminente uitgevers als Alcan in Parijs en enkelen van hen verwerven wereldfaam. Toch neemt de conservatieve publieke opinie de nieuwe instelling niet serieus. Brusselse kranten schrijven meewarig over de *Zwanze Université*: het is maar om te lachen. Dat doet ook het zondagsblad *Le National Illustré* op 14 oktober 1894 met een karikatuur. Die dag vindt de eerste ronde van de parlementsverkiezingen plaats volgens het algemeen meervoudig stemrecht.[90] Als in

een carnavalstoet komt '*le dernier char du cortège*' in beeld, een praalwagen met een spreekgestoelte waarop Élisée Reclus de menigte toespreekt tussen slogans die reclame maken voor vrije liefde, diefstal en dynamiet. Aan zijn voeten luistert een publiek van schooiers en boeswichten. Boven Reclus' hoofd fladderen drie engelen met een lauwerkrans; we herkennen de progressieve liberalen Paul Janson, Georges Lorand en Émile Féron die ook actief zijn bij de krant *La Réforme*.[91] De politieke boodschap van concurrent *Le National* is duidelijk: wie voor hen stemt, haalt de anarchie binnen.[92]

Reclus doet natuurlijk niet aan partijpolitiek. Meedraaien in een wetenschappelijke instelling is al lastig genoeg. De professor heeft heel snel begrepen dat zijn Université Nouvelle een hersenschim is, een eiland-met-palmboom in een oceaan van brak water. Slechts voor het Institut des Hautes Études, dat geen diploma's aflevert en veeleer fungeert als een open hogeschool waar inhoud belangrijker is dan status, is een toekomst als ideeënlaboratorium weggelegd.[93] Jaar na jaar komt de Europese avant-garde er over de vloer. De latere architect Henry van de Velde herinnert zich de causerieën van de Italiaanse criminoloog Enrico Ferri[94] en het bezoek van de Britse boekbinder Thomas Cobden-Sanderson in 1897. Wanneer blijkt dat de geliefde leerling van William Morris zijn lichtbeelden uitsluitend in het Engels kan becommentariëren, willen Reclus en Van de Velde wel even een simultaanvertaling improviseren.[95] Ook na Reclus' dood in 1905 blijft de UN aan de weg timmeren en interessante figuren inspireren. Op het programma voor 1907–1908 komen we Jacques Mesnil tegen, die doceert over de Italiaanse Renaissance, naast een lezingencyclus over *la question coloniale*. In het academiejaar 1910–1911 volgt de anarchistische kolonist Eugène Gaspard Marin samen met zijn geliefde Jeanne Martin enthousiast de lessen antropologie en sociale economie van De Greef; een leven lang heeft de student zijn cursusnotities bewaard.[96] Nog in december 1913 zit de jonge Brusselse architect Jean-Jules Eggericx in het *Institut* ademloos te luisteren naar de drie voordrachten die de Nederlandse modernistische bouwmeester Hendrik Petrus Berlage houdt, als aftrap van een reeks lezingen waarin ook

nog de schilder Gisbert Combaz en de vormgevers Victor Horta en Henry van de Velde het woord zullen nemen.[97] Eggericx kent het huis goed: vlak na de eeuwwisseling heeft hij als zeventienjarige knaap aan de Université Nouvelle scheikunde en biologie gestudeerd. Hij maakt er kennis met docenten als de Franse chemicus Marcellin Berthelot, Louis de Brouckère en uiteraard met *primus inter pares* Reclus. Dat doet iets met een mens.

Al in de zomer van 1894 is het een lucide en zelfs cynische geograaf die vanuit Knokke aan zijn jonge Zwitserse vriend Henri Roorda van Eysinga over de École Libre in wording bericht.[98] Hij vertelt hem dat buitenlandse professoren misschien een bescheiden salaris zullen krijgen; de Belgen worden zeker niet vergoed. Met een budget van 70.000 frank kun je immers geen wonderen verrichten. Bovendien zitten er nogal wat rare vogels tussen de vaak uitstekende docenten — '*des avocats et des poseurs et des sots*'. Op 6 oktober schrijft hij Jean Grave over de onderneming, die een enthousiaste start heeft genomen maar snel met de werkelijkheid wordt geconfronteerd:

> 'We moeten het belang ervan niet overschatten. Noch aan het examenprogramma, noch aan het systeem van de diploma's kunnen we iets veranderen, en de studentenpopulatie zal altijd wel bestaan uit geprivilegieerde jongelui, die dankzij hun studies een onrechtvaardige voorsprong op de andere mensen kunnen opbouwen. Ondanks de nobele strijdkreet van de nieuwe universiteit "Wij zullen Mensen maken!" zal ook zij een klasse van uitbuiters voortbrengen. Ik stel mijn hoop op het Institut des Hautes Études [...] dat zich tot het grote publiek richt, en waar we geen gediplomeerde bachelors of doctors opleiden. Misschien zal het enthousiasme van de gedachte hier van het ene individu naar het andere overspringen — je weet dat wij deugdzaam moeten zijn en onze broeders helpen om fatsoenlijke mensen te worden.'[99]

Leesexemplaar

Naar de uitgang

Een jaar later klinkt Reclus bepaald niet vrolijker. De universiteit is een *olla podrida*, een Spaans stoofpotje waarin zowat alle denkbare ingrediënten drijven — en toch ben je daar nog beter af dan elders.[100] De armlastige instelling kan geen enkele professor voor zijn diensten vergoeden: idealisten zijn het, warhoofden en knoeiers. Maar tenminste hier waait de warme wind van de anarchie. Reclus' eigen Geografische Instituut doet het lang niet slecht, zo bericht hij aan Nadar, en ook buiten de collegezalen heeft de jongbejaarde man zijn handen vol. Hij richt een bedrijfje op dat landkaarten en aardrijkskundeboeken produceert, maar de onderneming maakt slagzij en de arme Reclus moet forse bedragen ophoesten om de schulden af te lossen. Samen met enkele vrienden zet hij in 1895 ook een kleine uitgeverij op, die onder de titel Bibliothèque des Temps Nouveaux een reeks goedkope brochures op de markt wil brengen en een behoorlijk succes tegemoetgaat. Dat verhaal hebt u te goed in het volgende hoofdstuk.

Thérèse Dejongh en Alexandra David zijn lang niet de enige jonge vrouwen die aan Reclus' lippen hangen. De Brusselse krant *Le Patriote* sneert dat de Franse professor in de eerste plaats een uitgekookte rokkenjager is, '*un maître en géographies feminines comparées*'.[101] De enige notities van Reclus' cursussen die bewaard zijn gebleven, eenentwintig notitieboekjes met meer dan duizend handgeschreven bladzijden en de getypte syllabi van zestig lessen, zijn opgetekend door de Brusselse onderwijzeres Camille Platteel, *maîtresse-en-titre* van de Parijse libertaire stokebrand Félix Fénéon.[102] Na afloop van een college in het voorjaar van 1895 wordt de professor ook nog aangeklampt door de charmante Clara Koettlitz, die hem om literatuuradvies en een fotoportret vraagt.[103] Een levenslange vriendschap is het gevolg. Ook Clara lopen we straks nog tegen het lijf.

Een ander educatief project van de nijvere Reclus is in zekere zin het gevolg van de liefde. Het speelt zich af nabij de woning van de professor, aan de overkant van de Louizalaan. Op een ruim hoekper-

ceel in de Jakob Jordaensstraat 34 ontwerpen de debuterende architecten Octave Van Rysselberghe – broer van de schilder Théo – en Henry van de Velde daar in 1898 een riante woning voor een dame die een grote rol zal spelen tijdens de laatste levensjaren van de geograaf. Florence Tant-de Brouckère is achtereenvolgens de tante en de stiefmoeder van de progressieve militant Louis, die actief is aan de Université Nouvelle en in de Belgische Werkliedenpartij. Als weduwe van textielfabrikant Gustave de Brouckère woont Florence sinds 1888 in de hoofdstad, waar zij haar kinderen opvoedt. Voor hen is alleen het beste goed genoeg: zij zullen straks privéonderwijs krijgen in een klasje dat — met een geweldige knipoog naar Reclus' intellectuele paradepaardje — de École des Petites Études wordt genoemd. Florence-Flore-Fanny dweept met de charmante geograaf, en van het een komt het ander. Op vragen naar zijn liefdesleven zou Reclus in zijn Brusselse jaren ongetwijfeld antwoorden met een cryptisch 'het is ingewikkeld'. Zijn onwettige echtgenote Ermance Gonini, met wie hij in 1875 naar goede libertaire gewoonte een 'vrij huwelijk' is aangegaan, is nog in de buurt, maar het vuur van hun relatie is uitgedoofd. Onze oude anarchist blijft evenwel een onverbeterlijke romanticus, en Ermance stelt met lede ogen vast dat de vrolijke weduwe Florence de oude dag van haar Élisée zal verlichten. Theorie en praktijk van de vrije liefde lopen nu innig in elkaar over. Voor de buitenwereld blijft Ermance *madame Reclus*, maar het is Fanny die het hart van de professor heeft veroverd.[104]

De bemiddelde dame steunt haar held in al zijn ondernemingen. Hij is het die haar heeft voorgesteld aan de veelbelovende architect Van de Velde, boegbeeld van de *modern style* die ook door Reclus wordt gepropageerd — straks zal hij zijn dochter Magali en zijn oude strijdmakker Nadar in Brussel trots meetronen naar Horta's Maison du Peuple en naar enkele sterke staaltjes van volkshuisvesting in art nouveau. Ook in de wijk waar hij woont slaat de zweepslagstijl toe. Architecten als Ernest Blerot zetten er het ene na het andere elegante burgerhuis neer. De nieuwe stijl is een ideologie in steen, een bouwpakket voor een nieuwe wereld waarin de leuze *liberté, égalite, fraternité*

van de Franse Revolutie een coalitie aangaat met het vrije denken en de goede smaak. Heeft Henry van de Velde geen enthousiaste brochure neergepend over William Morris, profeet van het socialisme en van de kunstambachten? Ook Reclus heeft een exemplaar van het boekje ontvangen; in april 1894 dankt de éminence *grise* de auteur voor zijn essay en dringt hij erop aan dat Van de Velde het aan alle Franstalige arbeidersbonden en openbare bibliotheken zou bezorgen.[105] Onvermoeibaar laboreert de oude man aan de opvoeding van het volk.

De architect ontwerpt samen met zijn collega Octave Van Ysselberghe, broer van de schilder Théo, een ruim pand waarin mevrouw De Brouckère een nieuw onderkomen kan inrichten voor het privéschooltje van haar lievelingszoon Léon en een handvol vriendjes: twee kleindochters van Élisée, Kropotkins dochter Alexandra alias Sacha, het dochtertje van een socialistische militant en enkele anderen.[106] Als professoren treden huisvrienden op. Uiteraard neemt Reclus het vak aardrijkskunde voor zijn rekening. Octave Dony doceert scheikunde, zijn echtgenote fysica. Tot het korps behoren psychiater Auguste Ley, romanschrijfster Marie Closset (alias Jean Dominique), schilder Alfred Bastien en socialist Camille Huysmans, de toekomstige secretaris van de Tweede Internationale.[107] Dankzij een brief die de anarchist Jacques Dwelshauvers-Mesnil in januari 1896 stuurt aan zijn goede vriend Alfred Hegenscheidt weten we dat ook Marie Mulle er lesgeeft; het meisje is net cum laude afgestudeerd aan de ULB en zal in maart huwen met Jacques' broer Georges, haar huisleraar.[108] Zelf ontfermt de energieke Florence de Brouckère zich in haar klasje over hygiëne en levenshouding, en wanneer haar stiefzoon Louis in 1896 zes maanden in de gevangenis van Sint-Gillis wordt opgesloten – in een pamflet heeft hij de soldaten opgeroepen niet op stakers te schieten – worden er voor hem lekkere koekjes gebakken. Het leslokaal – iets tussen een gezellige Freinetschool en een masterclass Culturele Studies – lijkt wel een bijenkorf voor de geest.

Na de heisa rond Reclus' lezingen in de logetempels en de oprichting van de Université Nouvelle in het roerige jaar 1894 neemt de ijver

Leesexemplaar

van de inspecteurs van het Bureau des Étrangers langzaam af. In februari 1895 schaduwen zij nog even het huis van Élisée in de Vilain XIIII-straat (en dat van Élie vlakbij) om uit te vissen of Jean Grave er niet op bezoek komt — in het dossier zit zelfs een plannetje met de locatie van de twee woningen. Later dat jaar noteren zij dat de geleerde tijdens een lezing in Londen heeft gepleit voor een *révolution violente*.[109] De politieagent die de libertaire militant Charles Hautstont en zijn clandestiene drukkerijtje in de Spoormakersstraat schaduwt, verneemt in december 1898 van een anonieme tipgever dat de instrumentenbouwer vaak verdachte individuen over de vloer krijgt 'en anarchisten als Élisée Reclus, die er bijna dagelijks langskomt'. In het volgende hoofdstuk vertel ik wat die twee daar bekokstoven.[110] In 1900 wordt er in Elsene nog wat gespeurd naar buitenlandse *coreligionnaires* die misschien bij de geleerde te gast zijn, maar de fut is eruit en de stroom van politierapporten droogt op.[111]

Na de hoogdagen rond de aftrap van de Université Nouvelle lijken de kranten evengoed uitgekeken op het fenomeen Reclus, dat hun verwachtingen van kruitdamp en vrije liefde niet heeft ingelost. Alleen een bewogen tochtje met de luchtballon van de Franse vliegenier Louis Capazza zorgt in de zomer van 1896 voor wat afleiding. Passagiers zijn professor Reclus en kunstpaus Picard. Het gevaarte stijgt op bij de Grasmarkt en scheert rakelings over de Grote Markt richting Justitiepaleis. Slechts door ballast weg te gooien kan de ballon wat hoogte maken voor hij tussen de bomen van het Zoniënwoud neerkomt. Voor *Le Petit Bleu* en *L'Étoile belge* zitten er satirische stukjes in.[112] Het eerste blad meent te weten dat Picard achtereenvolgens zijn literaire trucs, zijn socialistische principes en zijn verzamelde essays overboord kiepert, en dat vriend Reclus zijn paradoxen en daarna zijn anarchistische dogma's weggooit. Bij het cursiefje in verzen van Curtio (alias de Brusselse revueschrijver George Garnir) hoort een fijne karikatuur van de onfortuinlijke ballonvaarders.[113] Volgens *L'Étoile belge* dropt advocaat Picard een exquise fles oude bourgogne boven de gevangenis van Sint-Gillis.

Leesexemplaar

In de magische driehoek tussen de Université Nouvelle, de straten van Elsene waar zijn relatie met Ermance op de klippen loopt en de geparfumeerde salons van zijn dierbare Fanny, wandelt Élisée omzichtig naar de uitgang. In zijn lichaam is het stilaan herfst geworden. Trappen oplopen lukt slechts moeizaam. Hoe moeilijk valt hem zijn dagelijkse wandeling in de brede, winderige straten van dit natte land? In september 1900 leest Jean Grave in een brief dat zijn kameraad zich niet lekker voelt: '*Ma santé ? Couçi couça*. Als ik mij stil houd of heel traag en afgemeten beweeg, lukt het wel. Anders…'[114] De auto die Florence hem ter beschikking stelt, voert hem naar de universiteit. Of naar Antwerpen, waar hij in het voorjaar van 1902 een 'gevoelvolle, zakenrijke causerie' over de talen houdt in De Kapel, een alternatief cultuurcentrum van anarchistische obediëntie.[115] En of de kranige professor er welkom is! Het lokale libertaire tijdschrift *Ontwaking* wijdt een lyrisch commentaar aan de happening:

> 'Een verheven beeld van opperste goedheid: dit geeft de indruk weer die Élisée Reclus maakt op al wie hem ziet en hoort. Die prachtige profeten-kop, die oogen vol milden gloed, vol menschelijke goedheid, waaruit een wondere glans van koene beradenheid en hooge zielskracht ons tegenlicht, die uitdrukking van eenvoudige grootheid, van stoere rechtschapenheid, dit geheel van alomvattende, aldoordringende liefde wekt onze liefdevolle bewondering, onze verknochte genegenheid, ons onbeperkt vertrouwen. Het is als de verschijning van een nieuwen heiland, van een Christus der moderne idee.
>
> Wat is het zacht en heerlijk te luisteren naar het woord van dezen grijzen denker, het woord zoo zwaar van grootsche gedachten en genereuse gevoelens, van echte broederlijkheid en onbegrensde toewijding, het woord dat verteedert en begeestert en in de ziele nederdauwt met wonnige zoelheid van heerlijke liefde […]

Leseexemplar

> Reclus is liefde, broederlijkheid en toewijding tot vleesch gegroeid, een mensch waarvoor men zich zoo laten kapotmaken.'[116]

Waarna toch ook anderhalve kolom de inhoud van de lezing samenvat. Het ging over de wereldtalen — van het Frans van Voltaire tot het *schoone Vlaamsch* dat Reclus na de Commune in de gevangenis hoorde praten — maar evengoed over de sociale kwestie en het gloren van de nieuwe wereld. Staande ovatie.

Af en toe maakt *dezen grijzen denker* nog een reisje, al wil hij eigenlijk gewoon uitrusten in de tuin van Florences buitenhuis in Torhout en er in zijn leunstoel verwend worden met pruimen en koekjes. Élisée is moe. Wanneer zijn vrienden Clara Koettlitz en Jacques Mesnil, die nu samen in Firenze wonen, in november 1903 naar zijn gezondheid informeren, is het antwoord een ingehouden maar kranig '*je boulotte et roulotte et vivote* — ik klus wat, ik draai rond in kringetjes, ik scharrel voort'.[117] De professor geniet nog altijd van de zon, van het geritsel van de bladeren en het ademen van de wind, van de nobele klank van een mooi vers en bovenal van '*la caressante pénétration d'une parole amie*' — Clara's brieven zijn hem zo dierbaar. Zijn correspondentie gaat nog altijd alle kanten op. Voor de jonge revolutionaire militant Henri Fuss, die met veel moeite het tijdschrift *L'Utopie* opstart, treedt hij op als mentor.[118] Fuss zal een spannend parcours rijden, van student en typograaf, *libre-penseur*, virulent antimilitarist en revolutionair syndicalist tot oorlogsvrijwilliger, sociaaldemocraat en gerespecteerd topambtenaar, gespecialiseerd in de problematiek van de werkloosheid en de sociale zekerheid. In de Tweede Wereldoorlog sluit hij zich aan bij het socialistische verzet tegen de nazi's en na de bevrijding ontpopt hij zich als secretaris-generaal van het ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg tot de grondlegger van de sociale zekerheid in België. In Reclus' vruchtbare grond groeien de mooiste vruchten.

Een andere intimus is de dichter Raymond Limbosch, die via zijn schoolmakker Fuss komt aanwaaien en ook in *L'Utopie* publiceert.[119] Om het lot van de arbeiders te delen wordt de jonge intellectueel

Leesexemplaar

tuinman, waarna hij onder Reclus' invloed in de *Lebensreform*-beweging terechtkomt en aan de Université Nouvelle gaat studeren. Hij correspondeert met Kropotkin en Reclus. Deze laatste stuurt hem een vaderlijke brief met goede raad in de liefde.[120] De professor is van alle markten thuis.

In februari 1904 laat Reclus aan zijn oude kameraad Nadar weten dat Élie is gestorven. Veel pijn heeft zijn broer niet gehad, maar hij wilde dat zijn leven ophield en zo geschiedde. Naast de kamer waar Élie opgebaard is, zit Élisée te schrijven over de boeken die de man nooit meer zal lezen, over zijn netjes gerangschikte manuscripten en aantekeningen die Paul in meer dan tweehonderd kartonnen dozen heeft verzameld. En hij bedenkt een van de mooiste zinnen die hij ooit schreef: *'Il continue de vivre en nous, et nous sommes morts en lui.'*[121] Lieve groet, Élisée.

Zelf blijft de geograaf tegen beter weten in waar hij is. Hij klampt zich vast aan het grijze Brussel dat zijn *centre pivotal* is geworden, thuisbasis en werkplek, vrijhaven en gouden kooi.[122] Eind november 1904 vernemen Clara Koettlitz en Jacques Mesnil dat sneeuw en vrieskou België teisteren. In zijn wijde overjas lijkt hun oude vriend wel een schip dat door zwaar weer gaat, onderweg tijdens de tachtig passen die zijn huis scheiden van het tramhokje in de hellende straat. '*Je me cramponne à Bruxelles*' — als een pissebed klampt hij zich vast aan een twijgje.[123]

Allicht tot zijn eigen geamuseerde verbazing krijgt Élisée Reclus een klein rolletje in *Un divorce*, de vermoeiende *roman à thèse* waarmee de conservatief-katholieke Franse auteur Paul Bourget ten strijde trekt voor de huwelijkstrouw en tegen alles wat naar vrije liefde ruikt.[124] Onder zijn eigen naam is hij de bevlogen theoreticus die in Brussel oreert over een nieuwe maatschappij waarin de *union libre* tussen gelijkwaardige mannen en vrouwen de regel zal zijn. Een van zijn discipelen is een schurk die Reclus' prestige en diens argumenten gebruikt om het personage Berthe Planat, een pittige feministische studente medicijnen met anarchistische sympathieën, in zijn bed te krijgen.[125]

Gelukkig dommelt de gemiddelde lezer in voor hij een derde van het boek achter de kiezen heeft.

Wanneer het tsaristische Rusland in de lente van 1905 dreigt over te koken als een pan die te lang op het vuur staat, vat de oververmoeide Reclus moed. Misschien komt de revolutie er toch nog aan?[126] Intussen legt hij de laatste hand aan *L'Homme et la Terre*, een libertair geografisch manifest in zes kloeke volumes waarvoor de jonge Tsjechische kunstenaar František Kupka de illustraties tekent. De bijna vijfduizend bladzijden zullen na Reclus' dood worden geredigeerd en uitgegeven door neef Paul.

Op 6 juli 1905 bericht deze laatste in een korte brief aan prins Kropotkin dat hij die ochtend om acht uur zijn oom heeft begraven. Volgens diens laatste wilsbeschikking is Élisée naamloos bijgezet in de *fosse commune*, de kuil voor de armen op de begraafplaats van Elsene, waar ook het stoffelijk overschot van zijn geliefde broer Élie rust. Alleen Paul mocht de lijkwagen volgen. 'Op dat vroege uur waren er weinig nieuwsgierigen; zijn wens kon dus vervuld worden.'[127] Enkele uren voor zijn dood, in de nacht van 4 juli, heeft Élisée in Torhout, omringd door Fanny's goede zorgen, vernomen dat de bemanning van de Russische pantserkruiser Potemkin in de haven van Odessa aan het muiten is gegaan. Een nieuw hoofdstuk van de wereldgeschiedenis wordt ingeleid, maar het is niet Élisée die het zal schrijven. Een leven lang heeft hij woorden aaneengeregen tot elegante zinnen, terwijl hij zijn eindeloze wandelingen maakte en almaar hetzelfde melodietje neuriede. De *basso ostinato* in zijn hoofd is eindelijk tot stilstand gekomen.

Twee dagen na de begrafenis in Elsene brengt het populaire Franse weekblad *L'Illustration*, met voorsprong het grootste geïllustreerde magazine van de beschaafde wereld, Nadars laatste portret van de trotse oude man paginagroot op zijn cover. Een beknopt in memoriam heeft woorden van lof voor de geograaf en globetrotter, 'wat men ook moge denken van zijn ultralibertaire opvattingen, die hij met een diepe, onverzettelijke overtuiging predikte en in de praktijk heeft

gebracht'.[128] Het echte Pantheon heeft Élisée niet gehaald, maar in het oog van een mediastorm is het ook niet slecht toeven.

Er komt ook écht zwaar weer aan. Niet zonder ironie meldt de katholieke krant *La Croix* dat een blikseminslag het ouderlijke huis van de broers Reclus in Sainte-Foy-la-Grande enkele dagen na Élisées dood heeft vernield — het lijkt op een afrekening.[129] En nog meer onheil achtervolgt Reclus' nalatenschap. In de aanloop naar de oprichting van een geografisch instituut dat de naam van de wetenschapper zou dragen, zijn de 40.000 boeken uit de bibliotheek van het Brusselse Institut Géographique in 1921 naar Tokio verscheept.[130] Tijdens de grote Kanto-aardbeving op 1 september van het volgende jaar wordt het entrepot in de wijk Fukagawa, waar de papieren schat is opgeslagen, vernietigd. De steden Tokio en Yokohama worden van de kaart geveegd: 100.000 doden en 42.000 vermisten zijn de trieste balans. Van Élisées aanwezigheid op de planeet die hem zo na aan het hart lag, blijft vrijwel niets tastbaars over.

Op stap met Élisée

Een eeuw later is het op een zonnige lentedag in Brussel nog altijd fijn flaneren in de voetsporen van de broers Reclus. Tussen de vijvers van Elsene en de Louizalaan ademt alles burgerlijke trots. Goed bewaarde herenhuizen dragen hier en daar de discrete merktekens van de art nouveau — een krul in het smeedwerk, een kromming van het arduin, een weids *bow window*. In de verte wenkt het radiogebouw van architect Joseph Diongre, de gelige pakketboot die sinds de late jaren 1930 bij het Flageyplein is aangemeerd. Flats uit de gouden sixties verstoren de harmonie, en het razen van de auto's richting Louizalaan houdt aan. Hier speelde zich het laatste bedrijf af van een leven in tweevoud. Élisée en Élie Reclus hebben hier gewoond en gewerkt.

Aanvankelijk logeert de geograaf vlak bij het huis van ULB-rector Hector Denis in de Kruisstraat 38. Tussen 1894 en 1905 woont hij in de Vilain XIIII-straat op de nummers 22 en 26 en tussenin om de hoek

in de Meerstraat 27. Daar verblijft ook Élie een tijdlang — twee minuten lopen, een blokje om, waarna hij in het najaar van 1902 verhuist naar de Victor Greysonstraat 39. De Brusselse almanakken verwisselen af en toe hun voornamen of vermelden hooguit initialen, wat het spoorzoeken niet vereenvoudigt. Hun jongere zus Louise, weduwe Dumesnil, voegt zich al in 1894 bij hen als assistente van Élisée en gouvernante van de kleinkinderen. Vanaf de herfst van 1903 is ook neef Paul in de buurt.[131] En in juni 1904 heeft Kropotkin de zieke Élisée hier in Elsene nog een bezoekje gebracht.

Vijf minuutjes stappen is het van de Vilain XIIII-straat naar Fanny's École des Petites Études. De chauffeur van huize De Brouckère voert de stramme Reclus naar de Université Nouvelle en zijn geografisch instituut; wandelen lukt niet meer. De verhuizing naar de nieuwe lokalen van zijn alma mater heeft de professor niet meer meegemaakt: wanneer de universiteit in 1908 haar intrek neemt in het gebouw op de hoek van de rue de la Concorde en de Louizalaan, heeft Reclus het tijdelijke al ingeruild voor de hoogst onzekere eeuwigheid van het collectieve geheugen. Van het nieuwe onderkomen in de Eendrachtstraat blijven slechts zes fotootjes over, waaronder eentje van Reclus' Institut Géographique. Ja, deze universiteit heeft dus echt bestaan, al doen de truien en de jumpsuits in de etalage van de kledingzaak die er nu is gevestigd niets vermoeden van de heroïsche dagen van weleer. In het ULB-archief tref ik ook nog een handvol groepsportretten aan van professoren en studenten uit de jaren voor de Grote Oorlog. Steevast zijn ze geschaard rond een grijsaard in wie ik de oudstrijder Guillaume De Greef herken, een droeve Don Quichot tussen studieuze en serieuze slimmeriken (m/v), onder wie inderdaad opvallend veel vrouwen en twee Chinezen.

De echte laatste rit van De Greefs compagnon Élisée was de tocht van zijn stoffelijk overschot, die begon in Torhout en eindigde in de *fosse commune* van Elsene. Daar herinnert een sobere gedenksteen aan de beide broers en aan hun passage in het vrijgevochten Brussel.[132]

Leesexemplaar

Leesexemplaar

[TWEE]

Met vilthoed en lavallière

Anarchisten in de Brusselse bohème

Een kronkelstraat met nauwe, hoge huizen en verweerde trapgevels in de coulissen van de Brusselse Grote Markt is het decor voor het volgende bedrijf. In de Spoormakersstraat alias rue des Éperonniers lokken vandaag pittoreske kasseien hongerige toeristen naar foute restaurants. Uit mijn studententijd herinner ik mij de straat als een *enfilade* van stoffige boeken — en prentenwinkeltjes richting café De Dolle Mol – een schuiloord voor langharige wereldverbeteraars – en het Sint-Jansplein. Daar kijkt een vrouw van brons uitdagend in de ogen van de Duitse soldeniers die haar gaan fusilleren. Na de Grote Oorlog is de spionne Gabrielle Petit een nationale verzetsheldin geworden.[1]

De antiquariaten van de Spoormakersstraat zijn een na een dichtgegaan; hun plaats werd ingenomen door hippe boetiekjes. Later kwamen de *nightshops* en de souvenirwinkels, tot de coronapandemie van 2020 en 2021 heel wat neringen de doodsteek gaf. Neergelaten rolluiken en dichtgetimmerde etalages zijn ook hier de stille getuigen van het verval.

Meer dan een eeuw geleden zag de straat er veel levendiger uit. Tijdens de grote staking en de rellen voor het algemeen stemrecht in de lente van 1893 is er door betogers zelfs een barricade naar

Leesexemplaar

Parijs' model opgericht om de burgerwacht tegen te houden — op de voorpagina van *Le Monde Illustré* laat de huistekenaar zien hoe revolutionair deze plek wel kan zijn.[2] Maar ook in vredestijd zoemt de Spoormakersstraat als een bijenkorf van grootstedelijk leven. In de *Almanach du Commerce et de l'Industrie*, een voorloper van de telefoongids, kunnen we nalezen dat de lokale fauna rond 1897 een reeks estaminets en cabarets telt, slotenmakers en aardappelverkopers, een juwelier en een kapper. De hoofdredacteur van de krant *L'Echo de la Bourse* en portretfotograaf Adolphe Peemans wonen er, naast een weduwe die escargots verkoopt en eentje die strohoeden vervaardigt. Even verderop tref je zowaar een winkel met elektrische apparaten en een handel in koloniale waren aan, slagers en wisselagenten, een polikliniek en een frituur waar je mosselen kunt eten. In doodlopende gangetjes huizen dagloners. Voor de eeuw voorbij is, komen er in de straat nog een fietsenfabriek en een heuse elektricien bij. Op nummer 51 heeft Charles Hautstont, *luthier*, in februari 1895 zijn atelier gevestigd waar hij muziekinstrumenten bouwt en herstelt, van piano's tot violen. Meer dan honderd jaar later kom je in musicologische traktaten en veilingcatalogi het etiket van de firma nog tegen op menig klavecimbel of viola da gamba. Een huis van vertrouwen is het. Alhoewel.

Wanneer ik deze buurt opnieuw opzoek in de aanloop naar dit boek, verkruimelt de pokdalige gevel van huisnummer 51 als een oude foliant tussen mijn vingers. Dat het pand in 2001 als monument is beschermd, houdt de tijd niet tegen. In het pleisterwerk is het bouwjaar 1697 nog nauwelijks te onderscheiden — twee jaar na de verwoesting van Brussel door de kanonnen van de Zonnekoning is dit huis dus opgetrokken. Net als de oude burgerwoning die hij huurt, leest Hautstonts passage op dit adres als een voetnoot in de geschiedenis.[3]

In Charles' atelier gebeurt immers veel meer dan timmeren en zagen. Op zolder staat er een kleine drukpers, waarop tussen 1895 en 1904 de reeks brochures wordt vervaardigd die naam maakt als de *Bibliothèque des Temps Nouveaux*, naar de titel van het anarchistische weekblad dat Jean Grave in Parijs volschrijft. Onze rue des Éperonniers

was dus in die tijd de lokale tegenhanger van de rue Mouffetard in de Lichtstad. In een rommelige mansardekamer op nummer 140 van die volkse verkeersader in het Quartier Latin heeft Grave zijn hoofdkwartier opgeslagen, en het is zijn medestander Élisée Reclus die de naam van het tijdschrift verzint — de oude geograaf is heel goed in het bedenken van catchy titels.[4] Wanneer Reclus in februari 1894 richting België uitwijkt, smokkelt hij de vlam van de revolutie mee naar Brussel.

Een jaar later draait zijn Université Nouvelle op kruissnelheid, maar ook als propagandist van het libertaire gedachtegoed zit Reclus niet stil. Aan Henri Roorda van Eysinga vertelt hij over het boude project dat hij met enkele Brusselse kameraden heeft uitgebroed.[5] Met de logistieke ondersteuning van Charles Hautstont en zijn broer Jean[6] zal Reclus brochures uitgeven onder de noemer 'De vrije gedachte door de eeuwen heen'. Zoekt of verzint niet iedere nieuwe gedachtestroming uiteindelijk toch haar eigen ideologische verankering in een imaginair verleden? De serie wordt uiteindelijk *Bibliothèque des Temps Nouveaux* gedoopt en laat meer dan dertig boekjes op de wereld los. Het zijn brochures in zakformaat met een uitermate sobere lay-out en gedrukt op goedkoop papier.

In het derde nummer van zijn gloednieuwe weekblad zet Grave het plan uiteen dat '*les camarades de Bruxelles*' hebben beraamd: indien hun financiële toestand het toelaat, willen zij gratis propagandabrochures verdelen.[7] Als eerste aflevering fungeert *Aux anarchistes qui s'ignorent*, een oudere tekst van essayist Charles-Albert, die een maand later wordt gevolgd door een klassieker uit Kropotkins repertoire. Dankzij een oproep in hetzelfde nummer van *Les Temps Nouveaux* vernemen we bovendien dat Brusselse sympathisanten van het weekblad elke zondag om tien uur vergaderen in café La Balance op de Grote Markt. Het zijn de dossiers van de Brusselse politie en een aantekening in het zakboekje waarin de hoogbejaarde wereldreizigster Alexandra David-Néel terugkijkt op haar Brusselse jeugd – in maart 1960 is zij tweeënnegentig en heeft zij nog negen jaar te leven – die ons vertellen waar de samenzweerders zich in die tijd ophouden.[8]

David-Néel noemt het vergaderlokaal van de *club anarchiste* die zij in september 1892 leert kennen 'Le Crocodile'.[9] Voor de politie-inspecteurs en de spionnen van de Staatsveiligheid volstaat het adres Nieuwmolen 1: dat is de plek die zij in 1892 nauwlettend observeren. Stel je een voormalige watermolen op de Zenne voor in de rafelige rand rond de Frankrijkstraat en het Zuidstation, op de grens van Sint-Gillis en de wijk Kuregem in Anderlecht. In en nabij het ruime industriële pand kun je kamers huren; later worden er in het hoofdgebouw een estaminet en een melkerij ingericht.[10] De politiespion die de plek op 18 maart 1892 in de gaten houdt en een buurtonderzoek verricht over het doen en laten van *les époux Alstondt*, noteert dat de woning 'Het Kasteel' wordt genoemd.[11] Daar is het dat heel wat Franse anarchisten op de vlucht voor het gerecht onderdak vinden en hun propagandaactiviteiten zo goed mogelijk voortzetten. Dezelfde dag heeft zijn collega, agent Meulemans van het Bureau des Étrangers, een groepje schichtige individuen geschaduwd, van de Amigostraat naar de Zuidlaan, de Fonsnystraat en verder tot de Nieuwmolen, waar zij behoedzaam naar binnen sluipen. Onder hen bevinden zich de Fransman Georges Pichancourt, die illegaal in het land verblijft, zijn landgenoot Albin Villeval en ene Alfred Defuisseaux, die een pak kranten onder de arm draagt. De vergadering duurt tot 17.15 uur, waarna de verdachten zich verspreiden.[12]

Wie zijn Reclus' Brusselse kornuiten? Heel groot kan de groep niet geweest zijn — het gaat hooguit om enkele tientallen militanten en een al even bescheiden groep sympathisanten. Met het meer volkse anarchisme van de radicale arbeiders, die evenmin een brede beweging vormen, hebben zij weinig te maken. Nog voor de geograaf in Brussel landt, vinden deze jonge intellectuelen en kunstenaars elkaar in de kolommen van chronisch noodlijdende tijdschriftjes als *L'Homme libre* of *La Misère* — het zijn titels die weinig aan de verbeelding overlaten — en in organisaties zoals de Socialistische Jonge Wacht, de jeugdafdeling van de Belgische Werkliedenpartij die consequent de uiterste linkerzijde van het speelbord opzoekt en zich libertair opstelt. Spilfiguur van menig Brussels blad is de jonge Franse typo-

graaf Albin Villeval. Ook zijn oom Denis, *émigré* en voormalige *communard*, laat zich niet onbetuigd als drukker en uitgever. Deze laatste publiceert *La Lutte pour l'art*, het zoveelste efemere tijdschrift in de rij, dat van december 1892 tot mei 1893 verschijnt. Het blad brengt artistieke en literaire kritieken en richt zich tot de jonge intellectuele incrowd van Brussel die de informele groep L'Idée vormt.[13]

Het zijn onder anderen de Villevals die door de broers Charles en Jean Hautstont in de Nieuwmolen worden opgevangen. Het politiedossier van deze laatste vermeldt zelfs dat hij aan Villevals *La Misère* huishoudgeld toestopt en daardoor zijn gezin in de kou laat staan. De Nieuwmolen lijkt wel een kleine commune. Jean Hautstont leeft er nog samen met zijn echtgenote Lucienne Masset, een onderwijzeres die pianolessen geeft. Charles voedt zijn dochtertje Laure op, een peuter van twee lentes. Tel er enkele illegale Fransen bij op, en de talrijke kameraden die langslopen of krantjes drukken, en je komt snel aan een tiental vaste en tijdelijke bewoners, vooral twintigers.[14] Daar is het dus dat Alexandra David, een veelbelovende sopraan van vierentwintig jaar, opgenomen wordt in de groep van Le Crocodile. Met haar maken wij in een volgend hoofdstuk uitgebreid kennis.

Ze zitten niet stil, die Belgen. Met een grote regelmaat laat het drukkerijtje op Hautstonts zolder nieuw leesvoer aanrukken. Vaak zijn het teksten uit de canon van de beweging of werken van auteurs als Tolstoj, Wagner en La Boétie, die door de anarchisten worden ingelijfd. De tweede brochure in de rij, *L'Anarchie dans l'Évolution socialiste* van Kropotkin, wordt door het gerecht in beslag genomen. De onderzoeksrechter beveelt bovendien dat er op 17 november 1895 om negen uur 's ochtends tegelijk huiszoekingen moeten worden verricht bij Charles in de Spoormakersstraat en bij zijn broer Jean in de Nieuwmolen.[15]

Af en toe verrast de *Bibliothèque* met nieuw werk. Zo publiceren de Brusselaars in 1896 *Burch Mitsu*, een novelle van de naturalistische schrijver en linkse militant Georges Eekhoud, en in 1900 een bundel verzen van de populaire Franse dichter Jean Richepin. Naar goede

libertaire gewoonte worden teksten vaak ongevraagd overgenomen uit andere publicaties of in een nieuwe versie op de markt gebracht. Zo waren varianten van Mesnils traktaat 'Le Mouvement anarchiste' eerder opgenomen in *La Société Nouvelle* en in *Van Nu en Straks. Gesprek tusschen twee Boerenarbeiders* van de Italiaan Errico Malatesta is een zeldzame vreemde (want Nederlandstalige) eend in de bijt.[16] De kroon op het anarchistische activisme in Hautstonts atelier is in 1897 de lijvige *Bibliographie de l'anarchie* van de Oostenrijkse historicus Max Nettlau, een turf van bijna driehonderd pagina's in een coproductie met de Parijse uitgever Stock, door een jonge Russische kameraad in een oplage van duizend exemplaren op de kleine handpers gedrukt.[17] En dan moeten succesnummers als het libertaire manifest *Pour la Vie* van de mysterieuze Alexandra Myrial in december 1900 en Mesnils *Le Mariage libre* in 1901 nog volgen.

In zijn zelfingenomen en allesbehalve betrouwbare memoires kijkt de Belgische musicoloog René Lyr vertederd achterom naar dit vrolijke gezelschap van

> '… brave kerels en simpele geesten, even trotse als kinderlijke romantici. Lange haren en een woeste baard onder hun brede vilthoed, de kunstenaarsdas als een banier wapperend in de wind. Kameraden. Theosofen. Leerlingen die Reclus volgden voor zijn anarchistische leer en zijn vegetarische levenshouding. Zij lazen Jean Grave en Charles Malato, verslonden enthousiast de laatste woorden van hun broeders voor zij onder de guillotine werden geschoven […] Aandoenlijke estheten waren zij, bijna altijd verstoken van enig talent, mislukkelingen bij geboorterecht, vleugellam volk dat geloofde in de goede zaak en alles met iedereen wilde delen.'[18]

Meer dan een kwarteeuw na de feiten is René Lyr een gerespecteerd musicoloog en kunstcriticus, die zich zijn wilde jaren herinnert. Ze

Leesexemplaar

spelen zich af in en om het Maison Beethoven, een partituren winkel op nummer 47 van de statige Regentschapsstraat — de muziekliefhebbers zijn buren van de familie Koettlitz, die we verderop in dit boek zullen ontmoeten. Het adres van muziekuitgever Oertel staat in de muzikale bohème van de hoofdstad bekend als een plek waar anarchistische hangjongeren thuis zijn. Daar treffen wereldverbeteraars als de schilderende winkelbediende Pierre Thévenet en de Hautstonts elkaar. De broers vallen op door hun '*tête de Christ*'; ze hebben allebei een Christuskop, zo noteert de Brusselse politie.[19] In het statige conservatorium aan de overkant van de straat is Jean in 1883 bekroond met een eerste prijs notenleer en in 1885 met een onderscheiding voor contrabas. Deze telg uit een bescheiden Brusselse muzikale familie – vader Hippolyte is musicus en analfabeet, moeder Elisabeth kantwerkster – gaat een boeiende carrière tegemoet die leest als een goed bewaard geheim. Met zijn traktaat *Notation musicale autonome* zal hij in 1907 een revolutionair en vereenvoudigd notenschrift introduceren, een soort van muzikaal Esperanto zonder kruisen of *bémols* en met twaalf in plaats van zeven noten — allemaal zijn ze gelijkwaardig, net als de individuen in een anarchistische samenleving.[20] Later trekt Hautstont naar China, waar hij in Nanking een muziekopleiding wil stichten.[21] Het voorlopige Chinese volkslied 卿雲歌, dat internationaal bekendstaat als 'Song to the Auspicious Cloud' en tussen 1913 en 1928 werd gebruikt, is van zijn hand. Wanneer we hem tegen het lijf lopen in Charles' drukkerijtje en in de kelders van het Maison Beethoven, is hij nog een anonieme militant van de vrije gedachte.

Het is niet meteen duidelijk hoever hij en zijn broer willen gaan in hun strijd voor de *Idée*. Uit de brief die een Parijse onderzoeksrechter in mei 1894 richt aan de Brusselse procureur des Konings, blijkt dat Jean dat voorjaar tracht uit te vissen waarom Graves tijdschrift *La Révolte* niet meer verschijnt. Hij biedt zijn Parijse compagnons aan om het blad verder uit te geven in Brussel.[22] Een cryptische notitie verderop in zijn politiedossier leert ons dat hij in juli 1894 'bij Thévenet was toen deze beweerde dat hij de ondergrondse gangen kende waarlangs je moet gaan om het Paleis in de lucht te laten vliegen'.[23]

Charles zal dan weer actief zijn bij het Belgische comité dat geld samenbrengt als steun voor de families van de Spaanse anarchisten die gefolterd worden in Montjuïc. Tijdens een bezoek van Louise Michel, oud-strijdster van de Commune en revolutionair icoon, gaat hij in 1897 op de vuist met de Brusselse ordediensten, wat hem een boete van twintig frank voor smaad oplevert en vijftien dagen gevangenis voor slagen en verwondingen aan de politie.[24] Minstens tot 1905 wordt zijn woning bespied en gecontroleerd op de aanwezigheid van buitenlandse bezoekers of valsmunters, maar doorgaans levert het niets op. Het politierapport van juli 1899 laat een wrange nasmaak achter: de opsteller verneemt dat de genaamde Charles Hautstont enkele maanden eerder door de Staatsveiligheid is ingehuurd als informant, voor het aardige bedrag van driehonderd frank per maand — de communicatie tussen de speurders van de *Sûreté publique* en die van de Brusselse stadspolitie verloopt dus ook een eeuw geleden niet echt efficiënt.[25] Als dat klopt, dan hebben de brave agenten nachtenlang tevergeefs op de uitkijk gestaan. Het lijkt erop dat Reclus' rechterhand bij de *Bibliothèque des Temps Nouveaux* in die tijd wel een heel dubieuze rol speelt, tenzij hij als dubbelspion opereert.

We keren even terug naar het rovershol in de kelder van het Maison Beethoven in de Regentschapsstraat. Helaas is het gepatenteerde warhoofd René Lyr een van de enige getuigen die de sfeer van die plek hebben geschetst. In zijn herinneringen aan de schilder Louis Thévenet voert hij diens oudere broer Pierre op als de animator van het libertaire gezelschap.[26] Tussen stapels partituren vergast Pierre zijn kameraden op grote woorden en explosieve gedachten, '*prêchant l'action directe, l'amour libre, l'anarchie et le végétarisme entre deux discussions sur* Parsifal *et* Boris Godounoff' — niet voor het laatst belanden straatgeweld, vrije liefde en andere begrippen uit het revolutionaire repertoire samen met iconen van de hogere cultuur in dezelfde volzin.[27] Als derde musketier naast Thévenet en Hautstont treedt de pianist Charles Hénusse uit de schaduw. Lyr noemt het trio 'een stel wederdopers en brandstichters', die aftellen naar de grote dag wanneer de

vermoeide wereld ten onder zal gaan en een nieuwe dageraad gloort. Hun helden zijn Nietzsche, Ravachol en Vaillant — de eerste voor zijn inspirerende gedachtegoed, de andere twee als martelaren van de propaganda van de daad. Het belet de fijnbesnaarde Hénusse niet om pianoles te geven aan burgerdametjes. In Bosvoorde zijn alle vrienden meer dan welkom rond de enorme Erardvleugel in zijn gastvrije huis. De schilder Auguste Oleffe herinnerde zich dat er gediscussieerd werd over *La Conquête du pain* van Kropotkin, over Jean Grave en Tolstoj — zelf liep de kunstenaar er in die tijd bij als een Russische nihilist, met een woeste baard van blond vlas.[28] Oleffe wist nog goed dat ook de jonge Louis Thévenet een baantje als loopjongen bij Oertel had versierd en er in de kelder op de muren zijn eerste tekeningen maakte. Oleffe, die een oog had voor talent en later niemand minder dan de schilder Rik Wouters zou begeleiden bij zijn eerste stapjes in de kunstwereld, nam Thévenet op sleeptouw naar de vrije academie L'Effort, een informeel groepje kunstenaars die — tussen spelletjes vogelpik, rondjes faro en verhitte discussies over kunst in de nieuwe maatschappij — van acht tot tien uur 's avonds naar levend model schilderden in het bovenzaaltje van estaminet La Girafe op de Leuvensesteenweg in Sint-Joost-ten-Node.[29]

Een volgende kroongetuige staat al te wachten. Jean-François Elslander — Jules voor vrienden en maîtresses — is een soort van cultureel eenmansorkest, een personage als uit een roman.[30] Een reus van een kerel ook, die door Lyr wordt getypeerd als 'een magnifiek specimen van een al lang uitgestorven ras anarchisten' met bonkige schouders, het karkas van een wild beest, een vlammend rode haardos die oplicht als de ondergaande zon, een stentorstem en de weidse gebaren van een volkstribuun — '*le grand Jules*' past met moeite in Thévenets kleine muziekwinkeltje.[31] Als schrijver debuteert Elslander in 1890 met de rauwe roman *Rage charnelle* (vrij te vertalen als *De roes van het vlees*), een boek dat zowel in Frankrijk als in Brussel gerechtelijk wordt vervolgd.[32] Een tweede Jules leren we verderop in dit boek nog kennen als onderwijzer in Sint-Joost en propagandist van een op anarchistische leest geschoeide pedagogie. De derde tuimelt rond 1910 in de

kunsthandel en zal samen met de Franse galeriehouder Georges Giroux de Brabantse fauvisten rond Rik Wouters op de kaart zetten. Maar eerst maakt ook hij een verplicht ommetje richting Regentschapsstraat om er in het kapersnest van de Thévenets kennis te maken met de andere stamgasten:

> 'We waren allemaal libertaire geesten, anarchisten zoals we toen werden genoemd, met een hoop jongelui onder wie Pierre Thévenet, Paul Gilson, Paul Gille, Valerius De Saedeleer, Hautstont [...] en de buitengewone Alexandra David, die ontdekkingsreizigster zou worden en als eerste westerse vrouw Lhasa bereikte. We waren medestanders van Élisée Reclus, voor wie de poort van de Université Libre de Bruxelles gesloten bleef. Theosofen ook — de Baghavad-Gita was ons hoofdkussenboek — en uiteraard ook vegetariërs.'[33]

Geheel in harmonie met de tijdsgeest dwepen Elslander en co met het revolutionaire geweld van Ravachol en Emile Henry. Tijdens voorstellingen van Ibsen en Bjornson in de theaters strooien de Brusselse belhamels pamfletten uit over de hoofden van de burgers op de parterre. Zij schrijven artikels voor *Ni Dieu ni maître*; Elslander herinnert zich dat de jonge leerling-schilder Alfred Bastien om de twee weken honderd exemplaren van het weekblad ophaalt en terugstapt naar Gent om ze daar aan de man te brengen.[34] Even broedt Elslander zelfs op muziektheater: hij wil een *Prométhée* schrijven, waarvoor Hautstont de muziek zou componeren en de schilder Ferdinand Schirren — getooid met het Assyrische sikje van de volbloed theosoof – de decors voor zijn rekening zou nemen. Ze dromen van een Griekse tempel op een bergtop.[35] Het plan sterft een stille dood.

Elslanders panache en de vaart waarmee hij zijn anarchistische jeugd in Brussel op anderhalve pagina in zijn memoires resumeert, suggereren een zekere eenheid van tijd en plaats. Net als René Lyr gooit hij evenwel alles op een hoop: het tijdschrift *Ni Dieu ni maître*

Leseexemplar

verschijnt vanaf mei 1885 en wordt al een jaar later het slachtoffer van pesterijen vanwege '*les Monsieurs de la Magistrature et de la Police*', terwijl het Maison Beethoven slechts vijftien jaar later zijn hoogtij beleeft.[36] Naar de datering van Elslanders plannen met *Prométhée* kunnen we slechts raden. Meer dan een sfeervolle reconstructie zijn deze herinneringen niet.

En almaar verder dijen ze uit, de kleine kringetjes op het oppervlak van de Brusselse vijver. Ook de eigenzinnige schilder Jean Brusselmans hoort thuis in dit hoofdstuk, als zoon en kleinzoon van anarchistische militanten.[37] Als we René Lyr mogen geloven, heeft vader Brusselmans, een kleermaker uit de T'Kintstraat in het stadshart van de hoofdstad, ooit in Parijs met de propagandisten van de daad geheuld en zelfs de binnenkant van de gevangenis gezien. In Brussel is hij goed bevriend met de intellectueel Paul Gille van het Institut des Hautes Études. Zijn vier kinderen groeien op zoals het hen betaamt, '*selon leur instinct, en raison du grand principe que Reclus incarna si splendidement et si stupidément aussi*', zoals Lyr sarcastisch opmerkt. Michel wordt componist, zijn beide zussen zingen in het koor van de Muntschouwburg. Dat doet ook de zwijgzame en norse Jean, die over een uitstekende maar ongeschoolde stem beschikt. Af en toe duikt de schilder op in de T'Kintstraat, gehuld in een wijde cape en met een breedgerande vilthoed op het hoofd, als een toreador uit een romantische opera. Het uniform van de bohème staat hem uitstekend. Deze attributen dringen zelfs door in de verslagen van politiespionnen die de Brusselse anarchisten in de gaten houden. Nog in mei 1913 noteert een inspecteur zijn observaties in dossier 76065 van het Bureau des Étrangers, dat ook de binnenlandse vijand in de gaten houdt. Het is een signalement van de Brusselse kunstenaar Albert Daenens, die meewerkt aan subversieve tijdschriften. Hij lijkt wel een duiveltje-uit-een-doosje:

> 'Lengte 1m55 tot 1m57, magere en knokige gestalte, gelige huidskleur, vrij lange en rosblonde haren, dito vierkante baard. Sleept met het rechterbeen en heeft een wankele

> tred. *Porte toujours un grand chapeau feutre mou à larges bords et une cravate genre "La Vallière".*'[38]

Nog eentje, om het af te leren. Wanneer schrijver Paul Kenis, een tot sociaaldemocraat omgeturnde anarchist die in 1907 vijf maanden heeft doorgebracht in de libertaire kolonie van Aiglemont in de Franse Ardennen, een van zijn lotgenoten wil typeren in de autobiografische roman *De apostels van het nieuwe rijk* uit 1930, doet hij dat veeleer vestimentair dan ideologisch: de man draagt een 'zwart fluweelen pak met lavallière-das en flambard. Het klassieke pak van den strijdenden anarchist.'[39]

Precies dezelfde outfit trekt het hoofdpersonage Daniel Haudoin aan in *La dupe*, de eerste roman die André Baillon in 1896 opzet en die slechts lang na zijn dood gepubliceerd zal worden.[40] In een brief aan een vriend voert de schrijver zichzelf op als een student met 'de slappe hoed en de grote *lavallière*, die in die tijd zowel het symbool waren van de schrijver als van de anarchist die ik meende te zijn'.[41] André/Daniel studeert op dat moment mijnbouwkunde in Leuven, maar zal snel verkassen naar de hoofdstad en de zomermaanden in die andere wereldstad Oostende doorbrengen. Maar zelfs in het dommelende, bigotte Leuven – het was 'geen stad van de vooruitgang', zo noteert de Oostenrijkse auteur Stefan Zweig enkele jaren later – loopt hij een Russische nihilist tegen het lijf die voldoet aan alle clichés van het genre.[42] Keff is een misantroop die zit te zwijgen in een hoekje van het Café des Brasseurs. Onder zijn invloed zoekt Daniel, die al zijn spaarcenten over de balk gooit met een meisje van lichte zeden en zo kennismaakt met de harde kantjes van het kapitalisme, aansluiting bij revolutionaire activisten.[43] Dat komt ook de echte Baillon duur te staan: het universiteitsbestuur laat hem weten dat hij niet langer welkom is op de campus. De redenen? De student gaat niet meer naar de les, steekt al zijn energie 'in het volgen van socialistische vergaderingen en in het lezen van verboden bladen', en hij houdt er bovendien een afkeurenswaardige verhouding op na met een vrouw van lichte zeden.[44] Onze tweekoppige bohemien Baillon/Haudoin is

dus aan andere avonturen toe, en de krijtlijnen zijn duidelijk: de would-beromancier volgt de ongeschreven codes van de avant-garde rond 1900 — protest tegen het status quo gaat hand in hand met een groot hart voor de verdrukten en met artistieke jongensdromen die alle kanten tegelijk op willen. Baillon zal kunstkritieken gaan schrijven terwijl hij de warmte opzoekt van een nieuwe, genereuze lichtekooi. Met Marie Vandenberghe zal hij in oktober 1902 trouwen.

Een klein jaar later vinden we het stel terug in een gehuurd boerderijtje op de hei in Westmalle. En ook tussen de Kempense kippen is het grootstedelijke anarchisme nooit ver weg, in de persoon van een zekere Émile Chapelier.[45] De man is een voormalige mijnwerker die zich omschoolt tot libertaire militant en bijklust als kunstenaarsmodel. Hij komt in Westmalle aanwaaien in het kielzog van de schilder Pol Stiévenart, een vriend van Baillon en zijn collega-redacteur bij het Brusselse kunsttijdschrift *Le Thyrse*.[46] Stiévenart brengt samen met zijn model de zomers van 1904 en 1905 door op Baillons hoeve in de schaduw van de trappistenabdij; hij schildert er tientallen bos — en heidelandschappen en enkele portretten van de heer des huizes, artiest en *kiekenkweker*.

In een dorp gebeurt niets ongezien, en met een dwarsligger als Baillon in de buurt laat een rel niet lang op zich wachten. In het boekje *Moi quelque part…* waarin de schrijver zijn Kempense avonturen optekent, steekt hij de draak met de overijverige maar niet echt intelligente veldwachter:

> ‘Nog een andere keer had diezelfde Meneer [Baillon] onderdak verleend aan een schilder, die vergezeld was van een model. Nu bleek dat het model Chapelier heette; dat Chapelier de naam was van een anarchist die door de gendarmes in het oog moest worden gehouden; dat Meneer, hierover ondervraagd, had geantwoord: “Zoek het zelf maar uit”; maar dat zorgvuldig onderzoek, langdurige verhoren en andere vervelende stappen die een brigadier moet ondernemen, aan het licht hadden gebracht dat de ge-

> naamde Chapelier met de anarchist Chapelier alleen de naam Chapelier gemeen had.'[47]

Een geoefend oog herkent in dit romanfragment uiteraard de gestalten van Stiévenart en Chapelier, die echt wel de man is naar wie veldwachter Roosen op zoek is gegaan. Ook zonder de schilder is Chapelier vaak te gast bij de Baillons, al dan niet samen met zijn vrouw. Stiévenart maakt zelfs enkele foto's van het vrolijke gezelschap. Of er over veel meer dan hoenderkweek is gepraat, kunnen we slechts raden. In die tijd tracht Chapelier in de groene rand rond Brussel een anarchistische commune uit de grond te stampen — inclusief groentetuin en kippenhok. Daar fietsen we verderop in dit boek naartoe.

Chapelier heeft ook in andere kunstenaarsarchieven sporen nagelaten. Hij is de rijzige kerel achteraan rechts op een groepsfoto van artiesten en intellectuelen die rond 1904 is gemaakt in het atelier dat de Brusselse schilders Jacques Madyol en Schirren delen.[48] Elf heren — strak in het pak, verschanst achter knevels en baarden — kijken in de lens rond een feesttafel die oplicht als in een spiritistische séance (al lijkt 'gewoon overbelicht' een meer plausibele optie).[49] We herkennen Schirrens koortsige theosofenkop en zijn kunstbroeder Madyol, de nijvere Paul Deutscher van de Section d'Art in het Volkshuis en de vandaag vergeten musicus Henri Henge, die ooit een chanson met de baldadige titel 'Noël libertaire!' componeerde en zijn partituren door Madyol liet illustreren.[50] Het statige postuur van Chapelier domineert de gasten, '*tous les drôles, tous les hors la norme ou la loi*'.[51] Zij vieren zichzelf en hun dwarse leven. Bij het dessert mijmeren zij over de nieuwe wereld die er zit aan te komen. Met de moed der wanhoop (en een stevige dosis zelfoverschatting) tracht Chapelier die utopie te realiseren in de libertaire kolonies van Stokkel en Bosvoorde, maar als dat niet lukt, schoolt hij zich om tot propagandist van het vrije denken en de geboortebeperking, zoals die door het neomalthusianisme wordt gepredikt. In zijn brochure *Ayons peu d'enfants! Pourquoi? Comment?*, waarvan het omslag trots toetert dat ze op zestienduizend exemplaren wordt verspreid, legt Chapelier de the-

orie van Malthus nog een keer geduldig uit. Het traktaat wordt aangevuld door een handleiding voor diverse *procédés mécaniques* van geboortebeperking: een sponsje, een pessarium, het vrouwencondoom *para-gosses* en het klassieke condoom.[52] Het achterplat is een paginagrote advertentie van de Gentse scheikundige Pierre Coppens, met een prijslijst van condooms en preservatieve spoelmiddelen. Het huismerk Coppensa gaat er prat op dat de producten geheel kleur — en geurloos zijn. Jammer genoeg wil niet elke anarchistische militant de nieuwe maatschappij in bed realiseren.

Kogels in de Koningsstraat

Als een schim zweeft hij door de vaderlandse geschiedenis — hooguit een voetnoot wordt aan hem besteed.[53] Een epigoon van het intellectueel-artistieke anarchisme is hij zeker niet, wél een burlesk accident de parcours in de marge van deze stroming. In de standaardwerken over de libertaire beweging komt hij nauwelijks voor en zelfs in de uitgebreide correspondentie en literatuur rond de gebroeders Reclus wordt niet naar hem verwezen. Toch heeft hun tijdgenoot Gennaro Rubino echt bestaan. De moordaanslag op Leopold II die deze losgeslagen Italiaanse anarchist op 15 november 1902 in de Brusselse Koningsstraat pleegt, haalt wereldwijd de voorpagina's van de kranten. Een fait divers is het, een media-evenement dat even gauw vergeten is als het ophef heeft gemaakt.[54]

Foto's van de gebeurtenis zijn er niet; het zijn professionele tekenaars die Rubino's aanslag en zijn arrestatie in beeld brengen — met de nodige bravoure en overdrijving, zoals dat in die dagen gebruikelijk is. Vreemd genoeg krijgen de pistoolschoten slechts een bijrol in de beeldvorming. Bladen als *L'Illustration* of het vrome *Le Pèlerin* hebben meer oog voor de woedende menigte en de toegesnelde gendarmes die zich op de sjofele man met de 'zwaren zwarten knevel' storten.[55] In Amsterdam weet het *Algemeen Handelsblad* dat de dader een kerel is 'van kleine gestalte, zeer kaalhoofdig', in een bruin geruit pak

en een zwarte overjas.[56] In de verbeelding van *Le Petit Parisien* speelt een en ander zich af bij de trappen van het Beursgebouw.[57] Alles wat Rubino's amateuristische uitval kan optillen tot het niveau van een koningsmoord en een offensief op het hart van de instellingen, is immers welkom. Sla er *Le Patriote illustré* of *The New York Times* maar op na: de twee revolverschoten die de werkloze Italiaan afvuurt op de koninklijke stoet zijn groot nieuws. Met de aanslag eist Rubino zijn plaats op in de lange rij van landgenoten die overal ter wereld gekroonde hoofden en staatsleiders te lijf gaan. In juni 1894 vermoordt Caserio de Franse president Carnot met een dolk, drie jaar later wordt Lombardi aan de wurgpaal geëxecuteerd omdat hij de Spaanse premier heeft neergeschoten als represaille voor de foltering van linkse militanten in de vesting Montjuïc. In 1898 steekt de anarchist Lucheni keizerin Elisabeth van Oostenrijk neer met een vijl — de bevallige Sissi uit de films met Romy Schneider overleeft de aanslag niet. In 1900 wreekt Bresci de tientallen betogers die tijdens een mars naar het koninklijk paleis in Milaan zijn afgeslacht, door de Italiaanse koning Umberto I neer te schieten. Het ziet er niet naar uit dat de golf van moordaanslagen snel tot stilstand komt: datzelfde jaar vuurt Jean-Baptiste Sipido — vijftien jaar jong en een trouwe bezoeker van het Brusselse Volkshuis — in het Noordstation enkele pistoolschoten af in de treincoupé van de prins van Wales, als vergelding voor de Boerenoorlog in Zuid-Afrika. Niemand wordt geraakt en de jongeman komt snel vrij. Met de knullige operetteaanslag in de Koningsstraat voegt Rubino een nieuwe bladzijde toe aan de propaganda van de daad — of: van de dood. Dat er geen druppel bloed vloeit, weerhoudt de Belgische justitie er niet van om de man als koningsmoordenaar te berechten en tot levenslange dwangarbeid te veroordelen.

Hoe komt een haveloze Italiaan, in 1859 geboren in een dorp vlak bij Bari in de hiel van de laars, ertoe om te schieten op Leopold II? Zijn leven is geen succesverhaal. Na halve baantjes als soldaat, leraar en boekhouder trekt hij in mei 1897 net als talloze andere berooide landgenoten naar Londen om er een nieuw leven te beginnen. De man lijkt niet meteen een toonbeeld van evenwicht. Een journalist van de

Corriere delle Puglie, die na de aanslag naar Rubino's geboortestreek reist om het verleden van de beklaagde te reconstrueren, noteert dat hij bekendstaat als '*irrequieto, nervoso, strano, un po' mattò*' — onrustig, zenuwachtig, vreemd en een beetje gek. In Londen raakt hij verwikkeld in oplichtingszaken.[58] Hij trouwt nog een keer — dat hij al gehuwd is, wordt even aan de kant geschoven — en zijn geliefde Emily bevalt van een zoontje, dat met de voornamen Marx en Engel door het leven moet gaan — ook ideologisch lijkt Rubino nog enigszins zoekende.[59] Hij frequenteert kringen van socialisten en anarchisten, maar wanneer barre armoede zijn precaire bestaan voorgoed onderuithaalt, verhuurt hij zich voor grof geld aan de Italiaanse staatsveiligheid. Als infiltrant — of speelt hij het spel als dubbelspion? — wordt hij al enkele maanden later door zijn kameraden ontmaskerd; niemand minder dan Errico Malatesta en Louise Michel vegen hem de mantel uit. Het is intussen mei 1902 en in Rubino's rusteloze hoofd slaan de stoppen door. Met een spectaculaire actie wil hij zijn uitgebuite lotgenoten wreken en zich weer geloofwaardig maken bij zijn anarchistische achterban. Daarvoor zal hij naar België reizen. Daar hebben ze immers een vorst die je op zijn minst controversieel kunt noemen.

Rubino denkt niet meteen aan de afgehakte handen op de plantages in de Congokolonie, maar in de eerste plaats aan de gewelddadige repressie van de linkse beweging in Europa. Tijdens de algemene staking voor het algemeen enkelvoudig stemrecht op 12 en 18 april 1902 zijn er heel wat slachtoffers gevallen. Bij straatgevechten in de Brusselse Marollenwijk worden manifestanten gedood, en in Leuven schiet de burgerwacht met scherp op de betogende menigte. Twee dagen later trekt een immense rouwstoet door de Leuvense straten. Zes lijkkisten worden bijgezet op de stadsbegraafplaats. Veertien betogers — enkele zijn zwaargewond – worden in staat van beschuldiging gesteld. Tijdens het proces nemen lokale progressieve liberale advocaten gratis hun verdediging op, gesteund door hun confraters Émile Royer en Jules Destrée. Op de volgende Nationale Feestdag worden vier leden van de schietgrage *garde civique* geëerd met een koninklijk ereteken.

Dat Rubino de slachtoffers van april 1902 wil wreken, weten wij uit de eerste hand. Na zijn arrestatie en tussen de ondervragingen door zet hij zich in de gevangenis van Sint-Gillis aan het schrijven. Zijn manuscript van meer dan honderd bladzijden is klaar op 8 december: *Mémoires sur mon attentat contre la vie du roi des Belges* moet meester Royer, die aanvankelijk aarzelt om de zaak te pleiten, overtuigen om hem te verdedigen.[60] Samen met de processtukken en de persartikels, die wekenlang de oplage van kranten en geïllustreerde bladen de hoogte in jagen, is Rubino's relaas een goudmijn voor historici.

Op 27 oktober 1902 is hij, na een overtocht aan boord van de Alouette en een nacht in Oostende, met de trein aangekomen in Brussel. In de Beenhouwersstraat 21 huurt hij een kamer boven een café — een huiszoeking na de aanslag levert onder meer een plattegrond van Brussel op (het traject van de koninklijke stoet is in het rood aangeduid), en ook anarchistische bladen als *Les Temps Nouveaux* en *Le Réveil*, Italiaanse en Engelse kranten en een veertigtal kogels. De eerste dagen van zijn verblijf in Brussel loopt Rubino langs bij het Italiaanse consulaat en bij een liefdadigheidsstichting, waar hij hulp vraagt. Wil hij terugkeren naar zijn geboorteland? Ook op de redactie van de socialistische krant *Le Peuple* en het revolutionaire blad *Le Flambeau* wordt hij gesignaleerd. Zoekt hij een baantje of informeert hij naar het doen en laten van de vorst? *Le Petit Bleu* beweert later dat de Italiaan wilde weten waar hij de koning kon zien. Met een knipoog naar de mondaine *train de vie* van de monarch antwoordt een medewerker van *Le Peuple* dat je Leopold nog eerder in Parijs of in het kuuroord Luchon kunt spotten dan in zijn eigen hoofdstad. Om zich grondig voor te bereiden op zijn aanslag koopt Rubino bij een fotograaf in de Sint-Hubertusgalerij ansichtkaarten met de portretten van de koninklijke familie. Her en der informeert hij naar Leopolds populariteit. Onverschilligheid en een zeker misprijzen overheersen, en zelfs de winkeliers dragen de vorst niet in hun hart. Leopold gooit zijn fortuin immers liever in het buitenland over de balk dan bij de neringdoenden in de stad van Manneken-Pis.

Het *Te Deum*, dat elk jaar op 15 november in aanwezigheid van het

hof wordt opgedragen in de Sint-Goedelekathedraal, lijkt een ideale gelegenheid om de koning uit de weg te ruimen en een proletarische revolutie te ontketenen.[61] In een door en door gepolitiseerd land als België, waar een goed georganiseerde progressieve arbeidersbeweging met republikeinse sympathieën actief is, kan dat volgens de Italiaan geen probleem zijn. Nee, een groot politiek denker is deze Rubino allerminst.

Wanneer de koningsmoordenaar in spe zich die zaterdagochtend klaarmaakt om zijn aanslag te plegen, werpt hij ongetwijfeld een laatste blik op de prent die hij in zijn huurkamertje op de muur heeft geprikt. Is het de tekening van Henri Meunier, die op 20 april in *Le Petit Bleu* is verschenen en waarop goed te zien is hoe de burgerwacht in de Leuvense Tiensestraat op de betogers heeft geschoten? Of de affiche met de portretten van de doden en zwaargewonden die de Belgische Werkliedenpartij op de markt heeft gebracht?

Sinds de rellen heeft de iconografie van het geweld een heuse opstoot gekregen. Nauwelijks enkele dagen na de begrafenis van de Leuvense slachtoffers circuleren al ansichtkaarten van de indrukwekkende rouwstoet. Een week na de gebeurtenissen in Brussel opent *L'Illustration* met een beeld dat niets aan de verbeelding overlaat: een troep met stokken gewapende betogers wordt door gendarmes te paard uit elkaar geranseld in de schaduw van Horta's Volkshuis, waarvan de ramen hel verlicht zijn. Als boegbeeld van de libertaire en antiklerikale pers wijdde het Franse geïllustreerde weekblad *L'Assiette au beurre* al op 3 mei een themanummer aan de slachtoffers van Leuven en Brussel, met ongenadige tekeningen waarin met name František Kupka brandhout maakt van koning, kerk en burgerwacht. Op het omslag doemt het profiel van Leopold II in een stralenkrans op boven de lijken van neergeschoten arbeiders. Rubino weet wel zeker dat de monarch met de rechthoekige witte baard de morele eindverantwoordelijkheid draagt voor het bloedbad. In Londen heeft de Italiaan alvast een revolver gekocht: betrouwbaar spul van de Luikse wapenfabrikant Demoulin. Samen met zijn nieuwe eigenaar is het pistool het Kanaal weer overgestoken, richting België.

De bewuste zaterdagmorgen stapt Rubino al rond negen uur naar de kathedraal, waar hij geen goede plek kan veroveren om zijn plan tot uitvoering te brengen. Tijdens de eredienst heeft hij genoeg tijd om een alternatief plan te bedenken. Vlakbij in de Koningsstraat posteert hij zich voor de hoofdingang van de Bank van Brussel tussen het publiek — qua symboliek kan dat tellen. Wanneer de drie rijtuigen van het hof met hun escorte even na twaalven voorbijrijden, trekt hij zijn wapen. Het blijft haken in de voering van zijn jaszak. Rubino moet de eerste koets met de koning, zijn broer en de troonopvolger laten passeren. In de tweede hebben de dames van het hof plaatsgenomen, dus voor de galante Italiaan is nu schieten geen optie. Ten einde raad vuurt hij twee kogels af op de derde berline — grootmaarschalk graaf d'Oultremont, een adjudant en de ceremoniemeester van het paleis zien hun raampje aan diggelen vliegen en vegen wat scherven van hun gala-uniform. Rubino's leuzen over de sociale revolutie en de anarchie gaan verloren in de menigte, die zich op hem stort met de kreet *'À mort! Vive le Roi!'* Het zijn politiebeambten die hem in veiligheid brengen en in de hall van het bankgebouw aan een eerste ondervraging onderwerpen, waarna hij afgevoerd wordt in een huurrijtuig dat — als we het *Algemeen Handelsblad* mogen geloven — 'letterlijk vernield was door de messteken en knuppelslagen' van zijn belagers. Zo heeft de tekenaar van *L'Illustration* Rubino afgebeeld: als een geslagen hond die niet goed lijkt te beseffen wat hem overkomt. De proletarische revolutie is niet uitgebroken. De koning vertrekt geen spier, hooguit informeert hij routineus of er niemand gewond is. Tijdens het dejeuner in het paleis wordt met geen woord over het incident gerept. De Brusselaars rukken elkaar de speciale edities van de kranten uit handen. Vooral de Nederlandse journalisten stellen fijntjes vast dat zelfs een kritisch liberaal dagblad als *Le Petit Bleu* plots blijk geeft van een koningsgezinde reflex. Zo zitten Belgen ineen: ze klagen en zeuren wat af — over het gure weer of over de strapatsen in de koninklijke bedstee — maar als het erop aankomt, scharen zij zich als één man achter de monarchie.[62] *Le Peuple* spreekt dat niet tegen en sneert dat een gebroken ruitje volstaat om iedereen in de pas te doen

lopen en de kritiek op Leopolds megalomane Congopolitiek of zijn buitenechtelijke escapades onder de mat te vegen. Ook Vandervelde en zijn socialistische partij laten in het parlement een dissonant geluid horen. Tijdens de huldetoespraak van de Kamervoorzitter aan het adres van de vorst blijven de socialisten zitten. Uit eerbied voor het menselijk leven keurt Vandervelde Rubino's actie af, maar hij herinnert tegelijk aan de republikeinse grondstroom in zijn partij en hij hekelt de jacht op 'anarchistische arbeiders, die niets met de aanslag te maken hebben'.

Qua *collateral damage* is de nasleep van de aanslag niet te verwaarlozen. Onmiddellijk komt de politie in actie. Bij een inval in het lokaal van L'Union Libertaire in Sint-Gillis worden tien mannen en twee vrouwen gearresteerd. In het pand werd ooit een aanval met dynamiet op minister Carton de Wiart beraamd, en een verband met Rubino is snel gelegd. De kranten melden dat ook een zekere Chapilié is opgepakt, maar dezelfde dag nog in vrijheid gesteld — het gaat allicht om onze Émile Chapelier, de man die verderop in dit boek de libertaire commune van Stokkel zal stichten. Zijn collega Jules Mestag wordt ondervraagd en verklaart dat Rubino canaille is: 'Ik weet niet om welke reden hij gehandeld heeft, maar zeker niet voor het Idee.'[63] In hotel Waterloo pakken overijverige agenten bij vergissing het Britse socialistische parlementslid Keir Hardie op, met een kleine diplomatieke rel als gevolg. Er is ook wat bizarre randschade. Een krant meldt dat een vierenzeventigjarige bediende van de koning zozeer is aangedaan door de aanslag op zijn meester dat hij bedlegerig wordt en enkele dagen later sterft. De Italiaanse gemeenschap in Brussel komt in een kwaad daglicht te staan, met vreemde gevolgen. Zo haalt de burgemeester van Schaarbeek de voorpagina van het *Rotterdamsch Nieuwsblad*; hij heeft de 'talrijken Italiaanschen orgeldraaiers, die 's Zondags en 's Maandags in die gemeente hun beroep uitoefenen, een verder optreden in het openbaar verboden'. Wanneer een journalist poolshoogte neemt in de straten van Schaarbeek, vertrouwen de getroffen muzikanten hem toe dat Rubino een verdacht sujet is, een zwijn — *'O questo porcone, Signore!'* De reporter wil uiteraard weten of

de Italiaanse immigranten de propaganda van de daad genegen zijn. Hun antwoord: hooguit een handvol verdwaalde schapen heeft zich door de sirenenzang van de Idee laten verleiden… en het is in elk geval in Brussel dat deze brave jongens anarchist zijn geworden 'door den omgang met den Belgischen werkman-socialist'.

Tijdens het onderzoek en het proces woedt in de Europese bladen een ideologische stellingenoorlog met de persvrijheid als inzet. Katholieke kranten schreeuwen moord en brand over het morele verval dat het Westen treft, terwijl hun liberale concurrenten het opnemen voor de vrijheid van meningsuiting, die ook voor afwijkende en staatsgevaarlijke standpunten moet gelden. In zijn berichtgeving over deze discussie in de Britse en Belgische media meldt het Nederlandse godsdienstig-staatkundige dagblad *De Tijd* op zijn voorpagina in grote koppen dat misdaden als Rubino's aanslag 'ten deele het gevolg [zijn] van de teugellooze vrijheid in het verspreiden van caricaturen van souvereinen en ministers, en in België is die vrijheid nog grooter dan elders'.[64] Op papier wordt de zaak-Rubino ook met morele argumenten beslecht. Dat de man stiekem twee keer gehuwd was, wordt hem zwaar aangerekend: 'Het tegenwoordige streven om ieder godsdienstig gevoel uit de harten der menschen weg te rukken, heeft dergelijke daden tot gevolg, aanslagen tegen gezag en gezin. Medeplichtigen zijn vele liberale en socialistische kopstukken.'[65]

De echte schuldigen zijn dus de linkse intellectuelen die 'hooge posten en eereambten' bekleden. Het is een late echo van de kritiek die bladen als *Le Figaro* en de *Weekly Times* ten tijde van de zaak-Vaillant voor Élisée Reclus in petto hadden. Omdat de geograaf onvoldoende afstand had genomen van de bommengooiers, behoort hij tot de 'heeren met witte handschoenen achter de schermen, die 't leelijke werk laten verrichten door den daartoe aangehitsten en in staat gestelden minderen man'.

Na een gerechtelijk onderzoek van zes weken en een snel proces in februari 1903 wordt de 'minderen man' Rubino, ondanks het mouwvertoon van *maître* Royer en zijn confrater Gheude, veroordeeld tot een zeer zware straf: levenslange dwangarbeid. *The Times* merkt op

dat de beklaagde zich tijdens de zittingen rustig, hoffelijk en zelfverzekerd gedraagt. Hij zal zijn straf uitzitten in de gevangenis van Leuven-Centraal, vlak bij de stadsbegraafplaats waar de lokale afdeling van de socialistische partij in 1904 een monument voor de zes doden van april laat oprichten. Omdat het stadsbestuur niet wil dat de vrouw van steen, die zich als een piëta over de neergeschoten arbeider ontfermt, een *bonnet phrygien* krijgt, draagt zij haar haren in een wrong met hetzelfde profiel als de rode muts van de Franse Revolutie. Op een steenworp van het standbeeld schrijft Rubino in zijn cel lijvige brieven en een poging tot politiek testament. Na tien jaar in de nor gaat de geestestoestand van de man, die tot dan een modelgevangene is geweest, snel achteruit. Hij hallucineert, voelt zich achtervolgd en komt agressief uit de hoek. In maart 1918 sterft hij, negenenvijftig jaar oud. *La commedia è finita*.

Leesexemplaar

Leesexemplaar

[DRIE]

De vlucht vooruit

Alexandra David-Néel, een vrouw van de wereld

'Ceci est un livre fier, écrit par une femme plus fière encore.'[1] Boem! Paukeslag! De oude krijger Élisée Reclus weet perfect hoe hij een jonge auteur uit zijn entourage op de kaart moet zetten. De aanhef van zijn voorwoord in *Pour la Vie*, een van de succesnummers van de *Bibliothèque des Temps Nouveaux*, brengt Alexandra Myrial in een baan rond de planeet der letteren. Achter deze elegante *nom de plume* schuilt een frisse verschijning van dertig lentes die er al een drukke jeugd op heeft zitten. Bij een exotische artiestennaam – mevrouw Myrial reist de wereld rond als *chanteuse légère* – hoort een barokke operaoutfit: op foto's in haar plakboek kijkt een frêle meisje in een theatraal toneelkostuum ernstig en wat melancholisch in de lens. Een van de portretten is gemaakt in Hanoi, waar zij in het seizoen 1895–1896 een rol in de opera *Lakmé* van Léo Delibes zingt. Voor een andere foto poseert zij twee jaar later in Toulon als de courtisane Thaïs in Jules Massenets gelijknamige *comédie lyrique*. Maar het avontuur van Louise Eugénie Alexandrine Marie David alias Alexandra Myrial is in Brussel begonnen.

Haar vader Louis David is een Franse republikeinse oud-strijder van de revolutie in 1848 die na de staatsgreep van Louis Napoléon Bonaparte – de latere keizer Napoleon III – in 1851 het land wordt uitgezet. Hij vestigt zich als huisleraar in de Belgische hoofdstad en ontmoet er zijn latere echtgenote Alexandrine Borghmans, de erf-

Leesexemplaar

gename van een textielbedrijf.[2] Na de amnestiemaatregelen keert het stel terug naar Frankrijk, waar in 1868 hun dochter Louise wordt geboren. Het wicht is twee en een half jaar jong wanneer papa haar meetroont om bij de Mur des Fédéres op de Parijse begraafplaats Père-Lachaise naar de dode lichamen van de strijders van de Commune te gaan kijken — zie, mijn kind, zo wreed kunnen de mensen zijn. Het zijn Louis' medestanders die daar door de soldaten van het regime zijn afgeslacht.[3] Louise wordt op dat moment nog met Nini aangesproken, maar zal zich later Alexandra noemen en een rits pseudoniemen aannemen — aan één identiteit heeft deze complexe persoonlijkheid niet genoeg.[4] Haar wacht een bochtig parcours langs katholieke en protestantse kostscholen; mama is een kwezel en papa een vrijdenker. Er komt net geen religieuze roeping van, gevolgd door een stevige geloofscrisis en een niet te stillen honger naar kennis en andere avonturen — het meisje verslindt de romans van Jules Verne – waarna even de infernale driehoek van depressie, anorexia en automutilatie opdoemt. Snel zal zij nu de ene religie inruilen voor de andere, na verplichte ommetjes langs theosofie en vrijmetselarij. En uiteraard is Alexandra ook een tijdlang *teetotaler*, geheelonthoudster. Tijdsgeest *oblige*.

Veel aardser gaat het eraan toe in de Brusselse muziekschool in de Regentschapsstraat, waar Alexandra zich in april 1886 inschrijft voor een ambitieus curriculum van notenleer, zang, koorpraktijk, voordracht, Italiaans en *maintien* — wie het podium op wil, moet een perfecte lichaamshouding en mimiek aanleren. Davids studentenfiche in het archief van het conservatorium is net groot genoeg voor het programma dat zij de volgende jaren zal afwerken, met een eerste prijs voor zang in november 1889 als kroon op het werk.[5] Eenentwintig is zij nu, en het grote leven kan beginnen. Of is alles wat Alexandra onderneemt — zingen, schrijven, mediteren, verre reizen maken – de vlucht vooruit van een al te scherpzinnige, ontgoochelde vrouw?

Af en toe steekt Alexandra de straat over en duikt zij onder in het Maison Beethoven, waar zij optrekt met Hautstonts libertaire genootschap. Is het haar vader Louis die het pad naar de anarchie heeft

geëffend? In Brussel zal Élisée Reclus straks Alexandra's mentor worden, maar vermoedelijk tuimelt de jongedame zelf in de ketel met revolutionaire toverdrank wanneer zij Hautstont en zijn vrienden leert kennen. De libertaire utopie is zeker geen exclusieve jongensdroom of mannenzaak, maar kan evengoed heel wat vrouwen bekoren. Eerder in dit boek citeerde ik al uit Davids *Carnet bleu*, het notitieboekje dat Alexandra aan het einde van haar lange leven heeft volgeschreven met jeugdherinneringen. Daarin vertelt zij over de ontmoeting met de leden van Le Crocodile, de Brusselse anarchistenclub die wordt aangevoerd door ene Hautston (sic), die zij had leren kennen via een schilder, die lid was van het Theosofisch Genootschap — allicht gaat het om Pierre Thévenet.[6] Jean Hautstont is in september 1886 afgezwaaid aan het conservatorium, waar Alexandra David in april met haar opleiding is begonnen. Straks zal blijken dat de twee zich een tijdlang in elkaars buurt ophouden, en misschien is er wel meer aan de hand.

Er is nog een belangrijke link met de familie Thévenet. In de wandelgangen van de muziekschool, maar evengoed in de zangklas van mejuffrouw Tordeur en in de lessen *maintien* ontmoet de jonge vrouw haar medestudente Cécile, de zus van Pierre en Louis.[7] Na haar eerste prijs voor zang in 1892 gaat het meisje een grandioze carrière tegemoet als mezzosopraan, dugazon (de stereotiepe rol van het onschuldige meisje in komische opera's), fotomodel en influencer. Als Cécile niet schittert in *Carmen* of optreedt aan de zijde van een wereldster als Enrico Caruso, maakt zij reclame voor parfums en sportwagens. Pal tegenover het conservatorium poseert zij in de gereputeerde portretstudio van Clerbois-Klary, in Parijs bij de sterfotografen Nadar en Boyer. Mondaine tijdschriften kennen het adres van haar villa Les Criquets in Normandië. In Brussel bereiden haar broers intussen de revolutie voor.

Waar hangt Louise David, intussen verveld tot Alexandra, uit in deze wilde jaren? In 1889 — op haar eenentwintigste — is het meisje meerderjarig geworden. Geleidelijk aan ruilt zij het geëxalteerde christelijke geloof van haar kinderjaren in voor een vrolijk materia-

lisme met boeddhistische trekjes. In Londen bezoekt zij het British Museum en legt ze contacten met de theosofische beweging. Het volgende jaar studeert Alexandra Sanskriet en Tibetaans in Parijs, waar zij in het Musée Guimet definitief overstag gaat: haar leven lang zal zij oosterse levensbeschouwingen tegen het licht houden. Dat belet haar niet om in 1893 toe te treden tot de net opgerichte, gemengde en vrijzinnige vrijmetselaarsobediëntie Le Droit Humain. Stilaan is Alexandra David ook politiek bewust geworden: in haar carnet noteert zij met trillende hand dat zij op 1 oktober 1891 in het Brusselse Volkshuis een abolitionistisch congres bijwoonde waar de Britse feministe Josephine Butler pleitte voor de afschaffing van de prostitutie.[8] Voor de jonge vrouw is het — net als haar inwijding in de loge en haar introductie bij Le Crocodile — een mijlpaal. Haar leven lang zal zij het oog van de storm opzoeken.

Studeren is één zaak, maar er moet brood op de plank komen. Onder artiestennamen als Alexandra de Saint-Mandé (naar haar geboortestad vlak bij Parijs) of Alexandra David(s) treedt zij op in kuuroorden en musichalls.[9] Nog tijdens haar studies staat het meisje in augustus 1888 op de planken tijdens een matineevoorstelling in het Kursaal van Oostende; twee jaar later sluit zij als Alexandra Davids het Saison des Bains af in het casino van Blankenberge. Op nieuwjaarsdag 1893 treedt de jonge diva op in het Brusselse Beursgebouw, begeleid door het muziekkorps van het 9de Linieregiment. In het winterseizoen van 1894–1895 debuteert zij als eerste dugazon in de opera van Antwerpen. In de herfst 1895 gaat het zelfs richting Caïro. Begin 1896 vinden we haar terug in de operahuizen van Hanoi en Hai Phòng — de kolonisten van Frans Indochina zijn dol op het grote repertoire van producties als *Carmen* en *Manon*. In de winter van 1896–1897 zingt Alexandra, die zich nu Myrial laat noemen, dichter bij huis in Besançon en Luik.

Leesexemplaar

Het enigma Hautstont

Is Jean al die tijd in haar buurt en leeft het stel samen, zoals Davids biografen suggereren? Onmogelijk is het niet, al spreekt de man haar op een briefkaart weleens aan met *camarade* — in libertaire kringen kan dat van alles betekenen. Een opschrift in het Maison Alexandra David-Néel in Digne-les-Bains beweert dat de twee tot 1900 een stel vormen: *'Leur compagnonnage musical, politique et amoureux perdure jusqu'en 1900.'* In het archief van het museum tref ik gelukkig een forse map met brieven, partituren en foto's aan die een tipje van de sluier oplichten en een voorzichtige reconstructie van hun verhouding mogelijk maken. Dat is een heikele onderneming.

Gelukkig heeft Alexandra elke snipper bewaard tot zij in Digne aanspoelde om er haar papieren geheugen te ordenen. Dat het dossier-Hautstont vooral uit partituren bestaat, is voor een musicus niet ongewoon, maar het zijn vooral de opdrachten die Jean in de rand heeft gekribbeld die ons een inkijkje geven in hun relatie. Op 1 november 1893 noteert hij boven de partituur van Luthers koraal 'Ein feste Burg ist unser Gott' de woorden *'À A. D. — En souvenir de nos mêmes sympathies.'* Een dag later klinkt het op een ander blad muziekpapier al iets intiemer: *'À A. D. — En toute certitude de notre union mystique.'* Een derde, ongedateerde opdracht op de partituur van het revolutionaire lied 'Les Jacques — Voici les rouges Pâques!' op een tekst van Richepin leest al even duister: *'Souvenir d'un frère en l'Idée.'* Het lijkt erop dat Alexandra Le Crocodile inderdaad in september 1893 voor het eerst heeft bezocht en dat Jean daar als een blok voor de aantrekkelijke jongedame is gevallen. De drukte in huis is blijkbaar geen bezwaar — zijn vrouw Lucienne Masset woont er ook. Bij de politie staat Jean Hautstont bekend als een *anarchiste convaincu* en een musicus, die contrabas speelt in het orkest van de Muntschouwburg. Na zijn studie aan het conservatorium is hij in 1887 uitgeloot; hij moet dus geen legerdienst doen en treedt in dienst bij het orkest van de Munt, waar hij onder de radar blijft. Hautstont praat er met niemand, weet de politie-inspecteur die hem schaduwt: *'Au Théâtre de la Monnaie il*

s'est toujours tenu tranquille, il ne causait à personne.'[10] De discrete anarchist is present bij de opstart van de *Bibliothèque des Temps Modernes* en houdt zich bezig met de administratie, terwijl broer Charles de drukpers bedient. Maar het is de vraag hoe sterk Jean betrokken is bij de uitgeverij. In september 1895 trekt hij de deur van de Munt achter zich dicht en vertrekt hij samen met Alexandra op die lange tournee richting Caïro en het Verre Oosten. *Les Temps Nouveaux* laat zijn lezers weten dat de administratie van de brochures van de Nieuwmolenstraat 1 wordt overgebracht naar de Spoormakersstraat 51.[11]

Zijn het de Hautstonts die hun nieuwe militante Alexandra aan Élisée Reclus hebben voorgesteld? Vast staat dat de jonge vrouw al in 1895 op vertrouwelijke voet omgaat met de professor en zijn zus Louise Dumesnil, die zich als een moeder over haar ontfermt. De oudste brieven van Reclus en Dumesnil aan Alexandra David dateren van september 1895 — het lijkt erop dat de sopraan hun aan de vooravond van haar vertrek op wereldtournee heeft toevertrouwd dat haar liefdesleven een puinhoop is. Louise heeft het probleem met Élisée besproken, en 'hij begrijpt jullie allebei; niemand van jullie is gelukkig'.[12] Reclus zelf voegt eraan toe dat 'de eenzaamheid in de eenzaamheid' van zijn jonge vriendin hem diep treft, maar dat zij er wel bovenop komt.[13] Ook Elslander, die Reclus een brief van Alexandra moet overhandigen, komt ter sprake. Is de depressieve vrouw verliefd op iemand die in Brussel achterblijft, terwijl zij zelf met Jean de wereld in trekt? Zullen wij het ooit weten?

We vinden de sopraan en de contrabassist terug na hun lange tournee, wanneer zij in het voorjaar van 1897 een appartement huren op nummer 3 van de Parijse rue Nicolo in het chique Passy. Zij wonen er samen als de heer en mevrouw Myrial — Jean Hautstont heeft het pseudoniem van zijn mystieke geliefde overgenomen en treedt weleens op onder die naam. Werken onze vermoedelijke geliefden daar samen aan *Lidia*, een lyrisch drama in één bedrijf, dat zich afspeelt in een Venetiaans palazzo bij het Canal Grande? Alexandra tekent voor de tekst, Jean componeert. Zal deze miniatuuropera jaren later uiteindelijk opgevoerd worden in de Brusselse Muntschouwburg, zoals

Leesexemplaar

een krantenartikeltje laat vermoeden?[14] Allicht niet: het '*faire recevoir*' van het stuk betekent niet dat *Lidia* als scenische productie op het podium van de Munt is uitgevoerd. Het gaat vermoedelijk om de voorstelling van het werk aan de directeurs. Het Maison Beethoven publiceert wel de partituur, die oogt als een middeleeuws handschrift.[15]

In Parijs bereidt Alexandra haar bestorming van de lokale Opéra-Comique voor, waar zij in juni 1897 met de steun van de componisten Jules Massenet en Vincent d'Indy auditie doet… maar het niet haalt.[16] Toch druppelen de contracten binnen. Tussen 1897 en najaar 1901 staat de zangeres op de planken in Gent, Poitiers, Nîmes, Toulon, Besançon, Athene, Saint-Quentin en Tunis, waar zij een tijdlang actief zal zijn als artistiek directeur van het casino La Goulette. In Gent eindigt haar carrière als *chanteuse lyrique*.

Intussen timmert Jean Hautstont alias Myrial voort aan zijn wankele hangbrug richting revolutie. Ook de woning in de rue Nicolo wordt door de politie bewaakt; in het archief van Digne vind ik een verwijzing naar een huiszoeking en schaduwoperatie op 30 april 1898. Hautstont blijft ook met Reclus corresponderen. Op 26 december 1902 besluit de geograaf zijn briefje aan Jean Myrial met een hartelijke groet aan Sasha.[17] Dat is haar koosnaampje in de Brusselse scene.

Van operadiva is Alexandra Myrial stilaan getransformeerd tot *femme de lettres*. Dat statuut is maatschappelijk al even wankel als dat van zangeres, maar daarom niet getreurd. In het Parijse theosofische tijdschrift *Le Lotus bleu* heeft zij al in 1893 van zich laten horen. Een van haar eerste essays, 'Notes sur le bouddhisme', was een bijdrage aan het Belgische weekblad *L'Étoile socialiste* van 18 april 1895, ondertekend door een zekere Mitra — de oosterse godenwereld is een onuitputtelijke bron van pseudoniemen. Voor haar slotzin citeert Alexandra de Boeddha: elk lijden is wanorde.[18] Zij kan het weten. Almaar opnieuw zoekt zij troost en rust, ook in de drukte *on the road*.

Naar het einde van de eeuw toe krijgt Myrial de smaak van het schrijven echt te pakken met het stevige traktaat *Pour la Vie*, haar libertaire manifest in de grote traditie van Reclus en Grave.[19] Het

boekje wil een tirade zijn tegen kerk, staat en eigendom en voor '*le bonheur dans le présent*' — hier en nu moet je leven, niet twijfelen, niets uitstellen tot overmorgen. Alexandra formuleert scherp en lucide en haar boodschap klinkt radicaal antiklerikaal. Reclus bemiddelt bij de Parijse uitgever Stock, maar wanneer dat plan mislukt, verschijnt *Pour la Vie* als brochure bij de *Bibliothèque des Temps Nouveaux*.[20] Als verantwoordelijke uitgever tekent natuurlijk Jean Hautstont op het vertrouwde adres, Spoormakersstraat 51. Blijkbaar laat het succes niet lang op zich wachten, want het volgende nummer van de *Bibliothèque* is een herdruk van twee sleutelpassages uit *Pour la Vie*, die je al kunt kopen voor 10 centimes. Net als Reclus hanteert Alexandra Myrial een klassiek, elegant Frans waarin lyrische uithalen en herhalingen het tempo aangeven. Zij neemt haar stijl mee naar de Franse feministische krant *La Fronde*, een dagblad dat helemaal volgeschreven, gefabriceerd en gedistribueerd wordt door vrouwen.[21] Tussen december 1901 en juli 1903 schrijft Alexandra voor dit blad een reeks bijdragen over vrouwenrechten, volksuniversiteiten, moederschap en prostitutie, naast reiskronieken.[22] *La Fronde* betaalt correct — voor een vrouw die financiële autonomie nastreeft en in die tijd ook nog bijklust als artistiek leidster van het casino in Tunis, is dat mooi meegenomen.[23] Ook als libertaire militante laat zij van zich horen. In april 1903 is Alexandra Myrial headliner op de affiche die de Ligue de la Régénération humaine in Parijs laat aanplakken als aankondiging voor een debatavond over het verband tussen overbevolking, oorlog en ellende. De Ligue is het geesteskind van de libertaire pedagoog Paul Robin, boegbeeld en propagandist van de neomalthusiaanse beweging in Frankrijk.[24] De politie telt driehonderd enthousiaste aanwezigen op deze *conférence* — de monumentale spelfout *CONFÉRECNE* op het affiche heeft blijkbaar niemand afgeschrikt. In 1906 spreekt Alexandra in Rome het congres van de Italiaanse feministen toe in het nieuwe gerechtsgebouw, 'een luxueuze volière gevuld met bontgekleurde vogeltjes'.[25] Altijd houdt de kritische jongedame een slag om de arm. Aan haar lijf geen polonaise.

Leesexemplaar

Heel harmonieus gaat het er in de rue Nicolo niet aan toe. In augustus 1900 informeert vader Louis David omzichtig of Alexandra alleen of samen met Jean naar Tunis is vertrokken. Hij vermoedt de eerste optie en bedenkt hoe vreemd dat voor haar wel moet zijn, gewend als zij is om Jean in de buurt te weten. Er komt geen antwoord. In november klopt de ongeruste vader bij Jean aan voor informatie over Alexandra.[26] '*Amitiés à Jean*' is voortaan zijn vaste slotzin, maar de ware aard van de relatie van zijn dochter met de musicus is ook voor de oude man een mysterie. Dat Hautstont nog af en toe in haar buurt is, weet hij wel zeker.

In september 1900 komt er in Tunis een nieuwe man in Alexandra's precaire bestaan: iemand met de naam Philippe Néel de Saint-Sauveur, een steenrijke spoorwegingenieur, tevens befaamd collectioneur van vrouwelijk schoon, maar dat is blijkbaar geen bezwaar. Op zaterdag 15 september beleven de twee hun eerste liefdesnacht aan boord van Néels zeilschip L'Hirondelle.[27] Eén zwaluw maakt de lente niet, en het stel zal pas in augustus 1904 huwen. Voor Myrial is het huwelijk een technisch-pragmatische afspraak tussen gelijken, maar evengoed een financiële levensverzekering.[28]

In de eerste jaren van de nieuwe eeuw ontpopt de voormalige operadiva zich dus vooral als essayiste. Tussendoor houdt zij contact met haar Brusselse achterban in Reclus' achtertuin in Elsene. Dat laatste mag je rustig letterlijk nemen: op een zonnige dag nemen Alexandra, Jean en de heer des huizes deel aan een heuse fotosessie in Reclus' ommuurde tuin — Élisées echtgenote Ermance staat achter de camera. Een van de twee portretten van Jean is in acht stukken gescheurd; Alexandra heeft de snippers toch maar bewaard.

Begin december 1904 keert Alexandra David spoorslags terug naar Brussel, waar haar vader op sterven ligt.[29] Enkele weken lang verblijft zij in het ouderlijke huis in de Faiderstraat 105 om voor haar ouders te zorgen, maar vooral haar onuitstaanbare moeder maakt deze dagen tot een kwelling. Louis David geeft uiteindelijk op 21 december de geest. De avond na zijn begrafenis op 24 december trekt Alexandra een tijdje in bij Élisée en Ermance Reclus, waar de logeerkamer voor

Leesexemplaar

haar is klaargemaakt.[30] Nadat Alexandra en haar moeder het schaarse familiekapitaal met de nodige moeite hebben herbelegd — altijd weer is dochterlief met geld in de weer — reist zij terug naar Parijs om er de inboedel van de rue Nicolo in te pakken en de flat op te ruimen. Samen met hun gemeenschappelijke vriendin Margot De Lannoy zoekt Jean Hautstont haar op in de lobby van het Hôtel de Passy, waar zij enkele dagen verblijft. Alexandra laat hem de sleutel van hun voormalige appartement en wat meubelen.[31] Dan reist zij af naar Marseille, waar ze de boot neemt naar Tunis en haar wettige echtgenoot Philippe Néel, die zij met een knipoog naar het personage Mamamouchi uit Molières stuk *Le Bourgeois gentilhomme* 'Mouchy' noemt. Het lijkt erop dat het hoofdstuk Hautstont nu helemaal afgesloten is, al houden de twee nog jarenlang contact. Pikant detail: in haar carnets schrijft de oude dame van Digne de naam Jean Hautstont zelden voluit, maar doorgaans als een monogram, waarbij de J en de H samen het Indische symbool van de swastika vormen.

Jean zal nu zijn tijd verdelen tussen Parijs en Brussel, waar hij tussendoor bij broer Charles in de Lebeaustraat verblijft. In mei 1907 vermeldt een politierapport dat hij een 'Verklaring van onvermogen' heeft aangevraagd: de musicus heeft nauwelijks een inkomen en wil eindelijk scheiden van zijn wettige echtgenote. Voor die zaak laat hij zich bijstaan door de onvermijdelijke *maître* Royer.[32] Het is de laatste aantekening in zijn dossier. Compagnon Jean wordt van de lijsten met anarchistische sympathisanten geschrapt.

Leven om te schrijven

Alexandra David zoekt intussen haar weg als auteur. Tussen 1907 en 1909 publiceert zij bijdragen over oosterse filosofie en rationeel feminisme in het linkse ideeëntijdschrift *La Société Nouvelle*, terwijl ook *Le Communiste*, het strijdblad van Chapeliers commune in Bosvoorde, weleens een stuk van Myrial op zijn voorpagina brengt.[33] Aan het Institut des Hautes Études van de Université Nouvelle in de Eendracht-

Leseexemplar

straat 67 geeft David van 7 tot 28 november 1910 een reeks van zeven lezingen over het boeddhisme. In haar zakagenda noteert zij dat de beloofde 500 frank netjes betaald is.[34]

In 1911 vertrekt de chronisch somber gestemde mevrouw Néel naar India en Tibet, een wereldreis van achttien maanden die evenwel… veertien jaar zal duren. Wanneer zij Philippe Néel in 1925 terugziet, heeft zij in de Himalaya als kluizenaar geleefd en de dalai lama ontmoet, het pad van een tijger gekruist in Nepal, China en Mongolië bereisd, en is zij als eerste westerse vrouw (incognito) doorgedrongen tot de verboden religieuze hoofdstad Lhasa in Tibet. Daar komen boeken van, enthousiaste reportages in de *illustrés*, en eeuwige roem. Zo kent de populaire cultuur haar, van docudrama tot graphic novel: als een in lokale klederdracht ingeduffelde mevrouw met een gekke muts op, die in een of andere steppe of in een studio trots naar de fotograaf kijkt. Nooit kan er een glimlach af, altijd is er ongeduld en zelfs onrust.

Een eeuw later worden Alexandra's reisverslagen nog altijd herdrukt; met name in Frankrijk vinden zij een gretig publiek dat dol is op *dépaysement* en spiritualiteit — zeg maar wellness. Doorgaans wordt haar libertaire debuut bedekt met de mantel der liefde.

Het merk Alexandra David-Neel — de schrijfster leent haar hele verdere leven de familienaam van haar echtgenoot, maar laat zijn *accent aigu* varen — brengt niet alleen een anarchistische geloofsbelijdenis, essayistische krantenstukken over revolutionaire thema's of materialistische spiritualiteit en een dertigtal boeken over oosterse filosofie voort. Van september 1901 tot augustus 1902 werkt zij in Tunesië hard aan haar eerste roman *Le Grand Art*, en snel volgt nummer twee, *Dans la Vie*. Dat geen van beide boeken tijdens haar leven wordt gepubliceerd, maakt ze niet minder interessant: het gaat immers om sleutelromans die vooral autobiografisch materiaal bevatten.[35] De dubbele ondertitel van *Le Grand Art* belooft *Moeurs de théâtre* en zelfs een *Journal d'une actrice*; de laatste pagina van het manuscript, dat een Parijse kopiist heeft verzorgd, draagt trots de handtekening van Alexandra

Myrial. Dat de schrijfster in het eigen vlees heeft gesneden, ligt voor de hand, al speelt zij verstoppertje door haar eigen belevenissen te vermengen met de lotgevallen van collega's — de gestalte van Cécile Thévenet waart rond op enkele bladzijden — en fictie, terwijl zij uiteindelijk heel wat al te intieme passages zal censureren. Alle begrip, trouwens: *Le Grand Art* uit de titel heeft immers minder te maken met wat zich op het operapodium afspeelt dan met wat er achter de coulissen en in de kleedkamers gaande is — het is een metafoor voor de prostitutie als overlevingskunst.[36] Alexandra zet haar alter ego Cécile Raynaud in om een #MeToo-verhaal avant la lettre te vertellen. Als Cécile en haar vriendinnen zich noodgedwongen als courtisanes gaan gedragen, dan is dat niet alleen een aperte vorm van misbruik door mannen, maar tegelijk een vrouwelijke strategie om het hoofd boven water te houden in een boze wereld. *Le Grand Art* past naadloos in het rijtje bekentenissen van befaamde Parijse demi-mondaines als Colette of Sarah Bernhardt, die — al even dubbelzinnig — de mannelijke fantasieën een spiegel voorhouden. Deze vrouwen worden zelf koopwaar in het kapitalistische spel van leugen en illusie, een pact dat met geld en macht wordt bezegeld. Er wordt gespeculeerd en (al dan niet met voorkennis) misbruik van vertrouwen gemaakt. Ook in haar eerste roman blijft Myrial een lucide anarchistische militante en een cultuurpessimiste die pertinente vragen stelt, de dingen bij hun naam noemt, maar vaak haar oordeel opschort. Tussen slachtoffers en daders loopt geen duidelijke grens, want iedereen bedriegt iedereen en aan illusies verspilt een mens beter geen tijd. Alexandra David heeft Stirner en Nietzsche gelezen.

Allicht heeft de publicatie van de schandaalroman *Journal d'une femme de chambre* van Octave Mirbeau — vanaf januari 1900 als feuilleton in *La Revue blanche* en in juli van dat jaar in boekvorm — Alexandra geïnspireerd om haar avonturen als zangeres en actrice aan het papier toe te vertrouwen.[37] Al op pagina drie dringt een rijke heer zich op aan de ik-figuur, een jonge vrouw die wanhopig zit te wachten tot de directeur van het theater van Besançon haar eindelijk de beloofde gage wil betalen. Een bladzijde verderop deelt zij willoos

en zonder protesteren het bed met een bewonderaar die zich als haar redder opdringt, '*subissant passivement ses caresses*'. Zo brengt Myrial haar geliefde thema's in stelling: seks, commercie en de vrijheid van wie genoeg geld heeft om vrouwen te kopen en te misbruiken. In de weggelaten passages klinkt de misère pas goed door, in navrante slaapkamerscènes die weinig aan de verbeelding overlaten. Al te herkenbare autobiografische verwijzingen naar Myrials ouders of vrienden zijn uit het manuscript gewied. Rauwe scènes herinneren aan de naturalistische romans die de ronde doen in Myrials Brusselse bohème, met name de schandaalverhalen die Elslander, Lemonnier en Eekhoud op het beklaagdenbankje in de rechtszaal doen belanden. Ook op dat terrein is onze jonge dertiger een kind van haar tijd en haar milieu.

Le Grand Art leest als een catalogus van situaties waarin jonge vrouwen hun lichaam gebruiken om overeind te blijven in een wereld die door seks wordt aangedreven. De grens tussen genot en misbruik is flinterdun. Zo haalt Cécile herinneringen op aan de overtocht van Marseille naar het Verre Oosten met haar lotgenoten van de compagnie Les Théâtres de l'Indo-Chine. Wanneer de nacht valt, bedrijven toevallige stelletjes de liefde op het dek van de pakketboot 'in een almaar aanzwellende en niet meer te vermijden golf van drift' die bijna iedereen meesleurt, van de jonge actrices tot de dametjes uit de eersteklaskajuiten.[38] Waar deze *élégantes passagères* opwinding en bevrediging zoeken, is het Céciles vriendinnen vooral om wat centen te doen. Wanneer het schip in een havenstad aanlegt, gaan de transacties gewoon verder aan de wal. Hitsige vrouwen, naïeve mannen en veel drank — meer heb je niet nodig voor een grimmige, klinische impressie van het menselijk tekort. De ondergangsvisioenen van de Brusselse bohémiens krijgen bij Alexandra Myrial een nieuwe lading, die al even misantropisch klinkt als de anarchistische tirades over de decadente maatschappij die dringend op de schop moet. Vrolijk wordt Cécile/Alexandra er niet van. De liefde die zij om zich heen ziet (en gretig bespiedt, desnoods door een gaatje in de muur) heeft iets van een corvee dat je op gestelde tijden afwerkt. De theaterwereld is een slag-

veld waar rivalen elkaar te lijf gaan om de mooiste rollen te bemachtigen door de directeur te verleiden of een officier aan de haak te slaan — een eindeloze stoet foute mannen is het, '*encore des hommes, toujours des hommes, gaîment libertins ou cyniquement brutaux*'.[39] Het hele getuigenis van onze operadiva, dit kabbelende relaas dat het midden houdt tussen keukenmeidenroman en sociale aanklacht, baadt in tristesse. Dat de aanhalige Alexandra David-Néel ontgoocheld het podium vaarwel zegt, nooit kinderen zal baren en met overgave militeert voor seksuele onafhankelijkheid en geboortebeperking, is van een staalharde logica. Op het moment dat uitgever Fasquelle zich over Myrials manuscript buigt, publiceert zij in *La Fronde* een aanklacht over de prostitutie, waarin 'sterretjes uit de music-hall of uit de cafés-concerts van het derde garnituur [...] hun lichaam moeten verkopen om te overleven'.[40] De grens tussen romaneske fictie en harde realiteit is wel heel dun. Myrial schakelt moeiteloos van het ene niveau naar het andere.

Het is niet gemakkelijk om een sleutelroman als *Le Grand Art* te ontcijferen. Zou de timide pianist Pierre Allain, die drie jaar lang Céciles appartement op een vijfde verdieping in Auteuil deelt, de trekken van Jean Hautstont gekregen hebben? In welke personages zit Cécile Thévenet verborgen? Modelleert Alexandra haar rijke Griekse minnaar Zarkis naar Philippe Néel, of gaat haar ingenieur schuil achter de figuur Georges de Ribart? Transformeert zij dagboekpassages tot hoofdstukken van haar roman? Wie is de diva Chloé d'Avril écht — Jane Avril, Cléo de Mérode of Sarah Bernhardt? Is Céciles zelfmoordpoging uit het leven gegrepen? De omstandige beschrijving van Cécile die schittert in *Thaïs* van Jules Massenet is dat allicht wel; Myrial heeft deze rol in 1898 ingestudeerd. Tussen de lotgevallen van haar actrices door heeft de schrijfster halverwege het manuscript een kort libertair en atheïstisch statement ingelast, dat zij vervolgens heeft doorgehaald. Het is de belijdenis van een vrouw die beseft dat een mens er alleen voor staat in een onverschillig universum, en zich in de luren laat leggen door mythes en andere grote verhalen. De leugen regeert, iedereen wil bedrogen worden — je zou

voor minder cynisch worden.[41] Zo sluipt er een flard *Pour la Vie* in deze warrige stuiversroman.

Voor Alexandra Myrial is *Le Grand Art* niet het enige uitstapje richting literatuur. Wellicht is zij onmiddellijk daarna aan een tweede manuscript begonnen, waarvoor zij teruggrijpt naar haar libertaire jaren in Brussel om een verhaal neer te zetten dat zij — net als *Le Grand Art* — beschouwt als een feministisch statement. In november 1904 schrijft Myrial aan Marguerite Durand van *La Fronde* dat zij in beide romans tracht te vechten 'voor onze zaak, door in verhaalvorm vrouwenlevens te schetsen'.[42] In *Dans la Vie* roept zij de sfeer van de Brusselse bohème op aan de hand van enkele figuren, van wie er eentje door het leven gaat als Jacques Elslander — het is een schets naar levend model van een personage dat zijn eigen familienaam mag houden en voor de gelegenheid de kleren van een schilder en kunstcriticus aantrekt.[43] In haar eerste roman had Myrial al hitsige natuurbeschrijvingen neergezet die niet zouden misstaan in Elslanders *Rage charnelle*. Nu komt de libertaire militant zelf in beeld. Voor Myrial is het de gelegenheid om een portret te schetsen van de stereotiepe *anarcho*, dat perfect voldoet aan het populaire cliché:

> 'een jonge man die veeleer armoedig was uitgedost in een zwart afgedragen jasje en broek. Hij droeg een slappe vilthoed met brede rand, die hij zo lang had gedragen dat je de oorspronkelijke kleur niet meer kon onderscheiden.'[44]

Het is een hele klus om de 330 pagina's van *Dans la Vie* te doorploegen en het hobbelige parcours van Myrials verhaal te volgen. Ook deze roman is een zoekplaatje waarin de schrijfster met autobiografische elementen dolt en een romanesk kader bedenkt voor de inzichten die zij in *Pour la Vie* heeft uiteengezet. Dat uitgever Alfred Vallette en zijn partner Rachilde van Le Mercure de France het manuscript hebben geweigerd en de auteur met een pak huiswerk hebben weggestuurd, mag niet verbazen: al te veel dode momenten, losse eindjes en twijfelachtige plotwendingen maken het verhaal moeilijk verteerbaar.[45]

Leesexemplaar

Bovendien heeft Myrial zichzelf ontdubbeld in de twee hoofdpersonages van wie zij het wedervaren vertelt. De ondertitel van deze roman, *Femmes modernes*, zegt genoeg: Jeanne Breydel is een jonge arts die haar weg zoekt door het leven, haar boezemvriendin Marguerite 'Margot' Lannoy een schilderes aan het begin van haar carrière. De locaties volgen trouw Myrials levensloop: van Brussel gaat het naar de Parijse beau monde, en na een korte passage in het zomerse Hyères naar een industriële site in Tunesië, waar de roman met een knal eindigt — letterlijk dan, want Jeanne doodt haar minnaar en laat zijn fabriek de lucht in vliegen. Ook het muziekdrama *Lidia* van Myrial en Hautstont wordt besloten met een dubbele moord, wanneer het personage Guido bij vergissing zijn geliefde Lidia doodt en vervolgens de hand aan zichzelf slaat. Om relatieproblemen op te lossen grijpt Alexandra David wel vaker naar het zwaard.

In *Dans la Vie* evoceert Myrial het Elsene van haar jeugd. Zij laat het boek aanvangen in de Gewijde-Boomstraat, waar het geklepper van de torenklok van Saint-Boniface doordringt, en in het katholieke Pensionnat de l'Arbre Bénit speelde zich een deel van haar meisjesjaren af. Dat is ook het geval voor haar personages Jeanne en Margot; deze laatste is allicht gemodelleerd naar Alexandra's jeugdvriendin Marguerite (de) Lannoy. Het atelier van de kunstenares is ingericht op een mansarde in de Charleroise Steenweg; een halfuurtje stappen richting Vorst brengt de meisjes in het atelier van de schilder Elslander in de Zevenbunderslaan. Daar komen zij terecht in een vrolijk gezelschap waarin we zowat de halve incrowd van Le Crocodile en het Maison Beethoven herkennen. De innemende componist Philippe Verhulst bijvoorbeeld, aan wie iemand vraagt of zijn drama *Prométhée* in de Muntschouwburg zal worden gecreëerd. De jongeman in kwestie vermoedt van niet: het orkest dat hij voor ogen heeft is drie keer groter dan dat van Wagner, en bovendien moet een van de zangeressen haar rol naakt spelen… Allicht heeft Myrial het personage Verhulst naar Jean Hautstont gemodelleerd, voor wie (de echte) Elslander ooit een libretto over Prometheus geschreven zou hebben.[46] Voorts ontmoeten we in het atelier de architect Philippe Samain, die

de plannen voor een nieuwerwets en monumentaal theatergebouw à la Bayreuth heeft getekend, een soort van Assyrische tempel waar *Prométhée* uitstekend tot zijn recht zou komen. En er is ook Elslanders kribbige, afstotelijke zus Elisabeth, een anarchistische harde tante die zich — mocht zij aantrekkelijk zijn — zou prostitueren '*au profit de la Cause*'.[47] Wanneer Elslander niet voortwerkt aan zijn grote symbolistische schilderij *L'Idée*, een vrouwenfiguur in tegenlicht die de libertaire gedachte moet verbeelden, is hij in de weer met het tijdschrift *L'Art libre*, de tribune van een groepje jonge Brusselse militanten die beweren dat de Kunst de massa zal doordringen met revolutionaire ideeën. Ook daarvoor speelt Myrial leentjebuur bij de werkelijkheid: van december 1892 tot mei 1893 publiceren Hautstont en zijn vrienden het blaadje *La Lutte pour l'Art*, dat een identiek programma wil realiseren.[48]

Alvast Marguerite Lannoy is niet onder de indruk van Elslanders activisme. 'Jij schildert zoals een apostel predikt', is haar messcherpe verdict. Wanneer *L'Idée* eindelijk afgewerkt is — twee jaar en honderd pagina's later — wordt het doek toegelaten tot de Parijse Salon, waar het een slechte plaats krijgt toegewezen en nauwelijks wordt opgemerkt. Het revolutionaire vuur dooft langzaam uit.

Zo ver zijn we nog niet wanneer de schilder na de openingszet *'Connaissez vous les doctrines anarchistes?'* zijn retorische talent op Jeanne loslaat. Met succes zowaar, want even later assisteert zij hem bij de redactie van *L'Art libre*, terwijl zij intussen stevig voortwerkt aan haar eigen libertaire manifest dat *Par la Justice* zal heten — een knipoog naar Myrials *Pour la Vie*, waarvan het boekje zelfs het witte omslag overneemt. Volgt een geanimeerde *partie de campagne* met z'n vieren in de abdijruïne van Villers-la-Ville en het Hôtel des Ruines, waar Elslander en Jeanne in het maanlicht kouten over het werk van Tolstoj, terwijl Marguerite net niet bezwijkt voor de charmes van de mysterieuze Verhulst en zijn koortsige dissonanten.

Voor de lange tweede helft van het boek reist het gezelschap naar Parijs, waar de bemiddelde Marguerite er zowaar een atelier op na houdt op de hoek van de rue de Cortemberg en de avenue Henri

Martin. Myrial realiseert hier een opvallende mix tussen een Brusselse invalsweg en een Parijse avenue, terwijl zij broer en zus Elslander onderbrengt in een morsig atelier in Montparnasse. Meer dan decors van bordkarton zijn dat evenwel niet voor de ideeënroman die Myrial wil schrijven over de tweespalt tussen utopie en luciditeit. Haar personage Marguerite incarneert de tweede optie: zij neemt afstand van de dromers en de wereldverbeteraars en gaat resoluut, sceptisch, onverstoorbaar en op het cynische af voor haar eigen geluk. De volgende tirade is net geen fragment uit *Pour la Vie*:

> 'Ik laat het aan de gelovigen over om zich krom te werken voor de glorie van hun goden of voor het geluk van generaties die nog niet eens geboren zijn. *Moi, j'existe aujourd'hui.*'[49]

De wereld is een tranendal, en zo zal het altijd zijn. Alleen vandaag telt, want morgen bestaat niet en het holle begrip 'hoop' is niets meer dan een list van onze verbeelding. Niemand mag je vertrouwen, iedereen is te koop. Zowel de schatrijke parasieten als het klootjesvolk – '*le troupeau imbécile et lâche qu'on nomme le peuple*' – verdienen slechts ons oprechte misprijzen. Margots realo-opportunisme neemt wel vrij extreme vormen aan: om toegang te krijgen tot de salons en galeries wordt zij de maîtresse van de jonge diplomaat Desbley, die zij een tijd later zal inruilen voor zijn schatrijke oom. Omdat Jeannes prille dokterspraktijk een duwtje in de rug goed kan gebruiken, tracht Margot haar beste vriendin te koppelen aan een Parijse topdokter. Een verontwaardigde Jeanne wijst echter het aanbod af en stort zich prompt in Elslanders armen; zij zal hem bijstaan in de strijd voor *la Cause*, de goede zaak. Dat blijkt een foute keuze, want ook bij deze idealistische militant vindt zij de grote liefde niet. Er is geen mens die deugt. Als lezer zit je moedeloos te staren naar deze al te bittere deurenkomedie. *En passant* vernemen we nog dat Jeannes traktaat *Par la Justice* onder het pseudoniem Némo is verschenen bij een grote Parijse uitgever.[50] De lyrische sleutelpassage uit dat boekje, die als een mantra drie keer

opduikt in *Dans la Vie*, zou een citaat uit Myrials *Pour la Vie* kunnen zijn:

> '*Ne demande pas la Justice au Ciel vide de Dieux… Ne la réclame point à des hommes… Fais-là, toi-même, rigoureuse et sans défaillance, à chaque instant de ton existence, à chaque battement de ton cœur.*'[51]

Wat dat arme hart van dokter Jeanne betreft, is er nog nieuws te melden. De mijningenieur André Valbon, een sportieve, gecultiveerde man van tweeënveertig lentes, onbuigzaam en hard in zaken, maar evengoed een *causeur spirituel* en een dwangmatige verleider, valt voor Jeannes sculpturale *beauté* en haar enigszins hautaine gratie. Zo schetst Myrial een fraai dubbelportret van zichzelf en Philippe Néel, die zowel zijn leeftijd als zijn reputatie aan het personage Valbon uitleent. De perfide ingenieur lokt Jeanne mee naar Tunesië, waar hij actief is als directeur van een grote fabriek, en installeert zijn maîtresse als bedrijfsarts. Maar snel drogen de intellectuele conversaties op en nemen hun lichamen het over, al loopt ook dit spoor dood in een wanhopige spreidstand tussen lust, vrijheid en maatschappelijk engagement. Een staking in de fabriek, aangevoerd door de ploegbaas Guillaume Normand, een *libertaire convaincu* die zowel Kropotkin, Tolstoj als *Par la Justice* leest, drijft een en ander op de spits. Op het hoogtepunt van het oproer zal directeur Valbon de stakingsleider neerschieten. Jeanne komt net te laat, maar plant een dolk tussen de schouders van haar minnaar, terwijl de lont rustig knettert en een enorme gasexplosie de fabriek in de as legt.

In een kort slothoofdstuk overziet de puissant rijke weduwe Marguerite Lannoy de schade. Haar vriendin is dood. In Brussel geeft de geniale componist Verhulst slechtbetaalde lessen notenleer aan kinderen. Elslanders carrière zit in het slop; zijn zus is gestorven. Met haar eigen fortuin heeft Lannoy zonet een tuinbouwschool gesticht, waar boerenkinderen zullen leren hoe de wereld ineen zit. Zo zal de volgende generatie in opstand komen, onverschrokken en geweld-

dadig of geduldig genoeg om onverstoorbaar voort te weven aan het fatale spinnenweb dat de machtigen te gronde richt:

> '*Des violents se lèveront, audacieux, et des patients, plus dangereux encore, tisseront, inlassables, leur toile d'araignée à tous les carrefours où passent la richesse et la joie.*'[52]

Het oude dametje van Digne-les-Bains

Als de duur van een mensenleven een graadmeter is voor de gretigheid waarmee een mens zijn bestaan heeft vormgegeven, dan speelt Alexandra David-Néel in eredivisie: zij wordt net geen honderdeen. Na een overvol programma van studeren, spelen, schrijven en reizen strijkt zij in 1928 — ze is dan zestig — neer in een klein kuuroord in de Haute Provence. In Alexandra's eigen woorden is het stadje Digne-les-Bains 'een Himalaya voor dwergen'. In haar bescheiden villaatje Samten Dzong (Denkkasteel), dat zij inricht als een boeddhistisch boudoir, zal zij nog enkele decennia lang schrijven en mediteren. De laatste tien jaar van Alexandra's leven houdt Marie-Madeleine Peyronnet de oude dame gezelschap als secretaresse en verpleegster. Er wordt verbouwd, bijgepraat, opgeslagen, afgesloten en afgerond. Nog op haar zesennegentigste wordt David-Néel commandeur in het Légion d'honneur — zij laat het zich welgevallen. Vier jaar later vraagt zij aan haar medewerkster om haar reispas en identiteitskaart toch maar te vernieuwen. Een mens weet immers nooit wat er op zijn pad komt?

Toen Marie-Madeleine het huis leerde kennen, had zij in de bibliotheek van Samten Dzong een vergeeld exemplaar aangetroffen van *Pour la Vie*, geschreven door ene Alexandra Myrial. Toen zij de vrouw des huizes vroeg van wie dit interessante boekje wel mocht zijn, knikte David minzaam: '*Alexandra Myrial, c'est moi.*'[53] Jaren later, op de drempel van haar honderdeen lentes, zal zij Marie-Madeleine vragen om haar het boekje voor te lezen. *'Oh, que c'est mauvais…!*' is dan haar harde oordeel. Tegenwoordig zou ze haar boodschap helemaal anders

Leesexemplaar

verpakken, bedenkt ze: minder idealistisch en zonder compromissen. Buiten trekken de onweerswolken van de Parijse meirevolte in 1968 voorbij. In de knusse woonkamer van Samten Dzong, waar zij half verlamd in haar leunstoel naar de radioberichten over de studentenopstand zit te luisteren, stelt Alexandra David-Néel verbaasd maar opgetogen vast dat de zwarte vlaggen van de anarchisten opnieuw hun plaats opeisen naast de rode banieren van communisten en socialisten. Samen met het oude Russische nihilisme had zij het libertaire gedachtegoed al bijgezet in de graftombe van de geschiedenis. Het voelt goed te beseffen dat een mens zich kan vergissen.

Meer dan een halve eeuw is de kruitdamp van *Mai '68* alweer gaan liggen. In het wat ingedommelde en uitgewoonde Digne-les-Bains is de helft van de winkelpanden en *bars-tabacs* intussen dichtgetimmerd of gewoonweg verlaten. Het stadje maakt er het beste van, maar dat wil niet zo goed lukken.

Villa Samten Dzong kijkt nog altijd neer op de invalsweg die naar het zuiden en de Gorges du Verdon leidt; tussen witte huisjes en goedkope flats slingert de N85 langs sportvelden, reclamepanelen en een voormalig benzinestation. Om je de plek voor te stellen die Alexandra David-Néel heeft gekend, heb je heel wat verbeelding nodig. De kale heuvel rond het huis is volgebouwd, en de Alpen in de verte lijken meer op een slecht geschilderd toneeldoek dan op de miniatuur-Himalaya die de wereldreizigster troost kon bieden.

In de leeszaal van de minuscule bibliotheek draagt Fanny Garnier mappen en archiefdozen aan. Agenda's en carnets laat ik door mijn handen gaan. Hautstonts partituren duiken op, en de foto's uit Reclus' tuin. Correspondentie met Francisco Ferrer en Massenet. De brieven van haar vader en het manuscript van *Dans la Vie*. Concertaffiches en huishoudboekjes. Een recept tegen haaruitval en een boodschappenlijstje. Een omstandig overzicht van Alexandra's *valeurs en portefeuille*, met de stand van haar aandelen, obligaties en coupons. Alles heeft deze vrouw bewaard, als een dam van papier tegen het wassen van de tijd. In enkele overvolle adressenboekjes trekt een stoet

waarachtige of ingebeelde vrienden voorbij: Elslander en de clan-Reclus, Domela Nieuwenhuis, Malato en Ferrer, de Brusselse dokter Sofia Joteyko, prins Kropotkin en Tolstoj *fils*. Advocaat Émile Royer. De surrealist Roland Penrose. Nobelprijswinnares Marie Curie, 108 Boulevard Kellermann. Maar evengoed het beste adres voor *pain d'épice* in Brussel: de peperkoek van À la Ruche d'Or in de Boterstraat is het lekkerst. Dat *camarade* Alexandra David-Néel gretig en mateloos heeft geleefd, weet ik nu wel zeker.

Ik loop de tuin in en bedenk dat het lastig is om in het landschap van Digne de Himalaya te zien opdoemen. Toch is Alexandra hier thuis gekomen. De vrouw die vond dat het leven een sinistere farce was waaraan elke verjaardag haar met tegenzin herinnerde, heeft hier een rustige oude dag beleefd.[54] Al wat zij nodig had was geld en *A Room of One's Own*, naar het adagium van Virginia Woolf. Vanuit Peking liet zij Philippe Néel weten wat zij daaronder verstond: een *appartement particulier* waar zij naar eigen goeddunken midden in de nacht kon opstaan en om negen uur gaan slapen, zichzelf een week of twee terugtrekken zonder haar partner te storen of door hem gestoord te worden, zich op te maken of mensen te ontvangen voor het diner — *'Ce qui rend la vie en commun odieuse, c'est que les gens se gênent mutuellement. Il faut se voir lorsqu'on le désire et s'isoler quand on le souhaite.'*[55] Het kan nog kernachtiger, zo blijkt uit een van de zaalteksten in het museum. Anno 1945 bedenkt Alexandra in Chengdu, China, het volgende:

> 'Belangrijk: Niet wonen in een land waar het regent. Geen appartement in de stad nemen. Een tuin bezitten, om naar buiten te gaan. Dichtbij wandelingen op het platteland kunnen maken.
>
> Digne voldoet aan heel wat van deze voorwaarden.'

[VIER]

Een onmogelijk leven

Jacques Mesnil, een dwarse denker

Zo moeten wij ons haar voorstellen: het korte kapsel wild en kastanjebruin, een geamuseerde glimlach om de lippen, een zomerjurk van witte mousseline. Een hoed hoeft zij op deze warme julidag in het bos van Verrewinkel niet te dragen. Er is tijd — traag gaan de uren. In het hoge gras hebben vijf jonge vrouwen en vier heren, strak in hun zondagse pak, zich tot een groepsportret geschikt; een vijfde man maakt de foto. Tevreden en guitig kijken zijn vrienden in de lens. Zie ons hier liggen.

Een van hen heeft dit unieke moment in een prozagedicht gevat, als een insect in een druppel hars die barnsteen zal worden. Hij heeft slechts oog voor een van de meisjes.

> 'De jonge Clelia, in het gras lang uitgestrekt, beknabbelde een grasstengel met hare witte tandjes, en glimlachend soms keerde zij het hoofd naar den jongeling die nevens haar lag en haar met zoowat noodlottigen blik aanschouwde, de oogen verwijd door een verlangen dat hij niet uitspreken durfde. In 't midden der groep pronkte genoeglijk de zotste en de wijste onder hen, de oudste en de jongste, hij dien iedereen, jongens en meisjes, gemoedelijk "menonkel" noemden, hij die allen die vreugd had ingeboezemd welke door hen jubelde. Dik en vet als een pater, maar gezonder, breeder, fleuriger, scheen hij zijn

> vertrouwen en zijn geluk te hebben doen deelen aan al die jeugd thans meêgevoerd op den maatgang van zijn wezen.'[1]

Clelia heet in het echte leven Clara Koettlitz, '*den jongeling die nevens haar lag*' en haar innig zal liefhebben is Jacques Dwelshauvers, een zoon van de Brusselse stadssecretaris die als anarchist en essayist bekend wordt onder het pseudoniem Jacques Mesnil — voor zijn overwegend Franstalige lezers bekt dat veel gemakkelijker. We kennen ook de andere figuren op dit historische groepsportret. Van links naar rechts kijken we in de ogen van Clara en Jacques, *menonkel* Alfred Hegenscheidt, Clara's oudere zus Louise alias Lily, Margot Brouhon, August Vermeylen, Alfreds zus Louise Hegenscheidt, Gabriëlle 'Gaby' Brouhon en Emmanuel de Bom.[2] Broer Hermann Koettlitz staat achter de camera.[3]

In het bos van Verrewinkel bij de hoeve Sint-Elooi op de grens van Ukkel en Linkebeek, een populaire zondagse bestemming voor Brusselse jongeren, wordt gewandeld, gewerkt en geflirt.[4] Op een reeks ansichtkaarten uit die tijd wordt de plek geënsceneerd als rustiek en pastoraal — lees: pittoresk. De achttiende-eeuwse boerderij is verbouwd tot *café-laiterie*, een soort van *guinguette* waar kamers worden verhuurd. Vermeylen verblijft er graag en de discrete Alfred Hegenscheidt — *Hegenchose* of *Hegen* voor de vrienden — schrijft er voort aan zijn heroïsche drama *Starkadd*, dat hem in Vlaanderen een kwartier eeuwige roem zal opleveren. Gust Vermeylen pleegt een gelegenheidsvers:

> 'Hier ziet men, liggend in het gras, Den Verrewinkelschen Parnas, Ook ziet men meen'ge Muze flink er En zelfs een gerstbierseepsopdrinker; 't Geheel in avondzonne baadt, In avondzonne… of dageraad?
>
> Zeer "*As you like it*" inderdaad…'[5]

Leesexemplaar

Meer dan een eeuw later bestaat het wonderlijke bosje van Verrewinkel nog altijd. Het zit geklemd in een schutskring van peperdure villa's, die een na een tegen de rand van de kleine groene oase zijn aangespoeld. Loop vanaf de witgekalkte Sint-Elooishoeve de heuvel af langs de Buysdelle, en een kwartiertje later sta je tussen de beuken op wat ook vandaag een fijne zomerse picknickplek is. De ruisende jurken en de strakke zondagse pakken van de studenten uit de belle époque verzin je er zonder moeite bij. Aan de overkant van de straat lonken de akkers van Linkebeek naar schaarse wandelaars: dit stukje natuur vlak bij de grootstad is een goed bewaard geheim.

Dat de verliefde Mesnil in dit bucolische oord op 'Een Zomerdagsdroom (Verrewinkelsche Fantazie)' broedt, weten we al. In 1898 zal zijn prozagedicht verschijnen in *Van Nu en Straks* — dit avant-gardetijdschrift is de grootste gemene deler die deze vriendengroep verbindt. Clara en Jacques zijn niet de enigen die elkaar hun liefde verklaren. Zus Lily Koettlitz zal later een liaison beginnen met dokter Gustaaf Schamelhout, de redactiesecretaris.[6] Gaby Brouhon huwt al in september 1897 met *chef de file* Vermeylen, niet enkel in het gemeentehuis maar ook in de kerk. Wanneer Jacques Mesnil te weten komt dat zijn hartsvriend dit uitermate burgerlijke scenario heeft beraamd, verslikt de verstokte anarchist zich in zijn koffie. Maar dat zijn zorgen voor later.

Clara Koettlitz is een bevoorrechte getuige uit de kleine wereld van het Brusselse anarchisme. Het eerste spoor dat naar de jongedame leidt, treffen we aan in een briefje dat Élisée Reclus haar op 17 maart 1895 toestuurt en waarin hij haar dankt voor het boeket dat zij hem voor zijn vijfenzestigste verjaardag heeft geschonken.[7] Twee dagen later zijn de bloemen nog altijd even *fraîches et odorantes*; ze verwarmen het hart van de oude professor, die met een knipoog naar zijn leeftijd ondertekent als '*votre très sexagénaire ami*'. Clara woont op dat moment in het ouderlijk huis op nummer 35 van de Regentschapsstraat, halfweg tussen het Koningsplein en het Gerechtsgebouw, pal tegenover de Grote Synagoge en het muziekconservatorium — het is een van de meest statige buurten van de hoofdstad. Vader Eugène

is afkomstig uit Pruisen en leidt de Brusselse afdeling van het machtige verzekeringskantoor Germania. Clara is een prille verschijning van negentien lentes, een kind uit een groot en gefortuneerd gezin. Haar oudste broer Eugène is actief in de socialistische studentenbeweging aan de ULB.[8] Hermann kennen we als de fotograaf van Verrewinkel, maar in de lente van 1895 studeert hij nog medicijnen in Bologna, samen met ene Jacques Dwelshauvers.

Uit een voetnoot in Reclus' gepubliceerde correspondentie leren we dat Clara, die door de galante professor in zijn tweede brief wordt aangesproken als '*ma gracieuse et réspectée demoiselle*', een studente is die zijn lessen en lezingen aan de Université Nouvelle bijwoont.[9] Het meisje heeft de geleerde een portretfoto van Hermann bezorgd, die haar broer uit Bologna heeft opgestuurd. Omdat zij zich wil inwerken in het libertaire gedachtegoed, vraagt zij Reclus om leestips. De professor maakt haar duidelijk dat een mens vooral hard moet werken om zijn eigen wereldbeeld vorm te geven en er in alle discretie naar te leven. Theatrale discussies met tegenstanders zijn doorgaans tijdverlies, en de weg naar het egalitaire paradijs is lang: vooraleer de nieuwe wereld eraan komt, heb je engelengeduld en volharding nodig — '*l'anarchiste conscient ne désespère point: il voit le développement des lois de l'histoire et les changements graduels de la société*'. De broederlijke maatschappij van morgen zal ontstaan in kleine vriendengroepjes. Uit Reclus' antwoord blijkt dat Clara zich vragen stelt over het vrije huwelijk, en dat dit populaire gespreksonderwerp haar ongemakkelijk stemt. Hoeft niet, zo orakelt Reclus: alleen liefde en affectie zijn van belang, wars van maatschappelijke dwang en vooroordelen. Hermann zal zijn zus wel op het juiste spoor zetten en doorgeven welke boeken en brochures interessant zijn. O ja, het fotoportret dat Clara aan haar held heeft gevraagd, komt eraan. Zodra Élisée een goede afdruk van zijn *vielle barbe* in voorraad heeft, zal hij het haar sturen.

De correspondentie tussen meester en discipel blijft allerhartelijkst. Een jaar later wenst de attente Clara haar professor naar goede gewoonte geluk met zijn verjaardag en 's anderendaags stuurt haar '*vieil ami et compagnon d'idéal et de labeur*' een charmant dankbriefje.[10]

Meer dan een jaar later, op 7 augustus 1897, aanvaardt hij graag haar uitnodiging voor maandagavond. Clara woont dan op nummer 47 van de Van Elewyckstraat in Elsene.[11] Een dag later vlijt Clelia zich neer in het hoge gras van Verrewinkel en gaat zij een leven aan Jacques Dwelshauvers' zijde tegemoet.

Een onmogelijk leven

Deze Brusselaar is een van de boeiendste figuren die het intellectueel-artistieke anarchisme in België heeft voortgebracht. Voor de lezers van zijn libertaire artikels en zijn studies over de Italiaanse schilderkunst van het quattrocento — wat voor een vreemde maar uitdagende combinatie is dat toch! — gaat de man door het leven als Jacques Mesnil. De keuze van een pseudoniem heeft twee goede redenen. Enerzijds krijgen zijn Franstalige vrienden de familienaam Dwelshauvers nauwelijks door hun keel of uit hun pen; zelfs Jacques' huisvriend Reclus schrijft jarenlang 'Dewelshauver' of 'Develshauver'. Anderzijds stelt deze *nom de plume* hem in staat om ongestoord te schoppen tegen heilige huisjes en tegelijk de naam van zijn vader, een van de hoogste ambtenaren in de Brusselse stadsadministratie, uit de krant te houden. Voor zijn eerste publicaties gebruikt Jacques' oudere broer Georges, een briljante filosoof en psycholoog, trouwens hetzelfde 'Mesnil' als pseudoniem.[12]

Met enige overdrijving kun je beweren dat de kinderen van Alfred en Hortense Dwelshauvers-Altmeyer tot de *jeunesse dorée* van de hoofdstad behoren. Alfred is jurist en stadssecretaris, Hortense de uitermate gecultiveerde dochter van een historicus die mee de ULB heeft opgericht, er een leven lang heeft lesgegeven en ook nog actief was als progressief liberaal en vrijmetselaar.

Zeg mij wie je buren zijn en ik vertel je wie je bent. Het gezin Dwelshauvers woont op nummer 65 van de chique Abdijstraat in Elsene, vlak bij de Louizalaan en de groene long van de Ter Kamerenabdij. Rond 1900 is Alfred daar de trotse (en enige) bezitter van een

telefoontoestel, dat het nummer 881 draagt. De buurman links heet Théo Van Rysselberghe, *artiste-peintre*; zijn broer Octave heeft er voor hem een prachtige burgerwoning met ruim atelier laten bouwen. Beeldhouwer Constantin Meunier woont op nummer 59; in het huis en de werkplaatsen vind je sinds 1938 het museum dat zijn naam draagt. Verderop komen we nog twee schilders tegen: Isidore Verheyden en Henri Cassiers. Théo Ysaÿe, broer van de sterviolist Eugène, woont op nummer 29. Aan de overkant van het kruispunt met de Vleurgatsesteenweg treffen wij weduwe Brouez aan, de moeder van Fernand die het tijdschrift *La Société Nouvelle* dirigeert. Na de eeuwwisseling zal de schilderes Anna Boch, telg uit een geslacht van porseleinfabrikanten, op de hoek het stadspaleis laten optrekken waar zij rustig kan pointilleren, haar kunstcollecties showen en muzieksalons houden.[13] In niets herinnert het flatgebouw dat in de plaats van de villa is gekomen aan de gouden tijd in huize Boch. Op drukke avonden stroomt haar *salon de musique* over — in de muziekkamer schittert Anna's sublieme Gauguin — en neemt het publiek de trappen in de hal in, onder de kolom met elektrische lampen van Victor Horta. Van de Abdijstraat is het geen tien minuutjes lopen naar de Vilain XIIII-straat waar de clan-Reclus woont. Wat verderop gaat het gezin Dwelshauvers af en toe lunchen bij de Verhaerens in de Jaargetijdenlaan. Opgroeien in een omgeving als deze is niet iedereen gegeven.

Knapen uit de verlichte bourgeoisie van de hoofdstad lopen in dit fin de siècle steevast school in het (Franstalige) atheneum in de Eikstraat. Voor de broers Dwelshauvers is dat niet anders. Jacques komt er op zijn vijftiende en in de vijfde klas Grieks-Latijn terecht in een vriendengroepje dat zijn jeugd kleurt, met August Vermeylen, Lodewijk de Raet en Robert Legros als belangrijkste figuren.[14] August en Lodewijk zijn *ketjes* en Brusselse Vlamingen; zij zitten in de Vlaamse afdeling, Jacques en Robert in de Franse. Door de week spreekt de jonge Vermeylen thuis het Brusselse dialect en Vlaams; tijdens het dejeuner op zondag converseert zijn vader met de kinderen in het Frans. Net als De Raet is Gust op de schoolbanken actief in flamingantische

kringen. Het tijdschriftje *Jong Vlaanderen*, dat op 29 september 1889 voor het eerst verschijnt, is het eerste en lang niet het laatste wapenfeit in hun taalstrijd. In zijn beginselverklaring trekt een opgewonden Vermeylen van leer tegen de 'uitgedroogde academiekers, mummieachtige *philisters*, kleingeestige Droogstoppels, dikhuidige kalfsbreinen' met hun volzinnen als macaronislierten, en ander gespuis dat de 'heilige kelk der Kunst' miskent. Voor een *angry young man* van zeventien is dat een ambitieus programma.

De overgang naar de ULB verloopt naadloos. August gaat er geschiedenis studeren en Jacques kiest uiteindelijk voor geneeskunde, maar de vrienden willen vooral hun literaire ei kwijt. Vermeylen frequenteert Vlaamsgezinde en culturele milieus en broedt al op het tijdschrift dat *Van Nu en Straks* zal heten. Jacques en hij hebben intussen kennisgemaakt met Emmanuel de Bom, die in Antwerpen woont, maar als pennenvriend bij het clubje aansluit.

Op de universiteitsbanken komen Dwelshauvers en Vermeylen vanaf dag één in een ideologische heksenketel terecht. Kritische studenten klimmen op de barricaden tijdens onlusten die de geschiedenis ingaan als het incident-Dwelshauvers — de crisis rond Élisée Reclus en de Université Nouvelle in 1894 is dus niet de eerste explosie die de ULB heeft getroffen. Uitgerekend de universiteit die het 'vrij onderzoek' en wetenschappelijke diversiteit hoog in het vaandel voert, davert op haar grondvesten omdat de al te positivistische doctoraatsthesis in de wijsbegeerte van Jacques' broer Georges in oktober 1890 wordt afgewezen door zijn promotor Guillaume Tiberghien, die een vaag soort spiritualistisch deïsme aanhangt. De doctrinaire liberalen van het universitaire establishment en de progressieve jongeren staan met getrokken messen tegenover elkaar. Tijdens de opening van het academiejaar zetten studenten de zaal op stelten. Burgemeester Buls, die de vergadering voorzit, roept de politie te hulp. Een kleine veldslag en dagenlange onlusten zijn het gevolg. Uiteindelijk moet rector Philipsson ontslag nemen.

In *stameneie* — dat is Brussels voor estaminet — Den Arend tegenover de universiteit in de Stuiversstraat vat Vermeylen de situatie

samen voor Emmanuel 'Mane' de Bom. Zijn brief is 'op een engelsch biljard geschreven':

> 'Mijn eerste indrukken van het pet-dragen en pret-maken, o Mane? Veelzijdig zijn ze! Ik vaarde in 't studentenleven met woelig stormweêr. De dagbladen (leest ge dat nog?) hebben gedurende twee weken gesproken van de "plechtige" (?!) openingzitting. Dus zal ik u dat niet meer vertellen. Eindelijk is de jeugd opgeschokt, eindelijk is ze weêr geestdriftig geworden, eindelijk zijn de studenten weêr studenten! We zijn in volle revolutie, al de studenten – en studentinnen! — zijn vrienden voor 't oogenblik, houden meetings, geven elkaâr de hand om tegen de professors op te komen, schreeuwen, jubelen, vechten tegen de gardevils. En daar men heesch wordt door het heftig roepen van "Vive le Libre-examen!!!!", licht men nog veel pinten op tot aan de hoogte van de lippen. Sedert twee weken heeft die zaak Philipsson-Dwelshauvers al mijn scepticism & mijn nihilism weggejaagd, en ik ben weêral eens jong geworden.'[15]

Vermeylens *woelig stormweêr* kondigt grote dagen aan. Het laatste kwart van de eeuw staat bol van betogingen, werkstakingen en studentenrevoltes. Van rijkere potgrond kan de ontkiemende libertaire beweging niet dromen.

Na het oproer keert de rust terug op de campus. Er is nu volop tijd om van cultuur te genieten en in het studentenleven te duiken. In februari 1891 trekt Vermeylen tijdens het carnaval de stad in met een vrolijk gezelschap van als heilsoldaten vermomde jongelui, die kunststudenten blijken te zijn. De ouders van August denken dat hun zoon in Antwerpen verblijft, maar hij is ondergedoken bij zijn vriend Jacques in de Abdijstraat en stort zich, als Chinees verkleed, in het feestgewoel. Ook nu krijgt De Bom een ooggetuigenverslag uit Faropolis, zoals Gust en Mane de Belgische hoofdstad noemen:

Leesexemplaar

> 'En dzing! boem! vooruit, muzijk! De piston — want er was daarbij ook een piston — doet zijn koperen fanfare over de hoofden galmen [...] en ik kus mijn ingewijde! En we hadden overal een succes van alle duivels! Maar rond 11 u. begin ik te ontdekken dat ik met een troep van kunstenaars en kunstenaressen ben. Ik verklaar mij een kunstcriticus. Dan hangen ze allemaal aan mijn lijf. En, de ellebogen op tafel, bij Francesco Cirio, beginnen we te kouten over kunst! Op kunstgebied zijn ze vooruitstrevend en anarchist, noemen het Salon een "artistiek gasthuis", en verdedigen de XX. Dat was in mijn botten!... Op tien minuten hadden ze al de kunstenaars "kapot" geslaan.'[16]

Enkele dagen later bezoekt August samen met zijn nieuwe verovering, een Franse musicienne, de achtste salon van de kunstkring Les XX. Rode banieren wapperen aan de gevel van het museum, en op het omslag van de programmabrochure laat grafisch ontwerper Georges Lemmen dat jaar een rode zon opkomen boven schuimende golven. De kleur van de revolte, van strijd en slachting is overal. Maar vooralsnog zijn politiek en ideologie niet Vermeylens eerste zorgen. In september laat hij zijn vriend Mane weten dat het eindelijk uit is met zijn Française en dat hij de bloemetjes heeft buitengezet op een dansavond in Sint-Anneke, een kroeg in zijn straat. Hij heeft 'het schandaal uit gehangen, en heel den nacht gedanst, gekust, gevingerd (o.a. met "de dochter van den doodkistwinkel" — een schoone titel! — die zoo een puren Griekschen profiel heeft — niet de winkel, de dochter)'.[17] Het gaat er wild en artistiek aan toe in Vermeylens *Faropolis*, en de idolen van de libertaire jeugd zijn nooit ver weg. In april 1892 kijkt onze geschiedenisstudent verlangend uit naar een diner met zijn Antwerpse makker De Bom en enkele bevriende kunstenaars: 'Dien dag zal er gebanketteerd en getwist worden dat het er zal stuiven. Dien dag moeten we allen zeer Ravachol-achtig zijn. Dien dag moeten we volstrekt eenige burgers [...] opeten.'[18]

Leesexemplaar

Als we Dwelshauvers' briefwisseling met Mane de Bom uit deze periode mogen geloven, leidt eerstejaarsstudent Jacques het ingetogen leven van een kamergeleerde. Geen gelegenheid laat hij voorbijgaan om zijn morose karakter in de verf te zetten. Het beladen begrip 'spleen' is niet voor deze jongen van achttien uitgevonden, maar het scheelt niet veel.[19] Almaar opnieuw spreekt Jacques zijn existentiële twijfels uit of brengt hij verslag uit van zijn allesbehalve opbeurende lectuur. Hij duikt onder in zijn lievelingsauteurs Ibsen, Baudelaire en Huysmans en opereert vaak in de Rimbaud-modus — schoppen naar alles wat beweegt. Stress, *morbidezza* en misantropie bepalen zijn stemmingen. Dat is niet alleen een gevolg van *Zeitgeist* of pose; in zijn familie is de jongste Dwelshauvers zeker niet de enige die lijdt aan de pijn van het zijn.[20] In zijn autobiografisch geïnspireerde roman *Twee vrienden* laat Gust Vermeylen het personage Mark diep zuchten: 'In de middeleeuwen ware ik een monnik geworden.'[21]

Wat doet een mens met al die weltschmerz? Hij laboreert aan een roman die hij *La Vie impossible* noemt en die hij jarenlang als een blok beton achter zich aan zal slepen. Vanaf dag één gaat het fout. Eind januari 1892 laat Jacques aan de trouwe Mane weten dat het manuscript zo goed als klaar is, maar bijna vijf jaar later is het ei nog altijd niet gelegd en sterft zijn levenswerk een stille dood. Voor de volledigheid vermeld ik even dat ook zusterziel Vermeylen in de herfst van 1891 aan een eerste opus werkt waarvoor hij titels bedenkt als *Buiten 't Leven* of *Naar 't Onmogelijke* — sinds de intrede van de moderniteit hoort een overspannen egoproject als dit bij de *coming of age* van elke intellectueel die enigszins met zichzelf in de knoop ligt.[22] Uiteraard komt ook deze roman er niet, want veel eerder dan Dwelshauvers junior heeft Vermeylen ingezien dat het project niets meer is dan een opstoot van puberale aanstellerij. Sowieso lijkt vriend Gust meer geneigd tot 'bewânelaaike orgieën' en wilde feestjes dan de sombere Jacques. Tijdens het carnaval van 1892 viert Vermeylen zijn uitloting voor de legerdienst door samen met James Ensor — 'Met Ensor, de caricaturale Ensor, de schilder der vastenavonden van het vermomd menschdom' — de stad op stelten te zetten in het gezelschap van een

Leesexemplaar

levend varken, dat hij in een tombola heeft gewonnen. De resultaten? Een vechtpartij en een kater die twee dagen nazindert.[23]

De nijvere Jacques, intussen verveld tot Mesnil, stortte zich al in december 1890 op de redactie van een *Almanach des Étudiants* voor 1891, een luxueus uitgegeven jaarboek met nieuwtjes uit de universitaire wereld, prozastukken en poëzie. Van de ondertekende bijdragen nemen de broertjes Dwelshauvers meer dan een kwart voor hun rekening. Georges komt met een 'Tableau religieux' en het ironische sonnet 'Le Rire', dat hij opdraagt aan zijn broer, de dichter en de dromer — '*ce grand Incompris*'.[24] Samen met Jacques ondertekent hij het prozagedicht 'Vadrouille', het relaas van een avondje stappen in Brussel en de ontmoeting met een blonde Franse cabaretzangeres op haar retour, die vertelt over haar *union libre* met een student medicijnen; het avontuur leverde haar een kind en een amoureuze kater op. 'Vadrouille' leest als een naturalistische schets in de traditie van Huysmans en de Goncourts. Wanneer hij de tekst schrijft, is Jacques net geen achttien en Georges een jonge twintiger. Het zegt iets over de literaire cultuur waarin de broers pootjebaden.

De tien *Sonnets damnés* die Jacques in de zomer van 1890 op papier heeft gegooid en nu in de *Almanach* prijsgeeft, ademen Baudelaire en diens Brusselse epigoon Théo Hannon.[25] Het motief voor gedicht nummer zeven, 'Le Sphinx', is het frontispice dat Félicien Rops tekende voor de beruchte verhalenbundel *Les Diaboliques* van Barbey d'Aurevilly — dat boek ligt bijna tien jaar later nog altijd op Mesnils nachtkastje.[26] Een wereld speelt zich af in Jacques' arme hoofd, een weelde van vlees en verlangen die hij nog slechts kan benoemen en niet ervaren. De jonge estheet beseft dat heel goed, en hij schrijft het gevoel van zich af in een vers uit het finale sonnet: *'Être est un incessant et douloureux effort.'* De werkelijkheid speelt zich af achter glas, en dat zal nog heel lang duren.

Daarvan is het fragment uit *La Vie impossible*, dat in het jaarboek een prominente plaats krijgt, een treffend voorbeeld; deze drie bladzijden zijn alles wat anderhalve eeuw later van Mesnils forse manuscript overblijft. De intrige? Op een kille decemberochtend dwaalt de

student Maurice door Brussel, omgeven door een dichte mist — de grijze wolk is een gevangeniscel die hem overal volgt, een scherm tussen zijn hoofd en de dingen.[27] Een cerebraal leven wacht hem op.

Ook het uiterlijk van de getalenteerde Mesnil spoort met de *Zeitgeist*. Kijk naar de gebeeldhouwde kop op de zeldzame portretten die bewaard zijn gebleven: een pluizig ringbaardje of een volle lange baard, droeve ogen, een artistiek wapperend dasje of een wijd katoenen hemd dat de jongeman enige gelijkenis met Tolstoj oplevert. In een brief roept Mane de Bom zijn makker aan als een allesbehalve *Instagramabele* verschijning uit een symbolistisch schilderij:

> 'En gij daar, met uw bizarre tronie die schoon is van lelijkheid, het voorhoofd van een dromer en een pessimist, omkranst door een romantische haardos à la Gautier — ogen van een aardige hond in de kop van een wild beest. Allesbehalve banaal maar heel karakteristiek.'[28]

Jacques stelt de esthetische codes van de belle époque op scherp, al wijkt zijn verschijning uiteindelijk niet heel veel af van de portretten van zijn vrienden. Student August heeft iets van Mefistofeles, en Mane is een brave jongen met een knijpbril en een puntbaardje, die als klerk op het Antwerpse stadhuis werkt.

Een andere treffende schets van Mesnils Don Quichot-achtige gestalte maakt Vermeylen in *Twee vrienden*, het boek dat hij in 1943 zal publiceren maar waarvan hij het plan al in november 1897 uittekent.[29] Zelf neemt hij de rol van Frans Balders voor zijn rekening, een student geneeskunde die terugkeert van een stage in Wenen; de echte Vermeylen heeft daar kunstgeschiedenis gestudeerd. In zijn makker Mark Kervaan — 'de uitzonderingsmensch, de vervloekte' – herkennen wij natuurlijk Mesnil, en het meisje Melinda heeft misschien wel iets van Clara.[30] In de openingspassage van *Twee vrienden* staat Mark, de helft van het *duumviraat*, Frans op te wachten in het Noordstation. Even later leest de nieuwbakken arts

> ‘op het mat-bleke gezicht van Mark, het beeld van zijn liefde: dat gezicht dat de meesten lelijk achten, — met het bultig Beethovenvoorhoofd, die scherpe trekken, dien breden, bitteren mond en die invallende kin, — maar dat Frans voorkomt als het echte wezen van het genie; die ogen vooral, zacht befloerst en plots vinnig doordringend, hij begrijpt wel dat die de stommelingen moeten verontrusten, en ook die stem, wat dof en moe, en dan weer vreemd snijdend.’[31]

Van zijn vroegere verschijning — lang haar, wapperende das — heeft deze Mark slechts een weerbarstige lok op het voorhoofd overgehouden. Ooit zag hij er zo artistiek uit dat hij voor een fotograaf kon doorgaan, maar hij besefte dat hij het anders moest aanpakken om de bourgeois te epateren. Uiteraard is Kervaan nog altijd voltijds anarchist. Hij behoort tot de strekking-Reclus maar houdt afstand: de geleerde die hij in Brussel frequenteert, is weliswaar een boeiende persoonlijkheid, ‘maar zijn gedachten zijn weinig meer dan gevoel’.[32] En voortdurend beseft Mark dat hij altijd een burgerjongen zal blijven, die amontillado savoureert en ‘Amerikaansche geparfumeerde sigaretten’ rookt. Zijn evenknie Frans wipt van het ene ideologische been op het andere. De ene dag spreidt hij enthousiast de armen uit om het universum te omarmen met de kreet ‘Wij zijn een wereld, Mark! En wij hebben de zonde afgeschaft!’ ’s Anderendaags speelt hij de bourgeois die zijn dokterskabinet in Ukkel smaakvol inricht.

Dat de quasi-amoureuze vriendschap tussen Frans en Mark op de klippen loopt, staat nu al vast.[33] Ideologisch groeien de mannen langzaam uit elkaar. Frans’ burgerlijke én kerkelijke huwelijk zal voor Mark de brug te ver zijn. Wat zijn boezemvriend afdoet als een lege conventie en een manier om zijn oude moeder ‘doodelijke pijn’ te besparen, is voor Mark niets minder dan hoogverraad. De revolutionaire voorhoede waartoe de beide mannen behoren, moet immers het goede voorbeeld geven en laten zien dat een vastberaden minderheid de bedding van de stroom kan verleggen. Als proeve van milde wraak

zal de echte Jacques Mesnil in de zomer van 1900 zijn traktaat over het vrije huwelijk schrijven, dat in *Van Nu en Straks* verschijnt en in 1901 als brochure onder de titel *Le Mariage libre* wordt opgenomen in Reclus' *Bibliothèque des Temps Nouveaux*. De tekst wordt ook vertaald naar het Duits en behoort tot de canon van de anarchistische theorie. Jacques fileert de burgerlijke echtverbintenis, die hij afdoet als een voornamelijk economische transactie, geconsacreerd in een holle religieuze of burgerlijke ceremonie en met de belofte van een geregeld leven, inclusief gratis seks. Voor Mesnil is slechts liefde tussen autonome en sterke individuen, los van de idee van zonde of economische afhankelijkheid, een valabele optie. Een goed begin zou alvast zijn dat jongens en meisjes samen werden opgevoed, in kleine groepjes. Op de nieuwe maatschappij hoef je niet te wachten om het vrije huwelijk in de praktijk te brengen — het is evengoed een vorm van '*la propagande par le fait*' als een selectiecriterium waarmee je herkent wie aan jouw kant staat.

De 'Grand Tour' van een burgerzoon

In juli 1892 promoveert Jacques Dwelshauvers tot kandidaat in de Wetenschappen aan de ULB, maar echt groot nieuws is dat hij in september met een studiebeurs van de Jean Jacobsstichting naar de Italiaanse universiteitsstad Bologna mag afreizen om er zijn studie medicijnen voort te zetten. Voor kameraad Mesnil is dat de gedroomde aanleiding om een *Grand Tour* te ondernemen, het klassieke initiatieparcours waarmee generaties Noord-Europese burgerjongens, lanterfantende aristocraten en een handvol dames sinds de Renaissance het grote leven tegemoet zeilen. Student Dwelshauvers legt het traject nooit in één keer af, maar maakt van elk van zijn reizen over en weer naar Italië gebruik om onderweg de highlights uit de Baedeker aan te doen. Vanuit zijn standplaats Bologna trekt hij evengoed naar het carnaval van Nice — een treinreis van negentien uur is dat, met drie keer overstappen — als naar Napels, Firenze en Venetië.[34] Onze Eras-

musstudent avant la lettre neemt uitgebreid de tijd om zijn nieuwe vaderland te verkennen.

Tot in de lente van 1897 zal Jacques in Bologna studeren. Vijf jaar heeft hij dus om uit te zoeken wat hij fijn vindt — enkele voorbeelden: het genadige ochtendlicht, de knappe meisjes in Lucca, schilderijen van Botticelli — en langzaam gaat haten: toeristische uitstapjes, vervelende reisgezellen en… zijn studie medicijnen. Arts zal hij nooit worden.[35] Als kunsthistoricus en anarchistisch theoreticus combineert Mesnil zijn leven lang twee wankele deeltijdbanen.

Bologna, waar de oudste universiteit van Europa is gevestigd, moet zowat de lekkerste stad van Italië zijn. Kenners noemen haar '*la dotta, la grassa, la rossa*' — de geleerde, de vette en de rooie. De keuken is exquis en de typische rode tint heeft evengoed te maken met de gloed van de bakstenen als met de progressieve politieke cultuur van de stad; ook in het fin de siècle vind je er heel wat linkse professoren.

Het avontuur begint op maandag 19 september, wanneer de jongste Dwelshauvers afreist in het gezelschap van zijn goede vriend Alfred Walravens, ook al een ancien van het Brusselse atheneum, die net als Jacques in Bologna geneeskunde gaat studeren.[36] Dwelshauvers schrijft zich in voor het tweede jaar, Walravens voor het derde. De mannen zullen een deel van het traject met z'n tweeën afleggen; in Bellagio bij het Comomeer sluiten twee andere Brusselaars zich bij hen aan — Hermann Koettlitz begint zijn derde jaar medicijnen, Lodewijk de Raet kiest voor de faculteit Toegepaste Wetenschappen.

Onze vier musketiers uit Brussel zullen hun intrek nemen in de Fondation Jacobs, een stichting die actief is sinds 1651 en jaarlijks een viertal Brusselse studenten opvangt in het Collegium Belgarum of Collegio dei Fiamminghi op het nummer 20 van de Via Guerrazzi, een van die typische rode straten met bogengalerijen. De discrete stichting bestaat nog altijd; bijna vier eeuwen later is het reglement nauwelijks veranderd — om voor een beurs in aanmerking te komen hoef je vandaag geen Latijn meer te kennen. Het is de schatrijke Brusselse goudsmid Jean Jacobs, die rond 1600 naar Bologna is geëmigreerd en er zijn enige kind aan de pest heeft verloren, die de regels

bij testament heeft vastgelegd.[37] Rond 1900 worden de aanvragen voor deze studiebeurzen ingediend bij de Brusselse stadssecretaris en behandeld door zijn administratie.[38] Is het een gekke gedachte dat vader Dwelshauvers de vriendenclub van zijn zoon een handje heeft geholpen?

Twee weken lang volgen Jacques en Alfred met de trein het parcours van de *Grand Tour* met mijnheer Baedeker in de hand. Van Bazel gaat het langs de Rijn richting Schaffhausen — hoe saai vindt onze kamergeleerde de kolkende Rijnwaterval die wel een kleurenfoto lijkt, en de rots in de rivier 'als een decorstuk van karton'. Daarna reizen zij zuidwaarts naar Zürich en Graubünden.[39] Nee, pittoreske landschappen en pittige wandeltochten zijn niks voor deze jongen. De kritische Jacques stelt geërgerd vast dat je voor elk natuurwonder een frank toegang moet betalen. De stad Zürich, modern en *hausmannisée*, kan hem ook al niet bekoren; het nabije meer oogt popperig en monotoon. Geef de veeleisende student dan maar dat van Walenstadt, dat tenminste karakter heeft, of de woeste kloof van de Tamina waarin een mens zich nietig voelt — onder het pantser van de wereldwijze intellectueel ontdooit langzaam een romanticus. Lang duurt de pret niet, want de keuken is overwegend vegetarisch en in Bellagio wachten Hermann en Lodewijk.[40] Vanaf nu zal het kwartet '*en étudiants*' reizen; de elitair ingestelde Jacques gruwt van dat studentikoze gedoe met schunnige liedjes en dansjes en kamermeisjes die zich al dan niet gewillig laten betasten. Die eikel van een Koettlitz maakt de hele tijd flauwe grappen en de discussies die de vier voeren halen geen niveau. Dat schrijft Jacques de misantroop allemaal op briefpapier van het Hotel du Dauphin op het lieflijke Isola Bella in het Lago Maggiore. Bij het rustig spiegelende water van kwikzilver in het meest wellustige landschap dat hij ooit heeft gezien, zit de jonge Brusselaar te somberen dat het een aard heeft. In het huis van vader Vermeylen in de Pachecolaan kan August de acht kantjes van het epistel rustig nalezen.[41] Geef Jacques maar ongelijk. Na het diner hebben Hermann en Lodewijk op de oever haasje-over gespeeld, waarna het gezelschap de polonaise dansend naar het hotel is teruggekeerd en met de beschik-

bare dames een feestje heeft aangericht. Jacques danst niet, hij kijkt toe. De volgende ochtend gaat het nog richting Milaan en de *certosa* van Pavia. Bologna loopt niet weg.

Hoe onwerkelijk is dit alles voor een intellectueel die de wereld observeert door het prisma van de literatuur en de beeldende kunst? Boeren op het veld lijken wel figuurtjes van Goya, een woordenwisseling klinkt als vintage Balzac. Het Italië dat Jacques Dwelshauvers nu leert kennen, kan toch niet echt zijn? De jongeman gelooft zijn ogen niet: '*Le ciel est inventé assurément: il est fraîchement peint par les entrepreneurs de décors.*'[42] Alles is spektakel, een operette in de openlucht, een wagenspel met tinnen soldaatjes en kardinalen in rood damast — '*peuple de comédie, ciel de féerie, chaleur et atmosphère de salle de théâtre*'. Een uitstap naar Venetië wordt voorbereid door een plank vol literatuur te verwerken — je gaat de wereld hooguit te lijf langs de omweg van de taal. Onze briefschrijver blijft een buitenstaander die als een etnoloog het menselijke handelen onderzoekt en zijn reisgenoten als studieobjecten observeert. Deze analyse, die jaren zal duren, noemt hij graag zijn '*études de psychologie expérimentale & pratique*' — proeven van experimentele psychologie.[43] Later zal Jacques cursussen psychiatrie volgen; even lijkt een baan als therapeut een optie.

Helemaal echt is het Collegio dei Fiamminghi, waar de studenten nu wonen. Voor August, die altijd wel langere brieven te lezen krijgt dan Mane, tekent Jacques het plan van de eerste verdieping, waar zijn kleine kamer uitkijkt op een binnenkoer. Zijn onderkomen is vier meter bij vier groot, met een hoog raam en luiken aan de binnen — én buitenkant. Het meubilair: een schrijftafel met briefpapier en het huisreglement, een zeteltje, een kleerkast, een wastafel, een bed en een ladekast met boekenrek.[44] In dit decor, dat iets heeft van de cel van een monnik, met een tegelvloer en eenvoudige geverfde muren, zal Dwelshauvers junior vijf jaar lang cursussen blokken, brieven schrijven en (heel moeizaam) aan anarchistische traktaten werken. Het is nog even wachten tot zijn reiskoffer met boeken aankomt — romans van Huysmans en vooral Flauberts correspondentie, een uitgelezen

gids om het vak van misantroop onder de knie te krijgen, naast Baudelaires *Les Fleurs du Mal* en het onmisbare manuscript van *La Vie impossible*, dat hem nog jarenlang als een akelige schaduw zal achtervolgen tot hij het moegestreden weglegt.

Huisleraar Agostino wordt geacht zijn Belgische gasten Italiaans te leren, maar verder dan tips over prostituees en kroegen komt de man vooralsnog niet. Op een avond neemt hij de studenten mee voor '*un tour de bordels*', maar dat valt tegen, en met de staart tussen de benen druipt het gezelschap af.[45] Een week later volgen Alfred, Lodewijk en Jacques een beschonken hoertje uit Polen naar haar kamer, waar wat gefrunnikt wordt, tot de prijs al te hoog uitvalt en de jongens hun belegering opgeven.[46] Toegeven aan wat Dwelshauvers 'de lagere instincten' noemt, levert hem hooguit een melancholiek genoegen op.

Je kunt dus zonder probleem estheet en aankomend anarchist zijn, streven naar een rechtvaardige maatschappij voor iedereen en tegelijk naar de hoeren gaan, zoals je als materialist ook belang kunt stellen in spiritistische séances[47] of als internationalist kribbige opmerkingen maken over de Joden — ook dat laatste doen Mesnil en zijn vrienden heel vaak.[48] Het moet de tijdsgeest zijn.

Een navrant voorbeeld van de clash tussen hersenen en onderbuik lezen wij in de eindeloze missive aan Vermeylen waar Dwelshauvers begin november 1892 liefst vier dagen over doet, en die in de eerste wetenschappelijke editie van de correspondentie rond *Van Nu en Straks* aanvankelijk gecensureerd werd weergegeven — '17 en 40 woorden weggelaten', noteert de tekstbezorger.[49] Uiteraard gaat het voornamelijk over poëzie, over Balzac, over de barokschilder Guido Reni en over een bezoek aan de theatrale begraafplaats van Bologna, maar het venijn zit in de staart. Op Allerheiligendag zijn Alfred, Lodewijk en Jacques na een lunch met te veel wijn in een kamer vlak bij de Via Guerrazzi beland, waar twee hoertjes hen naar binnen hebben gelokt. Alfred ontfermt zich over de ene en raakt behoorlijk opgewonden. De andere wordt op de tafel gelegd; de mannen grijpen naar haar borsten en spreiden haar benen om haar geslacht aan een grondig onderzoek te onderwerpen. Walravens en De Raet bedrijven de liefde met de

vrouwen, en Jacques stelt verbaasd vast dat deze kronkelend en koerend klaarkomen '*avec une intensité foudroyante*'. Hij vraagt zich af of ze niet gebroken zijn na een half dozijn klanten. '*Problème! Pensée!*'

Onze Brusselse intellectuelen hebben net geen groepsverkrachting op hun actief, maar veel scheelt het niet. Lodewijk en Alfred overwegen zelfs een abonnement te nemen en willen Hermann en Jacques overtuigen om hun voorbeeld te volgen. Stel je voor, zo bedenkt de laatste, dat uitgerekend hij — 'idealist van beroep, geraffineerd litterator, gedoemd personage à la Hamlet, dromer van onmogelijke liefdes en levens' — in de goot zou belanden met een del voor één nacht. Hoe laag kan een mens vallen? Op een antwoord wacht hij niet. In de volgende alinea haalt Jacques alweer herinneringen aan Brussel op en mijmert hij over de grote spoorwegkortingen tijdens de kerstdagen en het carnaval. Misschien zal hij dan een reisje naar Venetië of Napels maken. Vooral de laatste bestemming lijkt hem wel te bevallen: naar verluidt dansen naakte vrouwen er de *tarantella*, en tijdens het neuken bieden de hoeren je een *rinfreschiello* (een verfrissing) aan. Als je instemt komt hun pooier je langs achteren pakken.[50]

In deze schrijverscorrespondentie tussen hitsige twintigers is het de zoveelste proeve van alledaags machismo. Vriend Gust kan er ook wat van. Wanneer Mane de Bom weer eens zijn hart uitstort en vertelt over zijn uitzichtloze liaison met de frivole Clara Gaesch, veegt Vermeylen hem de mantel uit met een miniopstel onder de titel *Over de vrouw in 't algemeen en Clara in 't bizonder, in hun betrekkingen met 'kunstenaarszielen'*.[51] De teneur is duidelijk. Denk maar aan Maeterlinck, zo betoogt Gust: sinds de man er een 'bestendige maîtresse' op na houdt, heeft hij geen regel meer geschreven.[52] Neem desnoods een *amante* die voor regelmaat in je huishouden zorgt en je niet stoort in je artistieke werk,

> 'Of beter nog: poep uw dienstmeid. Dat is misschien nog het zekerste, en ik ben zeer gelukkig die oplossing gevonden te hebben […] Hebt ge geen dienstmeid, of kunt ge er geen schoone vinden, ga alle maanden — of alle twee

> maanden,... volgens het karakter — naar 't bordeel. Dat zult ge cyniek vinden, maar ik ben overtuigd dat ik hier de waarheid "vastgegrepen" heb. Gewichtig. In ieder geval, maak van het poepen een natuurlijke werking, iets zeer gewoons, als het eten en het schijten. En ziedaar. Amen, waarde parochiaan!'[53]

Ook op Jacques' erotische verbeelding staat geen rem — dat kan moeilijk anders als de verhalen van *Les Diaboliques* en *Les Fleurs du Mal* naast het essay *Entartung* van Max Nordau op je nachtkastje liggen.[54] Zijn reisgenoten gaan trouwens nog een stapje verder. Alfreds tijdelijke maîtresse verwent haar geliefde met een *pugnata*; omdat zij niet zwanger wil worden, gebruikt zij haar handen.[55] Een maand later ontsnapt de Alfred in kwestie op het nippertje aan een zedenzaak, wanneer Hermann en hij in een dronken bui het kamermeisje van hun hotel in Livorno ongevraagd bepotelen. De gevolgen? Kreten (het meisje), verontwaardiging (de baas van het hotel), efficiëntie (twee soldaten en een politieman) en uiteindelijk opluchting (Alfred en Hermann worden ongemoeid gelaten).[56] Livorno is een navrant intermezzo op de tocht die Jacques en co tijdens hun wintervakantie maken; zes weken lang trekken zij rond in Toscane langs steden als Lucca, Pisa en Firenze. Ook dat is een manier om de *Grand Tour* na te spelen. Voor Jacques gaat nog een andere wereld open: die van de schilderkunst uit de vroege Renaissance.

Giacomo

Almaar opnieuw kijkt onze briefschrijver in de spiegel voor een ongenadig zelfonderzoek van zijn stemmingen, zijn spleen en zijn *nerfs*. In honderden lange en pittige brieven aan Vermeylen en (in mindere mate) De Bom en Hegenscheidt stort de eenzame man zijn hart uit — het zijn de telefoongesprekken die zij niet voeren, de e-mails die zij niet versturen, de sms'jes die zij niet lezen. Al in november 1892

Leseexemplar

ondertekent hij zijn missives aan hartsvriend en *fratello mio* August met 'je Giacomo'. Slechts wanneer de bloedbroeders bijna tien jaar later gebrouilleerd raken, zal hij terugschakelen naar een nukkig 'Jacques'.

Bij alles wat Giacomo doet, mag (nee: moet) August — '*excellentissime frère de mon coeur*' — meekijken. Jacques vertrouwt hem al zijn moodswings toe: zijn verwarring en vertwijfeling, zijn verveling en landerigheid, zijn walging en geilheid, zijn onrust en ongeduld. Deze zelfanalyse boeit hem veel meer dan de obligate dissecties van lijken in de snijzaal van de universiteit, het befaamde houten achttiendeeeuwse anatomisch theater in het Palazzo dell' Archiginnasio, waar twee levensgrote *écorchés* de tribune van de docent flankeren. Het is een sacrale plek waar de geschiedenis zichzelf viert — veel dichter bij de erfenis van de humanisten kun je niet komen. De studies zullen Jacques nooit écht boeien. Hij prepareert weleens een voet, woont een bevalling bij, duikt zonder veel animo in de boeken en slaagt zonder al te veel moeite voor zijn examens. In de oudste en meest prestigieuze universiteit van Europa ligt het niveau blijkbaar niet erg hoog. In december 1892 laat Jacques aan Mane de Bom weten dat hij per week amper negen uur les moet volgen.[57]

Giacomo's diagnose van het menselijk tekort is deze van heel veel generatiegenoten uit de intellectuele milieus rond 1900. Hij is niet de enige die worstelt met het onzichtbare scherm dat hem afzondert van de rest van de wereld en hem belet volop van het leven te genieten. Liggend in het gras bij het Comomeer in een van de mooiste landschappen die hij ooit zag, vraagt hij zich af

> 'hoe merkwaardig het toch is dat we nooit helemaal onbevangen en volop kunnen genieten van wat we zien of ervaren [...] Zelfs hier word ik belegerd door duizend bizarre gedachten en vooral door wat Huysmans daarover zegt: *"Pourquoi y aurait-il toujours un hier & un demain, & jamais un aujourd'hui qui dure?"*'[58]

Leesexemplaar

Tussen het relaas van de socialistische meetings in Bologna op 1 mei 1893 door weeft onze hypochonder een verslag van zijn '*état de tristesse, de malaise d'âme*'. Almaar opnieuw ervaart Jacques afstand en vervreemding.[59] Dat hij als een echte psychiater in de dop — of een Balzac van het tweede garnituur? — het fenomeen ook bij zijn reisgenoten observeert, weten wij al. Wanneer Alfred voor de zoveelste keer met een gehuwde vrouw aan de haal gaat, legt Jacques in het geniep een dossier aan met observaties en een diagnose van diens gedrag; de neutrale titel *Zur Phylosophie des Unbewuszten* op de dossiermap moet indiscrete huisgenoten afschrikken.[60] Alfreds 'onbewuste' gedrag — dat is nog niet het door Sigmund Freud gemunte concept, maar veeleer een soort van oppervlakkigheid — belet hem de dingen te voelen zoals ze echt zijn. Het is precies dit soort vluchtigheid dat mensen weghoudt van het anarchisme als doorleefde levenshouding, zo bedenkt Jacques met een onverwachte pirouette. En wat zijn oprechtheid en authenticiteit voor iemand die dweept met kunst en grote gevoelens? Leest Jacques te vaak Goethes *Werther* en de romans van D'Annunzio? Geregeld is zijn zelfinzicht genadeloos:

> 'Denk je niet, *mon cher Gust*, dat een schrijver net zo lastig écht kan beminnen als een acteur? Dat is een loodzware filosofische kwestie die ik gisteren overdacht. Wij behoren ons niet toe. Ons hele leven speelt zich af in boeken, in de personages die wij regisseren en in precieus geciseleerde zinnen. We komen er niet meer toe, ons duidelijk uit te drukken of echt iets te voelen […] Zo gaan we op den duur twijfelen aan de waarheid en aan de oprechtheid van onze gevoelens: we hebben geen objectieve maatstaf meer. Deze permanente onzekerheid voelt als zeeziekte, als instabiliteit.'[61]

Het autobiografische essay 'Stroomingen in de Diepte', dat Jacques Dwelshauvers in maart 1896 in *Van Nu en Straks* (vertaald naar het Nederlands) laat verschijnen, zou weleens een fragment uit *La Vie*

Leesexemplaar

impossible kunnen zijn. Tussen het kortverhaal 'Rouw' van De Bom en de herfstige verzen van Hegenscheidt en Victor de Meyere in hetzelfde nummer valt de bijdrage zeker niet uit de toon: postpuberale weltschmerz lijkt wel het thema.[62] Mesnils prozatekst is een belijdenis over het onvermogen om onbekommerd te leven en 'de hevige drang naar zelf-ontleding', die de ik-figuur van jongs af in de ban houdt. Sinds zijn vijftiende vecht hij tegen zijn demonen; aarzelend noemt hij het fenomeen 'een ziekte', al zijn de elementen van een forse pathologie zeker aanwezig.

> 'Mijne verbeelding, opbrandend door het lezen van romantische werken, toonde mij het leven in reuzige en afwisselende droomgezichten [...] Reeds in dien tijd was me de eenzaamheid lief. En dat ontwikkelde zich van jaar tot jaar, want mijne neiging tot zuiver bespiegelende studiën stemde moeilijk overeen met de utilitaire strekkingen der meeste jongelingen van mijnen ouderdom, wier eenig doel het veroveren eener bevoorrechte stelling in de maatschappij was. Tusschen hen en mij kon er geene overeenkomst van gedachten bestaan. Hun gesprek was voor mij onbelangrijk; hun werkzaamheid scheen me woelig en nutteloos [...] driftig ging ik dwalen in de ontoegankelijkste, de ingewikkelde metaphysische vragen.'[63]

Verstrooidheid wordt een vorm van meditatie, die als een kankergezwel woekert en uitloopt in zelfontleding en wereldvreemdheid: 'Tusschen de buitenwereld en mij hing een soort van sluier, een waduwing van nevel' — de vertrouwde gestalten van zijn vrienden worden spoken. Een permanente onrust is het gevolg. Misschien kan de liefde soelaas bieden, mijmert Jacques. Maar hoe mag die er dan wel uitzien? Dan droomt de jongeman zich een vrouw, die allicht de trekken krijgt van Sofia, het meisje dat hij in de jaren 1893–1894 als zijn verre geliefde beschouwt en dat wij straks nog zullen ontmoeten:

‘Zij was onbedachtzaam en spontaan als een kind. Zij ging zonder aarzelen van de gedachte tot de daad over, en alles wat zij begeerde nam zij. Het begrip der zonde kende die heidin niet, en haar lijf had de sterke en vrije schoonheid der naakte beelden uit de oudheid. Zij kwam tot mij, schaamteloos en trotschdriftig, en gaf zich. Haar verlangen sprong los met een schriklijk geweld: ik werd opgelicht, meêgesleurd in een zoo duizelige vlucht dat alles, in mij als rond mij, wankelde en ineenvloeide [...] Wat baatten me zelf haar blikken die me griezelingen van genot door het vleesch schoten? Alleen de banen mijner zinnen waren voor haar open, en geene leidde tot het middenpunt mijner ziel.

Zonder hoop liet ik haar mijn lijf ten prooi, want ik wist dat zij de macht niet meer had om mij te redden. Toen brak hare drift uit en deed uit haar al de wellust spruiten waarvan een vrouw natuurlijk de geheimen bezit. Ik beefde voor schrik toen die barbaarsche jeugd, door liefde en gramschap bedwelmd, zich op mij wierp: ze nam me en droeg me meê tot het paroxysme van ’t geluk en de smart. Zij maakte het orgasma langer en wreeder; het scheen me dat zij al de gevoelige van vezels mijn wezen zoo hoog spande dat de geringste beroering die breken zou; zoo spande zij die de eene na de andere, geduldig, onbepaaldelijk lang, en dan in eens liet ze die alle springen. Gedurende een verloop van tijd dat me niet bewust was, bleef ik op eene duizelingwekkende hoogte hangen, geheel trillend onder het even aanroeren van een adem, — en plots, wanneer de kracht die me omhoog hield hare werking staakte, stortte ik in den afgrond. De verblindende en plotselinge dood, een schok, een bliksemslag die me in volle levensparoxysme neerschichtte.’[64]

Leesexemplaar

Waar de ik-figuur aanvankelijk almaar opnieuw beseft dat hij alleen is en steevast te laat komt voor het leven — als een mantra dreunen deze woorden door de tekst — laat deze sensuele verschijning hem uiteindelijk van zichzelf loskomen en zijn aardse bestaan aanvaarden: 'Gevoel, gedacht, wil, beweging vloeien ineen en zijn alleen nog het Leven. Ik leef in alles wat leeft en door alles wat leeft. Het Leven, het trilt in mij, het ademt, en stijgt, en vloeit en ebt in mij.'[65]

Dat Jacques zijn dagdroomvrouw slechts in de eindeloze zomer van 1897 écht tegen het bevallige lijf zal lopen, weet hij nog niet. Voorlopig moet hij het stellen met een papieren bestaan, een imaginair lief en een gezonde verbeelding.

Uiteindelijk ademt 'Stroomingen in de Diepte' de sfeer van Giacomo's correspondentie, literair getransformeerd tot een tekst die een eigen leven gaat leiden. De anarchistische uitgever Jan Sterringa publiceert het essay in zijn reeks 'vijf-cents brochures', net als enkele gedichten van Prosper Van Langendonck en 'Een Morgen' van Vermeylen, die hij overneemt uit *Van Nu en Straks*.[66] Zo belandden de vrienden rond de eeuwwisseling ongevraagd samen in Sterringa's verzamelbundel *Opstellen over Anarchie van de beste schrijvers*.

Sofia

Vaak gaat het in Jacques' correspondentie met het thuisfront over kunst en literatuur — deze twintigers als 'belezen' typeren zou een understatement zijn. Intellectuelen als August en Jacques ademen taal. Zij verslinden hun lievelingsauteurs, staan op de uitkijk naar nieuw werk van Verhaeren of Huysmans en goochelen met citaten. Om aan te geven dat de Brusselse meisjes hun icoon Vermeylen, die een tijdlang in Berlijn studeert, hard missen, schudt Jacques zomaar een lang gedicht uit zijn pen — 'Les Lamentations du Harem de Gust' krijgt een regel uit een gedicht van Verhaeren als motto.[67] Heel vaak komen Jacques' eigen inspiratie en *writer's block* in zijn epistels ter sprake; almaar opnieuw komen wij te weten dat de jongeman weer

vijf of zes uur heeft zitten suffen boven een enkele bladzijde van *La Vie impossible* — het behekste manuscript maakt zijn titel helemaal waar. Af en toe schemert nostalgie naar Brussel door, met name naar de absint van café Sesino of de lokale lambiek en faro.

Maar het is een ander *souvenir de Bruxelles* dat Jacques Dwelshauvers anderhalf jaar lang — van januari 1893 tot de lente van 1894 — uit zijn slaap houdt. Zij heet Sofia Joteyko en is een studente uit Kiev die in 1891 aan de ULB summa cum laude een kandidaatsdiploma in de natuurwetenschappen heeft behaald.[68] Aan de universiteit is zij actief in de militante subcultuur waartoe ook Jacques en August behoren. Als studentenafgevaardigde van haar faculteit heeft Joteyko in november 1890 het voortouw genomen tijdens het incident-Dwelshauvers.

Ik blader terug in de stapel brieven van Vermeylen aan De Bom, tot waar Joteyko voor het eerst opduikt. Zij is dan een Russische nihiliste 'die Richepin gelezen heeft, heur haar zeer aardig kamt (in den vorm van een waaier) en voor de socialistische stelsels strijdt. Ze leert grieksch (!) en... filosofie (!!) Zal er komen, en hoopt binnen twee jaren doctores in wijsbegeerte en letteren te zijn.'[69]

Geen maand later blijkt dat Sofia zich niet alleen met filosofie onledig houdt — net als August, trouwens:

> 'Ik zit zoodanig in de studentikoze beweging dat ik niets anders kan doen. De revolutie gaat altijd voort. Over eenige dagen was er spraak van de twaalf "délégués" aan de deur der Hoogeschool te zetten. Dan hadden een aantal professors de werkstaking begonnen. De bestuurraad heeft begrepen dat hij een beestigheid ging doen, en heeft den "leader" van den boel gerust gelaten. — Sofia Joteyko, de "déléguée" der Faculteit van sociale wetenschappen, strijdt mêe met zeer veel moed. Ze is beschuldigd van nihilism: indien ze aan 't voorplan treedt in deze zaak, kan men haar aan de grenzen zetten, en van daar rijdt ze per express naar Siberië. En nochtans we zien haar geen oogenblik aarzelen iedermaal dat er iets te onderteekenen is. We willen haar

Leesexemplaar

> beletten het te doen, maar zij, zeer kranig: "*Che chigne!*" ['ik onderteken!' — E.M.][70]

Zo hebben onze twee vrienden een vrouw graag: slim en gepassioneerd. Zo sluipt zij ook naar binnen in Jacques' brief van 13 januari 1893, wanneer hij terugdenkt aan hun ontmoetingen in Brussel, aan menig gesprek *'les yeux dans les yeux'* en aan het afscheidsdiner (voor Sofia richting Warschau of voor Jacques naar Bologna afreisde?), toen zij mijmerde over de beste manier om te sterven — heel traag dus, beetje bij beetje, dag na dag 'om nauwkeurig en rustig je gevoelens te kunnen observeren en analyseren', als een echte wetenschapper.[71] Wat is die vrouw toch voor '*un être à part, une étrange et unique figure de femme, tellement supérieure à toutes les passantes*'? Misschien behoort zij wel tot een ander, nog onbekend geslacht, tot een nieuwe essentie. Jacques is verliefd. Heeft zij hem geïnspireerd tot 'Stroomingen in de Diepte'?

Ik heb geen fotoportret teruggevonden van deze raadselachtige verschijning, maar niemand minder dan James Ensor heeft in 1892 haar gestalte geschilderd. Dat is niet helemaal waar, want op het paneeltje dat bekendstaat als *Mijnheer en mevrouw Rousseau in gesprek met Sophie Yoteko* en waarop een discussie wordt geëvoceerd tussen de voormalige ULB-rector Ernest Rousseau, zijn echtgenote Mariette Hannon en de Sophie in kwestie, heeft een karikaturaal zelfportret van de schilder de plaats van de studente ingenomen. Toch is het werk een aardig getuigenis van de rol die Joteyko in de Brusselse intelligentsia speelde.

Geregeld houdt Giacomo zijn vriend Gust op de hoogte van de intense correspondentie die hij met zijn aanbeden — en ingebeelde? — Sofia voert. Aan het einde van een koortsige missive uit augustus 1893 tekent hij een kleine piramide met drie zijvlakken.[72] Naast de top van het bouwsel schrijft hij *L'Art*, bij de drie onderste hoeken respectievelijk *Mes parents*, *Gust* en *Sofia*. Zo ziet Jacques' wereld er nu uit: alles heeft hij over voor de Kunst, en zijn levenslijnen lopen slechts drie andere kanten op. Het lijkt wel alsof hij aan zijn geliefde (Gust) opbiecht dat er een ander (Sofia) in het spel is. Voort-

aan is zij *Elle* met een hoofdletter, al weet Jacques niet goed hoe hij hun relatie precies moet benoemen. Een vorm van vriendschap en nabijheid is het zeker; de briefschrijvers gaan heel vertrouwelijk en medeplichtig met elkaar om. Maar de grote liefde speelt zich voornamelijk af in Jacques' dolgedraaide hoofd. Kan het anders?

Mejuffrouw Joteyko is intussen naar Warschau teruggekeerd. Die stad maakt op dat moment deel uit van het tsaristische Rusland. Omdat vrouwen er geen universitaire studies mogen volgen (en omdat de familie actief is in het verzet tegen de bezetter), zijn de beide zussen tijdelijk naar het buitenland verkast — Sofia naar het vrije Brussel, Josefa naar Genève.

Als een smoorverliefde schooljongen drinkt Jacques haar woorden, op zoek naar sporen van tederheid. Hij lonkt naar de portretfoto die Sofia hem heeft geschonken, hoort haar stem. In gedachten is zij hem nabij. Dat het een misverstand is, weet vermoedelijk alleen de schrandere, sceptische Vermeylen. Gust krijgt snel gelijk, want Sofia's brieven aan vriend Giacomo klinken niet meteen passioneel. De vrouw vertelt wat over haar leven in Warschau, vraagt naar Maeterlincks adres of veegt Jacques de mantel uit wanneer hij haar al te vrijmoedig onderhoudt over de aanvallige vrouwen tijdens het Brusselse carnaval. Tussen de lessen anatomie in het auditorium en het labeur aan *La Vie impossible* studeert de arme jongen Pools en overweegt hij een *fugue* richting Warschau. Zijn reispas ligt al klaar.

Natuurlijk wordt het niks met die Sofia. De afstand in tijd tussen haar brieven wordt langer en Jacques beseft dat hij niet meer is dan een *vox clamantis in deserto*. Uiteindelijk raken de twee gebrouilleerd en vraagt Sofia hem om haar brieven en fotoportretten terug te sturen — dat is in dit literaire fin de siècle een courante manier om een relatie te beëindigen.[73] De afgewezen minnaar zal schoorvoetend op deze eis ingaan, maar eerst enkele markante passages overschrijven, zodat vriend Gust beter haar karakter kan beoordelen. Dat de nuffige Joteyko haar correspondentie opvordert — en aangetekend ook nog — is voor Jacques het ultieme bewijs: in dit burgerdametje heeft hij zich grondig vergist.

Met Sofia verdwijnt de erotiek vooralsnog niet uit Jacques' bestaan. Nadat hij in november 1894 een avondje is gaan stappen met hun beider vriend Robert Legros uit het dorp Barvaux in de Belgische Ardennen, zijn oude schoolmakker, vertrouwt hij Gust — die op dat moment in Berlijn studeert — toe dat hun provinciaal ingestelde makker danig is geschrokken van de menigte prostituees die actief zijn in de straten rond de Anspachlaan.[74] Tijdens de inaugurale les kunstgeschiedenis die Émile Verhaeren geeft aan een Cours des Dames in Brussel, staart Jacques gefascineerd naar de horde '*femelles entassées dans la salle*' — sinds het succes van de feministische beweging lopen ze echt overal in de weg.[75] In dezelfde brief moet Gust vooral de groeten doen aan zijn Berlijnse *Fickmädchen*. Even later is Jacques alweer onderweg naar Bologna via Parijs en Milaan. In de Lichtstad laat hij zich meevoeren op het ritme van de metropool, '*un mouvement qui vous porte, qui vous englobe* [...] *La vie s'exprime là dans tous les sens et par tous les sens*.'[76] Het relaas van zijn veldwerk in de erogene zone is liefst een bladzijde lang: 'ze zijn overal, in de etalages van fotografen en in allerlei outfits; je ruikt de prostituee op de boulevards, je ziet haar op Chérets affiches die overal zijn opgehangen, tot in de urinoirs toe.' In de Folies Bergère wandelen de courtisanes rond tijdens de pauze, bedelend om een drankje. In de Moulin Rouge duikt Jacques onder in de ambiance die Toulouse-Lautrec zo treffend vat; eens te meer is de kunst het leven voorafgegaan. Jacques' volgende zin speelt zich alweer in het Louvre af, tussen Bruegel en Rembrandt.

Intermezzo: een leven tussen haakjes

In dit *coming of age*-verhaal met de allure van een jongensboek is het de hoogste tijd voor een romanesk tussenspel. Precies zeven jaar lang, tussen december 1891 en december 1898, heeft zich immers tussen Barvaux, Brussel en Bologna een klein drama afgespeeld, waarvan een van de twee centrale figuren zo goed als niets heeft geweten. Het ene hoofdpersonage heet Hélène Legros; zij is een schrijfster in de

Leseexemplaar

dop en de zus van Jacques Dwelshauvers' vriend Robert, die in Luik medicijnen studeert.[77] Zij is smoorverliefd op Jacques en kan dat heel lang goed verstoppen. Dat de tweede protagonist — Jacques zelf, dus — voor onderzoekers zo lang onder de radar is gebleven, heeft een prozaïsche reden: wanneer Hélènes brieven aan haar nichtje en vertrouwelinge Berthe Willière lang na haar dood op een zolder worden teruggevonden en uiteindelijk in 1986 in boekvorm uitgegeven, spellen de bezorgers Jacques' familienaam als 'Divelshauvers' — zelfs digitale zoekmachines bijten hun tanden stuk op die onmogelijke naam. Tot nu toe heeft vrijwel niemand het verband gelegd tussen Hélène en de Brusselse anarchist.[78]

Laat het uitgerekend Jacques Dwelshauvers zijn die in december 1891 het salon van dokter Legros in Barvaux binnenwandelt voor een vriendenbezoek. Enkele partijtjes whist en een halve conversatie volstaan om Hélène te betoveren. Zij is zeventien jaar jong en stapelgek op de jonge intellectueel uit de hoofdstad. Veel meer dan het klaslokaal van haar bewonderde Brusselse lerares Augustine de Rothmaler en het interieur van een strenge kostschool in Nonnenwerth, een eiland in de Rijn, heeft het meisje nog niet gezien.[79] Driehonderd brieven aan Berthe en een jeugd die opgaat aan smachten en wachten op een *grande finale*, inclusief een monumentale ontgoocheling, zijn het gevolg van deze ene ontmoeting.

De passie van de bakvis voor *le sieur* Jacques neemt de gekste vormen aan. Stiekem speurt Hélène in Roberts correspondentie naar een teken van leven van de student, die haar broer uit Bologna zulke mooie brieven stuurt. Troost vindt Hélène in een groepsportret waar De Rothmaler op staat — seksuele fluïditeit is van alle tijden – en vooral in de foto die Jacques vanuit Italië in huize Legros laat afleveren.[80] Dat Dwelshauvers geen knappe verschijning is, weten we al. Hélène Legros kan dat slechts beamen: '*Qu'il est donc laid, le pauvre garçon!* Deze keer was ik niet onder de indruk, wel integendeel. Ik beeldde hem mij minder vreemd in; je zou kunnen zeggen dat ik hem in mijn herinnering heb geïdealiseerd.' Hélène verkiest Jacques' *laideur sympathique* boven de onaangename schoonheid van de klassieke

knappe bink.[81] Wanneer Robert de brieven voorleest die Walravens en Dwelshauvers hem toesturen, hangt zijn zus aan zijn lippen. Natuurlijk is ze verslingerd op Jacques' aangename schrijfstijl en zijn eruditie; net als hij is Hélène een boekenmens die van het leven proeft langs de omweg van de literatuur. Het wicht verslindt Dumas' avonturenromans — Hélène heeft een *bountje* (een boontje dus) voor Athos – en Hugo, en Goethe en Renan maar evengoed *De hut van oom Tom*. Later komen er werken van Tolstoj en vooral *Een poppenhuis* van de Noorse toneelschrijver Henrik Ibsen bij.

Een jaar na Jacques' visite in Barvaux weet Hélène nog alles. De zakdoek die hij toen vergat is een reliek die zij achter slot bewaart. Via Robert blijft zij op de hoogte van wat haar denkbeeldige vriendje in Bologna uitricht: als hij ziek is maakt zij zich zorgen, wanneer hij tegen zijn examens aankijkt is zij ongerust (en opgelucht als hij met mooie cijfers naar Brussel terugkeert). Ook Jacques' liefde voor de Italiaanse schilderkunst slaat over op Hélène. In een droom waarin ook juffrouw De Rothmaler opduikt, ziet zij hem terug, maar nu heeft haar held rode haren en een lange baard; groot en sterk als Achilles bevalt hij haar minder dan die eerste keer in Barvaux.[82] Ooit zal Hélène Freuds *Traumdeutung* vertalen, maar dat weet zij nu nog niet. Vooralsnog verslindt zij in het geniep de brieven die Robert ontvangt en waarin zijn vriend het weleens over de liefde heeft, en meer bepaald over een mysterieuze vrouw die voor Jacques hooguit vriendschap kan voelen — daar heb je Sofia Joteyko. Wanneer Robert zijn zus uitgebreid onderhoudt over de gevoelens die *signor Giacomo* koestert voor de Russische studente, beseft hij niet wat hij aanricht.[83]

Gaandeweg wordt Hélène het slachtoffer van haar verbeelding — het is zelfs geen *folie à deux*, maar een obsessie die nagalmt in de klankkast onder haar hersenpan. Jacques en 'zijn' Italië groeien uit tot dwangvoorstellingen, waarvan de geduldige Berthe elke fase moet ondergaan. Robert vermoedt dat Jacques ooit in Firenze zal gaan rentenieren, meer bepaald 'in een hagelwitte villa tussen de olijfgaarden in de heuvels van Fiesole' — daar wil zijn aanbidster dus naar-

toe.[84] Als voorbereiding leest het kind alvast een werk van Taine over Italië. Het ware leven speelt zich toch in de boeken af?

In de herfstvakantie van 1894 rent Hélène naar Brussel, in de ijdele hoop Jacques tegen het lijf te lopen. Winkelen op de Hofberg en een matige voorstelling van *Samson et Dalila* in de Muntschouwburg samen met Robert zijn een magere troost, want zijn vriend laat het die avond afweten.[85] En het is niet alleen Dwelshauvers' passie voor Botticelli en co die Hélène boeit, of wat hij schrijft over de romans van Gabriele D'Annunzio. In *La Société Nouvelle* leest zij het eerste deel van Jacques' artikel 'Le Mouvement anarchiste', en prompt beslist zij om van de hoofdfiguur in het drama *à la* Ibsen dat zij nu wil schrijven een jonge libertaire militant te maken.[86] Robert moet haar snel het vervolg bezorgen. Ook hij is intussen een *compagnon de route* van het anarchisme geworden.

Daar blijft het niet bij. Aan een vriendin die bezig is met grafologie bezorgt Hélène een envelop met Jacques' handschrift. De analyse bevalt haar wel: er zit passie in, verbeeldingskracht en fijngevoeligheid, wisselend humeur en ijdelheid, liefde voor het schone en voor regelmaat. Een zekere eigenzinnigheid ook, die tot egoïsme kan leiden.[87] 'De man met de zakdoek' zal Hélène beslist niet ontgoochelen. In januari 1896, vier jaar na hun enige ontmoeting, zal zij zich naar hem toe schrijven. Zij zet een plannetje op waarin Berthe, die nu nabij Parijs woont, een rol zal spelen. Hélène bezorgt haar hartsvriendin een anonieme liefdesbrief in verzen en drukletters voor *monsieur Jacques Dvelshauvers*, die Berthe in een Parijse brievenbus moet gooien. In Bologna verslikt de goede Jacques zich in zijn koffie, en *le vieux zig* (ouwe jongen Gust) in Berlijn wordt meteen op de hoogte gebracht van deze mysterieuze zaak, die slechts in augustus wordt opgehelderd wanneer Jacques in Barvaux enkele vakantiedagen doorbrengt en Hélène terugziet, blozend en in de war.[88]

> 'De genaamde Hélène is niet veel veranderd sinds de laatste keer dat ik haar zag: knap is zij zeker niet meer, en zij heeft nog altijd van die troebele en waterige ogen, een

> breekbare maar kristalheldere stem en dezelfde verstilde en gesloten houding, die trouwens heel sympathiek overkomt. De genegenheid die ik koester voor al wie een naar binnen gekeerd leven leidt en verteerd wordt zonder dat er vlammen uitslaan, voel ik ook voor haar, maar dat is dan ook alles. Geen spoor van seksuele aantrekking, geen greintje liefde.'

Navrant detail: in de brief van 22 januari waarmee hij Vermeylen deelachtig heeft gemaakt van zijn verbazing over de brief van de onbekende aanbidster, heeft Giacomo honderduit verteld over zijn hoge seksuele prikkelbaarheid, die resulteerde in een bezoek aan een prostituee die hem brutaal heeft gepijpt — '*avec la lèvre*' werken behoort tot de lokale usance. Als hij er maar geen druiper aan overhoudt, is het allang goed. Bovendien krijgt Gust nog een tweede confidentie te verwerken: zijn vriend is smoorverliefd op een theateractrice die Elvire heet en iets heeft van 'een stout jongetje'. Het is zeker niet de eerste keer dat Jacques biseksuele gevoelens ervaart: *'C'est que j'ai encore toujours mes goûts du temps de la* Vie impossible*, une tendance à la confusion des sexes, à une union mêlée où il y aurait de l'homme & de la femme dans chacun des amants.'*[89]

Wanneer Hélène haar idool terugziet in de zomer van 1896, valt zij net niet in katzwijm. Jacques is nauwelijks veranderd, 'hij is echt heel lelijk, hij praat allesbehalve vlot en heeft nu een imposante zwarte baard'.[90] Ongestoord praten kunnen de twee nauwelijks, maar toch vertrouwt Dwelshauvers het meisje toe dat hij haar list heeft doorzien. Er komt zelfs een clandestiene correspondentie van; Jacques laat Hélènes adres op de envelop door Georges schrijven om niet herkend te worden, en Hélène maakt haar vader wijs dat al die brieven van juffrouw De Rothmaler komen. Het gaat over gevoelens, over Sofia, over Ibsen en Tolstoj en over moeder Dwelshauvers, die ziek is en nu snel zal sterven. In april 1897 zijn Jacques en Gust samen op stap in Firenze — wat zou Hélène graag Vermeylens plaats innemen. En plots is de droom voorbij, wanneer vader Legros de geheime briefwisseling

ontdekt. *Colère chaude*, woordenwisseling, ultimatum, slaande deuren, tranen. De broers Legros geloven hun oren niet; Vermeylen en Walravens trachten nog te bemiddelen.[91] Een nieuwe scène volgt, waarna radiostilte.

De jonge vrouw is ontroostbaar. Via haar vrienden sprokkelt zij nog nieuwtjes over Jacques, maar blij wordt ze er niet van. In januari 1898 verneemt Hélène dat Jacques al in juni van het vorige jaar uit Bologna is teruggekeerd zonder zijn studie af te maken en dat hij verloofd zou zijn. In maart hoort ze dat hij in Bordeaux verblijft en allicht naar Italië zal terugkeren voor zijn eindexamens.[92] Een maand later laat Hélène aan Berthe weten dat Jacques 'al sinds een jaar verloofd is met de zus van Hermann Koettlitz' — dat haar pennenvriendin al lang op de hoogte is, verneemt zij slechts later. Over die 'Clara K.' wil zij alles weten: of zij bruine of blonde haren heeft, groot of klein is, hoe oud ze is, of ook zij in Brussel aan de Cours d'éducation pour jeunes filles heeft gestudeerd en wat haar vader doet. Als zij blond is, dan lijkt zij op de heldin van *Mina*, het drama *à la* Ibsen dat Hélène al drie jaar wil schrijven en in 1901 eindelijk zal afwerken.[93] En ja, zij vraagt dat Jacques haar brieven zou terugsturen.

Zo eindigt haar romance: met één voet in de literatuur en de andere in een Ardens dorpje. 'Ik ga nu koffie zetten, en we zullen die drinken, en dan gaan we lezen tot papa terugkeert, en dan zal hij koffie drinken, enzovoort.'[94] Nooit nog zal Hélène Legros van een man houden; slechts enkele vrouwen kruisen haar pad. Schrijven en vertalen zal zij, een leven leiden van papier, en tussendoor rozen kweken in de grote tuin van Barvaux. De postbode van het dorp heeft nooit geweten dat hij al die tijd misschien wel de op één na belangrijkste man van Hélènes leven is geweest.

Leesexemplaar

'De liefde van 't menschdom'

Correct inschatten hoe en wanneer de larve Dwelshauvers verpopt tot de bonte vlinder Mesnil, anarchist *sans Dieu ni maître*, is niet eenvoudig. De jongeman groeit op in een generatie die de revolte niet met de moedermelk maar via het Brusselse leidingwater naar binnen krijgt. Net als Vermeylen is hij een intimus van Élisée Reclus, die Jacques in zijn brieven aan zijn vriend liefdevol, maar af en toe wat neerbuigend of geïrriteerd, '*le père Reclus*' noemt. Het al te vaak vertelde verhaal van de invloed die de vrijgevochten Mesnil op de brave Gust zou hebben gehad, klopt niet helemaal. Wanneer Jacques begin 1894 na de wintervakantie terugreist naar Bologna, is het Vermeylens exemplaar van *La Conquête du Pain* dat in zijn bagage zit. Gelukkig heeft de strenge Duitse douanier alleen oog voor de boeken van Dostojevski en Renan.[95] Vermeylen was dus eerst.

Kropotkins standaardwerk bevalt Jacques uitermate. Het boek ademt trots en visie; het klinkt '*franc et sincère*', en in tegenstelling tot de socialistische literatuur riekt het niet naar de bourgeois. Het beantwoordt helemaal aan wat de jonge Mesnil zoekt: een *Umwertung aller Werte* in de zin van Friedrich Nietzsche en Max Stirner, individualistisch en radicaal.[96] In maart reist het boek met de post terug naar Brussel, maar Jacques' missioneringsdrang leidt er geen jaar later toe dat ook zijn *copain* Alfred Walravens het wil lezen.[97] Als een lopend vuur gaat Kropotkin van hand tot hand. Mesnil is op dat moment al druk in de weer met Stirner, over wie hij en Vermeylen tussen Bologna en Berlijn een diepgaande correspondentie voeren.[98] Zo werkt Jacques aan zijn anarchistische vorming. De argumenten die hij nu verzamelt, krijgen een plaats in de traktaten die hij op de wereld zal afvuren. Dat kameraad Vermeylen het libertaire zaadje in zijn hoofd heeft geplant, suggereert deze passage uit zijn brief van juni 1894:

> '*… tu n'es pas le seul du reste que les idées anarchistes ont conquis profondément et complètement:* jouw overtuiging wordt ook

> de mijne — en van hoeveel duizenden anderen zal ze over tien jaar de levensbeschouwing zijn? Dat gaat traag en gestaag, tot deze ideeën zich diep in ons hebben genesteld.'[99]

Zijn *cher Gust*, geschiedenisstudent en letterkundige in de dop, is er al langer mee bezig. In een missive van Vermeylen aan Emmanuel de Bom uit oktober 1892 klinkt het zo:

> 'Uw anarchistische redevoeringen gaan me recht naar 't hart. Dat is in mijn "botten"!! [...] Ik zou u hierover veel kunnen schrijven dat ik al geplaatst heb in mijn pamflet tegen de "ontwikkelde lui".[100] Ik heb al de gedachten op het papier geworpen zonder te redigeeren. Ik zal dat nu schrijven & u opzenden.
>
> Ik word — zonder den minsten zwans — een rood-zwart anarsjist. De socialisten hebben de liefde van 't menschdom niet, zij hebben de liefde van het stelsel. De liefde van 't menschdom, ten anderen bestaat niet. Dat humanitarisme — aan Aug[uste] Comte te danken — is wel een van de onnatuurlijkste, de domste, de lêegste illusies van onze eeuw. De socialisten streven meer naar de revolutie der buiken dan naar de bevrijding van den geest. Ik ben vast overtuigd dat ons maatschappij — disciplien, eigendom, familie, en heel den boel — zal omgeworpen worden door eenige genieën, eenlingen, — & niet door de massa der socialistische schreeuwers die naar niets anders trachten dan de plaats der "bourgeois" in te nemen, & zelf bourgeois te worden.'[101]

Het zal wel. Gust en Jack zijn lang niet de enigen in hun omgeving die door de nevelen van het intellectuele anarchisme waden — de Fransen hebben er een fijne uitdrukking voor: '*la nébuleuse anarchiste*'. Dat Henry van de Velde op de Meir breviert met Kropotkins rode boekje

Leesexemplaar

in de handen, weten we al. Op barricaden klimmen is niets voor *menonkel* Hegenscheidt, maar zijn passionele essay 'Rythmus' over het organische levensritme dat door het leven en de poëzie zindert, drijft op een libertair elan.[102] De vrijzinnige en Vlaamsgezinde dokter Gustaaf Schamelhout — *Schapekloot* voor de vrienden – verslindt de anarchistische klassiekers die in zijn boekenkast staan; hij is ook nog geabonneerd op *La Société Nouvelle*, *Les Temps Nouveaux* en het Antwerpse blad *Ontwaking*. De arts wordt zelfs een tijdje geschaduwd door de politie. In de havenstad frequenteert hij het libertaire cenakel De Kapel, en met Élisée Reclus en Max Nettlau onderhoudt hij een jarenlange correspondentie.[103] Tussen Jacques Dwelshauvers en Clara Koettlitz groeit de liefde van een leven, maar het is aan Gust dat ook hij 'de kiemen der opstandigheid' dankt. In het *Gedenkboek August Vermeylen*, dat in 1932 verschijnt, herinnert Schamelhout zich trots dat de studie *La société mourante et l'anarchie* van Jean Grave, die door het Belgische gerecht in beslag werd genomen, bij zowat alle medewerkers van *Van Nu en Straks* in de kast stond. In dat tijdschrift publiceert de jonge Vermeylen de opstellen die zijn reputatie van anarchistisch denker vestigen.[104] In 'De kunst in de vrije gemeenschap' wachten de auteur en zijn lezers, 'die nauw ademen in de moeraslucht dezer tijden [en] dromen gaan van blijde en lichtrijke landen', op een maatschappij 2.0 die een nieuwe kunst zal voortbrengen, los van Kerk en conventie maar geworteld in het volk: 'hoort ge het opgisten, als heel een nieuwe wereld die aan 't groeien is?' Misschien is er een bloedige revolutie nodig en moet wat in de weg staat vernield worden, maar wat gebeuren zal, is onvermijdelijk. De 'Kritiek der Vlaamsche Beweging' rekent af met het gescharrel rond de kerktoren waarvan de taalnationalisten hun *fonds de commerce* hebben gemaakt. Waar de flaminganten zich vastklampen aan abstracties als ras, stam of zuiverheid wil Vermeylen 'de geesten omwoelen in alle standen van ons volk, buiten alle politiek om' en een bevrijdingsbeweging van zelfbewuste en autonome individuen zien ontstaan — je merkt dat hij Stirner goed heeft begrepen. En waarom zou hij wat uit het wufte Parijs of uit China komt moeten verachten en integendeel de Germaanse volksgenoten

van 'het hedendaagse Pruisdom' omarmen? 'De flamingant moet altijd een goedendag in den hoek zijner schapraai bewaren, voor de groote landdag-redevoeringen.' Voor Vermeylen is de taal slechts een middel, geen doel op zich. Wat heb je eraan dat je je eigen taal mag spreken als je je 'twaalf uren daags moet afsloven aan mecanisch werk in een verpeste lucht'? Is het een goede zaak dat de soldaat zijn zinloze bevelen in zijn eigen taal te horen krijgt, terwijl geen enkele flamingant het leger zélf in vraag stelt? Voor de jongens van *Van Nu en Straks* moet de Vlaamse ontvoogdingsbeweging in de eerste plaats een sociale strijd zijn, los van coterieën en politieke partijen. De parlementaire democratie en de strijd voor het algemeen stemrecht zijn voor hen niet meer dan leugens:

> 'Want iets vreeslijks en geduchts is er nu, dat stil en onvermijdelijk voortwerkt: de vormen onzer maatschappij brokkelen af, gedurig af, en men leeft met onrust over zich, want men voelt dat de tegenwoordige staat vallen zál, al kwam zelfs geen revolutie zijn val verhaasten. Stort het huis morgen in, wat worden uw wetten? Vervlaamscht maar wat ineen gaat breken! Alle jonge en strevende krachten wringen zich los van den dwang, ontkennen de wet inzoover 't hun mogelijk is, keeren den rug naar uw parlementen en heel uw bureaucratie, naar al die vergeefsche gebaren en die woorden die naar den dood rieken. De leegte van den dood hangt reeds over al de gebouwen waarin gij met bezige handen Vlaamsche opschriften beitelt.'

Achter de retoriek van Vermeylen, Mesnil en hun vrienden schuilt zeker een dosis oprechte verontwaardiging over de sociale ongelijkheid en over de nefaste rol van Koning, Kerk en Kapitaal, maar het is ingewikkeld. Deze mannen zijn en blijven burgerlui. Wanneer Giacomo in maart 1893 de strijdkreet *Vive l'anarchie!* op het briefpapier gooit, staat hij niet op een barricade met een vlag te zwaaien, maar doet hij zijn beklag omdat de nieuwe bestuurder van het Jacobscol-

Leesexemplaar

lege de studenten geen reistoelage wil geven.[105] Anderhalf jaar later gaat hij tekeer tegen de Brusselse socialisten, die in hun verkiezingsprogramma verkondigen dat zij de lonen van de hogere stadsambtenaren willen aftoppen tot 6000 frank — voor vader en zonen Dwelshauvers zou dat een financiële aderlating zijn.[106] Gelukkig wordt de soep niet zo heet gegeten en moet de stadssecretaris slechts een minder belangrijk mandaat opgeven; het gezinsinkomen ontspringt de dans. Zoonlief kan rustig voortschrijven aan zijn traktaat over Stirner en tekeergaan tegen aartsvijand Émile Vandervelde alias *le patron* van de socialistische partij. *'Je constate que les bourgeois qui entrent dans le parti socialiste, restent quand même bourgeois au fond de l'âme'*, sneert Mesnil.[107] Zijn commentaar op de avant-gardeschilders van La Libre Esthétique klinkt niet anders: zij zijn parvenu's die niet durven toe te geven hoe burgerlijk zij wel denken en handelen.[108] Hoe groot kan een blinde vlek zijn? Hoe verblindend is het zwarte licht van de revolte?

Met de kleine wereld van anarchistische genootschappen hebben de twee vrienden weinig of niets te maken. Vermeylens libertaire stukken in *Van Nu en Straks* richten zich hooguit tot individuen, niet tot een georganiseerde achterban. In Bologna vergaat het Mesnil niet anders. Hij heeft weliswaar contacten met een handvol lokale *anarchos*, maar laat nooit na om deze militanten weg te zetten als sektarisch, onvolwassen, oppervlakkig en zelfs ronduit dom. Net als op het proces van de Luikse anarchisten in 1895 zijn de militanten die even later in Milaan voor de rechter komen '*des inconscients*': naïeve jongelui die weinig van de zaak begrijpen.[109] En om actief propaganda te voeren moet je ook al niet bij Mesnil aankloppen. Meer dan een auditorium op stelten zetten of wat brullen op de achterste rij in een theater zit er niet in. Toch is hij opgetogen wanneer hij er in mei 1895 achter komt dat hij in libertaire kringen enige bekendheid krijgt als *anarcho*. De reden: in het eerste nummer van het Parijse weekblad *Les Temps Nouveaux*, het geesteskind van Reclus en Grave, wordt zijn bijdrage in *La Société Nouvelle* gesignaleerd. Mesnil stelt vast dat zijn ideeën breed worden opgepikt.[110] Een bezoekje aan de redactie van *Les Temps Nouveaux* in december 1896 is dan weer een afknapper: een smerige

wenteltrap naar de vierde verdieping, deuren in strontkleur, een werkkamer als een rovershol dat tot de nok is gevuld met kranten en propagandamateriaal, en achter de tafel hoofdredacteur Jean Grave met 'de sympathieke kop van een newfoundlander en de voortvarende allure van een anarchist "*système Reclus*".'[111] Het luistert nauw voor een estheet als Giacomo. Gelukkig heeft hij in Parijs ook fresco's van Puvis de Chavannes en Delacroix gezien, en wat voorspelbare nieuwlichterij in de moderne galerij van Durand-Ruel, waar de weliswaar oprechte maar allesbehalve virtuoze Edouard Manet de eer redt met zijn *Déjeuner sur l'herbe*. Zeven dagen per week, vierentwintig uur per dag is Jacques Dwelshauvers een criticus.

Voortdurend houdt hij als verstokte individualist een slag om de arm — afstand is de beste remedie tegen recuperatie. Eigenlijk bedrijft hij een vorm van aristocratisch of elitair anarchisme. Al in de eerste maanden van zijn Italiaanse leven steigert Jacques wanneer hij verneemt dat zijn broer Georges een lans breekt voor de 'sociale kunst' die een rol zou moeten spelen in de constructie van een nieuwe gemeenschap:

> '*Merde pour l'Art social, nom de Dieu!* Dat woord "sociaal" begint serieus op mijn zenuwen te werken. Sociaal welzijn, sociaal recht, sociale verplichtingen, het socialisme… — wat ik er vooral in hoor is een groot verlangen naar sociale revanche.'[112]

Wanneer zijn *copain* De Bom in mei 1895 tijdens een parade van de Antwerpse burgerwacht, waarin Mane tegen zijn zin is ingelijfd, weigert Frans te spreken en meteen in een kleine taalstrijd belandt, doet Mesnil het incident af als een gênante en overbodige vertoning, en volstrekt ongepast voor iemand die zich een visceraal libertair noemt, '*un anarchiste dans les veines*'.[113] Mane zou zich beter ver van het gerecht houden, in de luwte waar de Staat hem niets kan maken. Voor wat zilverlingen vanwege de flaminganten verkoopt een mens zijn ziel niet.

Het lijkt er zelfs op dat Jacques in zijn donkerste dagen gaat twijfelen aan de idealen van zijn generatie en dat hij de anarchistische utopie niet echt serieus neemt. Ronduit cynisch klinkt hij wanneer hij op de kermis in Mechelen langs een kraam met het opschrift '*La Rigolade Universelle'* passeert, waar de mensen naar een evocatie van de anarchistische aanslag op de Franse president Sadi Carnot gaan kijken.[114]

Een politieke rode draad in zijn correspondentie met Vermeylen is het fenomeen 'verkiezingen'. Als libertaire militant kijkt Mesnil er misprijzend op neer en klaagt hij de corruptie van de politieke partijen aan. In een commentaar op de kiesstrijd in Bologna stelt hij vast dat eender wie zich kandidaat stelt en dat er zelfs een partij van de wielrijders opkomt — '*Tout cela avec un sérieux imperturbable*'. Alleen de socialisten en de katholieken weten wat ze willen, zo stelt hij vast: een belastinghervorming voor de enen, nog meer God voor de anderen.[115] Hoewel Mesnil het parlementarisme misprijst, laat hij Gust in Berlijn weten dat de rebelse *abbé* Daens in Aalst 'tegen alle machinaties van de katholieke partij in' tot volksvertegenwoordiger is verkozen, wat goed nieuws is voor Vlaanderen.[116] Het lijkt erop dat de parlementaire democratie toch nog positieve kanten heeft. Ook hierin volgt Jacques Dwelshauvers zijn eigenzinnige en soms uitermate dubbelzinnige parcours. Een buitenbeentje is hij, een eeuwige buitenstaander. Een cultuurpessimist pur sang, en dus zeker geen klassieke wereldverbeteraar.

De enige clubs die Mesnil als lid mogen verwelkomen zijn Brouez' tijdschrift *La Société Nouvelle* en de Brusselse clan rond Reclus. Voor het maandblad zal hij doorwrochte essays leveren. Tijdens de relletjes die in 1894 leiden tot de oprichting van de Université Nouvelle verblijft hij aanvankelijk in het veilige Bologna, maar via Vermeylens brieven volgt hij de gebeurtenissen op de voet, als '*un beau spectacle*' in een toneelloge.[117] De Italiaanse studenten zouden dat anders aanpakken, mijmert hij — deuren inslaan en zo. Aan schertsfiguren als prorector Ernest Rousseau en andere bourgeois heb je niets; je moet in alle faculteiten handtekeningen verzamelen, de straat opgaan, de

studenten toespreken. Jacques geeft graag regieaanwijzingen, maar blijft netjes buiten schot. Zijn handen jeuken om er samen met Gust tegenaan te gaan, zo laat hij weten. Mocht zijn vriend geschorst worden, dan springt hij op de eerste trein richting België om dicht bij hem te zijn, als bij het bed van een zieke.[118] Enkele dagen later staat Vermeylen zijn Giacomo in het Luxemburgstation op te wachten. Samen met een honderdtal studenten belegeren zij prorector Vanderkindere in zijn leslokaal, en even vreest Gust dat de man gelyncht zal worden: 'Op een zeker oogenblik was hij door het gedrang gedragen en geslingerd als een schip in den storm. Daarna kleine vechtpartijen, hoeden gescheurd, *toute la lyre!* Ik was heesch als een kat, van 't schreeuwen.'[119]

Ondanks zijn genegenheid voor Reclus en de andere muiters zal Mesnil de Université Nouvelle altijd met de nodige kritische distantie bekijken, al kun je dat ook gewoon 'luciditeit' noemen. Tijdens de herfstvakantie van 1895 maakt hij van zijn passage in Brussel gebruik om de eerste les te volgen van de cursus Criminele sociologie die de Italiaanse gastprofessor Enrico Ferri in het Institut des Hautes Études doceert.[120] Het doet het intellectuele niveau van de ingedommelde hogeschool goed, bedenkt Jacques. Nog maar een dertigtal studenten volgt de richting filosofie, en elders in Brussel is het niet beter gesteld: aan de ULB geeft broer Georges zijn lessen over Kant in een halfleeg auditorium waar spinnenwebben aan het plafond bengelen. Aan de Université Nouvelle met zijn kleine honderd studenten is het intellectuele niveau niet hoger. Stel je voor wie tot professor is benoemd: de illustere, zij het epileptische ingenieur Eugène Koettlitz, Clara's broer die net teruggekeerd is uit Transvaal en naar verluidt anarchist is geworden! Jacques gelooft er niets van.

Zoals gezegd zal de *Bibliothèque des Temps Nouveaux* van *père* Reclus tegelijk een opstapje naar Mesnils naambekendheid in libertaire milieus zijn en — kan het anders? — een bron van ergernis. Omdat Reclus Jacques' essay 'Le Mouvement anarchiste' uit *La Société Nouvelle* als brochure wil publiceren, moet het grondig herwerkt worden, en daar kijkt de auteur zeker niet naar uit.[121] Als hij in Brussel is, speelt Ver-

meylen weleens voor postbode; hij bezorgt Jacques' teksten en drukproeven aan de professor. Op een dag wordt het de ongeduldige Mesnil te veel: *'Tu pourras porter le paquet au père Reclus. Grand bien lui fasse; et qu'il me laisse tranquille ensuite!'*[122]

Op stap met Giacomo

De immense correspondentie tussen Jacques en zijn vrienden brengt als vanzelf hun netwerk in kaart. Naast Reclus is Émile Verhaeren een belangrijk baken in Mesnils intellectuele landschap. De families Dwelshauvers en Verhaeren hebben een bijzondere band, die veel verder gaat dan wat visites over en weer. In augustus 1893 onderneemt Jacques' broer Georges samen met de dichter een reis van drie weken door Duitsland, die hen onder meer in Weimar, Berlijn en Praag brengt — in Aschaffenburg ziet Verhaeren de schilderijen van Matthias Grünewald, waarover hij in *La Société Nouvelle* een enthousiast artikel zal schrijven.[123] Dat ook Jacques niet alleen zijn gedichten verslindt, maar even graag de mens Verhaeren frequenteert, kunnen wij in zijn brieven nalezen. In november schrijft hij aan Gust (op diens tijdelijke adres Kürassierstrasse 12, III links, Berlijn) over een dejeuner bij de dichter thuis, '*dans cette chambre où rayonnent les vômis de pot de couleur de ce bon Schlobach*'.[124] Het 'oplichtend braaksel' uit de verfpotten van die goede Willy Schlobach is allicht terechtgekomen op de fraaie pastel *La Morte*, die in Verhaerens werkkamer hangt en geïnspireerd is op een vers uit *Les Flambeaux Noirs*. De afgelopen week was trouwens behoorlijk druk in Brussel, zo meldt Jacques nog: maandag zag hij hun makker *Hegenchose* en dineerde hij bij de minzame professor Hector Denis. Het was een nogal vervelend societyfeestje, tot de gebroeders Élisée en Élie eindelijk hun opwachting maakten en Jacques zich wat beter in zijn sas voelde. Woensdag is hij op aanraden van Robert Legros toch maar in de Muntschouwburg naar *Samson et Dalila* gaan kijken, en donderdag trok hij met Hegenscheidt naar Verhaerens les over Grünewald aan de Cours des Dames. Het vervolg van Jacques'

Brusselse programma oogt al even hectisch. De volgende ochtend zal hij nog langslopen bij Reclus, daarna luncht hij bij Verhaeren en 's avonds dineert hij bij ULB-hoogleraar Auguste Lameere. Dinsdag gaat het richting Parijs voor een viertal dagen, waarna hij terugkeert naar Bologna. O ja, de Antwerpse advocaat Louis Franck is nog langsgekomen om tips voor zijn huwelijksreis in Italië te sprokkelen — hij zoekt een neukplek (een '*ville foutoir*') waar hij zijn '*lune de miel*' kan vieren — maar gelukkig was Jacques niet thuis.[125]

Ook tijdens de herfstvakantie van 1895 zal Jacques lunchen bij Verhaeren. Hij praat er dan met Fernand Brouez over zijn artikels in *La Société Nouvelle* en *Van Nu en Straks*.[126] 's Anderendaags dag bezorgt hij *père* Reclus enkele reclamefolders voor Vermeylens tijdschrift. De professor, '*toujours ardent et animé de son esprit de prosélytisme*', kent zelf nauwelijks Nederlands, maar zal trachten enkele abonnementen aan te brengen. Weer een dag later trekt Jacques naar Antwerpen, voor de schilderijen van Rubens, maar evengoed om er zijn vrienden De Bom en Schamelhout te ontmoeten. De eenzaat en opperindividualist Mesnil is blijkbaar tegelijk een capabel netwerker en een trouwe makker. Maar altijd is er die duivelse kritische distantie. Wanneer Vermeylen zijn dierbare vriend laat weten dat Verhaeren het ereteken van Ridder in de Leopoldsorde krijgt, laat Giacomo's antwoord niets aan de verbeelding over:

> '*C'est embêtant, mais je n'en suis pas fort étonné.* Als je kunsthistorische schetsen schrijft zoals die over Matthias Grünewald, dan moet je vroeg of laat een ereteken aanvaarden waarvan je altijd had gedacht dat je het niet wilde. Verhaeren weet absoluut niet wat kritiek is, objectief én subjectief.'[127]

Toch werkt de vriendschap doorgaans in twee richtingen. We spoelen de film snel door naar maart 1899, wanneer Jacques samen met Clara onderweg van Brussel naar Firenze twee weken in Parijs zal verblijven. Omdat Verhaeren op dat moment op reis is in Engeland, mogen de

tortelduifjes een tijdlang wonen in het flatje dat de dichter huurt in de rue Championnet 206:

> 'Het kleine appartement van Verhaeren, vijf hoog onder de pannen, is exquis: het is gevestigd in een vrijstaand gebouw. Daar zweef je tussen hemel en aarde boven Parijs. In de verte zie je de heuvels aan de overkant van de Seine & dichtbij de heuvel Montmartre & de Moulin de la Galette met al zijn vrolijke herinneringen.
>
> Het appartement is heel intiem, een nestje voor twee met kleine kamers waar je je dicht bij elkaar voelt, helemaal *chez soi*.'[128]

Verhaeren is het jonge stel uitermate genegen. Het kan geen toeval zijn dat de hoofdfiguren van zijn toneelstuk *Les Aubes*, dat in 1898 met het fraaie omslag van Théo Van Rysselberghe wordt gepubliceerd, de voornamen Jacques en Claire krijgen. Thema van dit drama is de sociale revolte in een stad die Oppidomagne heet; zonder moeite herkent het publiek de utopisch-anarchistische lading van het stuk en motieven uit de Parijse Commune, met name '*la semaine sanglante*' en de executies op de begraafplaats Père-Lachaise. Hoofdpersonage Jacques Hérénien, schrijver en volkstribuun, ijvert aan de zijde van zijn echtgenote Claire voor een nieuwe wereld, tot hij zijn leven geeft voor de goede zaak en de échte ochtend van de nieuwe tijd aanbreekt.[129] Veel meer dan een knipoog van Verhaeren naar zijn vrienden is het een regelrechte hommage aan het libertaire engagement.

Naast zijn studie medicijnen — die is gaandeweg een uitvlucht geworden om enkele jaren ongestoord zijn zin te kunnen doen — en zijn werk als essayist en theoreticus van het anarchisme — dat doet hij wél met veel inzet, al verloopt het schrijven uitermate acribisch en heel traag — cultiveert Jacques Dwelshauvers levenslang een grote liefde voor de kunst. Dat hij zich op de Italiaanse Renaissance stort en naam zal maken met

zijn monografie over Botticelli, die uiteindelijk in 1938 wordt gepubliceerd, weten wij al. Maar onze kamergeleerde houdt evengoed de vinger aan de pols als het om eigentijdse beeldende kunst en muziek gaat. Ook dat spoor kunnen we goed volgen in zijn correspondentie.

In Brussel is Mesnil net als Vermeylen een trouwe bezoeker van de jaarlijkse salons van Les xx en La Libre Esthétique. In een kritisch stuk over de tentoonstelling van 1892 is vriend Gust in de wolken over de revolutionaire aanpak van kunstpaus Octave Maus en zijn vrienden: 'het kijken zonder bril, de zuivere kindervisie der dingen — het tere voelen van de zeer verfijnde zenuwen, het terugzeilen uit onze laagstoffelijke maatschappij [...] het streven naar meer licht.'[130] Betere kanalen om op de hoogte te blijven van de nieuwste stromingen in de Europese schilder — en beeldhouwkunst en het design zijn er nauwelijks.

Ook in het buitenland maakt Jacques zijn huiswerk. Allicht is het toeval, maar in juni 1895 bezoekt hij in Venetië de eerste Exposition Internationale de Peinture, een prestigieus evenement met veel hoofdletters, dat zal uitgroeien tot de Biënnale.[131] Voor hedendaagse kunst heeft Jacques zelden een goed woord over: de schilderijen van vriend en buurman Théo Van Rysselberghe kunnen er nog mee door, maar aan symbolisten zoals de '*occulte et cabalistique*' Jean Delville heeft hij een broertje dood.[132] Het is vooral de kunst uit de Renaissance die rondzingt in zijn hoofd: in Firenze droomt hij van de grote Botticelli-studie die hij ooit zal schrijven. Via een Nederlander die Jacques daar leert kennen, kruist de befaamde kunsthistoricus Aby Warburg zijn pad — een jarenlange vriendschap en correspondentie zijn de gevolgen.[133] Een jaar later loopt Jacques in Bologna een zekere Janssens tegen het lijf, een Brusselaar die van lambiek (en kunst) houdt en twee maanden in Noord-Italië rondreist met als eindbestemming Venetië. Toeval bestaat: Janssens' reisgezel is niemand minder dan '*un certain Fortuny, peintre espagnol, fils de peintre lui-même*'.[134] Zo komt Mesnil even in de buurt van de Spaanse duizendkunstenaar Mariano Fortuny y Madrazo, een spilfiguur van het Venetiaanse culturele leven rond de eeuwwisseling. Een ander icoon van de goede smaak, de gevierde Belgische violist Eugène Ysaÿe, is een klein jaar later te gast voor een

concert in Bologna. Samen met *le tout Bologne* zit Mesnil in de zaal. Tijdverlies, zo blijkt:

> 'Over Belgen gesproken: eergisteren hadden we hier een optreden van Ysaÿe: het chique premièrepubliek van Bologna was present en trakteerde de man op een absolute triomf. Meer dan twee uur lang toverde hij extravagante stijloefeningen uit zijn instrument, die niets met kunst vandoen hebben. Helemaal alleen in mijn loge heb ik een uitermate saaie avond doorgebracht, terwijl ik verbaasd zat te staren naar al die lui die op hun gemak genoten van de koorddanser op de vierde snaar. Uiteindelijk leek de zaal mij zo ver van mij af te liggen en voelde ik mij zowel fysiek als moreel alleen, bodemloos alleen tegenover dit onverklaarbare spektakel.'[135]

Maar Mesnil en zijn vrienden hebben evengoed oog voor wat je 'populaire cultuur' zou kunnen noemen. Geregeld bezoeken zij kermissen en volksfeesten. In juni 1895 laat Giacomo zijn vriend Vermeylen (in Wenen) weten dat er in Brussel wordt gebouwd aan een tijdelijke replica van Venetië, een pretpark in stuc en bordkarton — '*un Venise en toc*' — bij het kanaal van Willebroek 'in een buurt die pooiers goed kennen'.[136] De hoeren zullen goede zaken doen, zucht Jacques, en dat is geen toeval: de machthebbers houden het volk immers dom met brood en spelen. Uit Berlijn laat *le vieux* Gust weten dat hij in het Panopticum is gaan kijken naar een groep van vijftig vrouwen uit Samoa die er in een *human zoo* als curiosa opgevoerd worden, wat een mooier schouwspel oplevert dan dat van de Europese tronies die zich verdringen om naar hun blote borsten en benen te turen.[137] Ook La Belle Otéro is in de stad; de courtisane uit Parijs laat zich fotograferen in een maillot die zo dicht op haar huid zit dat je eraan gaat twijfelen of zij niet naakt is.

Mannen onder elkaar, het is wat.

Leesexemplaar

Leesexemplaar

[VIJF]

Leven met een hoofdletter

Clara Koettlitz, femme de lettres

In de eerste maanden van 1897 sluipt in de brieven van Jacques Mesnil aan zijn bloedbroeder Gust Vermeylen – eindelijk – de gestalte naar binnen die mijn vorige hoofdstuk mocht openen. Aanvankelijk is zij nog een voornaam in een bijzin, maar dat verandert snel. Aanleiding is het laatste nummer van *La Société Nouvelle*. Geveld door syfilis en een slinkend familiekapitaal moet oprichter en hoofdopsteller Fernand Brouez er de brui aan geven. Wanneer Giacomo het blad in handen krijgt en kritisch tegen het licht houdt, struikelt hij onder meer over de verzencyclus 'Sang & Pleurs' van ene Emile Cammaerts. Een uitval naar de auteur is het gevolg:

> 'Is die Em. Cammaert [sic — E.M.] niet die jonge *anarcho* met zijn wapperende manen, het typische attribuut van wie aan de Université Nouvelle studeert? Ik heb hem vaak ontmoet bij Hermann [Koettlitz — E.M.], waar hij bevlogen en opruiende redevoeringen hield, die Clara mateloos bewonderde. *C'est beau la littérature anar…chite!*'[1]

Geen maand later begrijpt Vermeylen allicht beter wat er aan de hand is. In Jacques' openhartige missive van 17 februari — de fameuze brief

Leesexemplaar

over de aambeien, de homoseksuele verlangens uit zijn jeugd en het gebrek aan sensuele spanning tussen de arme Hélène Legros en hemzelf — maakt Clara een tweede keer haar opwachting. Nog nooit heeft Jacques de lieve Hélène in zijn armen willen nemen om haar te kussen, zo beseft hij nu, maar met Clara K. is het andere koek — '*idée qui me vient au contraire de suite en présence de Clara K. par exemple dont j'ai immédiatement l'envie de baiser les lèvres*'.[2]

Het volgende bedrijf zal zich afspelen in Verrewinkel, waar de vriendengroep begin augustus van dat jaar samenkomt voor het historische uitje dat het al even unieke groepsportret oplevert. Nog jaren later zal Jacques Mesnil geregeld terugdenken aan de plek waar zijn leven in een stroomversnelling is beland. In meer dan een dozijn brieven aan Gust is 'het moment Verrewinkel' een begrip dat het goede, jonge leven en de eeuwige zomer samenvat. Zo krijgt het gehucht bij Linkebeek de status van een paradijs, een (verloren) Arcadië dat vooral Jacques voor het leven tekent. Vermeylen bekijkt de zaak veel kritischer. Voor hem slaat de sfeer er al eind augustus 1897 om: het pachthof zit dan 'vol stinkende bourgeois van de vulgairste soort, en bourgeoiswijven met veel kinderen die veel gerucht maken en stinken en *grempen*. De wijven dragen stoelen in de boschjes en gaan daar kousen breien…'[3] De rek is eruit.

De landelijke stemming van de Sint-Elooishoeve in Verrewinkel-*les-bains (turcs)* — dixit Mesnil — zoemt al sinds de lente van 1896 in Giacomo's hoofd. Voor Hegenscheidt en Vermeylen is het pachthof een geliefde pleisterplaats, waar zij kunnen uitrusten, zonnebaden, wandelen, lambiek drinken en (een beetje) werken. *'J'espère vous retrouver florissants tous les deux et aussi panthéistiques, qu'il y a moyen de l'être à Verrewinkel!'* verzucht Jacques in mei 1896.[4] De vrienden lopen er af en aan, de sfeer is uitgelaten. Mocht Mesnil die goeie ouwe Brantôme, bloedbroeder van de al even nobele Franse schrijver Montaigne, postuum tot erelid van de *Académie de Verrewinkel* kunnen benoemen, hij deed het.[5]

In de bossen rond de Sint-Elooishoeve springt de vonk over die Jacques voor het leven aan Clara zal binden. Op een dag na weten wij

wanneer de blijde gebeurtenis zich heeft voorgedaan: Mesnil dateert immers zijn korte prozatekst 'Le Songe d'un jour d'été', die het ontluiken van hun relatie memoreert, met de vermelding '*11–18 juillet 1897*'.[6] Deze miniatuur opent het op dertig exemplaren gedrukte en met de hand gebonden kleinood *Prose et vers pour Clara*, dat de auteur in 1924 in Argenteuil zal laten drukken, subtiel vormgegeven door zijn vriend, de architect Marcel Guilleminault.[7] Het boekje bevat voorts nog de gedichten uit Jacques' *Summer of Love*, die van juli uitwaaiert tot de herfst en de winter van 1897; het slotgedicht dateert van 9 januari 1898. Al zijn wanhoop, zijn warmte en zijn energie heeft Mesnil in deze bladzijden uitgegoten, opgedragen aan de vrouw van zijn leven.

De Verrewinkelse fantasie 'Een Zomerdagsdroom' klinkt als een late echo van 'Stroomingen in de Diepte', al heeft de orgastische opwinding plaatsgemaakt voor een zomerse en sensuele drive:

> 'Schaterlachen sprongen van alle zijden los, schertsen doorkruisten elkaar, de stemmen vermengden zich, men verstond elkander niet meer. Er was een stond van onbeschrijfelijke verwarring, geroep, geraas, geschok. Het gewoel dan bedaarde allengs: op dien storm van vreugde volgde eene stilte [...] De verliefden verzonken in hun droomerij, en bleven nadenkend, meer dan zij wilden laten blijken.'

De hormonen walsen in het rond, langoureuze lijven zoeken elkaars gezelschap op. Mane de Bom voelt zich niet helemaal in zijn sas tussen de 'moderne, nerveuze vrouwen', maar herinnert zich toch dat er eentje bij was met woelige haren en een brede, gulzige mond — dat moet Clara zijn.[8] Ook in Mesnils prozagedicht vormt 'het weerspannig-omlokte hoofd van Clelia', de jongste van het gezelschap, het middelpunt van het tafereel:

> 'Zij zweeg, half ernstig, terwijl haar sombere vrijer met een bundeltje gras heuren hals kittelde; de lippen halfopen, de neusvleugels verwijd, geniepig, onbeweeglijk en oplettend, bespiedde zij het gunstig oogenblik om onverwachts de prikkelende bloemen te grijpen; hij volgde hare onmerkelijkste bewegingen; beiden gevoelden bijna den wellust van onmiddellijke liefkozingen.'

Even later wordt Clelia heel ernstig, wat haar alleen maar begeerlijker maakt. Haar geliefde vindt de juiste woorden (en een fijne alliteratie in een vers dat net geen alexandrijn is): hij ondergaat '*le charme des choses qui deviennent*' — de geheimzinnige bekoring van de dingen die worden. Ook in de liefdesgedichten voor Clara roept Jacques haar jeugd op, haar glimlach en haar tranen, haar ogen 'als van een kind', haar handen '*et la candeur de [ses] caresses*'. Deze vrouw heeft zijn leven gered, en een kwarteeuw later, wanneer de auteur de dertig exemplaren van zijn *Prose et vers pour Clara* zorgvuldig van opdrachten aan zijn vrienden voorziet, is de liefde groter dan ooit.

Dat de zomer in Verrewinkel als een cesuur in Mesnils ietwat dorre intellectuelenbestaan fungeert, ondervindt ook hoofdredacteur Gust. Op een landerige en regenachtige zondag in oktober 1897 – Brussel lijkt wel Schotland, mijmert Jacques terwijl de klank van de piano in het huis van buurman Théo Van Rysselberghe door de muur dringt – brengt Vermeylens wapenbroeder weinig goed nieuws uit België. Omdat nu ook de trouwe medewerker Stijn Streuvels afhaakt, lijkt *Van Nu en Straks* meer dan ooit ten dode opgeschreven.[9] Hegenscheidt is nog lang niet klaar met zijn toneelstuk *Starkadd*. Bovendien zijn Mesnils eigen voorraadkasten, waaruit hij altijd wel een bijdrage over Rubens of Botticelli kon plukken, helemaal leeg:

> '*Mes cartons sont vides, et moi aussi*. Jacques Mesnil is niet meer. Hij is niet langer de onvermoeibare leverancier van kopij, die zonder versagen het brede gamma van de kennis

Leesexemplaar

> bespeelde (als ik mij zo mag uitdrukken). *Jacques Mesnil est mort*. Voortaan is het Jacques *tout court*, en die kerel trekt zich niks, noppes, *niente* aan van V. N. & Str., van werk op de plank, van de geleidelijke vervolmaking van de mensheid, de kunsten en de letteren, de moraal en de rede, leven en dood. Hij wil alleen maar verliefd zijn, en voltijds ook nog. Navrant detail: voor de productie van tijdschriftkopij is dat een nefaste zaak [...] *Mon coeur, il est au loin de tout*.'[10]

Weg weltschmerz! *Finito* het loodzware *Vie impossible*! In de lappenmand met Ibsen en zijn algebraïsche distantie! *Ars longa!* Het Leven met een hoofdletter wenkt, en het blijkt dus toch geen tranendal te zijn. Toch maakt Mesnil nog een lastige periode door wanneer Clara in september voor enkele maanden naar Algerije trekt als huislerares van Reclus' kinderen en kleinkinderen, die zich sinds 1886 in de omgeving van Algiers en later in Tarzout hebben gevestigd.[11] Ook wanneer het over kolonialisme gaat, komt Reclus af en toe heel dubbelzinnig uit de hoek.

Het is niet eenvoudig om de sporen van onze geliefden in het najaar van 1897 en de eerste maanden van 1898 na te lopen. In februari van dat jaar vinden wij Jacques terug in het Franse stadje Sainte-Foy-la-Grande bij de Dordogne, bakermat van de clan-Reclus. Heel wat familieleden wonen in het departement Gironde, en het lijkt erop dat Mesnil een tijdlang mag verblijven op het landgoed Les Grands Mauberts, dat toebehoort aan de familie van notaris Edouard Bouny, de echtgenoot van Élisées jongste zus Ioana.[12] Helemaal *la France profonde* is het daar in de pastorale gemeente Les Lèves-et-Thoumeyragues: een eindeloos, vlak land dat is aangeplant met wijnstokken en hier en daar wat fruitbomen. Een enigszins kinderlijk landschap, zo noemt Jacques het in een brief aan Vermeylen. Saai ook, in dit regenachtige voorjaar; de wijngaarden zijn niet meer dan een woud van staken en knoestige stronken. Indolent slingert de Dordogne zich door het vergezicht. Slechts bij zonsondergang komt er aan de horizon wat reliëf in het panorama. Het 'kasteel' van Les Grands Mauberts

krijgt in Jacques' brief aanhalingstekens mee; het gebouw houdt het midden tussen een boerderij en een landhuis. Hier, in deze '*solitude assez sympathique*' zal hij op Clara wachten. Het is de bedoeling dat het jonge stel er enkele maanden zal wonen. Overweegt de gepatenteerde grootstadsbewoner Mesnil een nieuw leven als landbouwer? Je leest het tussen de regels. Toch heeft de streek hem niet veel te bieden. In een brief aan Hegenscheidt biecht hij op dat het landschap niet het juiste ritme heeft en dat hij heel wat mist: de kop van *menonkel* Alfred bijvoorbeeld, de Brusselse geuzelambiek en de *Rheinweinstube* in de Belgische hoofdstad.[13] Giacomo is een stadsmens.

De eerste dagen zijn voor de jongeman een kwelling: geen nieuws uit de bewoonde wereld dringt door en Clara's radiostilte is heel zwaar om te dragen. Jacques komt tussen twee stoelen terecht. Tijd om na te denken over zijn verdere leven heeft hij hier genoeg, maar zich concentreren lukt niet. Het werk aan zijn vertaling van Wagners traktaat *Kunst en revolutie*, dat gepubliceerd wordt bij de *Bibliothèque des Temps Nouveaux* en in de anarchistische milieus zal uitgroeien tot een klassieker, verloopt met horten en stoten, en de schrijver heeft op de boerderij nauwelijks een degelijk woordenboek bij de hand.[14] Aan deze morose stemming komt slechts een einde als Jacques en Clara weer verenigd zijn.

Uit een volgende brief aan Vermeylen uit Sainte-Foy-la-Grande kunnen wij afleiden dat Mesnil zijn geliefde begin maart in Marseille heeft teruggezien.[15] Twee weken brengen zij dan door in die streek, als een soort van late huwelijksreis. In Marseille zoekt het stel Reclus' oude strijdmakker Nadar op; prompt laat de beroemde fotograaf de twee poseren voor hun portret, waarvoor hij geen geld wil. Nog in Marseille lezen Jacques en Clara samen Hegenscheidts *Starkadd*, dat eindelijk klaar is. Dicht bij de beukende golven van de Middellandse Zee dreunt Mesnil het drama in verzen op. *Menonkels* magnum opus bevalt hun uitermate.[16]

Daarna gaat het weer richting Dordogne, waar Jacques en Clara zich op Les Mauberts verschansen in '*la plus délicieuse des solitudes*', zoals vriend *Hegenchose* het in een enthousiaste brief kan nalezen.[17]

Leesexemplaar

Wekenlang krijgen ze daar geen bourgeoistronie te zien; slechts enkele boeren kijken het dolverliefde stel monkelend na. '*Il fait assez Verrewinkel ici*' — treffender kan Jacques het niet formuleren. Het landschap herinnert hem zelfs aan Brabant, met brede horizonten, bosschages, weilanden en een klaterend beekje. In zijn brieven aan Vermeylen en Hegenscheidt doemt een decor uit een landelijke idylle op: de rustieke maar comfortabele woning, de slaapkamer met het hemelbed, de oude dienares die eenvoudige maar uitstekende gerechten op tafel zet — hij is al drie kilo aangekomen. Voorts: een goed gesorteerde bibliotheek, een ton eenzaamheid en de nabijheid van zijn geliefde… Voor Jacques mag het een eeuw duren. De tijd staat stil, er is geen morgen. En hij kan weer lezen: zijn vertrouwde *Les Diaboliques*, Vermeylens bevlogen proza van *Eene Jeugd*, Balzac, *Gespenster* van Ibsen — nu vindt hij dat familiedrama gekunsteld, steriel en hysterisch. Dat er opnieuw ruimte is voor wat spleen en weltschmerz, schrijven we graag op het conto van de liefde.

Na een literaire stilte van negen maanden is Mesnil met de inleiding van zijn Wagnervertaling weer proza gaan schrijven. In theoretische stukken over het anarchisme heeft hij op dit moment absoluut geen zin; '*il padre Elisée e tutti quanti*' zullen het voorlopig met het Wagnerboekje moeten stellen, waarvan vriend Vermeylen samen met Charles Hautstont de drukproeven en de lay-out zal bewaken. Van Gust wil Jacques nog weten of het manuscript van 'De Vrienden' opschiet. Hij kijkt uit naar de dag dat het verhaal in *Van Nu en Straks* zal verschijnen. Giacomo kan wachten tot hij een ons weegt: Vermeylen zal 'Twee vrienden' slechts in 1943 prijsgeven, twee jaar na Mesnils overlijden.

En er valt nog nieuws te rapen. Het bericht dat Jacques en Clara ongehuwd samenwonen in wat in de geest van Élisée Reclus en zijn anarchistische netwerk een *mariage libre* wordt genoemd, heeft heel wat bourgeoisvrienden op de kast gejaagd, zo blijkt. Voor Mesnil is dat een vorm van natuurlijke selectie; zo weet je perfect wie je echt genegen is: *'Je perçois les avantages de l'union libre comme moyen de sélection naturelle parmi les gens que l'on connaît.'* Uiteraard is de goede Hector Denis het stel trouw gebleven. In een prachtige brief heeft hij

de tortelduifjes innig gefeliciteerd.[18] Giacomo is vijfentwintig, zijn muze tweeëntwintig. Het echte leven kan beginnen.

Een Italiaanse reis

Begin juli 1898 treffen wij Jacques en Clara aan in Bergamo, waar zij logeren in het huis van broer Eugène Koettlitz. Na de lange landerige lente in de Dordogne heeft het stel via Marseille en Genua koers gezet naar Noord-Italië. Zich in Sainte-Foy-la-Grande nestelen was geen optie: hoewel het stadje de wieg is van de familie Reclus, zet stadsmens Mesnil het in een brief aan Gust weg als een '*abscheuliches Nest*'.[19] In Marseille bewonderen Jacques en Clara de fresco's van Puvis de Chavannes, in Genua de glimwormpjes, Van Dijcks staatsieportretten in de *palazzi* en de steile, duistere kronkelstraatjes die naar de haven afdalen. Daar wachten migranten op het schip dat hen naar een nieuw leven zal voeren. Uiteindelijk wil Jacques zich in Bologna vestigen om er zijn studie medicijnen af te ronden. Wellicht kunnen Clara en hij verblijven in het huis van vrienden die de stad in de warme zomermaanden inruilen voor het platteland.

Altijd kijkt Mesnil uit naar baantjes die hem wat geld kunnen opleveren. Schrijven voor het uitbundig geïllustreerde kunsttijdschrift *Emporium* van criticus Vittorio Pica is een optie. Dat het niveau zeker niet zo hoog is als dat van Franse of Belgische bladen, is niet meteen een probleem. Pica schrijft over al wat hem voor de voeten komt, zo orakelt Giacomo, en immer '*assez bien, mais d'une façon flânante & peu profonde*'. Als criticus en recensent heeft Mesnil ook in zijn tweede, gelukkige leven zijn streken niet verleerd. Voor *Emporium* wil hij nu snel een stuk over Hegenscheidts *Starkadd* insturen, waarvoor vriend Gust hem een portret van de auteur en enkele illustraties uit *Van Nu en Straks* moet aanleveren, 'wat ornementatie of artisterij, allô, iets dat men gemakkelijk reproduceeren kan'.[20] Jacques' Nederlands is behoorlijk, al neemt onversneden Brussels snel de bovenhand wanneer de loden hitte in Bergamo ter sprake komt: '*Ce qu'il fait* doef *ici*.' In

de slotzin van zijn brief viert Giacomo de eerste verjaardag van die '*immortelle journée de Verrewinkel*'.

Van einde juli tot begin november 1898 wonen Jacques en Clara in Bologna. Het artikel over Hegenscheidt is de aanleiding voor het eerste zichtbare barstje in de innige vriendschap tussen Jacques en Gust, die al een tijdlang tekenen van metaalmoeheid vertoont. Wanneer Vermeylen laat blijken dat hij het artikel voor *Emporium* geen goed plan vindt en suggereert dat Mesnil het op een drafje en louter om den brode schrijft, ontbindt onze man in Bologna al zijn duivels.[21] Gust wíl hem gewoonweg niet begrijpen, het artikel zal echt wel het gepaste niveau halen… en bovendien beschikt Jacques niet 'over 5.000 pond rente' — dat is een aperte sneer naar Vermeylens riante financiële situatie. '*Verrewinkel est loin!*'; de ironische camaraderie tussen de twee vrienden implodeert in sneltreinvaart. In Jacques' volgende brieven komt de aap uit de mouw: in juli van het vorige jaar heeft Vermeylen zich beledigend uitgelaten over Clara, en nu presenteert zijn voormalige hartsvriend hem de rekening. In juli van het vorige jaar, enkele dagen na het begin van Jacques' relatie met Clara in Verrewinkel, heeft Gust de verliefdheid van zijn makker weggelachen en het meisje weggezet als een scharrel en een speeltje, '*plutôt un type de maîtresse que de femme*' met wie je wel een avontuurtje riskeert, maar zeker geen band voor het leven wilt aangaan.[22] Het klinkt als een echo van het hanige advies dat Vermeylen ooit aan vriend De Bom gaf — kies een discrete minnares of 'poep uw dienstmeid'. Wat voor Jacques spontane, naturelle en vooral oprechte liefde voor Clara was, wars van moderne literatuur en theorie, werd door Gust herleid tot een flirt en een opstoot van geilheid met morbide trekjes. De opwindende Sofia of het zorgzame huisvrouwtje Hélène — '*bonne ménagère, esprit posé, capable de me préparer une vie unie, sans secousses*' — zag hij wel zitten, zo stelt Jacques vast, maar Clara '*qui n'était ni docteur, ni littératrice, ni rien de semblable*' deugde niet voor Gust, die op hetzelfde moment verliefd was op Gaby Brouhon en snel met haar zou trouwen. Giacomo gaat nog even door op zijn elan: jullie relatie begon met een brief, de onze met een kus — en ik kende Clara al vier

jaar terwijl jij Gaby nauwelijks een jaar frequenteerde. En Gust kan rentenieren; Mesnil vindt van zichzelf dat hij er financieel niet zo rooskleurig voorstaat.[23]

Toch wil Jacques hun '*ancienne intimité*' niet opzeggen. In elke brief laat hij een opening naar herstel of excuses, en vaak ondertekent hij met '*Je t'embrasse*', '*Ton Jack*' of '*Tuissimus*' — geheel de jouwe. Een maat voor niets is het. Nog vier jaar blijven de lijnen open, tot Mesnil in april 1902 de deur met een smak dichtgooit.

Voorlopig is Giacomo nog in de weer met de voorbereiding van de allerlaatste examens die hem scheiden van zijn doctorsbul, maar die uiteindelijk doorkruist worden door aanvallen van reuma, een gevolg van het verblijf in een vochtig huis. Terwijl hij uit de verte de affaire-Dreyfus en de rest van de internationale politiek volgt, knutselt hij wat aan zijn artikel over Hegenscheidt en denkt hij mee na over de lijn die *Van Nu en Straks* moet uittekenen. Stelling 1: dat Vermeylen nu zijn verantwoordelijkheid moet opnemen en formeel als hoofdredacteur optreden, is voor hem een certitude. Stelling 2: als het tijdschrift voor de harde lijn van de propaganda kiest, moet elke zweem van katholicisme à la Prosper Van Langendonck eruit. Zelf wil Mesnil ideologisch geladen actualiteitsstukken schrijven. Gust heeft geld genoeg om zijn noodlijdende blad boven water te houden, zo bedenkt zijn Italiaanse vriend, die hem wil helpen door tijd en inspiratie in kopij om te zetten.

Op de vlucht voor vocht en reuma trekken Clara en Jacques in de herfst van 1898 nog even naar het comfortabele huis van broer Eugène in Bergamo. Daarna keren zij terug naar Brussel, waar zij logeren in Mesnils ouderlijke woning in de Abdijstraat. Ondanks het gure winterweer komt Élisée Reclus hen daar graag opzoeken.[24] Voor *Van Nu en Straks* is Jacques in de weer met een tekst van Max Nettlau, waaraan ook Peter Kropotkin meewerkt, die in Londen woont en wiens privéadres Vermeylens richting uit komt.[25] Medio maart brengen de Mesnils, onderweg naar hun nieuwe pleisterplaats Firenze, twee goed gevulde weken in Parijs door. Omdat hun vriend notaris Bouny intussen overleden is, zien zij af van het geplande ommetje langs Sainte-Foy-la-Grande.

Leesexemplaar

Met de jaren lijkt Jacques Dwelshauvers milder geworden. Clara's toverdrank is lang niet uitgewerkt, en dat wordt ook vriend Gust gewaar. Parijs lijkt een openbaring voor het verliefde stel, dat de stad ontdekt vanuit Verhaerens appartement in de rue Championnet bij de begraafplaats van Montmartre. Jacques' reisverslag klinkt verbazend mild en zelfs ronduit enthousiast — onze sombere intellectueel heeft zijn zwarte gewaden afgelegd. Samen bezoeken Clara en hij het Musée Guimet, waar zij kunst uit het Verre Oosten bewonderen — wat zijn die Japanse prenten toch een apart universum![26] In het Louvre vallen de sculpturen uit het oude Rome tegen, maar Titiaan en Giorgione redden de eer. Parijs is een Stad met hoofdletter, waarvoor Mesnil graag zijn meest lyrische pen bovenhaalt:

> 'Ik begrijp nu heel goed dat zelfs iemand als Verhaeren, die uit een ander land lijkt te komen en van een ander ras is, zich door de stad aangetrokken voelt. *Paris au moins c'est une ville, une vraie ville que l'on sent vivre activement, d'une vie personnelle.* Alles trilt hier van leven, je voelt de zenuwen onder de huid: in Brussel sleep je je voort, in Parijs stap je. Je voelt je hier vrij, je doet wat je wilt en niemand houdt je in de gaten; iedereen volgt zijn eigen weg en kleedt zich zoals het hem uitkomt, doet precies waar hij zin in heeft. Je buurman houdt zich niet bezig met wat je uitricht; hij vraagt niet wanneer je vertrekt of terugkomt. In één woord: de stad heeft niets provinciaals.
>
> En wat is Parijs mooi: de avonden bij de Seine zijn heerlijk, met die oude monumenten, de kaden vol wandelaars en de rivier met de talloze boten die golfjes maken — dit alles vormt een schouwspel dat je met niets kunt vergelijken en dat vandaag de dag uniek is, omdat het een onbekommerd en vrolijk tableau oplevert. *La vie moderne a produit là son unique poème, sa seule chanson.*'

Bovendien is Parijs helemaal niet duur: voor een intellectueel is dit de perfecte plek om enkele maanden te verblijven, te studeren en inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de kunst. Gust moet dringend hun voorbeeld volgen.

Onderweg naar hun eindbestemming verblijven onze reizigers nog een dag in Chartres, waar zij de kathedraal bezoeken — net als de tempel van Paestum is dit gebouw voor Mesnil een summum van religieuze bouwkunst. Dan wachten Turijn en het opulente maar doodse Pisa. Aan Jacques' *Grand Tour* komt voorlopig geen einde.

Al deze reisindrukken gooit hij in Firenze op het papier, in een huis op het platteland ten zuiden van de stad, met uitzicht op het lieflijke Toscaanse landschap. Ik vat het tafereel even samen in een plaatje voor Instagram: olijfgaarden, pijnbomen, cipressen, klaterende fonteinen, krekels en een zoemende mug. Je vindt Mesnils droomplek ook tegenwoordig nog terug op nummer 20 van de Via di San Leonardo buiten de Porta San Giorgio vlak bij het fort Belvedere en de Bobolituinen, verborgen achter een stevige tuinmuur. Dit soort huizen in de omgeving van Firenze zullen Jacques en Clara voortaan wel vaker huren, alleen of samen met kennissen. Veel meer dan over anarchie gaat Mesnils correspondentie nu over zijn geliefde schilders uit de Renaissance. De Beweging duikt slechts in een bijzin op, bijvoorbeeld wanneer Jacques van leer trekt tegen het zoveelste boek dat de libertaire stroming afschildert als een club die slechts wil vernietigen, opblazen en nee zeggen. De anarchie, zo doceert Mesnil, is slechts een overgangsfase waaraan gelaboreerd wordt door een '*mouvement positif, constructif*'.[27]

Dat Clara en Jacques gelukkig zijn, is een understatement. Het is vermoedelijk hun eigenste vrije huwelijk dat de krant haalt. Op 31 oktober 1898 brengt het katholieke Brusselse blad *Le Patriote*, de voorloper van *La Libre Belgique*, onder de titel 'Les élèves de Reclus' het nieuwtje dat een jonge vrouw van goeden huize — '*une jeune fille qui appartient à une famille honorable de Bruxelles*' — die Reclus' lessen heeft gevolgd, haar vader heeft laten weten dat zij een *union libre* zou aangaan. Sindsdien woont zij in het buitenland 'met de man die zij wil

liefhebben, zonder enige wettige bekrachtiging'. Met een meewarig '*O géographie, voilà bien de tes coups!*' besluit de journalist zijn stuk.[28]

In Firenze bouwen de Mesnils een klein netwerk van gelijkgezinden uit. De Belgische symbolistische schilder Georges-Marie Baltus, die buiten de stad een huis heeft gekocht, de lokale Renaissancekunst bestudeert en fresco's restaureert, kruist hun pad.[29] Jacques laat zijn Belgische vrienden weten dat Baltus altijd een exemplaar van *Starkadd* binnen handbereik houdt en het toneelstuk voorleest aan de befaamde Duitse beeldhouwer Adolf von Hildebrand, een ander eminent lid van het intellectuele kringetje waartoe ook Aby Warburg, die in de stad een appartement met uitzicht over de Arno betrekt, en Heinrich Brockhaus, de directeur van het Kunsthistorisches Institut in Firenze, behoren.[30] Je vrienden kiezen is een kunst die Mesnil perfect beheerst.

In Brussel heeft August Vermeylen intussen met glans — en in het Nederlands, wat een heuse première is – aan de ULB zijn proefschrift over de Renaissancedichter Jan van der Noot verdedigd en zo de titel van *docteur spécial* in de geschiedenis en de letterkunde veroverd. Er wacht hem een academische carrière.[31] Giacomo stelt zich voor dat zijn schrijfbroeder Gust nu op zijn lauweren rust en hooguit wat *Verrewinkeliseert*.[32] Zelf heeft hij de medicijnen voorgoed achter zich gelaten en ingeruild voor een diepgaande studie van de kunst in de vijftiende eeuw en wijde omgeving.[33] Uit een cryptische vermelding in zijn brief van 6 juli 1899 leren wij dat Mesnil aankijkt tegen acht onbezorgde jaren. Waarop de frase '*bien que j'aie devant moi huit ans de vie assurée à coup sûr, et libres*' wel mag slaan, is niet meteen duidelijk. Heeft Jacques een kapitaaltje geërfd? Een zak met gouden munten opgegraven? Een bank overvallen? Allicht het eerste: na de dood van zijn moeder is een deel van haar vermogen zijn richting uitgekomen.

Een luxueus bestaan zullen de Mesnils nooit leiden: het blijft rijden en omzien. Gelukkig is het leven in Italië veel goedkoper dan in België, waar zij altijd wel bij vrienden en familie kunnen logeren. In oktober berekent Jacques dat hij voor de huur van een gemeubileerde woning in Fiesole, de diensten van een huishoudster die elke dag

van zeven tot twee uur opdraaft, ritjes met de tram naar het centrum van Firenze en om de andere dag lunchen in de stad maandelijks in totaal 105 frank nodig heeft. Voor dat bedrag moet je in Antwerpen of Brussel toch ook logies kunnen vinden?[34]

Bovendien komt er in de winter een kind aan — buiten zijn wil om is Jacques 'afgeweken van zijn principes', zoals hij Gust laat weten.[35] In Firenze is hij nog lang niet klaar met zijn werk, en het is niet meteen duidelijk waar de nieuwe *citoyen* of *citoyenne* het levenslicht zal zien. Uiteindelijk kiezen de Mesnils voor het veilige Antwerpen, waar de betrouwbare en genereuze dokter Gustaaf Schamelhout – die in 1902 Clara's zwager zal worden – hun zoon Jean Jacques Erasme Laurent Dwelshauvers op 11 december 1899 'ten een uur des morgens' een zetje richting ideale wereld zal geven.[36] Mama Clara heeft er dan een dag en een nacht arbeid opzitten, en papa Jacques denkt er niet aan om opnieuw te beginnen: '*ça ne donne pas envie de recommencer. Un essai suffit*.'[37] Uit de geboorteakte onthouden wij de vermelding 'zonder beroep' voor beide ouders. Als een van de getuigen treedt de klerk Emmanuel de Bom aan. In geen tijd zal Laurent opgroeien tot een stevige Lorenzo.

Ver kijken, breed denken

Tot mei 1900 wonen de Mesnils in Antwerpen; af en toe verblijven zij bij Clara's broer Hermann in Sint-Gillis, op nummer 75 van de Tyrolstraat.[38] In de Antwerpse bibliotheek kan Jacques rustig werken aan zijn stukken over Kropotkin (voor *Van Nu en Straks*) en over de controversiële theorieën van de Italiaanse criminoloog Cesare Lombroso (voor het prestigieuze Parijse blad *Le Mercure de France*). Medio mei 1900 zijn de Mesnils weer op post in hun geliefde Firenze, waar zij bij hun vertrouwde huisbazin *signora* Rambert een appartement huren in de Via del Gelsomino, aan dezelfde zuidgrens van de stad maar wat verderaf gelegen en met een minder mooi uitzicht. Wel vind je vlakbij twee tramhaltes, en het huis oogt met zijn hoge en perfect verluchte

Leesexemplaar

kamers veel moderner.[39] Het vlakke land bij de Noordzee is nog slechts een boze droom uit droeve tijden, bedenkt Giacomo: *'Je me détache de plus en plus de la Belgique, laquelle ne m'est plus à aucun point de vue nécessaire.'* Almaar opnieuw nodigen Clara en Jacques hun vriend Reclus uit om hun een bezoekje te brengen. Keer op keer slaat de professor het voorstel af, hoe graag hij ook de olijfbosjes, de cipressen, de villa's, de Arno en de oude bergdorpjes wil terugzien — 'Hoe zalig moet het zijn om daar te werken, met enkele interessante boeken op de plank en een handvol dierbare vrienden.'[40] Er is altijd wel een reden om in het rustige Brussel te blijven. Ofwel vindt Reclus dat hij er 'zwijgzaam, in zichzelf gekeerd en chagrijnig' bijloopt, en dan zou hij een ongenietbare gast zijn. Ofwel voelt hij zich kerngezond, en dan stort hij zich graag op zijn eigen werk. De man heeft duizend redenen om de lange en vermoeiende reis naar Toscane op de lange baan te schuiven: de familie, de kinderen, zijn Geografisch Instituut, de kameraden van de *Bibliothèque des Temps Nouveaux* en de gekke financiële avonturen waarin hij zich af en toe stort. De oude vos is uitgeput.

Naar goede aristocratische gewoonte zal het jonge gezin de zomermaanden buiten de stad doorbrengen. Jacques schrijft zijn volgende brieven aan Gust in het onooglijke dorpje Calamecca bij Piteglio in de bergen boven Pistoia, waar hij van juli tot midden september verblijft. Hoe hij de plek heeft gevonden en hoe Jacques er met Clara en de kleine Lorenzo naartoe is gereisd, blijft een raadsel voor wie er vandaag op expeditie gaat. Allicht nemen zij de trein tot Pistoia en een huurkoetsje tot het dorp, bijna 25 kilometer naar het noorden. Zevenhonderd meter hoog in het gebergte verschanst Calamecca zich tussen dichte wouden in een oksel van een kronkelige *Strada Provinciale*. In de twee, drie steile straatjes met trappen tussen bonkige huizen loop je geen mens tegen het lijf. Op het hoogste punt wacht een kerk die dringend gestut moet worden; aan de gevel van het gemeentehuis wappert de *Pace*-vlag in de lome wind van de middag, die een eeuw lijkt te duren — ook hier komt het wereldnieuws mondjesmaat

naar binnen. Tegen de gevel van een huis heeft iemand als decoratie een ingelijste omslag van het belle époque-tijdschrift *La Mode Illustrée* opgehangen. Misschien heeft Clara het boekje wel in Calamecca achtergelaten, bedenk ik. Onzin natuurlijk.

In een van deze bonkige maar koele woningen zet Mesnil in de zomer van 1900 zijn traktaat 'Le Mariage libre' op papier, ver van de beschaving 'en op intellectueel vlak eeuwen verwijderd van de mensen, die hier spontaan, innemend en genereus zijn'.[41] De Belgische gasten wonen er tussen boeren die een wereld op zich vormen: '*C'est une vraie Menschlichkeit:* hier lijken wij rijkaards, *des grands seigneurs*. De boeren die in het huis wonen bekijken ons met de bewondering van halve wilden — álles, van Lorenzo's kleertjes tot onze lege sardineblikjes.' Ooit orakelde Gust dat het arbeidersvolk niet verdiende om bevrijd te worden. Jacques was toen even van slag, maar nu weet hij het wel: de boeren van Calamecca zouden beter in staat zijn om in een vrije gemeenschap — '*une société sans autorité*' — te leven dan de meeste zogenaamd intellectueel superieure lieden. Zij zijn immers oprechter en meer integer, en je kunt hen absoluut vertrouwen. Alleen beschikken zij niet over de materiële voorwaarden, de kracht en het inzicht om aan hun ellende te ontkomen. Dat kunnen zij niet zonder hulp: '*C'est nous qui devons les délivrer*', ook al begrijpen zij er weinig van en beschouwen zij ons als hun vijand. Het lijkt erop dat de anarchist Jacques na een periode van relatieve ideologische rust weer op het oorlogspad is. In een volgende brief aan Gust verwijt hij de socialisten niet meteen dat zij economische discussies voeren met hun tegenstanders, maar vooral dat zij van de arbeiders bourgeois naar hun beeld en gelijkenis willen maken.[42] Volle buiken alleen leveren geen nieuwe maatschappij op. Wat de socialisten willen is een '*médiocratie universelle*', de dictatuur van de middelmaat. Jacques staat een ethisch anarchisme voor, een pedagogie van de bevrijding: '*Ce qui importe avant tout c'est de former des hommes capables de vivre sans dieux & sans maîtres*, mensen die geen krukken meer nodig hebben om overeind te blijven. Waarom zou je de slaven eten geven als zij op moreel vlak knechten blijven?'

Leesexemplaar

Daarover mijmert Mesnil in zijn bergdorp, en allicht praat hij er graag en vaak met Clara over. De streek rond Calamecca bevalt hem wel, en Jacques mijmert tevreden dat ook vriend Hegenscheidt er zijn '*humeurs verrewinkeloises*' zou kunnen botvieren in de dichte bossen met kastanjebomen en in de weilanden, tussen de bronnen en de beekjes. Je kunt er ver kijken en breed denken. Aan de ene horizon wenkt de Toscaanse vlakte, hoog in het noorden het massief van de Apennijnen. En ook baby Lorenzo is in zijn nopjes. Het gezin Mesnil zal in de zomers van 1902 en 1904 naar het dorp terugkeren.

Net als zijn essay over de anarchistische beweging zal 'Le Mariage libre', waaraan hij nu met veel energie werkt, Mesnils naam helpen vestigen. De tekst verschijnt vrijwel gelijktijdig in het Weense ideeëntijdschrift *Dokumente der Frauen*, vertaald door Mane de Bom in *Van Nu en Straks* en als brochure in de *Bibliothèque des Temps Nouveaux*.[43] In een zestigtal dicht geweven bladzijden zet de auteur zijn denkbeelden over het burgerlijke en kerkelijke huwelijk versus de vrije gemeenschap — zeg maar: ongehuwd samenleven – uiteen, over liefde en economie, oprechtheid en leugen, opvoeding en moraal, religie en menselijke waardigheid. Net als Reclus verdedigt Mesnil de stelling dat het klassieke bourgeoishuwelijk zelden of nooit uit liefde voortkomt, maar veeleer een mercantiele transactie is, een efficiënte vorm van eigendomsbeheer.[44] De vrije verbintenis die hij schetst is, net als de anarchistische kolonies en communes die in deze tijd worden opgezet, een (weliswaar vredelievende) soort van 'propaganda van de daad', het bewijs dat een ander leven mogelijk is. Max Stirner mag meedenken en tijdgenoten als de Franse publicist Charles-Albert en de Britse utopist (en homoseksueel) Edward Carpenter worden instemmend geciteerd. Allicht is het traktaat vooral een theoretisch stevig doortimmerde repliek richting Vermeylen, wiens conventionele huwelijk met Gaby in het gemeentehuis én in de kerk door Mesnil als een kaakslag is ervaren. Niets minder dan een vorm van verraad aan hun gemeenschappelijke idealen was dat. In Jacques' Italiaanse correspondentie krijgt het trauma voorlopig nog geen plaats.

Na hun zomerse retraite keren de Mesnils terug naar Firenze. In

november nemen zij afscheid van de Ramberts, bij wie zij tot nu toe op diverse adressen hebben gewoond. De nieuwe bestemming is het idyllische domein La Castellina in de voorstad Sesso Fiorentino, ten noorden van Firenze.[45] Aan het einde van een bochtig en hobbelig weggetje tref je daar een kloostertje aan — vriend Gust weet heel goed 'dat die zwijnen van monniken een uitstekende neus hebben om plekjes te vinden waar zij hun huis zullen bouwen'.[46] Een omheind terrein met olijfbomen, een gracieus kerkje dat uitkijkt op het zuiden, de kloostertuin met de ranke cipressen en de fontein, het weidse panorama over de Arnovallei van Firenze tot voorbij Pistoia, aan de andere kant het massief van de Monte Morello… meer dan een eeuw later is het er nog allemaal, ook het bijgebouw waar de Mesnils hebben gelogeerd. 's Avonds even over en weer naar de stad om uit te waaien is er hier niet bij, en naar het theater gaan zij toch nooit. Overdag neemt Jacques het elektrische treintje richting Firenze, na een kwartier lopen door het machtige landschap. Eigenlijk kun je het vergelijken met het traject dat Vermeylen moet afleggen tussen Ukkel, waar hij nu woont, en de Brusselse Grote Markt. Voor de luie Florentijnen is dat evenwel een reusachtige afstand. Mocht Gust bij de Mesnils op bezoek komen, dan moet hij zeker bij de Ramberts in de stad een kamer huren en af en toe bij Jacques langslopen '*pour contempler l'idée pure des jours Verrewinkel*'. Giacomo's nostalgie naar Linkebeek wil maar niet overgaan. Gust krijgt nog enkele instructies mee: nadat hij de vertaling van 'Le Mariage libre' voor *Van Nu en Straks* heeft nagelezen en waar nodig gecorrigeerd — om minstens twee redenen is dat voor hem een lastige opdracht — moet hij de Franse versie bezorgen aan *le père* Élisée, die nu in de Meerstraat 27 woont. Jacques kan zich met hart en ziel op Botticelli storten, terwijl Lorenzo zich aan de stoelen en de muur omhoog hijst. Straks kan de peuter lopen.

In de winter van 1900–1901 blijft de correspondentie tussen de twee vrienden veeleer zakelijk, met af en toe een inkijkje in hun beider gezinsleven. Gust vraagt Jacques om hem foto's van Italiaanse kunstwerken op te sturen die hij kan gebruiken voor zijn onderzoek en zijn lessen kunstgeschiedenis. Giacomo doet zijn best om de opdracht

naar behoren uit te voeren. Wanneer Reclus' *Bibliothèque des Temps Nouveaux* in januari 1901 voor de bijl dreigt te gaan wegens een manifest tekort aan *phynances* — geldgebrek dus — en de publicatie van Mesnils brochure in het gedrang komt, vraagt Jacques zijn makker om bij te springen.[47] Uiteindelijk zal Gustaaf Schamelhout de *deus ex machina* zijn die de publicatie mogelijk maakt: van de 125 frank drukkosten neemt de genereuze arts er 45 voor zijn rekening, Georges Dwelshauvers hoest 20 frank op, de clan-Reclus de rest.[48]

Een ander gespreksonderwerp is Vermeylens dochtertje Jeanne-Gabrielle, kortweg 'Jo' genoemd, dat twee maanden lang zwaar ziek is. Om haar op te vrolijken sturen de Mesnils haar een opblaasbaar varkentje.[49] Zo gaan de brieven over en weer tussen Firenze en Ukkel, en zoals gebruikelijk in deze belle époque doen ze dat met een hoge snelheid. Wel vermeld je het best het juiste adres, zo geeft Jacques aan: in zijn voorstad is er immers slechts één postbedeling per dag — in een metropool loopt dat wel even anders — en de tas van de *facteur* zit doorgaans eivol.[50]

In april 1901 komen Gust, Gaby en Jo langs bij hun vrienden in Firenze, maar over dat verblijf weten wij zo goed als niets. Het gezin is nog maar net terug in Brussel wanneer Giacomo zijn vriend alweer belegert met vragen en instructies over de uitgave van 'Le Mariage libre' als brochure. De toegewijde maar onhandige Charles Hautstont heeft er een rommeltje van gemaakt (tot tien zetfouten op één bladzijde, stel je voor!) en er moet dringend een lijst van errata worden gedrukt. Van de duizend exemplaren zijn er al tweehonderd naar de Parijse redactie van *Les Temps Nouveaux* gestuurd; Georges Dwelshauvers en Hermann Koettlitz zullen de rest in Brussel verdelen, voorzien van de errata die Vermeylen nu onmiddellijk door Hautstont of de Antwerpse uitgever Madou moet laten drukken. Het regent aanwijzingen die Gust geacht wordt op te volgen; Reclus of zijn zus (en secretaresse) Louise hebben daar nu immers geen tijd voor.[51] Even later bezorgt Jacques zelfs een lijst met namen en adressen van personen en tijdschriften aan wie Gust een exemplaar van de brochure (inclusief het vel met de errata) moet sturen: van Verhaeren, Eek-

houd, Streuvels en priester-dichter Hugo Verriest tot *Le Mercure de France*, de *Revue Blanche*, *Le Père Peinard*, de *Revue de morale sociale* in Genève en een rist Italiaanse bladen. Zo speelt Vermeylen even kantoorhulp.

Belangrijker nieuws is dat Jacques en Clara weer gaan verhuizen, en deze keer naar hun allermooiste adres van allemaal. Een eeuw later is villa La Gallina een uitstekend bewaard en riant Renaissancepaleis in het nobele Arcetri, een wijk in de heuvels ten zuiden van het historische centrum van Firenze. Galileo Galilei heeft in de buurt gewoond en is er gestorven, en vlakbij hebben Jacques en Gust nog in de lente van 1897 de beroemde Torre del Gallo bezocht, die hoog uitsteekt boven de tuinen van Boboli en deel uitmaakt van het domein van La Gallina. In de vijftiende-eeuwse villa zelf zijn prachtige fresco's ontdekt, met als hoogtepunt een sensuele en uitermate aardse *Danza dei nudi* van de Florentijnse kunstenaar Antonio del Pollaiolo.[52] Schilder Baltus wil het pand graag kopen, en zijn vader gaat akkoord.[53] Dichter bij het quattrocento kan de enthousiaste Jacques, die hier samen met zijn gezin en met Baltus in de zomer en de herfst af en toe zal verblijven, niet komen. Tussen zijn historische studies door schrijft hij als afwisseling '*une grrrrande nouvelle que je griffonne du matin au soir, ce qui m'amuse immensément*'.[54] Als het klaar is, laat hij het manuscript enkele maanden rusten, waarna de novelle eventueel naar *Van Nu en Straks* vertrekt. Daar zullen we dus nog van horen, en meer dan ons lief is.

Firenze is de uitvalsbasis voor de uitstappen die Jacques nu onderneemt. Dat jaar bezoekt hij nog Rome — '*une capitale moderne*' die voor onze import-Florentijn altijd weer een stevige ontgoocheling is – en een snoer kunststeden: Ravenna, Rimini, Cortona, Orvieto, Perugia, Assisi en Spoleto.[55] Tussendoor heeft Clara fotoportretten van het gezinnetje gemaakt, die Jacques heeft ontwikkeld. De exemplaren waar Boubou (Lorenzo) op staat, zijn het snelst uitgedeeld.

Begin 1902 lijkt alles nog koek en ei tussen de twee vrienden. Ze praten wat over de kinderen — Boubou zit achter de kat en de meisjes aan, hij draait als een derwisj door de kamer en spreekt al een aardig

mondje Frans Italiaans.[56] Vermeylens lessen aan de ULB lopen vlot. Voor de zoveelste keer maakt *Van Nu en Straks* slagzij; Schamelhout heeft Mesnil alweer een novelle ontfutseld 'die alleen een Italiaanse vertaling verdraagt' — dat is dus het verhaal dat onder de Nederlandse titel 'Wellust' een korte maar fatale carrière tegemoetgaat. Misschien moet het tijdschrift er maar beter de brui aan geven, bedenkt Giacomo. Zijn stukken dienen toch maar om de gaatjes te vullen, '*pour boucher les trous*'. Zes jaar eerder had hij er al in een brief aan Hegenscheidt over geklaagd dat Vermeylen hem gebruikte als stoplap — '*Je deviens le remplisseur attitré des pages vides*', met sociologische (lees: politieke) stukken en zijn onaffe aantekeningen over Botticelli.[57] Op 22 januari komt Jacques bijna letterlijk terug op deze zaak. Hij heeft het gehad met *Van Nu en Straks*, en eigenlijk voelt hij meer voor de aanpak van *Ontwaking*. Mesnil zal nu snel voor dat blad gaan schrijven.[58]

Zo dansen de twee rond de hete brij. Toch komt het in maart tot een openlijke breuk, wanneer Vermeylen 'Wellust' botweg afwijst omdat hij de tekst hitsig en zelfs aanstootgevend vindt. Mesnil geeft toe dat hij zijn novelle niet herkent in de vertaling die Mane de Bom nochtans bloed, zweet en tranen heeft gekost.[59] Hij vindt ze 'plat, log en vulgair' en stelt voor dat Gust ze zelf zou overdoen, en veel beter. Lukt dat niet, dan is hij het ermee eens dat het stuk niet gepubliceerd wordt. Toen Hegenscheidt vorige zomer zijn vakantie bij de Mesnils in Firenze doorbracht, had hij hem de originele Franse versie voorgelezen en niet eens gemerkt dat er iets mis was.[60] *Hegen* komt daar nu op terug, maar De Bom en Schamelhout kiezen Jacques' kant en waarderen de zinnelijkheid van de novelle — 'Walg tegen het vleesch is er niet in te vinden', bedenkt dokter Gustaaf rustig — maar zetbaas Vermeylen houdt voet bij stuk: hij vindt het verhaal 'tegelijk brutaal en lam, ziekelijk, romantisch-wil en lymphatisch, smerig, plat, vulgair, *vache*'.[61] Waar Jacques de sensualiteit wil evoceren van een warme zomerdag met krekels die zonder ophouden tsjirpen tussen vrijmoedige, naakte lichamen als figuren op Griekse vazen, leest Gust hooguit geilheid en *cochonnerie*. 'Wellust' is al gedrukt, maar de tekst wordt niet opgenomen in wat het laatste nummer van *Van Nu en Straks* zal

zijn. De affaire betekent immers ook het einde van zijn tijdschrift, dat nog slechts enkele tientallen abonnees telt. Het is op. 'Wij sterven niet schoon!' zucht Vermeylen.

Tegen *le sieur Gust* en zijn schoolmeestermanieren ontketent Mesnil nu een verbale aanval in regel, die uitmondt in een vuurgevecht op briefpapier.[62] Met een grimmig knipoogje naar Dreyfus is deze zaak voor Jacques niets minder dan een proces voor een militaire rechtbank. Alle stukken liggen op tafel: Vermeylens oekaze om 'Wellust' uit het blad te houden, de matige kwaliteit van de vertaling, de als vulgair ervaren inhoud die lezers zou wegjagen op een moment dat het tijdschrift elk abonnement goed kan gebruiken, de halfhartige houding van Gust die warm en koud tegelijk blaast… Al vier jaar lang vindt niks van wat hij schrijft genade in Vermeylens ogen, zo sneert Jacques. De twee begrijpen elkaar niet meer. Hun diepe genegenheid is al lang over en een soort van neutrale intellectuele verstandhouding, de enige modus vivendi die Mesnil nog mogelijk achtte, blijkt evengoed voorbij. Hij zegt hun vriendschap op. *Adieu donc*.

Het is niet zijn laatste woord. In Jacques' ultieme repliek op Vermeylens antwoord, dat een heuse bombrief was, haalt hij op elf kantjes snoeihard uit.[63] Hij wil zijn kwetsende woorden intrekken als ook Gust zich verontschuldigt. Indertijd is Vermeylen toch ook (weliswaar schoorvoetend) teruggekomen op zijn uitspraken over Clara? Maar de man is ijdel en vooral onoprecht: zijn conventionele huwelijk met Gaby was geen 'simpele formaliteit' om de familie te ontzien, maar de hypocriete keuze van een bourgeois in hart en nieren — hij vertoonde zich '*en habit [et] sa femme en robe blanche aux yeux des curieux*'.[64] Als een visje in het water leeft Gust in een maatschappij die nooit deze van Jacques Mesnil zal zijn. De libertaire idealen heeft Vermeylen al lang achter zich gelaten, moppert deze laatste. Dat klopt helemaal: al in augustus 1896, enkele maanden na de publicatie van zijn 'Kritiek der Vlaamsche Beweging', heeft zijn kunstbroeder met het opiniestuk 'Anarchie geen leer' in *Ontwaking* min of meer afscheid genomen van een stelsel, een modeverschijnsel en een beweging waarin hij, ondanks zijn waardering voor Mesnil en de boeiende con-

versaties met Reclus, verloren liep.[65] En als enige vond Gust 'Le Mariage libre', dat Jacques als zijn persoonlijkste essay beschouwt, niet goed. Ook dat steekt. Ja, Giacomo weet wel dat hij zijn eigen arrogantie gebruikt als een pantser tegen een buitenwereld die hem al zo vaak heeft gekwetst, maar nu is de maat vol. Zelfs zijn beste vriend blijkt een onbetrouwbaar sujet te zijn. Jacques' laatste zin slaat de deur voorgoed dicht: wie niet met hem is, moet wel tegen hem zijn. In La Castellina wordt het nu heel stil. Slechts in 1935 zal Giacomo weer contact zoeken met zijn voormalige hartsvriend. Dan dringt de tijd, maar dat verhaal spaar ik nog even op.

Veldbloemen uit La Castellina

Aangezien de correspondentie met Vermeylen opdroogt, is het veel lastiger om het doen en laten van de Mesnils na 1902 nauwkeurig te reconstrueren. Gelukkig sturen Clara en haar trouwe mentor Élisée Reclus elkaar geregeld een briefje, waaruit wij kunnen afleiden waar het gezin rondhangt. Op zijn verjaardag, 15 maart 1902, schrijft Reclus hun in La Castellina. Hij dankt hen voor het boeket bloemen dat zij hem uit het verre Italië hebben toegestuurd.[66] In juni én december van dat jaar gaan zijn brieven richting Calamecca bij Piteglio, net als in de zomer en herfst van 1904.[67]

Ook in maart 1903 zendt Clara hem vanuit La Castellina een doosje met veldbloemen voor zijn verjaardag; hij bewaart ze wekenlang, tot alle kleur is weggetrokken.[68] Zij doen hem dromen van het landschap dat hij zich voor de geest haalt: Clara's roze huis tussen het groen, de oude toren die het landschap domineert en de heuvel die naar de vlakte afdaalt tussen de vijgenbomen en de cipressen.

> 'Jij praat met Jacques, Lorenzo speelt. In het echt zal het nog wel mooier zijn. En dat is het land dat jullie gaan verlaten om terug te keren naar het noorden, waar het hagelt en sneeuwt met dikke vlokken, en waar jullie vrienden be-

Leesexemplaar

> schutting zoeken bij het vuur. Maar jullie zullen een andere lente meebrengen, die van de vriendschap. Ik ben een van die oude mensen die oprecht van het leven houden en de aarde dankbaar zijn.'

Hoewel ze het niet echt breed hebben, reizen Clara, Jacques en Lorenzo wat af. In augustus 1903 verblijven ze een tijdlang in Engeland vooraleer ze koers zetten richting Antwerpen, waar ze logeren bij zwager Schamelhout, Delinstraat 60. In mei 1904 vinden wij hen terug in een kamer van het Hôtel des Écoles in de Parijse rue Delambre, hartje Montparnasse.[69] Clara vraagt de professor weleens om kopieer — of redactiewerk, waar hij af en toe op ingaat.[70] Geregeld vertelt zij hem over Lorenzo, en het doet de professor deugd te vernemen dat de jongen ecologisch wordt opgevoed. Rond 1900 heet zoiets een '*éducation naturienne*', compleet met wandelingen in de vrije natuur, dansen, stoeien en gillen, bloemen plukken, languit in het gras liggen, dammetjes bouwen in de beek en naar de horizon turen. Élisée ziet het graag gebeuren. Wanneer Clara hem om advies vraagt over een mogelijk beroep voor haar zoon, die nu vijf jaar is, komt hij met een praktische tip: door gymnastiek te doen moet Lorenzo 'alle mogelijke gebaren en ritmes van zijn lichaam' leren kennen, om zich altijd en overal uit de slag te kunnen trekken en zowel geestelijk als lichamelijk gezond te blijven.[71] Later kan hij dan een stiel naar keuze leren, die hij in de puntjes zal beheersen om een soort van levenskunstenaar te worden. En altijd is er Reclus' anarchistische reflex: '*Soyons d'accord et surtout soyez d'accord avec lui*.'

Clara's vriendschap met Reclus belet haar niet om kritische bedenkingen te maken. Wanneer zij hem in september 1904 aan de tand voelt over zijn liaison met Florence de Brouckère, waarover zij geruchten heeft opgevangen, pleit hij niet schuldig in de klassieke zin – geen mens is immers schuldig aan wat dan ook – maar geeft hij toe dat hij zich vaak al te enthousiast, te zwak of te ijdel gedraagt om uit te komen bij '*le bel équilibre moral*' dat hij nastreeft.[72] Niets menselijks is hem vreemd, en altijd kan hij Clara recht in de ogen kijken.

Leesexemplaar

In maart 1905 sturen de Mesnils voor het laatst een bos veldbloemen naar Brussel. Het is tijd om afscheid te nemen.[73] Reclus is wat ziekjes geweest, maar nu bijt hij weer in de appel van het leven. Twee dingen houden hem nog aan de gang: de liefde van zijn vrienden en de studie van de geschiedenis, '*la joie de voir l'enchaînement des choses*' achter de mistsluiers en de leugens van de klassieke politiek. Clara moet zeker zijn groeten overbrengen aan de knappe jongeman die goed op weg is om iemand te worden, en aan Jacques *Dewelshauvers* die het geluk heeft voor zijn werk te leven. De charmante, aimabele en *très vaillante* Clara zelf is als de lente, als een klaproos op de heuvel. In gedachten wandelt Élisée met zijn jonge vriendin door La Castellina. Clara heeft vleugels — vlieg dan, zo raadt de moeë man haar in zijn laatste brief aan: *'Puisque vous avez des ailes, volez amplement dans l'espace.'* Twee weken later wordt haar oude kameraad in Elsene begraven.

Een leven van papier

Af en toe keren de Mesnils terug naar België. We hebben er beelden van. Het handvol foto's die ik in het Antwerpse Letterenhuis door mijn handen laat gaan, zijn er de stille getuigen van. Jacques met zijn schoonzus Marie Mulle en de schrijver Georges Eekhoud in Zichem omstreeks 1902. De zevenjarige Lorenzo *il Magnifico* op een schattig hobbelpaard in Kapellen, juni 1906 — als een Renaissanceprinsje met wapperende lokken berijdt hij zijn strijdros. Een boottochtje op de Schelde met de Antwerpse anarchist en uitgever-boekhandelaar Victor Resseler en diens familie; altijd kijkt Clara streng en wat ongeduldig naar de fotograaf. In het Émile Verhaerenmuseum van Sint-Amands stopt conservator Rik Hemmerijckx mij het groepsportret toe waarop vader en zoon Dwelshauvers samen met de dichter en een uitgelaten gezelschap poseren. Allicht is de foto niet lang voor Verhaerens dood in 1916 gemaakt.

Maar waar slaan zij hun tenten op na hun Italiaanse avontuur, dat

in 1906 eindigt? Om dat te achterhalen boren wij een nieuwe bron aan: Giacomo's correspondentie met twee eminente Italiaanse kunsthistorici, met wie hij vooral over de schilders uit het quattrocento converseert. Mesnils brieven aan Giovanni Poggi worden bewaard in het archief van het Uffizimuseum in Firenze, dat de wetenschapper jarenlang leidt — Mesnil zit dus heel dicht bij de bron. De correspondentie met Poggi's jongere collega Mary Pittaluga treffen wij vandaag aan in Casa Buonarroti, een tiental minuutjes wandelen vanaf de Piazza della Signoria.[74] In het woud van kunsthistorische discussies dat het grootste deel van deze brieven beslaat, kunnen wij heel wat biografische details sprokkelen.

Zo verneemt Poggi in mei 1906 dat zijn vriend Giacomo in Brussel is aangekomen na enkele dagen Parijs, waar hij als een gek in het rond heeft gerend op zoek naar een geschikte woning.[75] Die heeft hij gevonden in het voorstadje Colombes ten noordwesten van Parijs, niet ver van Argenteuil in een brede bocht van de Seine. Het elegante huis met vier kamers en een ruime voortuin staat op nummer 46 van de boulevard Gambetta, een lint van typische paviljoenen, de lage eengezinswoningen die je in elke Franse *banlieue* aantreft. Vanuit de tuin ziet Lorenzino de treinen passeren — hij is nu zeven en kijkt met grote ogen naar de Parijse omnibussen met hun imperiaal, naar de metrostellen en de *bateaux-mouches* op de Seine. Zijn vader is in zijn nopjes met de rijkdom van de Bibliothèque nationale en de musea. Hij kan er stevig doorwerken aan zijn kunsthistorische studies. Anders dan in het relatief rustige Firenze is het leven in Parijs heel geanimeerd: 'Theater, concerten, lezingen, vrienden om mee af te spreken, eindeloze conversaties… In Firenze had ik zo weinig relaties, en hier al meteen zoveel.' Een jaar later slaat de vlam van het heimwee in de pan. Dan mist Giacomo zijn Italiaanse vrienden en de *ambiente fiorentino*, maar geld om over en weer te reizen heeft hij niet.[76] Lorenzo leeft gelukkig niet *istoricamente* zoals zijn vader en geniet van het heden. De jongen brabbelt nog wel Italiaans, maar met wat voor een accent!

Ook met zijn *cher* Alfred Hegenscheidt wordt de vriendschapsband weer aangehaald. In maart 1909 laat Jacques hem vanuit Colombes

weten dat het eenzame leven in een *ville monstrueuse* als Parijs hem zwaar valt.[77] Was het er dag en nacht niet zo druk, dan waande hij zich een *vox clamantis in deserto*, een stem die roept in de woestijn. De rust om gestaag een gedachte te ontwikkelen vind je hier niet. Ideeën gaan over en weer, maar altijd gebeurt dat snel en oppervlakkig. Bovendien moet je in Parijs bij een cenakel horen, in een groep passen of achter een vlag aan lopen. Daar moet je niet mee komen aanzetten bij een opperindividualist en een wereldburger als Dwelshauvers. Al twee jaar lang heeft hij niet kunnen voortwerken aan zijn boek over Botticelli; al zijn tijd gaat naar artikels voor *L'Art Flamand et Hollandais* (later *La Revue d'Art*) en zijn Nederlandstalige tegenhanger *Onze kunst — Geïllustreerd maandschrift voor beeldende kunst* van de Antwerpse uitgever Buschmann.[78] Het lijkt erop dat Mesnil zijn activiteiten als anarchistisch propagandist in deze jaren op een laag pitje zet.[79] Tussen zijn kunsthistorische onderzoek door werkt hij om den brode voor Hachette, de uitgever van de populaire *Guides Joanne*, de Franse tegenhanger van de Baedeker-reisgidsen.[80] Dat trucje heeft hij geleerd van Élisée en zijn broer Onésime Reclus, die jarenlang voor Hachette hebben gewerkt en zo een vast inkomen hebben gegenereerd — geen toerist beseft dat hij door Nice en al die andere *Villes d'hiver de la Méditerranée* flaneert met de reisgids van een veroordeelde *communard* onder de arm.[81] Het gaat voornamelijk om anoniem redactiewerk of om de functie van *éditeur scientifique*, al kan Jacques bijvoorbeeld in de *Guide bleu* voor België en Luxemburg, die in 1920 van de persen rolt, onder zijn eigen naam een lang hoofdstuk over de beeldende kunst in België kwijt. Af en toe leveren de opdrachten voor Joanne onze broodschrijver een reisje op. Zo verricht hij in 1908 veldwerk in Spanje.

Onweerswolken pakken zich intussen samen boven het oude Europa, en uiteraard druppelt het in Parijs. Meer dan ooit ervaart Giacomo het verlangen om in de vijftiende eeuw te verdwijnen, zo schrijft hij aan Poggi, 'en zo weinig mogelijk te denken aan de stupide ijdelheid, de hypocrisie en de leeghoofdigheid van mijn tijdgenoten'.[82] De waan van de oorlog houdt de wereld in zijn greep. Nog voor de hel los-

breekt, verhuizen Jacques en Clara naar hun volgende Parijse adres. In Alfort huren zij een appartement in de Villa Houdart, een ruim flatgebouw op nummer 3 van de quai de la Marne, vlak bij de samenvloeiing van Seine en Marne die gemarkeerd wordt door de brug van Charenton.[83] Waar Cézanne ooit heeft geschilderd, wordt nu vooral geschreven. Hier is het dat Jacques zijn essays op het papier zet, aantekeningen voor *Botticelli* ordent en in 1924 *Prose et vers pour Clara* zal samenstellen.

Op de valreep komt de anarchist in Jacques Mesnil met de brochure *Esprit Révolutionnaire et Syndicalisme*, die net voor de Grote Oorlog verschijnt als nummer 71 in de reeks *Publications des Temps Nouveaux* van Jean Grave. Met het volgende en laatste nummer 72 *L'action anarchiste dans la révolution* knipt Kropotkin het licht uit. Zeven bladzijden en een omslag door illustrator Hermann-Paul telt Mesnils laatste boekje, waarin hij net als heel wat geestverwanten de afdaling naar de georganiseerde arbeidersbeweging lijkt in te zetten. Aangezien individualistische anarchisten zoals hij niet de middelen (of de neiging) hebben om de volksmassa te bereiken, laat staan in te lijven, en aangezien zij het algemeen stemrecht beschouwen als een fata morgana, maar via sociale actie toch aan een nieuwe maatschappij willen sleutelen, moeten zij zich misschien op de vakbeweging richten. Zolang iemand zich geen illusies maakt over zijn impact én zijn absolute autonomie als denkend individu bewaart, kan samenwerken met de syndicaten een optie zijn.[84] In deze tijd is Mesnil zeker niet de enige libertaire theoreticus die een opening maakt naar vakbonden en zelfs naar politieke partijen. Zijn ideologische evolutie na de oorlog zal dat bevestigen.

Een onverwacht essay van Mesnils hand — voor een keer gaat het niet over anarchisme of oude Italiaanse schilders — vertelt ons iets over zijn onvoorwaardelijke loyaliteit aan wie hij als zijn vrienden beschouwt. In de winter van 1914 woedt de Grote Oorlog op het continent, maar in de kolommen van *Onze Kunst* dringt geen straatrumoer naar binnen. Met de 33 uitbundig geïllustreerde bladzijden van

'Henry van de Velde en het Théâtre des Champs Élysées te Parijs' sluit Jacques in december de dertiende jaargang van het tijdschrift af.[85] De schrijver en de architect kennen elkaar uit de Brusselse intellectuele beau monde en de kring rond *Van Nu en Straks*. Net als Reclus, Verhaeren, de Van Rysselberghes, Fernand Brouez '*und einige andere Freigeister, die dem Kult des Individuums und der menschlichen Würde huldigten*', zoals Van de Velde het in de Duitse versie van zijn memoires formuleert, waren Clara en Jacques weleens te gast in villa Bloemenwerf, het landhuis dat de architect naar zijn eigen ontwerp in Ukkel had laten bouwen.[86] In 1914 is de trouwe Mesnil zowat de enige criticus die het voor zijn landgenoot opneemt in de polemiek rond het Théâtre des Champs-Élysées. Henry van de Velde heeft het gebouw zo goed als helemaal geconcipieerd, maar is gaandeweg verdrongen door de gebroeders Auguste en Gustave Perret, die het aan de Franse smaak hebben aangepast. In publicaties en recensies over het theater wordt de naam van hun Belgische collega nog nauwelijks vermeld. In januari 1914 is Mesnil naar het gebouw gaan kijken 'onder den lichtbundel, die de reflector van den Eiffeltoren erop liet spelen'. Hij kent de achtergrond van het verhaal en heeft samen met Van de Veldes assistent Guilleminault de oorspronkelijke plannen bestudeerd. De conclusie van zijn huiswerk: kwalitatieve architectuur moet het afleggen tegen de 'wereldsche convenances' van de bourgeois, die de 'toiletten hunner vrouwen of maîtressen' belangrijker vinden dan een rationeel en efficiënt ontwerp. Perret & co hebben het theater vertimmerd tot een plek waar gezien worden belangrijker is dan comfortabel kijken naar wat er op de planken gebeurt. Niet alleen het ego van de ontwerpers heeft de zaak beslecht. Er zit bovendien een ranzig kantje aan de polemiek: tegen de Franse *esprit national* moet 'buitenlandse import' de duimen leggen… Dat de Belg Henry van de Velde zijn succesvolle carrière dankt aan zijn tweede vaderland Duitsland, is immers een publiek geheim. Het nationalisme steekt de kop op.

Trouw aan zijn vrienden en medestanders is een rode draad door Mesnils leven en werk. In 1905 had hij Reclus al uitgebreid gememoreerd in het Italiaanse blad *Il Pensiero*.[87] In de jaren 1920 zal hij in de

Franse linkse krant *L'Humanité*, waarvoor hij al tijdens de oorlog is gaan schrijven, herhaaldelijk het werk van zijn landgenoot en geestverwant Frans Masereel bespreken.[88] Een consequente anarchist is Masereel nooit geweest, wél een *compagnon de route* die als tachtigjarige op de vraag naar zijn idee van de ideale maatschappij zou antwoorden met de krachtige frase: 'een anarchistisch communisme, een communisme zonder dwang'.[89] Jacques Mesnil zou instemmend geknikt hebben.

Een gemeenschappelijke kennis van beide mannen is de Franse schrijver Romain Rolland, met wie Jacques vanaf 1912 correspondeert.[90] In het progressieve weekblad *Les Hommes du jour* tracht Mesnil de medestanders van deze pacifist een stem te geven. Een van de intellectuelen die hij aan het woord laat is de kunstenaar Paul Signac, die er naast zijn succesvolle carrière als pointillistisch schilder al lang een tweede leven als libertaire militant op na houdt.[91] Net als Verhaeren is Rolland een man naar Jacques' hart. Aan het begin van de oorlog sturen de twee schrijvers van wereldformaat elkaar opgewonden en waarderende brieven. De Belgische dichter steunt Rolland in zijn antimilitaristische acties, maar wanneer hij zelf toegeeft aan zijn almaar groter wordende aversie en zelfs regelrechte haat tegen de Duitsers die zijn vaderland te vuur en te zwaard verwoesten, tracht de pacifist hem bij de les te houden: moeten intellectuelen als zij zich niet nog meer tegen de afkeer verzetten dan tegen hun vijanden?

> '*Soyons avec les opprimés, avec* tous *les opprimés.* En die vind je overal. Op onze planeet ken ik slechts twee volkeren: zij die lijden en zij die dat lijden veroorzaken.
>
> Broederlijke kus — Romain Rolland'[92]

Het mag niet baten. Resoluut trekt Verhaeren de kaart van koning en vaderland; zo groeit hij uit tot nationale intellectuele held en grote patriottische oorlogsdichter. In 1916 schrijft hij de inleiding bij het anti-pacifistische pamflet *Êtes-vous neutres devant le crime?*, waarin hij

aanvoert dat Rolland zich vergist. Prompt worden de beide schrijvers in de patriottische pers tegen elkaar uitgespeeld, met name als mogelijke kandidaten voor de Nobelprijs voor de Literatuur.[93] Verhaeren betreurt dat. In een brief laat hij Jacques Mesnil weten dat de literatuur boven de politiek hoort te staan en dat zijn vriendschap voor Rolland onaangetast blijft: '*Romain Rolland reste un être au-dessus des calomnies et de la haine, et je lui conserve toute mon amitié*'.[94]

Ook het kleine anarchistische wereldje gaat door zwaar weer; in 1916 valt het uiteen in twee kampen. Jacques Mesnil kiest expliciet voor het antimilitarisme en tegen het 'Manifeste des Seize', het traktaat waarin libertaire kopstukken als Grave, Kropotkin, Malato en Paul Reclus zich achter de geallieerden scharen en de Duitse invasie veroordelen.[95] In *Les Hommes du Jour* kan Jacques af en toe zijn antimilitaristische credo kwijt. Zoals we het van hem gewoon zijn, houdt hij afstand en weigert hij mee te stappen in de oorlogslogica; naar Rollands beruchte pacifistische titel blijft hij *Au-dessus de la mêlée.* In het korte artikel 'La psychose des belligérants' fileert Mesnil de oorlogswaan, het blinde enthousiasme voor wat 'onze' soldaten en politici presteren en de rabiate haat voor het andere kamp.[96] In dit conflict is neutraliteit helaas geen optie, zo schrijft hij. Wie de Vrijheid, het Recht en de Beschaving aan zijn kant heeft, wil iedereen inlijven die van aan de zijlijn toekijkt. 'Als onze zaak de enige juiste en rechtvaardige is, dan is neutraliteit immoreel. *Parmi les neutres mobilisés se trouve en première ligne Dieu.*'

Uit een brief aan Jacques' *carissimo amico* Poggi leren wij dat zijn correspondentie wordt geopend door het *cabinet noir*, de overheidsdienst die de post in de gaten houdt:

> 'Al een tijdje word ik in het oog gehouden en onderzoeken ze mijn betrouwbaarheid. De brieven worden geopend met stoom en dan weer zorgvuldig gesloten. Daardoor doen zij er 4 of 5 dagen langer over. Het is dus makkelijk te weten of ze onderzocht werden. Overigens jennen ze mij ook omdat

> ik Romain Rolland verdedigd heb tegen de aanvallen van zijn tegenstanders. Die moeten stoppen: het is heel onrechtvaardig tegenover een man die niet blindelings de waan van de dag volgt [...] Wij denken vaak met nostalgie terug aan Firenze. Ik heb ongelooflijk veel zin om me onder te dompelen in de 15de eeuw om niet volledig wanhopig te worden over de mensheid [...] Richt je volgende brieven beter aan mevrouw Clara Mesnil. Dan zullen ze vlugger toekomen!'[97]

Communist!

Na de oorlog vinden de pacifisten elkaar terug in de beweging Clarté, die Rolland samen met de marxistische intellectueel Henri Barbusse tot 1921 animeert.[98] Voor Mesnil is het een opstapje naar de PCF, de Parti Communiste Français — even komt onze volbloed anarchist in de ban van de partijpolitiek. Deze tijdelijke omslag mag je gerust op de rekening van het Russische experiment schrijven: de overgrote meerderheid van de westerse intellectuelen staart gebiologeerd in de lichtbak van de Oktoberrevolutie. Eindelijk heeft een volk zijn ketenen afgeworpen. In wat de Sovjet-Unie zal worden, staat een nieuwe maatschappij in de steigers, een heilstaat die gelijkheid en voorspoed voor allen belooft. Naar deze dag hebben generaties linkse jongeren geduldig afgeteld. Zie je wel dat algemeen stemrecht niets uithaalt... Om je droom te verwezenlijken heb je een grote oorlog en een echte revolutie nodig. In juni 1921 nemen Jacques en Clara samen met een stevige Franse delegatie progressieve militanten in Moskou deel aan het derde congres van de Communistische Internationale. Wie vandaag de openingstoespraken van Komintern-voorzitter Zinovjev en zijn kameraden leest, of de gortdroge verslagen uitspelt die *Moscou*, het Franstalige berichtenblad van het congres, publiceert, kan zich echt niet inbeelden dat de libertaire kunsthistoricus en zijn geliefde zich als visjes in het water door de wandelgangen van het Kremlin en op de officiële tribune bewegen.

Leesexemplaar

In die dagen is Mesnil ook actief bij het *Bulletin Communiste*, het partijweekblad van het Comité de la Troisième Internationale — in mensentaal is dat de PCF. Tussen toespraken van Lenin en Trotski door schrijft hij onder meer over wat een communistische krant zou moeten zijn, en over kunst in Rusland. Zijn recensie van Lenins traktaat *Een kinderziekte van het communisme* klinkt uitermate positief: dit invloedrijke werkstuk — '*ce livre sérieux, dense, étonnamment riche, sous sa forme polémique, en aperçus profonds*' — verdient het om door de meest geharde militanten bestudeerd, bediscussieerd en becommentarieerd te worden.[99] Een andere pen die geregeld in het blad opduikt is die van de voormalige anarchist en beroepsrevolutionair Victor Serge, die zich gestaag ontwikkelt tot een luis in de pels van het orthodoxe communisme.[100] Tijdens het congres van de Communistische Internationale in 1921 heeft Serge kennisgemaakt met de Mesnils, die hij in zijn memoires typeert als leerlingen van Élisée Reclus die Romain Rolland frequenteren, '*des libertaires d'esprit*'.[101] Hij herinnert zich Clara als een gracieuze en trotse gestalte — 'een figuur van Botticelli' — en Jacques' hautaine profiel als van een Florentijnse humanist. Een vriendschap voor het leven wordt geboren. In die tijd bestond het woord 'totalitarisme' nog niet, mijmert Serge.[102] Sneller dan het hem lief is, zal hij het begrip zelf uitvinden en ondergaan.

Lang houdt de utopische illusie van de Russische Revolutie niet stand, en in 1924 trekken Mesnil en enkele medestanders de deur van het Franse partijhoofdkwartier achter zich dicht. Zij verlaten de PCF, wat meteen betekent dat Jacques' bijdragen voor de partijkrant *L'Humanité* opdrogen.[103] Ook in het *Bulletin Communiste* verschijnen nu geregeld stukken die het anarchisme in een kwaad daglicht stellen. Waar de Komintern aanvankelijk iets als tendensrecht huldigde, gaat de slinger nu de andere kant op. De libertaire stroming fungeert eens te meer als de kanarie in de mijnschacht.

Slechts zelden krijgen wij een inkijk in het privéleven van de Mesnils. Uit een brief die Emmanuel de Bom aan Jacques en Clara stuurt vanuit zijn romantische cottage Huis ter Heuvel in Kalmthout, kunnen wij afleiden dat Mane samen met zijn vrouw Nora in de zomer

Leesexemplaar

van 1924 bij hen in Parijs op bezoek is geweest — '*le Paris des autos, des bruits boulevardiers, des ballades dans les musées est déjà loin*'.[104] Met plezier denkt Mane terug aan Rafaëls schilderij *La Belle Jardinière* in het Louvre en aan het grijze lint van de Seine tussen de kalkgroeven op de kaden, onderweg met de boot naar Mesnils onderkomen in Alfort. Zonet heeft hij in zijn landelijke *Calmpthout* Jacques' verzen gelezen — allicht heeft zijn vriend hem een exemplaar van *Prose et vers pour Clara* geschonken. Zij vervullen hem met zoete melancholische herinneringen aan Verrewinkel en aan 'de weerbarstige, verwaaide charme — *la grâce "mutine et ébouriffée"*' van Clara en haar *ombrageuse* minnaar.

In de zomer van 1925 verneemt Poggi dat zijn Parijse vriend moe is en dat zijn werk niet wil vlotten. Clara heeft het druk, want Lorenzo's dochtertje logeert bij hen — 'Een heel lief meisje dat al 3 jaar is. Helaas zijn we al oma en opa!'[105] Op zijn drieëntwintigste is Lorenzino dus vader geworden.

Op 15 maart 1930, Reclus' honderdste verjaardag, treffen wij Jacques en Clara Mesnil samen aan op een dubbele bladzijde die het linkse weekblad *Monde* aan de anarchistische geograaf wijdt.[106] Jacques levert een klassiek biografisch stuk, Clara haalt herinneringen op aan de tijd van de Université Nouvelle en haar bezoekjes aan de professor, die haar mentor en hartsvriend is geweest. In elegant proza vertelt zij over de man die zij aanvankelijk dwepend haar '*cher et sublime apôtre*' noemde, maar leerde kennen als een mens van vlees en bloed. Samen dronken zij wijn en aten zij taartjes. In haar armen liet de oude man zijn tranen de vrije loop na de dood van zijn dochter Jeannie en zijn broer Élie. Lief en leed deelden zij, troost en verlies, en iets als vriendschap die geen liefde kon zijn. Wanneer de Mesnils in Brussel waren, liep Clara steevast elke ochtend langs bij de professor; zij hielp hem met papieren rangschikken en kopieerde zijn manuscripten, en hij dicteerde haar brieven. Voor Clara's ogen kregen gedachten vorm, werden ze in taal omgezet. Hoe dicht kun je bij iemand komen? Wanneer Reclus' vertrouwelinge haar herinneringen op papier zet, beleeft zij de mooiste dagen van haar leven opnieuw.

Leesexemplaar

De affaire-Victor Serge

Als onverzettelijke linksbuiten van de politiek heeft Jacques intussen ook onderdak gevonden bij *La Révolution prolétarienne*, het ideeëntijdschrift van de Franse revolutionair-syndicalistische stroming die zich aan de rand van de communistische beweging ophoudt en niet mals is voor de orthodoxe stalinisten in de partij.[107] Mesnil is er vanaf het begin in januari 1925 bij, en zijn naam wordt nog in 1939 als medewerker vermeld. In het blad doet hij wat hij goed en graag doet: hij recenseert (Max Nettlau, Stefan Zweig en Henriette Roland Holst bijvoorbeeld) en kruist de degens met lezers of collega's. Allicht strijkt hij met zijn rigoureuze aanpak en wetenschappelijke tics af en toe iemand tegen de haren: de lezersbrief die suggereert om Mesnil eens een historisch-materialistische analyse van de moderne vrouwenmode te laten schrijven, is vermoedelijk een *inside joke*.[108] Zelden laat hij een gelegenheid liggen om hard uit te halen naar de communistische notabelen die de partijlijn volgen en blind blijven voor de misdaden van Stalin en co. In september 1932 levert Mesnil een fijn portret van Errico Malatesta, die in Rome door de fascisten tot huisarrest was veroordeeld en in juli van dat jaar is overleden. Mesnil waardeert met name Malatesta's moreel hoogstaande houding en zijn loyaliteit. Kijkt hij in de spiegel wanneer hij deze necrologie schrijft?[109]

Het grootste deel van zijn redactionele activiteit besteedt Jacques aan de verdediging van twee medestanders die door de GPU, de geheime politie van de Sovjet-Unie, in de cel worden gegooid. In 1929–1930 woedt de affaire-Ghezzi, genoemd naar de kritische Italiaanse anarchist die in Moskou is opgepakt.[110] Een internationale solidariteitsbeweging komt op gang, die vanuit België wordt gecoördineerd. Jacques Mesnil voert de petitie aan, waarop ook de namen van de Belgische libertaire militanten Hem Day en Ernestan voorkomen.[111]

De succesvolle campagne voor Ghezzi is meteen de generale repetitie voor een zaak die de linkerzijde van het politieke spectrum vanaf februari 1933 in rep en roer zet. In Moskou slaat de GPU dan de onverwoestbare opposant Victor Serge in de boeien. Het is niet de eerste

keer: in 1928 is de man al uit de partij gezet en een vijftal weken opgesloten, tot een solidariteitsactie in Frankrijk het tij heeft doen keren. Nu ziet Serge de bui hangen en hij begrijpt dat de zaak ernstig is — zal hij nu kennismaken met de gevreesde Goelag-strafkampen? Een snel op het papier gegooide brief die Serge als zijn politieke testament beschouwt, vertrekt richting Parijs. Wanneer hij later zijn memoires optekent, beseft hij dat in die tekst de Sovjet-Unie voor de allereerste keer wordt getypeerd als een totalitaire staat.[112] De bestemmelingen zijn een handvol linkse intellectuelen, met onder anderen Jacques en Clara, Magdeleine Paz en de proletarische schrijvers Marcel Martinet en Henry Poulaille.[113] Vooral Mesnil en Paz zullen hemel en aarde bewegen om Serge vrij te krijgen. Daarvoor zetten zij de gekende middelen in: petities, kritische stukken in kranten en tijdschriften, eindeloze polemieken, meetings en de onvermijdelijke *souscriptions*, geldinzamelingen voor het slachtoffer en zijn gezin.[114] Uiteraard stort Jacques zelf ook een bedrag, en in de lijst die *La Révolution prolétarienne* in april 1935 afdrukt, treffen we ook zoon Lorenzo aan, die 25 frank bijdraagt.[115] Andere milde schenkers zijn de Nederlandse dichteres en socialistische militante tante Henriette Roland Holst (99,25 frank) en onze oude bekende Gustaaf Schamelhout (49,25 frank).[116]

Jacques is radeloos. Eind april 1933 vat hij Serges uitzichtloze situatie kernachtig samen in een brief aan Mary Pittaluga:

> 'Hier ben ik weer, veel te laat. Maar het leven valt mij op dit moment zwaar. Ik ben triest, bang, wanhopig. We proberen een goede vriend te redden. Hij is ook een begaafde auteur. Vorige maand werd hij in Leningrad gevangengezet. Zijn vrouw is na jarenlange ellende en beproevingen gek geworden en opgenomen in een psychiatrische kliniek. Zijn twaalfjarige zoon verbleef bij de schoonouders, maar deze zijn verjaagd uit hun huis, op straat gezet zonder bestaansmiddelen, zonder rantsoenkaarten voor brood. Niemand weet wat er van de jongen geworden is. Wij krijgen

> geen nieuws, niet eens een brief. Niemand weet wat wij nu moeten doen. Op de ambassade krijgen de delegaties als antwoord hooguit holle woorden.'[117]

In zijn ijver om Serge vrij te krijgen doet Mesnil zelfs een demarche die hij tot dan allicht voor onmogelijk had gehouden: hij maakt een knieval voor zijn voormalige boezemvriend Gust. Hij belt Vermeylen zelfs op — in de brief die hij hem nadien toestuurt, lezen wij dat beide mannen aan de telefoon elkaars stem nauwelijks herkenden.[118] Mesnil, die op dat moment in Brussel logeert bij zijn schoonzus Marie Mulle, spreekt Vermeylen voorzichtig aan met het afstandelijke *vous*, want zijn oude kameraad is intussen een heuse notabele geworden: eerste rector van de Gentse universiteit, hoogleraar, gecoöpteerd senator voor de Belgische Werkliedenpartij en cultuurpaus. Uiteraard vraagt Jacques hem om een gebaar van steun voor de zieke Serge (en voor diens psychisch gestoorde echtgenote) namens de Belgische wetenschappelijke missie die weldra naar Moskou zal afreizen, en om een gift voor het noodfonds. Bij zijn brief voegt hij het recentste pamflet van het comité. Hij blijft nog enkele dagen in Brussel; als Vermeylen nog vragen heeft, wil hij hem gerust ontmoeten. Mesnils smeekbede heeft allicht geen rechtstreeks resultaat opgeleverd. Wel redigeert Vermeylen de motie van de Vlaamse schrijvers op het Eerste Internationaal Congres voor de Verdediging van de Cultuur in juni 1935 in Parijs, een bijeenkomst van links geëngageerde auteurs met coryfeeën als Bertolt Brecht, André Gide, Aragon en André Malraux, waar ook de zaak-Serge de nodige weerklank krijgt.[119] In ideologisch bewogen tijden van Front Populaire, nazisme en Stalinterreur is de tekst van de Vlaamse delegatie een zoveelste evenwichtsoefening tussen het streven naar onbeperkte artistieke vrijheid en de obligate hommage aan het land van de Oktoberrevolutie, 'waar misschien nog enkele tijdelijke beperkingen van de vrije meningsuiting noodzakelijk zijn'.

Terwijl in Parijs het congres volop aan de gang is, druppelt het in Brussel. Op 24 juni houdt Vermeylen in het Paleis voor Schone Kunsten een lezing over de cultuur in het algemeen en die in Rusland in

het bijzonder — hij heeft het land in 1931 en 1935 bezocht en was toch wel onder de indruk.[120] In de Sovjet-Unie zijn de museale collecties reusachtig en vrij toegankelijk voor een ruim publiek dat uitstekend wordt geïnformeerd, zo betoogt de spreker. De uitgeverijen zijn dynamisch en denken breed, om tegemoet te komen aan een gretig publiek. In het theater en de cinema waait een nieuwe wind. Over de individuele creativiteit van de kunstenaar in een strikt door de staatscensuur gecontroleerd universum is Vermeylen veel sceptischer. Achttien jaar na de revolutie zou het tij toch stilaan mogen keren? En in het klatergoud van de luxueuze metrostations van Moskou herkent hij een twijfelachtige bourgeoissmaak. Over Victor Serge en de andere dissidenten valt andermaal geen woord. In de zaal zit ook Jacques Mesnil, die Vermeylen de volgende dag een brief met nabeschouwingen stuurt.[121] Als voorbeeld van totalitaire censuur citeert hij uiteraard het geval-Serge. Ook nu slaakt hij een noodkreet over de benarde situatie waarin zijn vriend zich bevindt.

De beroemde gevangene, die zonder enige vorm van proces voor drie jaar is verbannen naar een strafkamp in Orenburg bij de Oeral, aan de grens tussen Europa en Azië, komt uiteindelijk in april 1936 vrij; Romain Rolland heeft Stalin persoonlijk over de zaak gesproken. De Belgische schrijver Charles Plisnier en de socialist Émile Vandervelde — de politicus die het tijdschrift *La Vie illustrée* ooit opvoerde als '*le grand agitateur socialiste*', is intussen voor de zevende keer minister geworden — regelen voor hem een verblijfsvergunning van drie jaar, met als voorwaarde dat hij niet aan politiek mag doen.[122] Eens te meer blijkt België een gastland te zijn voor politieke vluchtelingen. In Parijs halen Jacques en Clara opgelucht adem. In haar hoofdartikel voor *La Révolution prolétarienne* wijst Magdeleine Paz, die Serge in zijn nieuwe woonplaats Brussel heeft opgezocht, op de rol die het steuncomité heeft gespeeld: *'Au premier rang des défenseurs, comment ne pas inscrire avec des lettres qui seraient le signe même de la fidélité celui de Jacques Mesnil?'*[123] Nooit zal Serge vergeten wat zijn Belgische kameraden voor hem hebben gedaan.

De vrouw van een leven

In de coulissen van Mesnils militante leven speelt zich intussen een drama af. Madeleine Heyman, die in 1919 met haar voormalige leraar Alfred Hegenscheidt is gehuwd en na diens dood een stevige biografische schets aan haar echtgenoot zal wijden, is een van de weinige getuigen van wat hun huisvrienden in de jaren 1930 doormaken.[124] Volgens Madeleine hebben zowel Jacques als Clara meer en meer last van hun zwakke zenuwgestel. Van Lily Schamelhout-Koettlitz heeft zij vernomen dat Jacques soms een tijdlang roerloos tegen een blinde muur staat te mijmeren. Niet voor het eerst zet Madeleine Hegenscheidt de schrijver neer als een man met een handleiding: 'een bijzonder intellectueel begaafd man met progressieve ideeën, wel ietwat onevenwichtig, doch innig goed en getrouw'.[125] Met Clara is het veel slechter gesteld: al rond haar vijftigste is 'de verkalking van haar hersenen' zo ver gevorderd dat zij nagenoeg geen geheugen meer overhoudt. De jonge, temperamentvolle en kerngezonde vrouw uit Verrewinkel is nog een schim van zichzelf. In november 1934 aanhoort ook Pittaluga Jacques' noodkreet, met excuses voor zijn lange radiostilte (en een pirouette die je niet meteen verwacht van een militant van de gelijkheid tussen mannen en vrouwen):

> 'Ik liet meer dan een maand passeren zonder teken van leven te geven. Maar u zal mij verontschuldigen als u weet dat mijn vrouw er niet goed aan toe is. Ik moet haar veel helpen in het huis en aan zoveel zaken denken die normaal gezien door de vrouw gedaan worden. Zo blijft er weinig tijd voor mijn persoonlijk werk en correspondentie. Bovendien heeft het begin van slechte seizoen ons beiden sinds een tiental dagen opgezadeld met een verkoudheid, waardoor we meer zin hebben om in bed te blijven dan om aan het tafeltje te zitten werken.'[126]

Leesexemplaar

Een half jaar later is Clara's toestand zeker niet verbeterd. De bijnaarts Jacques stelt zijn diagnose: verstoorde bloedsomloop, pijn aan het hart, hoge bloeddruk en andere symptomen.[127] Hij werkt zich voor Clara uit de naad, zo vertelt weduwe Hegenscheidt: 'Hoewel arm, toch verzorgde hij haar en deed al het mogelijke om zijn vrouw het leven nog zo aangenaam mogelijk te maken.' Zo gaan de jaren voorbij. Terwijl Jacques in de kolommen van *La Révolution prolétarienne* het fascisme te lijf gaat en zich zorgen maakt over Aby Warburgs zoon Max, die in Duitsland gearresteerd wordt omdat hij half Joods is en er linkse ideeën op na houdt, kwijnt Clara weg.[128] Heeft zij geweten dat Jacques' *Botticelli* na meer dan dertig jaar onderzoek eindelijk bij Albin Michel zal verschijnen in oktober 1938? Leest zij de opdracht '*À Clara — ce livre que nous avons vécu ensemble*' op het voorplat? In zijn voorwoord dankt Jacques ook '*l'exquise famille paysanne*' van het landgoed La Castellina, wijlen Aby Warburg en collega's als Poggi en Pittaluga. Even waait hun zonnige leven in Toscane voorbij. En dan trekt de monumentale *Botticelli* zich op gang, bijna driehonderd bladzijden dik, met meer dan honderd buitentekstplaten. Toch is het niet de diepgaande sociaalgeografische studie van het quattrocento geworden die de auteur voor ogen had, maar veeleer een forse monografie over de schilder. Jacques is al te bescheiden.

In september 1938 hebben Madeleine en Alfred de Mesnils in Alfort een laatste bezoek gebracht. Wonder boven wonder heeft Clara haar vrienden uit België nog herkend. De dementerende vrouw werd rustig en leek in de wolken toen zij samen naar een fonoplaat met een Beethovensymfonie luisterden. 'Gelukkig als een kind sloeg ze de maat als een orkestmeester.' Even voordien had een visite van Lorenzo en zijn vrouw Doris haar danig in de war gebracht.[129]

Jacques kan Clara's gebrabbel nog nauwelijks ontcijferen. In die tijd tracht hij voor zijn geliefde een geschikt psychiatrisch ziekenhuis te vinden, maar dat blijkt zo goed als onbetaalbaar te zijn. Even is er een straaltje hoop wanneer hij via Lily Schamelhout een Nederlandse therapeute vindt die *cure meravigliose* toepast, waarbij Clara haar evolutie van kind tot volwassene opnieuw moet doormaken.[130] Het is een

maat voor niets. In april 1939 brengt Jacques zijn geliefde onder in de psychiatrische kliniek van Bonneval bij Chartres, van waaruit hij Mary Pittaluga een ansichtkaart stuurt:

'Het was mooi en warm weer, overal schoten bloemen uit de grond. We werden ontvangen door een heel lieve zuster, een van de meest engelachtige wezens die je je kunt dromen. Clara heeft haar onmiddellijk als een vriendin beschouwd, en de zuster heeft meteen de lieve zachte natuur van Clara aangevoeld. Clara zong — het leek de droom van haar leven, een paradijs op aarde.'[131]

Een maand later verliest Clara het bewustzijn en in juni sterft zij. Als een gewond dier trekt Jacques zich terug uit de bewoonde wereld. Tussen enkele korte reizen door verblijft hij nu af en toe een tijdlang bij zijn vriend Marcel Guilleminault, die zijn baan als architect en meubeldesigner heeft opgegeven en in het dorpje Nibelle (Loiret) boer is geworden.[132] Verneemt Mesnil daar dat Frankrijk op 3 september 1939 om vijf uur in de namiddag aan Duitsland de oorlog heeft verklaard? Ook Jacques is ziek. Een wonde aan zijn voet wil maar niet genezen en hart noch nieren werken naar behoren.[133] En natuurlijk lijdt hij evengoed aan 'de bijna universele stupiditeit, aan de onzin, aan de miserie, de lafhartigheid' van een wereld die naar de haaien gaat.

Uittocht

Voor het laatste bedrijf van Jacques' bewogen leven spoel ik de film even terug naar de zomer van 1925, toen hij samen met Clara op Lorenzo's dochtertje paste. Zoon Mesnil, die uiteindelijk architect is geworden, speelt namelijk een grote rol in de laatste maanden van zijn vader.

In december 1929 laat Jacques aan Mary Pittaluga weten dat Lorenzo in Parijs aan de slag is gegaan in het bedrijf van Francis Jourdain, 'een van de artiesten die het meest bedreven is in de decoratieve

kunsten'.[134] De economische crisis van de jaren 1930 slaat evenwel toe en de firma waar Lorenzo in 1934 nog voor werkt, gaat onderuit. Lorenzo moet op zoek naar een andere werkgever.[135] Meer dan tijdelijke baantjes levert dat niet op. Zelf houdt Jacques Mesnil in die dagen het hoofd boven water met vertaalwerk voor Baedeker tegen een verlaagd loon — 'De klassenstrijd is helaas een niet te negeren realiteit.'[136]

Voor een volgend teken van Lorenzo's leven sla ik het geïllustreerde weekblad *Match* van 12 januari 1939 open.[137] *L'hebdomadaire de l'actualité mondiale* pakt uit met een biografie in foto's van eerste minister Édouard Daladier, een stuk over het liefdesleven van Adolf Hitler (en zijn mogelijke liaison met de sensuele actrice en cineaste Leni Riefenstahl), een portret van de kleinste mens ter wereld (hij meet 49,2 centimeter) en de vijfde aflevering van een bijdrage over Hitlers bestseller *Mein Kampf* — je kunt niet beweren dat het populaire *Match* een links krantje is. Het blad is gemodelleerd naar het succesvolle *Life* en verkoopt op dat moment een miljoen exemplaren, in de lente van 1940 dubbel zoveel.[138]

Het is een reportage van zes bladzijden met een dozijn grote foto's die onze aandacht trekt. Onder de titel 'On demande des volontaires… pour ressusciter un village de France' volgt de journalist acht *Parisiens* die het verlaten bergdorpje Montmaur-en-Diois in de Drôme willen heropbouwen. Op twee stokoude geitenhoeders na zijn de bewoners naar de vlakte gevlucht, waar het land gemakkelijk te bewerken is en waar '*des cinémas et des dancings*' hen opwachten. Het begon allemaal met enkele kleine advertenties in *Paris-Soir*, die in twee dagen meer dan vierhonderd reacties opleverden. Ambachtslui, bedienden, handelaars, bedrijfsleiders, ingenieurs, wasvrouwen en verplegers, maar evengoed een dichter, een journalist, enkele musici en acteurs bieden zich aan om Parijs de rug toe te keren en een nieuw leven te beginnen in het godvergeten arendsnest Montmaur, achthonderd meter hoog in de bergen met een majestueus uitzicht over het massief van de Vercors. De voorhoede van acht pioniers is al aangekomen om de site te ontbossen. Breed lachend kijken zij ons aan: een architect,

een publiciteitstekenaar, een kantoorklerk, een metselaar, een ingenieur en drie vrouwen. De ingenieur is Jean Guichard, secretaris-generaal van het schimmige studiecentrum La Rénovation sociale. Hij heeft het plan beraamd, een voorlopige begroting opgesteld en de advertenties geplaatst.[139] Een vijftigtal woningen wil hij hier bouwen, water en elektriciteit naar het dorp brengen, de oude wijngaarden van de *clairette de Die* weer aanleggen en landbouwbedrijven opstarten om in het levensonderhoud van de kolonisten te voorzien. De architect van het gezelschap heet Jean Laurent Mesnil, Lorenzo voor de vrienden. *Match* typeert zijn echtgenote als 'een Duitse met asblonde haren, gespecialiseerd in de konijnenkweek, die 's avonds bij het kampvuur *lieder* van Schumann ten gehore brengt'.[140] Kerstavond 1938 wordt gevierd met parelhoen en konijn. Een vrolijke boel lijkt het daar, maar schijn bedriegt.

Achter Guichards Village des Compagnons schuilt een bizarre utopie. De ingenieur is een man van twaalf stielen en minstens evenveel ongelukken, die aan het einde van de jaren 1930 een ambitieus plan uitwerkt om het ontvolkte Franse platteland weer een toekomst te geven door (vooral) werkloze *travailleurs intellectuels* als kolonisten op pad te sturen. De ideologische mosterd haalt Guichard evengoed bij Proudhon en de filosoof Henri Bergson als uit wat later het pétainisme wordt genoemd: iets met bloed-en-bodem, het infame trio *Travail — Famille — Patrie*. Montmaur moet een modeldorp worden met een gemeentehuis en een kerk, een openluchtschool, eenvoudige genoegens, nijvere inwoners, blije toeristen en een rusthuis voor vermoeide intellectuelen. Guichard koopt alvast voor eigen rekening de grond en de ruïnes. Hij bespeelt de media, verzamelt financiële steun en hijst de Franse driekleur. Uit de lokale politiearchieven blijkt ook dat de man het geregeld aan de stok krijgt met buren en passanten. Heel wat kolonisten houden het snel voor bekeken, anderen leggen meer geduld aan de dag.

Met een anarchistische kolonie zoals Franrijk en België er in het begin heel wat telden, heeft Montmaur dus niets te maken. Toch zullen Lorenzo en zijn gezin er gaan wonen. Na een eerste kennismaking

in de winter van 1938–1939 — over die periode gaat de reportage in *Match* — trekken zij er in het voorjaar van 1940 opnieuw naartoe.[141] Ook nu volgen de politieverslagen over burenruzies elkaar in snel tempo op; in enkele rapporten valt de naam Stéphanie Mesnil, Lorenzo's achttienjarige dochter.[142] Zij wil weleens een buurman met een stok afrossen of hem een teil water in het gezicht gooien.

In mei 1940 bevindt haar opa Jacques zich nog bij Guilleminault in Nibelle.[143] Eindelijk kan hij daar weer van de lentezon genieten. Stappen lukt wat beter, al speelt het vocht in zijn knie hem nog altijd parten. Hij werkt, ordent het materiaal dat hij in de stad heeft verzameld. In Noord-Frankrijk woedt de oorlog — 'De slachting die blijft duren, de ongerustheid over mijn vrienden in België en Nederland… Van niemand heb ik enig nieuws.' Zijn volgende prentkaartje aan Pittaluga doet Mesnil op de bus in Vichy. Terwijl een immense stroom vluchtelingen uit het noorden zich in beweging zet, heeft de Franse regering zich daar in juni teruggetrokken om er onder maarschalk Pétain een rechts regime op te zetten.[144] Jacques beeldt zich in dat zijn vriendin Mary rustig zit te studeren in haar mooie villa in Scandacci terwijl hij zelf op de vlucht is voor de Duitse invasie, die slechts dood en verdriet brengt 'langs de Franse wegen, terwijl de Duitse vliegtuigen ons bombarderen van hoog boven de Porte d'Orléans! Maar uiteindelijk zal de familie overmorgen weer herenigd zijn in "le Village des Compagnons" in Montmaur.'

Waar kun je schuilen als de wereld in brand staat? Niet in een klooster op een bed van hooi zal Jacques Mesnil zijn laatste adem uitblazen, zoals ik hier en daar in oppervlakkige bio's lees, of neergeschoten in Montmaur. Jacques' laatste teken van leven is een ansichtkaartje met het panorama van Die en het massief van de Vercors als spectaculaire achtergrond — op de foto zijn de bergen van houtskool, aluminium en zilverpapier. Hij schrijft het op 7 oktober aan zijn *cara signorina* Mary:

Leesexemplaar

> ‘In wat voor tijden leven wij toch! Wat het volk er ook van vindt, ik denk dat wij nu meer dan ooit nodig zijn, omdat we met weinigen zijn om onze intellectuele en morele waarden te verdedigen te midden van deze barbarij. Ik kan nog niet naar huis terugkeren! Ik hoop over enkele weken naar Zwitserland te vluchten. Als het me niet lukt, kan ik mij nog laten repatriëren. Misschien kan ik vanuit België onder bescherming terugkeren naar Parijs. Het is allemaal zo stupide, om te huilen […] En het gebergte is zo mooi deze herfst. We zien deze bergen ook van hieruit.’[145]

Een maand later, op 13 november 1940 om één uur ’s middags, blaast de man die in het dorp *le père Mesnil* wordt genoemd en nooit het huis verlaat zonder een boek onder de arm, zijn laatste adem uit. Burgemeester Emile Gros-Long stelt de overlijdensakte op en spelt de familienaam van vader Jacques en zoon Jean, die de aangifte doet, als *Divelshauver* of iets van die strekking. Bijna drie maanden heeft Mesnil in het rustige Montmaur doorgebracht. Op de minuscule begraafplaats bij de ruïne van het kerkje, op de rots die iets heeft van de boeg van een schip, krijgt onze anarchist zijn laatste rustplaats. Daar heb je het mooiste uitzicht.

Het is op het eiland Martinique, waar hij in april 1941 onderweg naar Mexico even verblijft, dat Victor Serge ‘Mort de Jacques Mesnil’ schrijft, een lang prozagedicht als hommage aan de man die een van zijn meest dierbare vrienden is geweest, een kameraad uit de duizend.[146] Een liefdevol maar wrang portret is het, waarin Mesnil rondwaart als een schim in een sleetse kapmantel,

> ‘met het knokige profiel en de kippenborst van een oude heilige, een verlopen en verloren boegbeeld […] een personage van El Greco dat je plots aanstaart met een onverdraaglijk ernstige blik — jij Jacques hand in hand met Clara als een figuur van Botticelli maar ademend en liefhebbend

Leesexemplaar

> en peinzend, jij Jacques die innig van Firenze hield en een redevoering van Trotski beluisterde terwijl de terreur al onder ons was.
>
> *Je sais combien vous êtes lucide et ferme, quelle est votre grandeur près*que *secrète. Je vous vois descendre seul dans une solitude convulsée* [...]
>
> Jouw *Vie d'Élisée Reclus* zal je niet meer afwerken; het zou je tien jaar vragen en je bezat enkel het heden — op een ochtend viel je in slaap terwijl de vogels wakker werden — in mij ben je nog slechts een schaduw.'

Niets is gelogen en alles is waar, behalve de aanhef van het gedicht waarin Serge zijn vriend laat doodgaan '*sur les routes pendant le débâcle de France*, ik weet niet waar in een klooster'. Daar komt de mythe dus vandaan.

Met Jacques en Clara Mesnil komt een époque tot stilstand, terwijl nieuwe en niet noodzakelijk betere tijden aanbreken. Bijna alle figuren uit hun levensverhaal zijn heengegaan of staan op het punt te verdwijnen. In een repertorium van architecten die betrokken zijn bij de wederopbouw van Frankrijk na de oorlog tref ik nog de naam Dwelshauvers, Jean '*dit MESNIL, Lorenzo*' aan — de liefhebbende zoon heeft het pseudoniem van wijlen zijn vader overgenomen.[147]

In het stille België legt Gust Vermeylen in maart 1943 de laatste hand aan 'Twee vrienden'. In het sanatorium van Davos, 'een onberispelijk witte, bijzonder behaaglijke kazerne' waar ooit hun vriend Hegenscheidt aansterkte, laat hij Jacques alias Mark Kervaan aan tuberculose lijden.[148] Terug in België zal zijn personage een tweede keer sterven. Twee jaar later is Vermeylen zelf aan de beurt.

Leeuwarden

Coda

Het is een stralende ochtend in de zomer van 2021, breed en traag als een aria van Scarlatti. Met Jean-Paul Keller wandel ik door *le vieux village* van Montmaur-en-Diois, hoog genesteld op zijn bergkam — niet eens een straat is het, maar een samenscholing van woningen en schuurtjes in natuursteen. Lang na het mislukte experiment van Jean Guichard en co, dat de oorlog niet heeft overleefd, zijn de ruïnes geduldig verbouwd tot vakantiehuisjes. Slechts een handvol mensen woont hier het hele jaar door. Uit de ramen die uitkijken op het zuiden en het westen genieten zij van een majesteitelijk uitzicht over de bergtoppen van de massieve Vercors en de vallei van de Drôme. En ja, deze streek straalt dezelfde rust en verlatenheid uit die Jacques en Clara in Calamecca hebben gezocht en gevonden.

De kwieke zeventiger Jean-Paul Keller is een voormalige *maire* van de gemeente en de werkbij achter Les Amis de Montmaur-en-Diois, een klein groepje enthousiastelingen dat de plek animeert. Na anderhalf e-mailbericht begreep ik dat in Jean-Paul een gepassioneerde onderzoeker schuilt. Het verhaal van Guichards Village des Compagnons heeft hij nauwkeurig uitgevlooid en verwerkt tot een Word-document van meer dan honderd bladzijden. Hij weet niet alleen perfect wie Jacques Mesnil is, maar heeft diens familiegeschiedenis gereconstrueerd en contact gezocht met Christian Léger, zoon van Stéphanie Dwelshauvers en achterkleinzoon van Jacques. Helaas bezit de familie geen archiefmateriaal.

Met Jean-Paul als gids komt het stille dorp tot leven. Hij toont mij de ruïne van de kerk en vertelt over de restauratieplannen. Als naar een panoramaschilderij in een rotonde staar ik naar het oneindige landschap. Achter elke heuvel rijst een andere op, de ene berg lijkt de schaduw van de volgende. Geen krekel verstoort de stilte.

Samen dalen wij de helling af naar wat ooit de begraafplaats is geweest — Guichards moeder is hier in 1944 bijgezet. Het tweede graf op het minuscule braakliggende terrein trekt mijn aandacht. Op de ruwe afgeronde steen aan het hoofdeinde is een plaquette met een

Leesexemplaar

naam aangebracht boven een korte biografie en een foto. Ik herken de gestalte van Giacomo Mesnil in zijn wijde overhemd, tussen de zuilen van een *portico* in Bologna. Jean-Paul glimlacht. Ongevraagd heeft hij het graf van Jacques Dwelshauvers *in situ* gereconstrueerd.

Een ontroerende en innemende hommage is het. Iets als thuiskomen.

Leesexemplaar

[ZES]

Een commune avant la lettre

Libertaire kolonies in de Brusselse voorstad

Een groene avenue in de rijke Brusselse voorstad Sint-Pieters-Woluwe. Op nummer 365a van de Bosstraat wacht de campus van de managementhogeschool ICHEC op zijn dagelijkse lading studenten. Als je van hier naar het zuiden wandelt, tussen rijtjes zielloze gezinswoningen en iets als een tuinwijk, sta je in twee tellen aan de rand van het Zoniënwoud.

Waar vandaag managers worden klaargestoomd voor een *challenging job* in het bedrijfsleven, herinnert niets aan het wankele boerderijtje dat hier een eeuw geleden heeft gestaan. Witgekalkte muren, wat krukkige huisraad, een hond. Boven de deur prijkt de leuze *Fay ce que vouldras* — 'Doe waar je zin in hebt' is een leefregel in de utopische abdij van Thélème uit Rabelais' *Gargantua*.[1] Een man en een vrouw poseren voor de fotograaf die zijn reportage straks zal omzetten in een reeks ansichtkaartjes. De titel: *La Komenco — Le Début — De aanvang*, netjes drietalig met het Esperanto bovenaan. Plaats van de handeling is L'Expérience, een nieuwe communistisch-libertaire kolonie die '*voorloopig*' is neergestreken in Stockel-Bois; zo heet de heuvel waarop de hoeve staat.[2]

In de man op de foto herkennen we de onvermijdelijke Émile Chapelier. Teken een portret van de stereotiepe anarchist rond 1900 en je

Leesexemplaar

komt geheid bij deze kolos uit: ogen als kooltjes boven een woeste baard, een rijzige donkere gestalte die het midden houdt tussen een Russische nihilist, een boeteprediker en — met dank aan de tijdmachine van de verbeelding — een boos om zich heen kijkende rockgitarist. De latere communist Victor Serge, die in de tijd van L'Expérience nog Viktor Lvovitsj Kibaltsjitsj heet en die we in het vorige hoofdstuk op latere leeftijd hebben ontmoet, herinnert zich dat hij als knaap van vijftien op het neerhof in Stockel-Bois terechtkomt in een meeting over de vrije liefde: *'Dans la cour de ferme, un grand diable noir au profil de corsaire haranguait un auditoire attentive. De l'allure, vraiment, le ton persifleur, la repartie cassante.'*[3] De baardige duivel met de piratentronie is natuurlijk Chapelier. In april 1905 heeft hij samen met zijn levensgezellin Valentine David, een Vlaams naaistertje dat in de voorstad is verzeild, een huisje met een stal en een erf in Stokkel gehuurd. Daar wil hij met een handvol medestanders de 'propaganda van het voorbeeld' bedrijven en laten zien dat er andere manieren van samenleven mogelijk zijn. De klusjesman Dominique Bocquet en de strijkster Catherine Vanderheyden komen uit Brussel aangewaaid. Zij hebben eerst hun geluk in Amerika gezocht, maar zijn snel naar België teruggekeerd. Samen met hun dochtertje Louise verblijven zij enkele maanden in de commune, waarna ze opnieuw de grote oversteek naar de Verenigde Staten wagen. In september komt de vijfde kolonist aan. Hij heet Eugène Gaspard Marin en ontpopt zich als de intellectueel van het gezelschap: hij ondertekent de huurcontracten en wordt als verantwoordelijke uitgever op het drukwerk van de groep vermeld.[4] Aan hem danken we het met de hand geschreven *Journal d'une colonie*, het verslag door een kroongetuige over het reilen en zeilen van de gemeenschap die zich L'Expérience noemt. Die term betekent zowel 'experiment' als 'ervaring' — in de positivistische en materialistische traditie neem je alleen voor waar aan wat je zelf hebt ervaren of bestudeerd. Marin is een zoon van bemiddelde ouders uit Watermaal-Bosvoorde; zijn vader leidt een bedrijfje dat burgerhuizen van decoratieve wandschilderijen voorziet. De jongen leest Tolstoj, proeft in Italië van de kunst uit de Renaissance en gaat

zelfs een tijdje aan de slag in het atelier van de Brusselse portretschilder Blanc-Garin. Tijdens een meeting over de Japans-Russische oorlog bekeert de gedreven redenaar Chapelier hem tot het anarchisme. Het gaat nooit meer over.

Het leven op de boerderij dat wordt afgebeeld op de prentbriefkaarten die wat geld in het laatje moeten brengen, oogt bepaald idyllisch. Op een van de foto's ensceneren de kolonisten een les Esperanto in de openlucht. Émile heeft zich naast het schoolbord geposteerd en zijn Valentine doet alsof ze aandachtig luistert, maar dommelt in. In een andere momentopname hamert Chapelier vermomd als schoenmaker op een zool; een man draagt emmers water aan voor de was en een andere mijmert bij een schildersezel — dat moet Gassy Marin zijn – terwijl kinderen braaf spelen en twee leden van de commune ingetogen een stapel porseleinen borden beschilderen die worden verkocht als propagandamiddel en precaire bron van inkomsten. Nog minder overtuigend is het tableau vivant waarmee de kolonisten en hun fotograaf suggereren dat er hard op het land gewerkt wordt. Uit het bijschrift leren wij dat er aan 'tuinbouw en kweeking der kiekens' wordt gedaan. Alsof zij op het toneel van een schouwburg in de provincie houdingen uitproberen, doen de anarchisten alsof zij de aarde bewerken. Geloofwaardig is het niet.

Het armlastige L'Expérience zal nooit meer dan een tiental kolonisten en hun kinderen huisvesten. Tijdelijke gasten als kunstenaars en deserteurs inbegrepen, moeten er zelden meer dan vijftien monden worden gevoed — voor deze onervaren would-belandbouwers, die trachten te leven van wat hun tuintje te bieden heeft, is dat mooi meegenomen. Er wordt net geen honger geleden, en wat op een houtvuur geroosterde aardappelen zijn vaak het enige voedsel. Alleen op grote dagen komt er een volwaardige maaltijd op tafel. Op 3 april 1906 noteert Marin dat de eerste verjaardag van hun onderneming gevierd wordt met een echt diner. De vrouwen van de kolonie mogen dan wel strikt evenwaardig zijn aan hun mannelijke gezellen, toch zijn zij het die als vanouds in de kookpotten roeren. Van Chapeliers bewering dat er op de boerderij 'geen enkele man rustig zijn pijpje

zit te stoppen terwijl zijn wederhelft het eten klaarmaakt', klopt dus geen jota. Op het menu staan eieren en een rijstschotel; vegetarisme is niet alleen ethisch superieur maar bovendien goedkoop. In juli van dat jaar overtreft de kookploeg zichzelf met een banket voor het derde congres van de Groupement Communiste Libertaire: er is erwtensoep, salade met aardappelen en hardgekookte eieren, rijst en pruimencompote. Maar dag na dag giert het spook van de armoede door de kamertjes van de boerderij.

De nieuwsgierigen die de kolonie op zondag bezoeken, zijn allicht meer onder de indruk van Chapeliers dadendrang dan van zijn lege voorraadkasten. Voor heel wat buren en Brusselaars is een uitstapje naar de sympathieke zonderlingen van Stokkel een welkome verstrooiing. Aanvankelijk wordt de gasten iets te eten aangeboden, maar na enige tijd wordt een vrije bijdrage gevraagd. De communisten verkopen hun prentbriefkaartjes en propagandabrochures, houden lezingen en spelen hun eigen rol in krukkige toneelstukken over de kolonie die de onvermoeibare Chapelier uit zijn pen laat vloeien. Natuurlijk stort ook de Brusselse pers zich op het fenomeen. Wanneer de socialistische voorman Émile Vandervelde in juli 1906 met de fiets naar Stokkel trekt om poolshoogte te nemen, worden zijn bedenkingen door een journalist van *La Chronique* opgetekend. Vandervelde is het initiatief zeker genegen, 'in moreel opzicht' vindt hij het in elk geval een waardevol en aangenaam voorbeeld van hoe je een leven kunt opbouwen. Als economisch model valt het echter te licht uit, en Vandervelde weet waarover hij praat. Voor zijn theoretische werken *Les Villes tentaculaires* en *L'Exode rural et le retour aux champs* heeft hij sociologisch onderzoek verricht naar het evenwicht tussen stad en platteland en naar sociale vraagstukken als volkshuisvesting, hygiëne, spoorwegennet en tuinwijken. Voor hem is het experiment van Chapelier veel te bescheiden om er algemeen geldende conclusies uit te trekken. Het handvol mannen en vrouwen dat op de boerderij actief is, lijkt meer op een grote familie of een bescheiden kloostergemeenschap dan op een schaalmodel voor een rechtvaardiger samenleving, betoogt Vandervelde in *Le Peuple* en het architectuurtijdschrift *Le Cottage*.

Aan het euvel van de kleinschaligheid lijden wel meer goedbedoelde initiatieven. In de Nederlandse gemeenten Blaricum en Walden zijn sinds 1898 communes actief, en aan de overkant van het Kanaal gaat dat jaar de door Tolstoj geïnspireerde Whiteway Colony in Gloucestershire (Groot-Brittannië) van start. In 1903 sticht Fortuné Henry, zoon van een leider van de Parijse Commune en oudere broer van de geguillotineerde terrorist Émile, de kleine kolonie van Aiglemont in de Franse Ardennen.[5] Antwerpse anarchisten trachten in Boechout en Ekeren sociologische proefopstellingen voor een utopische maatschappij in de bodem te heien. In zijn laatste levensjaren heeft ook Élisée Reclus het fenomeen met veel sympathie maar bepaald kritisch bejegend: je maakt geen nieuwe wereld naast de oude, in een serre of onder een stolp. 'De boom die men verplant en onder glas plaatst, loopt sterk gevaar geen sap meer te hebben en den mensch is gevoeliger dan de plant.'[6] In het Antwerpse anarchistische tijdschrift *Ontwaking* pleit Mesnil voor een 'echte propaganda met de daad', die elke militant dagelijks met woorden en handelingen in de praktijk kan brengen, 'wezentlijk vredelievend' van aard — onder je eigen dak, bijvoorbeeld.[7] Dat is dus precies wat Chapelier en zijn volgelingen trachten te doen. Maar of het een toekomst heeft?

Op papier is Chapeliers programma een natte droom voor wereldverbeteraars. In Stokkel is alles van iedereen en speelt niemand de baas. Kerk, koning en kapitaal lijken niet meer dan hersenschimmen uit een ver verleden. Als God dood is, zijn alle mensen vrij en zonder schulden. Radicaal feminisme, een vegetarische levenswijze en *Lebensreform* gaan hand in hand. Als apostelen van het neomalthusianisme belijden de kolonisten de vrije liefde en doen zij aan geboortebeperking. Een socialistische theosoof die de commune in juli 1905 bezoekt, bericht enthousiast over de 'fiere en onafhankelijke, eerlijke en overtuigde individuen' die zich hebben afgekeerd van 'het deprimerende en vulgaire burgerdom, ver van alle conventionele valsheid van een niet langer verheven beschaving'.[8] Gastvrij zijn ze ook. Hun kleine kern wordt geregeld aangevuld met sympathisanten en gelukszoekers, die zelden lang blijven: een rondtrekkende schoenlapper, een huis-

schilder, een avonturier met vrouw en kinderen, Jeanne Martin met haar vriend Antoine Mathay en haar zoontje. Wanneer Marin en Martin een liaison beginnen die hen voor het leven verenigt, verdwijnt Mathay van het toneel richting Parijs. Als de vrije liefde toeslaat, doet het óók zeer.

De progressieve pers in de hoofdstad is de kolonisten genegen, en zelfs het ledenblad van de prille Touring-Club de Belgique, een reis — en vrijetijdsvereniging, heeft vriendelijke woorden veil voor dit lokale curiosum dat deze '*vrais apôtres, doux, accueillants et bons*' hebben opgezet. Mensen van goede wil zijn het, die God noch gebod kennen maar stipt hun huur betalen en iedereen met rust laten. In *Le Soir* begrijpt journalist Ray Nyst — een *fellow traveller* van het anarchisme en het symbolisme, wiens echtgenote in Elsene een salon animeert waar zowel de schilder Balthus en Alexandra David als Georges Dwelshauvers en Edmond Picard te gast zijn — dat het leven op de boerderij geen pretje is: er is zelfs geen voedselvoorraad voor de volgende winter aangelegd. De liberale *Petit Bleu* weet dat de man die het boerderijtje verhuurt aan L'Expérience, onder druk wordt gezet om de kolonisten de deur te wijzen. De kwezels uit de buurt en de politiespionnen halen hun slag thuis. In oktober 1906 verkassen Chapelier en co naar een groot huis met veertien kamers en een lapje grond in Bosvoorde, Groenstraat 57.[9] Hommeles met de eigenaar van de boerderij in Stokkel heeft het experiment inderdaad de das omgedaan.

In Bosvoorde lukt het de kolonisten evenmin. De vrouwen plukken wilde planten voor de soep, en gelukkig kunnen zij bij de bakker op een ongelimiteerd krediet rekenen. De man leent de kolonisten zelfs wat geld voor de aankoop van een tweedehandse drukpers. De machine moet nieuwe inkomsten opleveren, maar ondanks Marins inzet en de aanzienlijke oplagen van de brochures en tijdschriften die zijn pers drukt, wil ook dat niet vlotten. Terwijl meetings en toneelopvoeringen de buitenwacht moeten bekeren, lopen de spanningen in de kleine groep hoog op. Op 28 oktober 1906 lokt een uiteenzetting van Chapelier en Marin (in het Frans) en de Brusselse houtsnijder Jean Robyn (in het Nederlands) over de anarchistische leer honderden

nieuwsgierigen naar Bosvoorde. In de wintermaanden besteden de kolonisten heel wat tijd aan hun toneelvoorstellingen, die zij met wisselend succes in Brussel, Henegouwen en Luik houden — in achterzaaltjes van cafés en volkshuizen, van Sint-Gillis tot Verviers bij de Duitse grens. Authentiek vormingstheater is het, jaren voor Bertolt Brecht dat begrip op de kaart zet. Het stuk *La Nouvelle Clairière (De nieuwe open plek)* vertelt het levensverhaal van de kolonie.[10] De acteurs nemen elk twee of drie rollen voor hun rekening. In november krijgt Chapeliers reizende volkstoneel wel een heel wrange bijsmaak. Hij is verliefd geworden op de actrice Laurence Leclercq, die zijn stukken mee regisseert. Prompt krabbelt de man de dialogen neer van *L'Amour en liberté*, een drama in drie bedrijven waarin zowel voor Laurence als voor Chapeliers eerste liefde Valentine een hoofdrol is weggelegd. De bedrogen vrouw ervaart dus niet alleen in het echte leven wat de vrije liefde haar te bieden heeft, maar evengoed op de planken. In het laatste bedrijf begrijpt haar personage dat jaloersheid geen optie is en verbindt zij zelf de tortelduifjes in de (vrije) echt. Eind goed, al goed! Applaus! Of Chapelier de beide vrouwen ook in zijn Bosvoordse slaapkamer tot een *ménage à trois* heeft kunnen verleiden, is niet heel waarschijnlijk.

Er komt net geen drama van, en na enig huiselijk geweld vlucht Valentine naar Parijs, waar zij nieuw geluk vindt in de armen van schoenmaker en ex-kolonist Antoine Mathay. Wanneer ook Laurence de benen neemt, blijft Chapelier eenzaam achter. De Franse karikaturist Marcel Byllon, die sinds december 1907 in L'Expérience is ingetrokken, vult prompt de theatertekst aan met enkele nieuwe bedrijven waarin hij Chapelier neerzet als een hypocriet en een komediant — veel verbeelding is daar allicht niet mee gemoeid. Uiteindelijk gaat ook Gaspard Marin de confrontatie aan met de man die ooit zijn grote voorbeeld was. Hij gooit Chapelier voor de voeten dat hij niet meer onder hetzelfde dak wil leven met een 'theatrale manipulator zonder enige anarchistische waardigheid of overtuiging'. Elk om de beurt dient nu zijn ontslag uit de kolonie in. Uiteindelijk houdt Chapelier de eer aan zichzelf. Op 13 februari 1908 verlaat hij

L'Expérience. Wanneer Byllon, opgejaagd door de vreemdelingenpolitie, twee weken later afscheid neemt en op de nachttrein naar Parijs springt, blijven alleen Gaspard Marin en zijn vrouw Jeanne in het grote huis achter. Ontgoocheld stellen zij vast dat het experiment mislukt is, stukgelopen op grote woorden en kleine ergernissen. Knoeiers zijn zij geweest, prutsers, 'filosofen en kunstenaars, zwervers en illegalen, ingewijden en onwetenden, militanten en intriganten, dromers en doeners, haarklievers en ruitenbrekers, meelopers en voortrekkers'. '*Tous n'ont fait que passer, victimes de leurs illusions diverses*' — en allemaal waren zij middelmatige acteurs in een draak van een stuk waarvan het einde nog niet geschreven is. De laatste regel in Marins dagboek liegt er niet om: de kolonie is dood, maar de voorstelling loopt verder.

Met het geld dat vader Marin hun toestopt om deze navrante periode af te sluiten, maken Gaspard en Jeanne een lange reis. Na hun terugkeer naar Brussel belanden zij in 1910 samen op de banken van de Université Nouvelle, voor zij zich aansluiten bij de kolonie in Whiteway bij Stroud in Gloucestershire.[11] Als bijna autodidactisch antropoloog zal Marin een leven lang ijveren voor het Esperanto. In de voetsporen van Élisée Reclus en Alexandra David-Néel trekt hij rond de wereld. Onderweg bestudeert hij systemen om de tijd te meten, Somalische gezelschapsspelletjes, de openbare bibliotheek van Addis Abeba, maar evengoed talen, windmolens en metrotickets. In de jaren 1930 tracht de ambitieuze Marin zelfs een systeem uit te werken om alle kennis van de wereld op te slaan. Overmoed is libertaire denkers niet vreemd.

Uiteindelijk verliep het debacle van L'Expérience volgens een scenario dat vrijwel alle libertaire kolonies in Frankrijk lijken te volgen. Na enkele min of meer succesvolle jaren van propaganda en goede bedoelingen knalt ook L'Essai in Aiglemont tegen de harde realiteit aan. Economisch is de onderneming een puinhoop, en de *camaraderie amoureuse* — de vrije liefde in het meervoud, die we vandaag 'polyamorie' noemen — leidt tot jaloezie en verraad. Kameraad André Mounier verleidt Adrienne, de vriendin van Fortuné Henry, en na een

dispuut met de stichter verlaat hij de kolonie. Even later verdwijnt ook Henry met de noorderzon (en met de drukpers, die hij in zijn nieuwe leven van uitgever goed kan gebruiken).[12] In zijn autobiografisch geïnspireerde roman *De apostelen van het nieuwe rijk* zal Paul Kenis, die een tijdlang in de commune heeft verbleven, zijn geromantiseerde versie van de feiten geven.

Le beau Serge

Met een laatste bezoeker van L'Expérience belandt het anarchistische gedachtegoed eens te meer in de periferie van de illegaliteit. Wanneer de schattige baby Viktor Lvovitsj Kibaltsjitsj — Victor Serge voor vriend en vijand — in 1890 als kind van Russische politieke vluchtelingen in Brussel wordt geboren, licht de nieuwe wereld nog op achter de horizon. Hem wacht een jeugd die regelrecht uit de strip *Kwik en Flupke* van Hergé lijkt te komen, en die hij met de nodige panache neerzet in zijn autobiografie *Mémoires d'un révolutionnaire*. In de straten van Elsene trekt Viktor op met 'een mollige, bijziende jongen met een bril' — een stevige scheldpartij tussen de jonge Rus en de kerel die hij plagerig '*brille*' noemt, is het begin van een levenslange vriendschap. Samen met deze Raymond Callemin, de zoon van een schoenmaker die zijn geloof in het socialisme heeft verloren en geregeld te diep in het glas kijkt, verslindt Viktor repen chocolade, geschiedenisboeken over de Franse Revolutie, romans van Zola en gedichten van Verhaeren. Op zondag banen de jongens zich stiekem een weg door het doolhof van het Brusselse Justitiepaleis, tot op het dak 'in de openlucht en het schallende licht, dolend in een woud van ijzer, zink en stenen, als een meetkundige legpuzzel met gevaarlijke hellingen van waar je de hele stad kunt zien'.[13] Met hun eigen ogen stellen zij vast hoe klein de advocaten op het plein wel lijken, en hoe arrogant de toren van Babel zich verheft over de armenbuurt aan de voet van het paleis. Brussel is een gespleten stad: rechts de chique huizen van de Louizalaan, links de onderwereld van de Marollen tussen Hoogstraat

Leesexemplaar

en Blaesstraat als een dampende poel van armoede. Tussen hoog — en laagstad horen zij op de binnenplaats van een vrouwengevangenis het geratel van klompen tijdens de wandeling. De liefde voor de wetenschap — een genetisch cadeautje van vader Kibaltsjitsj, die een slecht betaalde baan in het anatomisch instituut van de ULB kan versieren — en de lectuur van Kropotkin doen de rest. Vrij als een vogel zal Viktor door het leven gaan. Sinds zijn dertiende woont hij alleen. Naar school gaan is een perfide burgerlijke gewoonte, daar doet een prille anarchist niet aan. Dat de jongen in de leer gaat als assistent bij een fotograaf, kantoorbediende en typograaf, kan geen toeval zijn: drukkersgasten laten alle kennis van de wereld door hun handen gaan. Zij zorgen ervoor dat er tijdig smeerolie in het raderwerk van de revolutie wordt gegooid.

Het parcours dat Viktor, Raymond en hun vrienden afleggen lijkt wel een filmscenario. In het Volkshuis luisteren zij als leden van de Socialistische Jonge Wacht naar toespraken van Camille Huysmans, Franse syndicalisten en Russen die de opstand van 1905 hebben meegemaakt. Het bestorven socialisme met zijn 1 meistoeten en coöperaties kan hen niet lang bekoren; zij zijn achttien en willen alles, meteen. Revolutie. Waarheid. Een groots en meeslepend leven. '*Il nous fallait un absolu*' — directe actie en volkomen vrijheid zonder een spoor van metafysica. De anarchistische kolonie lijkt het antwoord op al hun vragen. De jongelui trekken naar Stokkel, waar de zon schijnt en de bijen zoemen. Een grote tafel voor Chapeliers boerderij torst een karrenvracht papier. Het onmisbare *La Société Nouvelle* troont er tussen brochures over geboortebeperking, antimilitarisme en de immoraliteit van het bourgeoishuwelijk. In Stokkel en later in Bosvoorde leert Viktor manifesten schrijven, letterzetten, drukproeven nalezen en met inkt toveren. Blaadjes als *Le Communiste* en *Le Révolté* zijn de speeltuinen waarin hij onder het pseudoniem Le Rétif, de weerspannige, de wereld te lijf gaat. Almaar driester trekken publicisten in die dagen van leer — straatgeweld, diefstal en regelrechte terreur zijn weer revolutionaire opties. Daarvoor is Brussel te klein, maar Parijs wenkt. Natuurlijk loopt het fout af.

Vooraleer Kibaltsjitsj en zijn lotgenoten de wijde wereld intrekken, poseren zij in het park van Brussel — of wandelen zij al in het Parijse Luxembourg? — voor een anonieme fotograaf: vier jonge musketiers en een vrouw, twintigers op een zondag in 1909 of daaromtrent. Kibaltsjitsj en Raymond Callemin alias Raymond-la-Science kennen we al. Dat de vrouw met de elegante bloemenhoed Rirette Maîtrejean zou kunnen zijn, de volbloed anarchiste die een verhouding zal aanknopen met Serge, is een aardige gedachte — helaas is zij op dat moment niet in de Belgische hoofdstad.[14] Drukkersgast Jean De Boë en de timide Lucien Courbe, die een baantje als verkoper in de Innovation heeft gevonden en dus een redelijk stabiel inkomen heeft, zijn net als hun vrienden afkomstig uit de gelederen van de Socialistische Jonge Wacht. Viktor gaat zijn Brusselse kameraden voor naar Parijs, waar hij in de schaduw van de gigantische bouwplaats van de Sacré-Coeurbasiliek in Montmartre en in de voorstad Romainville samen met Rirette een tijdlang het weekblad *l'anarchie* zal leiden.[15] Callemin en de potige metaalarbeider Édouard Carouy gaan Viktor achterna. Sinds Carouy zijn grote voorbeeld Kibaltsjitsj in een boekenwinkeltje in de Brusselse Ruisbroekstraat heeft ontmoet, maakt hij deel uit van het gezelschap en spelt hij de werken van Reclus uit. De Boë komt met de fiets, na een omweg langs de industriegebieden van *le Nord*. In het grote huis van Romainville leven zij allemaal samen. Rond de drukpers wordt stevig gediscussieerd over staatsgezag, libertair individualisme en onwettigheid. Zo begint het, en het einde is al in zicht.

Zes maanden lang, van december 1911 tot mei 1912, halen de Europese kranten hun vetste koppen naar boven om het verhaal van de bende van Jules Bonnot te vertellen. Deze *bandits tragiques*, zoals de populaire pers hen noemt, plegen in Frankrijk een reeks gewelddadige roofmoorden en overvallen. Zij verplaatsen zich met een gestolen auto: in het misdaadmilieu is dat een heuse innovatie. Het lijkt erop dat aanvoerder Bonnot en zijn handlangers gedreven worden door een ongeziene haat tegen alles en iedereen. Zij hebben niets te verliezen en opereren in de rand van de maatschappij, die zij te gronde willen richten. Toch is niet alles ideologie. De kranten wijzen erop dat

Bonnots vrouw ervandoor ging met de secretaris van zijn vakbond en ondanks Jules' smeekbeden heeft zij hun zoontje meegenomen. Sinds Raymond-la-Science in Brussel een blauwtje liep bij een Russische studente, heeft hij geen vrouw meer aangeraakt en zich rücksichtslos op de revolutie gestort. Hun medeplichtigen zijn deserteurs en andere outcasts uit de onderbuik van de samenleving — het slag dat Fransen '*les en-dehors*' noemen. De ene wonde is de andere waard.

De kopstukken van de bende worden in april en mei 1912 door bijzondere interventieteams van de politie belegerd en met dynamiet onschadelijk gemaakt. Een twintigtal medeplichtigen en sympathisanten wordt opgepakt. Hun proces zal snel volgen.

Wij kennen de mannen die voor de rechter verschijnen en tot de strengste straffen worden veroordeeld. Zij maken deel uit van de Brusselse harde kern rond Le Rétif, die er goedkoop van af komt: omdat hij in twee hoofdartikels in *l'anarchie* de verdediging van zijn jeugdvrienden heeft opgenomen — al keurt hij hun geweld af — en gestolen pistolen in huis had, loopt hij tegen vijf jaar opsluiting aan. Raymond-la-Science en Carouy worden samen met twee Franse kameraden ter dood veroordeeld. In zijn cel in de Parijse Conciergerie slaat de metaalarbeider de hand aan zichzelf, maar Callemin stapt trots naar de guillotine. Zijn laatste woorden gaan de wereld rond: *'C'est beau, hein, de voir mourir un homme?!'* De Boë, die waardepapieren voor de bende zou hebben verhandeld, wordt verbannen naar het bagno van Cayenne in Frans-Guyana.[16] Hij kan in 1922 ontsnappen en zal in België een gerespecteerd vakbondsleider worden. In een cahier met de titel *Glanes et nouvelles* heeft hij intussen flarden van zijn bewogen leven opgeslagen: '*l'erreur anarchiste*' van zijn jeugd kwam voort uit de gevaarlijke gewoonte om grootse idealen als vrijheid, gelijkheid of geluk als absoluut en wetenschappelijk gefundeerd te beschouwen. Te laat heeft hij beseft dat het hersenschimmen zijn en dat mensen in wezen geen verandering willen.

Maîtrejean wordt vrijgesproken. Haar verschijning in de beklaagdenbank tussen de twintig *bandits tragiques* en hun handlangers heeft indruk gemaakt. Op de eerste rij zit zij naast Viktor — de correspon-

dent van *L'Illustration* ziet '*une singulière petite fille à figure expressive qui rit tout le temps et agite coquettement ses cheveux coupés courts et bouclés*'.[17] Rirettes zwarte kiel met het witte kraagje herinnert meer dan één toeschouwer aan het hoofdpersonage uit *Claudine à l'école* van de succesvolle schrijfster Colette; met potlood maakt het meisje af en toe een aantekening in haar cahier. Colette zelf zit ook in de zaal als correspondente van *Le Matin* en zet het puntje op de i: zodra het schoolmeisje het woord neemt, wordt zij de schooljuf die rustig en cassant haar verhaal doet. Op een bepaald moment verwacht Colette dat zij de voorzitter van de rechtbank met honderd regels strafwerk naar huis zal sturen.[18] Met zachte stem neemt Kibaltsjitsj haar verdediging op. De zaal is onder de indruk van zijn Slavische elegantie en zijn welsprekendheid.

Door haar huwelijk met Viktor in 1915 dwingt Rirette bezoekrecht in de gevangenis af. Na de oorlog zoekt zij de luwte van de libertaire beweging op, terwijl ze haar dagelijks brood verdient als correctrice bij kranten als *Paris-Soir*. In de drukkerij slaat zij weleens een praatje met de jonge Albert Camus, die in 1940 voor de krant werkt als redactiesecretaris en het anarchistische gedachtegoed zeker genegen is.[19] Op dat moment heeft Rirette het *illégalisme* van Bonnots bende al lang achter zich gelaten. In haar *Souvenirs d'anarchie,* die al in augustus 1913 als feuilleton in de krant *Le Matin* en later in boekvorm verschijnen, haalt ook zij uit naar haar vrienden van toen en naar de leegte achter hun grote woorden: *'Car derrière l'illégalisme, il n'y a pas même des idées. Ce qu'on y trouve: de la fausse science et des appétits. Surtout des appétits. Du ridicule aussi et du grotesque…'*[20]

Viktor gaat nieuwe avonturen tegemoet. Bij hun huwelijk in 1915 is Rirette achtentwintig, haar bruidegom een jongeman van vijfentwintig lentes; niet eens een tiende deel van zijn memoires is geschreven. Wanneer Viktor na de oorlog vrijkomt, trekt hij naar Rusland. Als bolsjewiek (die sinds 1917 de *nom de plume* Victor Serge gebruikt) zal hij de jonge Sovjet-Unie mee vorm geven vooraleer hij intern oppositie gaat voeren en de kant van Trotski kiest. Hij wordt naar de Oeral verbannen, maar komt in 1936 onder internationale druk

vrij — dat verhaal vertelde ik al in het vorige hoofdstuk van dit boek. Wanneer de oorlog dreigt, vlucht hij naar Mexico, waar hij zal sterven. Rirette hoort het nieuws op de radio. Deze kroongetuige van het communistische experiment laat een spoor van politieke traktaten en romans achter. In het grote boek van de wereldliteratuur is Victor Serge een voetnoot. Het is weinigen gegeven.

Aan het einde van een leven van schrijven en drukproeven corrigeren wordt Anna Estorges *dite* Rirette Maîtrejean blind. Terwijl in de Parijse straten de lente van '68 aanbreekt, blaast zij haar laatste adem uit. De asurn wordt bijgezet in nis 2439 van het columbarium van Père-Lachaise als in een profane duiventil. In het vaasje op de sluitsteen heeft iemand lang geleden een plastic roos achtergelaten.

Leesexemplaar

[ZEVEN]

De pen in rode inkt gedoopt

Het vrije huwelijk van kunst en anarchie

De oude vrouw herinnert het zich alsof het gisteren was. Toen zij in juni 1907 met haar geliefde in het smalle rijtjeshuis aan de rand van het woud in Bosvoorde kwam wonen, keken de buren hen argwanend na — '*pour les uns des anarchistes, pour d'autres des évangélistes*'. Waren zij terroristen? Een religieuze sekte? Geen paniek. In de Rue de la Sapinière/Dennenboschstraat wonen kunstenaars.

Wanneer Hélène 'Nel' Duerinckx deze herinneringen aan haar leven met schilder en beeldhouwer Rik Wouters op papier zet, is de weduwe bijna tachtig; haar levensgezel is een halve eeuw geleden doodgegaan.[1] Het waren andere tijden, toen. Je hoefde maar arm te zijn, af en toe een boek te lezen en rare snuiters in je huisje te ontvangen om als anarchist over de tongen te gaan. Geef de goegemeente maar ongelijk. Een jaar eerder was Chapeliers kolonie L'Expérience wat verderop in het groene Bosvoorde aangespoeld. En zou Riks werk niet positief besproken worden in *En Marge*, het tijdschrift van de Franse anarchistische kunstenaar Abel Gerbaud? En gaat hij niet meewerken aan *Haro!*, het libertaire blad dat Albert Daenens een tijdlang uitgeeft?[2]

Rik en Nel Wouters hebben niet onmiddellijk iets met politiek, en toch bewegen zij zich in een omgeving die doordrenkt is van ideolo-

Leesexemplaar

gie. In het België van de belle époque is dat, net zoals in gidsland Frankrijk, niet ongewoon. Nergens anders schurken beeldend kunstenaars en schrijvers zo dicht aan tegen de politiek. Zij hoeven niet eens een partijkaart te kopen of achter een vlag aan te lopen. Denk aan de opperindividualist James Ensor, die zich door niemand laat inlijven maar de personages van zijn *Intrede van Christus in Brussel in 1889* laat defileren onder de leuze '*Vive la Sociale*'. In een handvol ongenadige etsen haalt de man uit Oostende als geen ander Kerk, Koning en Kapitaal over de hekel. En toch hoort de baldadige Ensor bij geen enkele officiële coterie.

Het Frans-Belgische verbond van kunst en ideologie veroorzaakt een korte maar markante opstoot van creativiteit, die werken voortbrengt die een eeuw later nog altijd tot de verbeelding spreken. Een lichtend voorbeeld voor deze generatie is de Brit William Morris, die het enkele decennia eerder allemaal heeft voorgedaan: zijn passie voor het ambacht en voor de natuur, zijn ideologische dwaaltochten van de sociaaldemocratie naar de anarcho-communistische grensgebieden, zijn utopische elan en zijn libertaire levenswandel.[3] In Londen frequenteert deze duizendkunstenaar evengoed Marx' dochter Eleanor als de anarchist Carpenter of de emigranten Stepniak en Kropotkin. Op een foto poseert de prins met de imposante baard in zijn Londense bureau — op de muur achter hem herkennen we behangselpapier van zijn *fellow* William Morris.

Een gevoel van thuis

Dat er een gedeelde ruimte is waar kunstenaars en ideologen elkaar letterlijk tegen het lijf lopen, helpt natuurlijk. In Brussel kunnen wij ze lokaliseren in het stadscentrum vlak bij de Kunstberg. In een voormalige synagoge in de Beierenstraat tref je daar rond 1890 het Maison du Peuple aan. Dit Brusselse Volkshuis is een complex van vergader — en feestzalen en de uitvalsbasis van de Belgische Werkliedenpartij (BWP). Op Google Maps zoek je vruchteloos naar de straat of

het gebouw: na de Eerste Wereldoorlog is de Rue de Bavière als eerbetoon aan de *ville martyre* bij de Maas netjes herdoopt tot Dinantstraat, terwijl het partijhoofdkwartier in 1899 is verhuisd naar Horta's meesterwerk in staal, glas en art nouveau, even verderop nabij de Kapellekerk. En uiteraard is het Volkshuis niet het enige oord waar de linksige artiesten en intellectuelen elkaar ontmoeten. De luxueuze burgerwoning van de estheet Edmond Picard in de Gulden-Vlieslaan bij het Louizaplein is een tweede trefpunt, en sinds de lente van 1896 vervult villa Bloemenwerf in Ukkel een gelijkaardige rol.[4] Het landhuis in cottagestijl dat Henry van de Velde daar laat bouwen, is zijn eerste poging tot architectuur, geïnspireerd door zijn grote voorbeeld William Morris. Zijn woning groeit uit tot een chique bijenkorf voor *le tout Bruxelles intello-artistique*, met gasten als de broers Reclus, de neo-impressionisten Signac, Pissarro en Luce, hoofdredacteur Fernand Brouez van *La Société Nouvelle*, Jacques en Clara Mesnil, de Van Rysselberghes, Verhaeren en Nederlanders als Jan Toorop of de jonge libertaire artiest Johan Thorn Prikker.[5] Buurman George Minne loopt af en toe langs, en als Henri de Toulouse-Lautrec in de stad is, komt hij nieuwgierig in de kookpotten kijken.

Deze informele netwerken van progressieve kunstenaars en hun critici zijn cruciaal voor de snelle verspreiding van nieuwe vormen en gedachten, maar in ons verhaal is vooral de Section d'Art van belang, de culturele mantelorganisatie van de socialistische beweging die in dezelfde vijver vist. In 1891 is de groepering door enkele militanten en sympathisanten van de partij gesticht.[6] Vooral die tweede categorie springt in het oog, met namen als Émile Verhaeren, Georges Eekhoud, Octave Maus en Edmond Picard. Zelfs de onthechte estheet Fernand Khnopff doet een tijdlang mee.[7] Maus, Picard en Verhaeren schrijven dan al kritieken voor het Brusselse weekblad *L'Art moderne*, het huisblad van de avant-garde dat de kunst wil inzetten om het leven '*plus élégante, plus digne, plus sociale'* te maken.[8] Georganiseerd én partijloos links begrijpt perfect dat cultuur en opvoeding breekijzers kunnen zijn om de massa te bevrijden, desnoods in afwachting van het stemrecht voor allen of onderweg naar de revolutie.

Zowat iedereen ter linkerzijde zit op dat moment met ingehouden adem *Paroles d'un revolté* te lezen, waarin Kropotkin de kunstenmakers oproept om hun pennen en penselen in dienst van de opstand te stellen. Ook voor hem is de grondstof van de kunst het dagelijkse leven zelf; echte artiesten maken dus noodgedwongen deel uit van de avant-garde die de maatschappij dooreen zal schudden. Trossen realistische, symbolistische en pointillistische kunstenaars kiezen de kant van de revolutie, en de grenzen tussen bedaarde sociaaldemocraten en ruige anarchisten zijn uitermate vaag. Zelfs notoire burgerlijke artiesten zijn een tijdlang *compagnons de route* van extreemlinks. Uitgerekend de introverte oppersymbolist Khnopff, schilder van verstilde droomtaferelen, ontwerpt het vignet voor het jaarboek voor 1893 van de Section d'Art et d'Enseignement de la Maison du Peuple.

Het is de kunstafdeling van de socialistische beweging die als katalysator zal optreden voor het korte maar hevige verbond tussen de culturele en de politieke avant-garde. In de *annuaire*, die slechts één keer verschijnt, publiceert Khnopff ook nog een korte beschouwing over Engelse kunst. De volgende jaren zal hij in het Volkshuis lezingen geven over de Vlaamse Primitieven en over de kunstnijverheid, die door figuren als Walter Crane en William Morris op de kaart is gezet. De lijst van medewerkers aan het jaarboek voor 1893 is een complete staalkaart van de Belgische avant-garde. Émile Verhaeren, Maurice Maeterlinck, Max Elskamp en Sander Pierron hebben verzen ingestuurd.[9] Lemonnier en Eekhoud leveren proza, en deze laatste zou de *annuaire* hebben samengesteld, misschien op vraag van zijn vriend, de socialistische voorman Jean Volders.[10] Henri La Fontaine, Maus en de onvermijdelijke Picard schrijven opiniestukken. Émile Vandervelde, de linkse tribuun die zich heeft opgewerkt tot leider van de BWP, verzorgt de inleiding. Hij herinnert eraan dat het socialistische (oud-)studenten zijn die in oktober 1891 de Section d'Art hebben opgericht om vorsers en kunstenaars in te schakelen 'voor de esthetische en wetenschappelijke opvoeding van het proletariaat'. Lid worden van de partij of akkoord gaan met haar programma is niet eens

nodig — dat is een slimme zet om zowel anarchistische dwepers als progressieve bourgeois aan boord te hijsen.

Dat in haar periferie een Section d'Art wordt opgericht, betekent niet dat de BWP over een afgelijnd cultuurprogramma beschikt. De partij is op dat moment nog een huis met vele kamers. Haar militanten huldigen marxistische, libertair-utopische of prille sociaaldemocratische overtuigingen — het is geen toeval dat de kroonlijst van Horta's Volkshuis trots de namen zal dragen van de vier grootste helden die de beweging heeft voortgebracht: Marx, Proudhon en de Brusselse voormannen César De Paepe en Jean Volders. In den beginne gaat het er nog behoorlijk basisdemocratisch aan toe. Vandervelde herinnert zich dat zijn Cercle des Étudiants socialistes, de studentenkring die samenkwam in het cafeetje À la Bouteille de Brabant aan het Kantersteen vlak bij de ULB, niet eens een voorzitter nodig had; Louis de Brouckère was schatbewaarder, Eugène Koettlitz fungeerde als secretaris en Vandervelde als hulpsecretaris — ook dat was een teken van de tijd.

In het Volkshuis wordt gedebatteerd over vegetarische voeding, Esperanto, feminisme, geboortebeperking en de verwoestende gevolgen van alcohol — onder het motto *Contre l'alcool par le livre* richt de socialistische beweging na 1900 kleine arbeidersbibliotheken op. In de schutskring van de BWP komt noodzakelijkerwijs het hele scala van dromen aan bod: brood, rozen, spelen, biefstukken en vrije tijd. Aanvankelijk zijn de anarchistische kameraden welkom in de tempel van het Brusselse socialisme, maar rond de eeuwwisseling keert het tij. In juni 1899 meldt Jean Grave in *Les Temps Nouveaux* dat het tijdschrift niet meer in het Volkshuis verkocht mag worden — allicht hebben de socialisten het gehad met die libertaire infiltranten. Langzaam groeien de takken van de boom van de revolutie uiteen, maar in de hoogdagen van de Section d'Art is er nog geen vuiltje aan de lucht. Over de krijtlijnen van de nieuwe maatschappij is niet iedereen het eens, maar dat er een gigantische sociale omwenteling aan zit te komen, lijdt geen twijfel.

Met de stichting van de kunstafdeling schrijven de Brusselse progressieven geschiedenis. Na enkele vergaderingen in de herfst van 1891

kan er gestart worden. Dat 'de middelgrote zaal op de tweede verdieping, ingericht onder de hanenbalken en nauw verlicht met gaslampen' snel zou uitgroeien tot een ontmoetingsplaats, bewijst het lyrische ooggetuigenverslag van een voorbereidende bijeenkomst dat de jonge socialistische militant en journalist Sander Pierron uit Molenbeek later in de *Revue Rouge* publiceert.[11] Bewonderend zit hij vanaf het balkon naar Eekhoud en Verhaeren te kijken, die op een bank bij het podium naast een arbeider in een blauwe kiel hebben plaatsgenomen. Wanneer Eekhoud het woord neemt, gaat de jongen overstag:

> 'De lippen van de stevige mond, die gretig zijn romanpersonages had gekust, vormden genereuze en toegewijde volzinnen — ongenadig voor de booswichten, ruw en vol haat voor zij die ons misprezen, voor de lafaards en de verraders. De gele gasvlam verlichtte zijn voorhoofd dat blonk als gepolijst en heel zuiver metaal. Eekhoud sprak enkele minuten lang; zijn stem was krachtig maar warm, edel en lieflijk als die van het volk zelf — *noble et plébéiennement suave*.'

Sander is in de wolken. De schrijver van wie hij prompt alle romans gaat herlezen, is de man die minstens dertig jaar lang zijn intieme vriend zal zijn. Eekhoud is precies twee keer zo oud als hij, maar dat deert niet. In deze roerige tijden zijn het niet alleen de kunst, de literatuur en de politiek die Brussel op zijn grondvesten doen daveren. Een voorzichtige emancipatie van de homoseksualiteit komt eraan.

Verhaeren voelt zich opperbest in dit linkse gezelschap — ook voor hem is het iets als thuiskomen. In augustus heeft hij in het overvolle Volkshuis nog deelgenomen aan het tweede congres van de Socialistische Internationale. Tijdens een hevige discussie tussen Karl Liebknecht en Ferdinand Domela Nieuwenhuis over het militarisme heeft de dichter met overgave de kant van de Nederlandse revolutionair gekozen.[12] Toch is Verhaeren allerminst een loepzuivere anarchist. Net als de overgrote meerderheid van zijn Brusselse vrienden zal hij

Leesexemplaar

nooit een duidelijke lijn in het zand trekken. Dat de libertaire beweging en het socialisme in het Belgische fin de siècle 'als water en vuur' waren, zoals Jan Moulaert in zijn monumentale geschiedenis van het Belgische anarchisme stelt, klopt zeker niet voor wat hun intellectuele sympathisanten betreft. Er wordt vlot geschakeld van het ene raamwerk naar het andere. Eekhoud en Verhaeren treden zowel op voor de Section d'Art als in de Antwerpse Kapel[13], het alternatieve cultuurcentrum waar anarchisten thuis zijn. Verhaerens gedichten worden zowat overal ter linkerzijde gepubliceerd; meer dan honderd teksten van zijn hand verschijnen (vaak in een eerste versie) in anarchiserende of uitgesproken libertaire tijdschriften, en Verhaeren zelf vindt dat zeker geen probleem.[14]

Een mooi voorbeeld van zijn engagement is het lange gedicht 'La Foule', dat hij in 1899 op papier zet. Lichtjaren verwijderd van het chanson waarin Edith Piaf meedeint op het ritme van een dansende menigte — of van Jacques Brel en zijn bruisende 'Bruxelles' van bordkarton — zijn deze verzen een nachtelijk visioen van opstand en hoop. Na de regels '*En ces villes soudain terrifiées / De révolte sanglante et de nocturne effroi*' uit de aanhef maakt de bloedige revolte vijf pagina's verderop plaats voor een rood feest. Onderweg in de stad van omber en ebbenhout heeft Verhaeren geduldig alle decorstukken voor zijn intrige klaargezet: de kloppende roep van de gemeenschap ('*le sauvage appel des forces unanimes*'), het ontvankelijke en meervoudige hart van de mensenmassa, een zee van toortsen, de gebaren en woorden van een volkstribuun op een straathoek, de elektrisch geladen gloed die in de straten hangt, de roes van het grote uur, de stukgeslagen altaren van de macht.[15]

Natuurlijk zijn dat woorden in de wind, neergepend door een ijlende kamergeleerde die zich heeft losgezongen van de realiteit. Zijn ontgoochelde uitgever Edmond Deman laat Verhaeren zelfs weten dat hij van de bundel waarin deze verzen zijn opgenomen slechts tweehonderd exemplaren heeft verkocht.[16] Veel belang heeft dat niet. De dichter is aangestoken door het revolutionaire virus. In het enthousiaste essay over Verhaerens leven en werk dat zijn bewonderaar

Stefan Zweig in 1910 schrijft, krijgt niet alleen de moderne stad maar ook 'La Foule' een apart hoofdstuk. 'Het socialisme, toentertijd volop actief en in opgang, spatte als een vuurrode druppel uiteen in de ziekelijke, lijkbleke poel van Verhaerens poëzie.'[17] Tussen de rokende fabrieksschouwen en de helverlichte straten van de metropool waarin alles en iedereen te koop is, doemt ook voor Zweig de massa op als een nieuw politiek feit. Ze is een collectief lichaam waarop de democratie hersenen heeft geënt — een gemeenschappelijk doel, een wil, een cadans. Een nieuw tijdperk staat voor de deur. Door de open ramen waait het straatlawaai in de studeerkamers naar binnen, want ook de dichters maken nu deel uit van het grote, sterke lijf van de Europese moderniteit. Wat de kunstenaars aan individualiteit kwijtraken, krijgen zij honderdvoudig terug — als een opstoot van energie en enthousiasme voor de goede zaak, een sociale variant van de nietzscheaanse *Umwertung aller Werte*.

In dit gezelschap fungeert Verhaeren als verkenner en draaischijf, een *passeur* die geen mensen in een overzetbootje naar de andere oever roeit, maar intellectuelen en kunstenaars met elkaar in contact brengt. In de Parijse rue Mouffetard troont hij zijn vriend Georges Eekhoud mee naar de mansardekamer waar Jean Grave in de weer is met *Les Temps Nouveaux*. Verhaerens gast koopt er een litho van Luce, die verkocht wordt als financiële steun voor het blad en de verspreiding van het anarchistische ideaal.[18] In Brussel en Antwerpen leidt Verhaerens enthousiaste activisme voor het neo-impressionisme van Seurat en Signac tot een pointillistisch *éveil*: op de stuurse Ensor na gaat zowat iedereen (minstens een tijdlang) stippelen, van Henry van de Velde tot Théo Van Rysselberghe, de aristocratische Anna Boch of Willy Finch.

Verhaerens contacten in de Parijse kunstwereld brengen heel wat kunstenaars in de invloedsfeer van de militante anarchist en kunstcriticus Félix Fénéon.[19] Met de trein uit Parijs sta je zo in Brussel, of tussen de fabrieksschoorstenen in de Borinage en de schachtbokken van het *Pays Noir* rond Charleroi. Daar trekken sociaal bewogen pointillisten als Signac, Luce of vader en zoon Pissarro naartoe om er in-

dustriële visioenen te schetsen, die hun gids Verhaeren al eerder op papier heeft gezet.[20] Heel wat van deze tekeningen komen terecht in anarchistische bladen of worden gebruikt als omslagen van brochures. Signac is de *camarade impressioniste* die in 1891 in Graves blad *La Révolte* anoniem het essay 'Impressionistes et révolutionnaires' publiceert, waarin hij betoogt dat een kunstwerk geen politiek thema hoeft uit te beelden om revolutionair te zijn. Wie de naam van de schilder als zoekterm intikt in Google Images, vindt vooral zorgvuldig gestippelde havenzichten met boten en parasoldennen. Toch levert Signac ook radicaal politieke allegorieën af. Zijn schilderij *Le Démolisseur* en de lithografie *Les Démolisseurs*, die door Grave in 1896 wordt gecommercialiseerd, tonen arbeiders die een gebouw — lees: de oude maatschappij — met de grond gelijkmaken. In een latere aquarel blijft slechts een desolaat landschap van rokende puinhopen over.[21] *L'Incendiaire (De brandstichter)* van Luce, zowat de enige kunstenaar uit Verhaerens stal die geen bourgeois is maar een volksjongen uit de Parijse voorstad — in 1871 heeft hij *la semaine sanglante* meegemaakt — is de illustratie bij een gedicht van Verhaeren met hetzelfde thema, dat verschijnt in de libertaire *Almanach du Père Peinard*: na de destructie kan de nieuwe samenleving opgebouwd worden. Nooit doen de anarchistische tijdschriften tevergeefs een beroep op hem als illustrator. In zijn atelier is Luce de schilder van de hoogovens en de bouwwerven, al brengt hij met evenveel verve Londen of het vredige, zomerse Saint-Tropez op doek.

Wie deze zonnige pointillisten alleen kent van hun mediterrane landschappen, onschuldige marines of Parijse boulevardscènes zal wellicht de wenkbrauwen fronsen. Camille Pissarro, een oudgediende en een vaste waarde onder de impressionisten, leest Proudhon en Kropotkin en maakt enkele illustraties voor Grave. Ondanks zijn eigen precaire financiële situatie stort de man geregeld wat geld in de oorlogskas van *Les Temps Nouveaux*.[22] Het anarchistische virus treft ook zijn zonen. Lucien, die naar Groot-Brittannië uitwijkt en er naar William Morris' voorbeeld een kleine drukkerij opstart, geeft een tekst van Verhaeren uit. En dan zijn er nog figuren als Kees van Dongen of

Maurice de Vlaminck, die zich minstens in hun jeugdjaren als anarchist hebben geout.[23] Almaar opnieuw balanceren de Belgische, Franse en Nederlandse avant-gardisten tussen hun veilige plekje in het establishment en een ondergronds, vaak intuïtief of gevoelsmatig anarchisme. Voor de overgrote meerderheid van hen hoort het bij hun keuze voor het kunstenaarschap. Instemmend citeert Johan Thorn Prikker de boutade van de grote dichter Paul Verlaine, die hij bewondert en in november 1892 in Den Haag heeft ontmoet: 'Hij beweerde, wanneer je artiest bent moet je vanzelf anarchist zijn.'[24]

Zo leiden ook de boezemvrienden Henri-Edmond Cross en Théo Van Rysselberghe een artistiek dubbelleven.[25] Het lijkt wel alsof deze bemiddelde heren overdag *calanques* met baadsters tussen parasoldennen en cipressen stippelen voor hun burgerlijke klanten, en 's nachts haveloze zwervers of grimmige arbeiders tekenen voor de brochures van kameraad Grave. Voor Reclus' essay 'Patriotisme — Colonisation' uit 1903 levert de bedaarde Cross zelfs een omslag waarop een soldaat met tropenhelm zijn bebloede sabel schoonveegt aan de mantel van een priester, die zelfvoldaan de troepen zegent. Vriend Théo voelt zich beter in zijn sas wanneer hij voor *Les Temps Nouveaux* Verhaerens gedicht 'Les Errants' ('De zwervers') mag illustreren dan wanneer hij echte propaganda moet voeren. Zijn omslagillustratie voor Kropotkins *La Morale anarchiste* bevalt hem niet, en dat laat hij meteen aan Grave weten: 'Ik had beter willen doen — maar ik beken dat niets voor mij lastiger is dan abstracte ideeën in een beeld vertalen. Dat ik niet inventiever ben, maakt me droef.'[26] Toch zal hij nog werken wegschenken voor tombola's en Grave tekeningen toesturen, 'bij voorkeur zonder rechtstreeks verband met de filosofische en sociale strekking van het tijdschrift'. De ene kunstenaar is de andere niet; altijd laat de aristocratische Van Rysselberghe esthetiek voorgaan op ideologie. Maar als de nood hoog is, kun je op hem een beroep doen. In 1894 biedt Théo de Franse anarchistische bladenmaker Émile Pouget in Brussel onderdak aan wanneer hij op de vlucht is voor de repressie in Frankrijk.[27]

In de hoogdagen van de Section d'Art is de verhuizing naar Horta's Maison du Peuple in 1899 de kroon op het werk. Het paleis van staal, ijzer en glas — evengoed een technisch hoogstandje als een hommage aan de arbeiders in de mijnen en glasfabrieken die in 1885 mee de BWP hebben opgericht — is het gedroomde kader voor de activiteiten van de kunstensectie. Op de gevel wijst een triomfantelijk opschrift de weg naar de tweede verdieping. Bij zoveel smaakvol kunstgenot hoort een groots schilderij, mijmert Paul Signac. In 1895 heeft hij zijn wandvullende werk *Au Temps d'Harmonie (Het gouden tijdperk)* gestippeld, drie bij vier meter groot en voorzien van een citaat uit de *Revue anarchiste* als ondertitel: *'L'âge d'or n'est pas dans le passé: il est dans l'avenir.'* Inspiratiebron is andermaal een gedicht van Verhaeren, 'Le Forgeron' ('De smid'), dat de schilder elke ochtend uit volle borst in zijn atelier opdreunt voor hij begint te werken, om in de sfeer te komen.[28] In Signacs paradijs bij de zee wordt gelezen, gezwommen, geschilderd, gedanst en gezaaid. Mannen spelen petanque, vrouwen plooien lakens en stoeien met de kinderen. Een kraaiende haan kondigt de nieuwe ochtend aan. Het is laat in de lente of misschien zelfs hoogzomer: als er een seizoen bestaat voor de utopie, dan zal het zeker niet de herfst of de winter zijn. Signacs libertaire hof van Eden in verf zou schitterend tot zijn recht komen in het nieuwe Volkshuis, bijvoorbeeld in de ruime Witte Zaal waar de Section d'Art haar bijeenkomsten houdt (voor ze omgebouwd wordt tot turnzaal en ontvangstruimte voor buitenlandse delegaties). Via Maus tracht de schilder het doek in 1899 te verkopen aan de BWP, maar dat plan mislukt. Met *Le Christ* of *Le Juste*, een reusachtige Christuskop die wijlen Antoine Wiertz in 1850 heeft geschilderd, vindt de partij een risicoloze en inlandse vervanger.[29] Is het een minder dure oplossing? Strijkt Signac de partij te nadrukkelijk tegen de ideologische haren? Is deze Christus de gedroomde consensusfiguur voor de ooit militant antiklerikale BWP? Een verruimingsoperatie in de nasleep van de encycliek *Rerum Novarum* waarmee paus Leo XIII in 1891 een opening heeft gemaakt naar de oprichting van christelijk geïnspireerde arbeidersbewegingen?

Leseexemplar

Signac is uiteraard betrokken partij in een ander monumentaal project dat zowat alle artistieke compagnons de route van het anarchisme zou verenigen: de immense wereldbol die Reclus samen met architect Louis Bonnier wil realiseren op de heuvel van Chaillot tijdens de Parijse Wereldtentoonstelling van 1900. De cijfers doen duizelen: de *Grande Globe* op schaal 1/100.000 en in reliëf moet een doorsnede krijgen van 127,5 meter, een gewicht van 27.000 ton, 36 panelen in keramiek, een metalen omhulsel voor het publiek en een budget van 18 miljoen frank — anderhalve keer de kostprijs van de Eiffeltoren.[30] Van Rysselberghe is door Reclus gevraagd als artistiek coördinator en hij schakelt meteen zijn vrienden Signac, Cross en Angrand in.[31] De wereldbol is Reclus' voorlaatste hersenschim. Uiteraard komt de globe er niet.

De slingerlijn van 'Ontwaking'

Dat je niet veel nodig hebt om lawaai te maken, weten wij intussen. Het adressenboekje van Grave volstaat om zijn vrienden-kunstenaars te mobiliseren en zijn krantje boven water te houden. Voor de propagandabrochures van zijn *Bibliothèque des Temps Nouveaux* komt Reclus toe met een wankele drukpers, de energie van anderhalve militant en zo nu en dan een anonieme geldschieter. Wat voor het kosmopolitische Parijs of Brussel opgaat, klopt ook voor het nijvere Antwerpen – rond 1900 na Londen en New York een van de grootste wereldhavens – waar het intellectueel-artistieke anarchisme voor de Grote Oorlog wordt geïncarneerd door een trosje drukkers-uitgevers, hun tijdschriften en een voormalige kapel, omgebouwd tot clublokaal voor de lokale wereldverbeteraars. Daar wandelen wij straks naartoe.

Wat ook helpt is een atheneum, de plek waar een nieuwe generatie activisten wordt klaargestoomd in een bad van romantiek, vrij denken en opstandigheid die een uitweg zoekt. Rond de eeuwwisseling speelt het flamingantisme altijd wel een rol: vrijheid begint toch met het spreken van je eigen taal? Het gedachtegoed van Vermeylen en *Van*

Leesexemplaar

Nu en Straks vindt in het imposante schoolgebouw op de Gemeenteplaats een vruchtbare bodem.[32] Op je vijftiende lucht nee zeggen altijd op, en daar is Gust goed in: zijn 'Kritiek der Vlaamsche Beweging' maakt komaf met de staat, het parlement, het leger en de (overwegend Franstalige) bourgeoisie. De auteur is al lang geen anarchist meer wanneer hij tien jaar later in Antwerpen een druk bijgewoonde lezing over zijn manifest geeft. Van het boekje met het vuurrode omslag worden prompt 180 exemplaren verkocht.[33] In zijn voorwoord wijst de auteur er fijntjes op dat de *Staat-als-gezag* voor hem niet meer hoeft in te storten en dat je langs parlementaire weg heel wat kunt realiseren.

Het zij zo. In het roerige fin de siècle van zijn eerste versie kon Vermeylen best wat atheneumleerlingen en ander grut tot dadendrang verleiden in de vorm van Vlaamsgezinde discussiegroepen en schoolkrantjes. Enkele namen kleuren de anarchistische annalen van de havenstad. Emmanuel de Bom, Henry van de Velde en Louis Franck hebben we eerder al ontmoet. Voor Alfons de Ridder (de latere Willem Elsschot) en Ary Delen is een sleutelrol in de Vlaamse letteren of de beeldende kunst weggelegd.[34] Victor Resseler zal zich ontpoppen tot anarchistische propagandist, drukker en uitgever — in zijn blad *Ontwaking* signeert hij met de hanige *nom de plume* Segher Rabauw.[35] Ook zijn zwager Lode Baekelmans schuurt als jongeman tegen het libertaire gedachtegoed aan.[36] In zijn memoires kijkt de schrijver tevreden om naar zijn jeugd in de Antwerpse bohème:

> 'Menige avond en alle zondagen tot laat in de herfst liepen we te dwepen over de wandelbruggen of langs de Scheldedijken naar Kruibeke of Hoboken. Naar Kruibeke kenden we de schaduw van de notelaars en op weg naar Hoboken genoten we van het lommer der wilgen. Daar was het zo goed om de maatschappij te hervormen en het mensdom te veredelen. [...] Victor en ik belegden in die jaren veel vergaderingen om Vlaanderen te redden, het mensdom te dienen of de literatuur op hoger peil te brengen.'[37]

Leesexemplaar

De eerste uitvalsbasis van de Antwerpse anarchistische scene is het boekenwinkeltje van Jean-Baptist Madou in de Deurnestraat 15.[38] Na wat zwalpen als stoker op de lange omvaart gaat de man dwepen met Frederik van Eeden en colporteert hij linkse blaadjes.[39] Bij deze zwijgzame reus die handen schudden een burgerlijke conventie vindt, koopt de piepjonge Delen Kropotkins brochure *Aux jeunes gens* en boeken van Jean Grave en Zo d'Axa — 'Mijn opvoeding werd gemaakt', verzucht hij een halve eeuw later.[40] De advertentie voor zijn zaak, die Madou her en der laat verschijnen, is een oecumenische samenvatting van het revolutionaire materiaal dat in deze kringen de ronde doet. Met hoofdletters is Madou niet krenterig:

> 'Boekhandel van Sociologie en Vrije Gedachte J.B. Madou — Boeken over Socialisme, Anarchie, Christelijk anarchisme, Vrije Gedachte, en Theosofie. Alle propaganda-boeken en brochuren te beginnen van 2 centiemen. Wijsgerige boeken van al de bekende schrijvers der verschillende Socialistische scholen, in alle talen. Verkoop op Abonnement van alle socialistische en anarchistische bladen en tijdschriften, per nummer, per week, maand enz. naar verkiezen.'

Madou is de imprint die we terugvinden in menige propagandabrochure. Zo pakt de uitgever in 1900 trots uit met de Nederlandse versie van Mesnils *De anarchistische beweging.* Bij dit huis van vertrouwen moeten Vermeylen en Schamelhout het volgende jaar een vel met errata voor Giacomo's volgende magnum opus *Le Mariage libre* laten drukken. In die tijd publiceert Madou ook het tweemaandelijkse *Alvoorder*, een van die mythische Vlaamse culturele strijdbladen waarin de bohémiendichters en latere literaire coryfeeën Alfons de Ridder alias Willem Elsschot, Ary Delen, Jan van Nijvel, Lode Baekelmans en Herman Teirlinck hun pennen uitproberen.[41] Wat enkele jaren eerder de Sint-Elooishoeve in Ukkel voor *Van Nu en Straks* was – een plek om thuis te komen – vinden deze kunstbroeders in de

Zeeuwse wateren, waar zij zomerse zeiltochtjes maken. Een van hen maakt een reeks foto's waarop de kerels ernstig in de lens kijken of uitgelaten in het water duiken. Een ander groepsportret van het gezelschap zou een pendant kunnen zijn van de *lichtteekening* die Hermann Koettlitz van zijn vrienden maakte in het bos van Verrewinkel. Even jong en zelfbewust zijn de collega's uit Antwerpen, en zij lezen straks dezelfde boeken. Kropotkin en Reclus natuurlijk, Ibsen en Verhaeren.

Alvoorder wil de literaire tegenhanger zijn van *Ontwaking*, het tijdschrift dat het intellectuele leven in de havenstad in 1896 en van 1901 tot 1909 rood-zwart kleurt. Al in zijn eerste jaargang neemt het blad van hoofdredacteur Victor Resseler een motto van Verhaeren op: *'Marcher franc dans la vie et dire ce que l'on pense.'*[42] Alles aan het eerste nummer van 1896 ademt de nieuwe tijd die zo meteen aanbreekt. In een gloedvol manifest bijvoorbeeld:

> 'De tegenstand is vinnig — en met reden, vanwege de lui die ieder bekampen en wie 't niet belieft aan hunne politieke kar te stooten en die nimmer dulden zullen dat men waarheid spreekt — ; maar de blijken van goedkeuring voor ons pogen — vooral vanwege 't jongere geslacht en van hen die sinds lang alle parlementair geknoei verworpen hebben – waren er niet minder talrijk en rechtzinnig om [...] Wij rekenen vast op uwe ondersteuning, vrienden, en beloven U, van onzen kant, alles aan te wenden om, getrouw aan ons programma van *Ontwaking* den tolk te maken der breedste opvatting van Kunst en Sociologie.'

Vervolgens: korte essays, gedichten, kronieken over kunst en wetenschap, *sprokkelingen* en citaten van bevriende auteurs als Mesnil en Kropotkin of tegen hun wil ingelijfde bondgenoten, naar beproefd anarchistisch recept tot een intellectuele cocktail gemixt.[43]

Last but not least: de gewaagde en moderne typografie van het titelvignet die aan de ornamenten voor *Van Nu en Straks* herinnert, met de titel *Ontwaking* en de ondertitel *Kunsten — Wetenschappen — Socio-*

logie in dansende, druipende letters. De *O* van *Ontwaking* is een rijzende zon aan de horizon, die op de voorgrond bloemen doet ontluiken. Herkennen wij de (on)vaste hand van kameraad Henry van de Velde, die enkele jaren eerder verwante ontwerpen heeft gemaakt voor de Antwerpse kunstkring Association pour l'Art en voor de poëziebundels van zijn vriend Max Elskamp?[44] Driftig is hij op zoek naar de elegant slingerende lijn, die hem uiteindelijk een plaatsje in de voorhoede van de nieuwe esthetiek zal opleveren.

De vormentaal van de art nouveau is niet alleen een zaak van moderniteit in vormgeving en goede smaak. Ideologisch vormen de golvende lijnen de waterscheiding tussen progressief en conservatief, links en rechts, avant-garde en traditie, tegendraads en meegaand. Een code is het, een geheime handdruk waaraan je je kameraden herkent. In de populaire pers wordt de revolutionaire zweepslaglijn die architect Horta zonet heeft uitgevonden en die door de nieuwlichters druk wordt geïmiteerd, afgedaan als de *style nouille*, de spaghettistijl. Met een knipoog naar de krioelende palingen in de tonnen op de Vismarkt zetten de baldadige Brusselse ketjes het fenomeen weg als de *style poelink*. In Parijs neemt Hector Guimard de estafettestok over met zijn beruchte metro-ingangen als woekerende planten en zijn niet minder controversiële Castel Béranger, het avant-gardistische woningencomplex in Auteuil waar niemand minder dan Paul Signac in november 1897 zijn atelier en appartement inricht. Natuurlijk zitten er vergissingen en overdrijvingen in, zo noteert de schilder in zijn dagboek, maar '*notre maison neuve, gaie et claire*' is een fijne en comfortabele plek met telefoon, douchekamer en stromend water in het atelier — van de *zigzags* van architect Guimard trekt hij zich niet veel aan.[45]

Bij het grote publiek zal de art nouveau nooit een succes worden. Voor de eeuw om is, worden de krullen decoratieve aardigheidjes die banale ontwerpen moeten redden. Maar voor het zover is, floreert de stijl in links-liberale, socialistische en libertaire milieus als een manifest op papier maar evengoed in ijzer, steen en glas. Horta en zijn collega's maken verlichte architectuur, zowel letterlijk als figuurlijk.

Leseexemplar

Door de koepels in de wintertuinen van de *maisons de maître*, die hij voor zijn logebroeders ontwerpt, en in de glaspartijen van het nieuwe Brusselse Volkshuis stroomt het zonlicht naar binnen. Zoals warmte, voedsel en schoonheid is het voortaan een mensenrecht, een basisbehoefte die door de maatschappij van morgen bevredigd zal worden. Ook daarover zijn de notabelen van de Belgische Werkliedenpartij het eens met het anarchistengebroed rond *Van Nu en Straks*: de art nouveau is van hen, terwijl de overkant het moet stellen met de uitermate belegen en katholieke spitsbogen van de neogotiek, die door de Sint-Lukasscholen wordt gepropageerd.[46]

Een voorbeeld van deze concurrentieslag is de polemiek rond *Lenteleven*. Nog voor Stijn Streuvels' eerste verhalenbundel in 1899 verschijnt, 'versierd & op handpers gedrukt door Julius de Praetere', ontketent de avant-garde een storm in een glas water.[47] Streuvels doet zijn beklag bij vriend Mane de Bom:

> ''t Schijnt dat iedereen afgesproken is om De Praetere's werk slecht te vinden. Vermeylen zegde aan iemand "dat de ornamentatie van mijn Boek... Clericaal was" — (dan kan ik evengoed de Palingen van V.N.e.S.... liberaal noemen!) Hegenscheidt wil het boek niet in zijn bibliotheek [...] Ik voor mij weet niet of het boek eigenlijk schoon is — mij bevalt de letter, papier, en de soberheid van ornamenten en daarbij De Pr. is me een sympathieke jongen waarvan ik hou — al de rest is me onverschillig.'[48]

Ondanks de moderniteit en de radicaliteit van de eerste nummers sterft *Ontwaking* al in december 1896 een stille dood. Wel heeft de politie enkele medewerkers van het blad geschaduwd, met name Resseler, die de kost verdient als handelsreiziger.[49] De man leidt zijn geesteskind als een eenmansorkest: hij verzorgt de administratie, de financiën, de abonnementen en schrijft onder diverse pseudoniemen de helft van de kolommen vol. Andere kopij wordt geleverd door ervaren pennen uit de brede anarchistische stroming zoals Mesnil en door

enkele vrienden van Victor, met name Baekelmans. Door zijn huwelijk met zus Alida Resseler zal deze laatste de zwager van de uitgever worden. En het blijft in de familie: in januari 1900 huwt Victor Resseler met de onderwijzeres Fanny Delvaux, een vriendin van Alida. Onder het pseudoniem Siska van Daelen zal Fanny straks gedichten en vertalingen publiceren.[50]

Zover zijn we nog niet. Eerst neemt *Onze Vlagge*, het volgende 'Jong-Vlaamsch strijdblad' in de rij, nog even de fakkel van *Ontwaking* over, met een vrijwel identiek medewerkersbestand, maar in een sobere vormgeving die aan *La Société Nouvelle* herinnert. Dat is een keuze die ook het gereïncarneerde *Ontwaking* straks zal maken. *Onze Vlagge* wil een veeleer literair blad zijn, al veegt Segher Rabauw zijn libertaire flair niet onder de mat. Zo besteedt de eerste jaargang heel wat aandacht aan de affaire-Dreyfus en aan de rol die Émile Zola daarin speelt. Bovendien neemt Rabauw de verdediging op zich van de Luikse anarchist Jules Moineau, die op dat moment in zijn Leuvense gevangeniscel zit weg te kwijnen. Als medewerkers van het tijdschrift zijn nu Frederik van Eeden en Georges Eekhoud present. Ook hen komen we verderop nog tegen.

Een kapel voor vrije geesten

Het revolutionaire gedachtegoed wordt niet alleen op papier uitgespeld. Het heeft een plek nodig, een *phalanstère* waar de nobele kunst van de tegenspraak kan worden beoefend, een clublokaal waar discussies, lezingen, tentoonstellingen of concerten gelijkgezinden samenbrengen. De rol die het Volkshuis en enkele achterafzaaltjes van cafés in Brussel spelen, wordt rond 1900 in Antwerpen opgenomen door een voormalige kapel in het Schipperskwartier, tussen de oude havendokken en de binnenstad. Resseler herinnert zich de wijk als geanimeerd en volkrijk.[51]

Op de Falconrui vind je daar vlak bij het Hessenhuis nog altijd de barokke toegangspoort van het godshuis Lantschot, naar de naam

Leesexemplaar

van de koopman die aan het einde van de zeventiende eeuw als milde schenker optreedt en er een tehuis voor 'oude en gebrekkelijke manspersonen' sticht.[52] De Antwerpse meubelfabrikant en antiekhandelaar François Franck huurt de ontwijde kapel in juli 1899 als opslagplaats voor zijn meubelen en tapijten, maar treedt even later in de voetsporen van mecenas Cornelis Lantschot. Geen oudjes zal Franck ondersteunen, maar jongelui die een vergaderplek zoeken. Zijn leven lang zal Franck zich deeltijds aan de moderne kunst en het geestesleven wijden, met name door een imposante kunstcollectie aan te leggen en het Antwerpse Museum voor Schone Kunsten met raad en daad bij te staan.[53] Voor De Kapel beperkt zijn inbreng zich niet tot het betalen van de huur.

De eerste gebruikers van het pand behoren tot de Kring Studie — Cercle Étude uit de periferie van het Antwerpse atheneum, een initiatief van broer Louis. En ja, ze zijn er allemaal: de Baekelmansen en de Resselers, De Bom en componist Lodewijk Mortelmans, de schilders Richard Baseleer en Eugeen Van Mieghem.[54] Voeg er nog hun kunstbroeders Walter Vaes en Alfons de Ridder aan toe, en de cirkel is rond. De Kapel zal tussen 1900 en pakweg 1904 een open huis voor vrije geesten zijn.[55] Vrijzinnigen ook, flaminganten, maar evengoed internationalisten. Veeleer een bende dan een groep, schrijft Jan Moulaert in zijn studie van het fenomeen. Makkelijk was het onderzoek naar het wedervaren van De Kapel allerminst, zo geeft de onderzoeker toe: het logboek waarin de leden hun activiteiten minutieus hebben genoteerd, ging verloren in het bombardement op Antwerpen in oktober 1914. Slechts enkele getuigenissen en een handvol foto's blijven over.

Ary Delen herinnert zich het godshuis Lantschot als een oase van rust in de volkse buurt, 'waar in de stilte van den tuin, oude paartjes zaten te dutten, terwijl van uit de naburige straten de geruchten van soldatenkroegen en tingeltangels, het gekijf der klappeien en het gejoel der straatbengels in verdoofden nadreun kwamen uitsterven'.[56] Geen wonder dat het publiek al even divers is als de buurt waarin het gebouw zich bevindt. Delen ontmoet er zowel studenten

en burgerlui als arbeiders en matrozen. Voorbij het barokke portaal en de knarsende deuren komt hij terecht in de sombere kapel met het hoge gewelf en de donkerrode muren — de Antwerpse letterkundige Edward Secelle houdt het op donkerbruin.[57] Waskaarsen branden in forse kandelaars. Een mysterieuze en zelfs mystieke plek is het, en hoewel er bijna uitsluitend ketters over de vloer komen, hangt er een vrome sfeer. Het leeskabinet is vrij toegankelijk op maandag, dinsdag, woensdag en vrijdag vanaf zeven uur 's avonds. In afwachting van de nieuwe tijd die eraan komt, vind je er boeken en tijdschriften ter 'zelfvorming'. De Kapel functioneert als een tolerant huis dat zijn bezoekers serieus neemt. Baekelmans weet nog dat 'geen voorzitter waakte' en geen secretaris de notulen van de vorige vergadering voorlas.

> 'Donderdags was er dan de vergadering van de zogezegde anarchisten, de mensen die de maatschappij gingen hervormen [...] Op die vergaderingen waren alle soorten mensen: Hollandse diamantbewerkers, een Antwerpse bootjesroeier, een man die een voddenhuis hield, zeelieden, mensen van de telefoonkantoren en daarbij dan de jonge artiesten van die tijd.'[58]

Als de Nederlanders geen vragen meer hebben en de maatschappij weer eens hervormd is, wordt de vergadering gesloten en verlaten steevast twee groepen de kapel. De burgers gaan een glas stout drinken in het café La Cour de Londres; de anderen discussiëren ergens anders verder en roddelen over de 'burgers' van de eerste groep. Dat kan kloppen. Ary Delen beaamt: 'Keurige heeren en geparfumeerde dames uit den gegoeden stand zaten er naast proleten met vereelte handen. En geen van allen voelde er zich vervreemd noch ongemakkelijk.'[59] Voor iedere liberale *culturo* die een genoeglijk uurtje doorbrengt in De Kapel is er wel een dokwerker of een bohemien met breedgerande vilthoed die na zes pullen bier strijdkreten als '*dynamitons, anarchistes!*' of '*awoert voor den Koning!*' over de Meir laat galmen.

Op de weinige foto's van het interieur poseren veeleer chic uitgedoste heren en een enkele dame rond de tafel bij het hoofdaltaar. De ruimte is aangekleed als een tentoonstellingszaal waar schilderijen op ooghoogte zijn opgehangen aan met jute bespannen wanden. Het altaar lijkt wel een schoorsteenmantel in een burgersalon, met een afgietsel van een Parthenonfries, de nobele trekken van '*le beau Dieu d'Amiens*' en de kop van Baudelaire. Kameraad Delen vult het tafereel aan:

> 'Op de plaats waar eens het altaar had gestaan, hing, als een sprekend symbool der ideeën welke hier heerschten, Steinlen's plakkaat van *L'Aurore*, waarop een vrouw de verlangende armen uitstrekte naar den vlammenden dageraad der toekomst. Daaronder een lange tafel, waarop een eenvoudige petroleumlamp met groen scherm haar stil licht wierp op bladen en tijdschriften: *Van Nu en Straks*, *La Société Nouvelle*, *Les Temps Nouveaux*.'[60]

De donderdagavonddiscussies onder gelijkgezinde *bourgeois-bohèmes* zijn slechts het topje van de ijsberg in wat je de activiteitenkalender van dit alternatieve cultuurcentrum zou kunnen noemen. Jan Moulaert heeft de programmatie van De Kapel zo goed mogelijk gereconstrueerd en komt uit op ongeveer vijfenveertig (gratis toegankelijke) voordrachten, causerieën en lezingen, een twintigtal concerten en minstens vijf tentoonstellingen, naast de literaire avonden van *Alvoorder* (vanaf oktober 1900 op maandag) en de lessenreeksen van de flamingantisch geïnspireerde Vrije Vlaamsche Hogeschooluitbreiding in de jaren 1901–1902. Daarvoor verkoopt boekhandelaar Madou toegangskaartjes voor 1 frank, maar wie dat bedrag niet kan ophoesten, mag gratis naar binnen. Enkele van deze activiteiten zijn stevig gedocumenteerd, van andere beschikken wij hooguit over een uitnodiging of een vermelding in een brief.

Het balboekje van De Kapel lijkt als twee druppels water op het register dat u aantreft als u nu even ophoudt met lezen en dit boek

Leesexemplaar

tot helemaal achteraan doorbladert. Zowat alle leden van de imaginaire Bende van het Zwarte Licht treden vroeg of laat op in De Kapel: Élisée Reclus, Jacques en Georges Dwelshauvers, Vermeylen, Schamelhout, Van Eeden en Domela Nieuwenhuis, Vandervelde en Van de Velde… Verhaeren draagt voor uit *Les Villes Tentaculaires* en komt spreken over eigentijdse poëzie. Georges Eekhoud krijgt menig open doekje. De Brusselaars Edmond Picard en Octave Maus maken hun opwachting en hun muzikale vrienden Henri La Fontaine en mevrouw Émile Vandervelde verzorgen een concert. Jules Moineau haalt herinneringen op aan zijn verblijf in de Leuvense gevangenis.

Toch is de geest open en oecumenisch. Een van de eerste gasten van De Kapel is de katholieke auteur Stijn Streuvels, die er op 23 juni 1900 op uitnodiging van de zelfverklaarde *an-archist* Mane de Bom in een overvolle zaal zijn allereerste publieke optreden beleeft. Tussendoor speelt Lodewijk Mortelmans pianomuziek van Grieg en aan de muren hangen Scheldelandschappen van Richard Baseleer.[61] We hebben er beelden van, of toch minstens één morsig fotootje waarop enkele mannen verschrikt en verward (en drie dames veeleer vrolijk) in de lens kijken. Zo ziet de Europese bohème rond 1900 eruit. Na afloop trekt het gezelschap het Schipperskwartier in voor een memorabele kroegentocht, gevolgd door een dito kater. Toch rijden de mannen de volgende dag met de paardenkoets naar de Kalmthoutse heide, waar zij pootjebaden en in de duinen de actualiteit naspelen met een heroïsche worstelpartij die de oorlog tussen de 'Boers' en de Britten in Zuid-Afrika evoceert.[62] Streuvels wint.

De onderwerpen van de *conférences* in De Kapel zijn behoorlijk divers, maar ideologisch consistent: het gaat over libertaire communes en opvoeding, kunstgeschiedenis en de poëzie van de Tachtigers, sociologie en socialisme, erfelijkheid en spijsvertering. Je hebt geen kompas nodig om te achterhalen uit welke politieke hoek de wind waait. Met een bevlogen getuigenis kijkt Secelle in 1912 terug op een gouden tijd:

> ''n Voordracht is gewoonlijk zoo droog als zemelen. Maar de voordrachten in De Kapel waren doorgaans geënka-

> dreerd door muziek, zang en somwijlen schoone lichtbeelden — o.a. toen Richard Baseleer sprak over de Egyptische Kunst. Na eene péroraison van den anarchist Moineau, was er niets zoo aangenaam dan de revolutionnaire muziek te hooren van Claude Debussy, op de piano vertolkt door Lodewijk Mortelmans. En de liederen van Schubert, gezongen door M. en Mevr. Judels-Kamphuyzen deden bijzonder aangenaam aan, na 'n uiteenzetting van sociale theoriën door Luitjes, van Amsterdam [...] Judith Cladel verkondigde er den lof haars vaders, Léon Cladel en 'n jonge dame zat daarna aan 't klavier. Kortom, de Kapel was destijds het brandpunt van àlle intellektueel leven in Antwerpen — en ik geloof ook niet dat er ooit in 't zij gelijk welke vereeniging, zooveel mannen van beteekenis zijn opgetreden.'[63]

Bij een club hoort een blad. Deze (officieuze) rol wordt gretig opgenomen door Resselers tweede reeks van *Ontwaking*, die vanaf 1901 van de persen rolt bij drukker Madou. Uiteraard wil het tijdschrift de onafhankelijke spreekbuis zijn van 'vrije, zelfstandige individuen' – in deze kringen verwacht je niets anders – maar het is zonneklaar dat *Ontwaking* de anarchistische fractie van De Kapel vertegenwoordigt, terwijl *Alvoorder* de literaire kaart trekt en geen genoegen neemt 'met wat klatergoud van gemakkelijke sociologie'.[64] De utopie die dit tweemaandelijkse tijdschrift najaagt — *Alvoorder* betekent 'steeds verder' – is veeleer esthetisch dan politiek, al zou Baseleers omslagtekening met de kraaiende haan, de ontluikende bloemen en de naakte figuur die energiek richting horizon stapt evengoed een vintage anarchistische lading kunnen dekken. Als drukker fungeert het huis van vertrouwen Madou.

Het blad van Baekelmans, De Ridder en co wil een orgaan zijn dat nieuwe stemmen een plaats geeft, maar *en passant* een breeddenkend flamingantisme belijdt, met een uitgesproken sympathie voor al wat Frans, Franstalig en/of decadent is. Tijdens de redactievergaderingen

in La Cour de Londres op de Paardenmarkt worden gedichten gedeclameerd, waarna de jongelui 'langs de dokken kuieren te rijk aan eigen leven' en *patates frites* smullen (dixit Baekelmans). Dat andere Vlaamse monument Alfons de Ridder alias Willem Elsschot houdt er de eerste versregel aan over die hem literaire roem oplevert: ''k Heb in mijn jeugd gelijk een beest gezopen.' Bij de reputatie van de *Alvoorders* horen ook hun dagenlange boottochten tijdens de grote vakantie op de Schelde, aan boord van de tjalk De Specht onder de vlag met de naam van hun tijdschrift. Langharig werkschuw tuig is het, een aflevering van *Pietje Bell* voor gevorderden.

Ontwaking vist in dezelfde vijver. Zo immens is de grootste havenstad van België nu ook weer niet, en Resselers kameraden zullen de eersten zijn om dat te beamen: in deze metropool die zich het centrum van kunst en handel waant, heerst een kleffe *provintiegeest*.[65] Van anarchisten moet je vooral tegengif en tegengas verwachten, en zo geschiedt. In een sobere lay-out voert *Ontwaking* menige oorlog op papier. Resoluut kiest de redactie voor het vrije huwelijk en tegen Staat, Kroon, Altaar en algemeen stemrecht. Na zijn gloedvolle pleidooi 'Kolonisatie — De hoogste vorm van Coöperatie' dat Van Eeden op 16 maart 1902 in De Kapel op het publiek loslaat, houdt het blad argumenten voor en tegen het stichten van anarchistische basisgroepen of communes tegen het licht. De volgende zomer ondernemen enkele militanten uit De Kapel een poging tot kolonie in het landelijke Ekeren en Boechout, compleet met schapenfokkerij en kippenren.[66] *Ontwaking* ronselt medestanders die, als het even kan, moeten leren smeden, timmeren, metselen, kleren maken en de grond bewerken om onmiddellijk 'eene wezentlijke macht [te] vormen *buiten* den kapitalistischen staat'. Wie weet of we 'aldus niet langs totaal-vreedzamen weg tot een gehéél-hervorming der maatschappij geraken'.[67] Lang duurt het feestje niet. Ary Delen herinnert zich de slachtoffers van het experiment: 'beklagenswaardige schapen met rottende pooten en […] door onafwendbare epidemieën uitgeroeid pluimvee'.[68]

Voor een andere idylle tekent Eekhoud, de in het Frans schrijvende Vlaming die zich tussen 1901 en 1909 ontpopt tot een trouwe mede-

werker van *Ontwaking*. Ook deze schrijver is een *compagnon de route* van het individualistisch-esthetische anarchisme van de strekking-Mesnil. Een buitenbeentje ook, wat allicht veel te maken heeft met zijn eigen homoseksualiteit en zijn voorkeur voor outcasts — van verschoppelingen en *voyous de velours* tot wanhopige randfiguren die niet voor geweld terugdeinzen.[69] Volgens zijn vriend Verhaeren heeft dat vooral met Eekhouds uitverkoren biotoop de Kempen te maken, waar ruwe, stuurse en zwijgzame types rondlopen die je nergens anders tegenkomt — crapuul is het, verwant aan het schorem uit de *bas fonds* van de grootstad dat de schrijver in zijn Antwerpse romans opvoert. Ook daar vind je heel wat anarchisten-uit-noodzaak.

Natuurlijk is Eekhoud een romanticus en een dagdromer. De keuzes die hij maakt brengen hem in de invloedssfeer van socialisme en anarchisme, en in de dwarsdoorsnede van beide ideologieën. In de kolommen van *Ontwaking* voelt hij zich dus opperbest. Hij neemt er literaire stukken voor zijn rekening en belooft in juli 1905 een artikel met de titel 'Reclus te Brussel' als necrologie voor de geleerde, een huisvriend van de auteur en van hoofdredacteur Resseler. Het komt er evenwel niet van.

Ook in hun vrije tijd houden Eekhoud en de Resselers contact. De Zoerselse heide met zijn '*air aromatique et pur*' is voor de schrijver het paradijs op aarde. Die fascinatie deelt hij met Fanny Delvaux, haar man Victor en zoontje Karel Resseler en haar broer Hendrik, architect en amateurfotograaf, die er met Eekhoud in 1904 heerlijke zomerse momenten beleven, terwijl een troep naakte jongetjes in de plassen stoeit.[70] Hendrik maakt er mooie kiekjes van, die Eekhoud gaarne door zijn handen laat gaan; het tafereel lijkt wel een scène uit *Escal-Vigor*, zijn schandaalroman over de herenliefde uit 1899, die hem ooit voor het gerecht bracht. Vermomd als Siska van Daelen pleegt Fanny het gedicht 'Jonge baders', dat net als haar andere verzen in *Ontwaking* verschijnt: 'Daar stonden zij nu zonnig / Bekeken zonder schroom / Elkanders naaktheid: wonnig, / Verruklijk als een droom'. Voor Eekhoud is het anarchistische Eden ook een erotisch universum. Dat in Vlaanderen de eerste artikels over homoseksualiteit uitgerekend in

Ontwaking verschijnen, is allicht zijn verdienste.[71] Het breeddenkende tijdschrift publiceert ook werk van de notoire Nederlandse homoseksuele schrijver Jacob Israël de Haan, die Eekhoud een dankbrief had gestuurd voor diens recensie van zijn roman *Pijpelijntjes* in het Duitse *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen mit besonderer Berücksichtigung der Homosexualität*.[72] Blijkbaar volstond de vermelding 'Den Heere Georges Eekhoud / Dichter van vaerzen / te / Brussel / België' op de envelop voor de postbode om de brief op het juiste adres te bezorgen.

Siska van Daelen schrijft niet alleen natuursonnetten en andere zonnige *Lentevoozen*. In haar poëzie en vertalingen trilt evengoed een anarchistische snaar. Zo maakt zij in 1904 als bijdrage voor een huldeboek voor Domela Nieuwenhuis als eerste een (vrije) vertaling van Verhaerens gedicht 'La Révolte' uit de bundel *Les Flambeaux noirs* (1891). Van Daelens 'Lied van oproer (Verhaeren vrij nagezongen ter eere van F. Domela Nieuwenhuis)' klinkt zo:

'Naar de stad waar het oproer berst,
En het vuur uit de keien knerst,
Het vreugdige vuur van de wraak!

Ter neder met kapblok en galg!
Het hoofd vol afgrijzen en walg
Steekt de muiter de toortsen aan!

Dof rommelt de trom in het rond,
Brengt het wachtwoord van mond tot mond,
Slaat den aanval in ieder hoofd.

Het belfroot verrijst in het donker,
Noch maanlicht, noch sterrengeflonker
In den dreigenden, grauwenden nacht.

Plots likken er vurige tongen,
En banen hun weg; onbedwongen
Omstrikken zij toren en kluis.

't Gekraak dier verwrongene daken!
't Staat alles te gloeien, te blaken…
Zeg, hebt ge die stappen gehoord?

Wat nadert, en nadert, o zeg,
Op den lichtenden toekomstweg,
Vol doodstille vreeselijkheid?

Daar zijn ze, — Slechts in hun wanhoop
Hadden ze hoop, — strijdlust sloop
In 't oproerig, gesarde gemoed.

't Is 't uur waarop de ontwortelden,
De geuzen en begoochelden
Hun hoogmoed in het leven slaan!

't Is 't uur, — klokke storm! Overal
Gekerm en gewerengeknal.
Ei, moorden, gemoord,… 't en doet!'[73]

We weten dat de bezadigde burger Verhaeren zich achter zijn schrijftafel af en toe tot een driftige libertaire militant ontpopt, die dweept met moord en brand — zijn vertaalster heeft niets aangedikt. In het bewuste huldeboek voor Domela Nieuwenhuis laten de Belgische bondgenoten van de voormalige dominee zich trouwens allerminst onbetuigd. Namens de Antwerpse connectie tekenen onder anderen Baekelmans, De Bom, Baseleer, Eekhoud, Eelen, De Meyere, Van Mieghem, Six, Toussaint en Vaes — democraten schikken de bijdragen in alfabetische volgorde. Vanuit Brussel waaien gedichten en prozateksten van Willem Gijssels, Leo J. Kryn, Edmond Picard, Élisée Reclus

Leesexemplaar

en Herman Teirlinck naar Amsterdam. Tel er illustraties van de trouwe medestanders Luce, Van Dongen en Toorop bij — en een hartelijke groet van Kropotkin en Verhaeren — en je krijgt een perfecte staalkaart van de libertaire aanhang.

Een jaar na haar Verhaerenvertaling publiceert Siska van Daelen in *Ontwaking* over twee bladzijden haar ontroerende gedicht 'Een heugelijke Dag — In memoriam Élisée Reclus'. De gedenkwaardige dag uit de titel is uiteraard niet Élisées sterfdatum, maar die zondag – 'heugt het u, drie jaar nu geleên?' – waarop zij en haar vrienden in het voorjaar van 1902 met Reclus kennis hebben gemaakt, voor, tijdens en na zijn lezing in De Kapel.[74] Een getuigenis uit de eerste hand is het, van de fascinatie die van deze wonderlijke, breekbare grijsaard 'met schoonen, eedlen kop' uitgaat.[75]

> 'Zijn oog, waaraan ons aller blik verwondringsvol bleef hangen, Sprak iets tot ons, ik weet niet wat, van eindeloos verlangen, Begeestering, geloof en liefd' en goedheid zonder maat. — De volheid eener groote ziel blonk op zijn schoon gelaat.'

Reclus' verschijning en persoonlijkheid lijken zelfs belangrijker dan de inhoud van zijn boodschap. Hij getuigt van zijn rotsvaste geloof in hun ideaal van een maatschappij 'waar elk wezen fier in vrijheid kan bestaan / En 't leven prijzend, gelukkig tot het einde gaan'. Siska van Daelen voelt feilloos aan dat haar held zich die dag niet opperbest voelt: af en toe houdt hij op met praten en sluit hij zijn ogen of brengt hij zijn hand naar het hart, alsof het 'eindlijk breken wou'. Reclus' lichaam is moe van het leven, maar verbazend jong gebleven, en wanneer hij hervat, pinkt hij een traan weg en wordt zijn stem 'langsom innig-lijzer'. Niet gezellig of feestelijk zal de anarchistische droom zijn, en allesbehalve gewelddadig, maar onafwendbaar en doortrokken van tragiek.

In hetzelfde nummer van *Ontwaking* komt ook dichter-apotheker Oscar Six, een andere oud-leerling van het Antwerpse atheneum, met

Leesexemplaar

een gloedvol 'Vaarwel Reclus'.[76] Nog altijd waart de geest van de revolte door de kolommen, almaar opnieuw wordt de laatste strijd ingezet — op papier tenminste:

> 'Vaarwel Reclus, en dat mijn harte nooit uw naam vergeet,
> En dat mijn geest uw werk verneemt in alle zijne waarde
> En dat ik u aanbidden moge als een man die weet
> Dat gij de allergrootste waart die leefdet op de aarde.
>
> Vaarwel Reclus, en dat uw roem de wijde eeuwen door
> Ons als een groote vane moogt gebieden en geleiden
> En dat hij ons ter zege vergezelle met zijn gloor
> En ons de eerste klaarte weze van de nieuwe tijden.'

Altijd houdt *Ontwaking* zijn huisgoden in ere. Instemmend knikkend vertaalt Van Daelen in 1907 nog de geloofsbelijdenis 'Anarchie' van de dichter John Henry Mackay.[77] Komt de revolutie 'bij zonnenblik? — bij stormgegil? / Ik weet het niet... doch zij komt zonder vreezen...' Twee jaar later pakt het tijdschrift fors uit met een themanummer over de Spaanse anarchistische pedagoog Francisco Ferrer, die in Barcelona is gefusilleerd en een tweede leven tegemoet gaat als martelaar voor het vrije denken.[78] Van Daelens bijdrage is een gedicht als een nieuwsflits — 'Bij een Photo: Ferrer treedt uit de gevangenkar de handen gebonden'.[79] Victor Resseler heeft intussen de drukpers van kameraad Madou overgenomen en in zijn eetkamer geïnstalleerd. Hij is dus niet enkel de uitgever van zijn tijdschrift, maar werkt onder de firmanaam 't Kersouwken tevens als drukker.[80] Het eenmansbedrijf publiceert in 1906 het ooggetuigenverslag *De Odyssee van den Knjas Potemkin* en een jaar later de klassieker *De eenige en z'n eigendom* van Max Stirner, (veeleer krukkig) vertaald door de individualistische anarchist Jaak Lansen, een andere stamgast van De Kapel. *Ontwaking* zelf blijft tot 1909 inhoudelijk sterke nummers brengen.

Toch is de afdaling ingezet. Het jeugdige libertaire enthousiasme

van het stel Resseler-Van Daelen verdampt en wordt gaandeweg ingeruild voor hun engagement in de sociaal-liberaal-vrijzinnige beweging. Victor gaat schrijven voor de kranten *Het Laatste Nieuws* en *De Nieuwe Gazet* en zal zelfs plaatsvervangend volksvertegenwoordiger en gemeenteraadslid voor de liberale partij worden. In 1910 is hij samen met een stoet andere groene jongens avant la lettre betrokken bij de oprichting van de Vereeniging tot behoud van Natuur — en Stedenschoon. In 1912 sticht hij de Vereeniging tot Bevordering van Volkskracht. Hetzelfde jaar starten Siska en hij hun project De Wandelknapen op, een jongerenbeweging naar het model van de Berlijnse Wander-Vögel, een gezelschap dat sinds 1896 vrolijk fluitend de natuur in trekt. Uiteraard schrijft Siska de tekst van het clublied, dat op menig volksfeest uit volle borst wordt meegezongen en bij het platenlabel His Master's Voice wordt uitgebracht. Zoon Karel, twaalf lentes jong, staat in voor het zetten van het drukwerk van de vereniging. De Wandelknapen zijn een gemengde groep, wat voor de Eerste Wereldoorlog een bepaald progressieve keuze is.

Siska van Daelen blijft in de jaren 1920 en 1930 actief als suffragette, feministe en bevlogen *conférencière*. Zo voert zij haar eigen 'propaganda van het woord' die uiteindelijk zelfs progressiever klinkt dan de theorieën van een Jacques Mesnil, die weliswaar een lans breekt voor het vrije huwelijk, maar zeker geen volbloed feminist is — hij vindt het geen goed idee om alle beroepen voor vrouwen toegankelijk te maken, aangezien zij fysiek onderdoen voor mannen.[81] Tijdens een lezing voor de vrijzinnige volksbond in Veurne Ambacht vuurt Van Daelen haar vrouwelijke publiek aan met een krachtig 'Laat u niet afschrikken door drogredenen van nog vele mannen en vrouwen, op wie het aanroeren van het vraagstuk der vrouwenontvoogding werkt als een roode doek op den stier'.[82] 'Help U zelve' is een onversneden liberale gedachte met radicaal-anarchistische wortels. Wij weten nu waar ze vandaan komt.[83]

Leesexemplaar

De Gentse connectie

Niet het hele verhaal van het Belgische culturele anarchisme wordt in Brussel en Antwerpen geschreven. Enkele scènes spelen zich af in Gent, uitgerekend de stad die zich rond 1900 ontpopt als het bolwerk van het reformistische socialisme, compleet met coöperatieve bakkerij, brouwerij, krant, ziekenfonds, *Groote Magazijnen* in een machtig pand op de Vrijdagmarkt, apotheken en volkshuizen. In 1913 zal het succesverhaal bekroond worden met de bouw van het imposante en luxueuze feestpaleis Vooruit in de Sint-Pietersnieuwstraat. In de zware slagschaduw van voorman Edward Anseele is het als anarchist lastig militeren. Hier en daar lopen in de socialistische gelederen wel een handvol dissidenten rond die tijdschriftjes oprichten, 'vrije groepen' animeren of dromen van een revolutionaire marsrichting voor de jonge vakbeweging. Veel weerklank heeft hun activisme niet. Eind 1891 zijn er in de stad enkele libertaire leesgroepen actief, terwijl de lokale Socialistische Jonge Wacht (SJW) net als in Brussel voor stennis op de linkerflank zorgt.[84] Op de Vrijdagmarkt — in het hol van de leeuw, vlak bij het zenuwcentrum van de socialistische *Werkersvereenigingen* — opent de Nederlander Jan de Wolf, een voormalig kaderlid van de BWP, enkele jaren later café Amnestie, waar de SJW vergadert en de redactie en administratie van zijn blad *De Fakkel*, het *Vrij Communistisch orgaan der Vlaamsche Groepen*, zijn gevestigd. In augustus 1894 wijkt De Wolf, die zijn kroeg naar zijn pseudoniem heeft vernoemd, uit naar de Slijpstraat (tegenwoordig Sleepstraat). Hij blijft in de buurt, ook wanneer hij in maart 1895 zijn inboedel verhuist naar het *Garenplaatsken* (later toepasselijk omgedoopt tot het Edward Anseeleplein), waar de coöperatie Vooruit een druk beklant *grand café* uitbaat — het socialisme zal gezellig zijn, of het zal niet zijn.[85]

Net als de basismilitanten van de beweging komen ook de weinige intellectuelen en artiesten die in de Arteveldestad tegen het anarchisme aan schurken, noodgedwongen terecht op de smalle pechstrook die de sociaaldemocratie scheidt van haar revolutionaire linkerzijde. De *peintre idéaliste* Constant Montald is een van hen.[86] Hij groeit op

in de Muide, een Gentse arbeidersbuurt, en wordt door de socialisten beschouwd als een bondgenoot: wanneer de gelagzaal van Vooruit op de Garenplaats klaar is om ingericht te worden, vragen zij de jonge kunstenaar om de wanden te beschilderen met decoratieve panelen en stichtende teksten. De getalenteerde jongen van eenentwintig realiseert een reeks allegorische taferelen en koene opschriften als *'De kunst veredelt 't volk, waar d'honger het niet verlaagt'*, *'Wij willen algemeenen eigendom en rechtstreeksche wetgeving door gansch het volk'* of *'Wees matig in het drinken en moedig in den strijd'*. Op de wanden prijken verder de namen van Darwin, Robespierre, Multatuli en van andere personages uit het pantheon van links. Bewonderend kijkt een tijdgenoot de zaal in:

> 'Nu neemt hij de muren met hunne geschilderde-décoratieve-allegorische paneelen in oogenschouw, zooals hij bijna altijd doet... als hij deze vereenigingsplaats van de met een nieuw ideaal bezield zijnde werklieden bezoekt... en leest, voor de zoveelste maal, de spreuken die de beteekenis dezer ramen uitleggen [...] Zijne gedachten zijn een poos bij den schilder dezer zinnebeeldige medaillons, bij Constant Montald, het werkmanskind, die hier in deze borsteling reeds kundigheid verried... en die door aanhoudend werken... het zoo ver gebracht heeft... reeds op zeer jongen ouderdom den schoonen naam van "Kunstenaar" te verwerven!'[87]

Waarna Montald naar Parijs verkast en in 1886 de Prijs van Rome in de wacht sleept. In Gent barst prompt een volksfeest los met vuurwerk, fanfares, lampions en een optocht — de krant *La Flandre Libérale* schrijft dat heel wat socialisten zijn opgekomen, '*mais sans le drapeau rouge. Ils portaient le drapeau vert des tisserands*'.[88] Met het geld van zijn prijs reist Montald naar Italië, waar hij in zijn atelier in de Villa Medicis het kolossale allegorische tableau *L'Antagonisme social (De klassenstrijd)* opzet — is het zijn jeugd in het progressieve Gent die het

Leseexemplar

thema heeft bepaald? In Rome maakt hij kennis met de excentrieke Fransman Alphonse Galaud de la Pérouse, die even later onder het pseudoniem Zo d'Axa naam zal maken als individualistische anarchist en hoofdredacteur van het blad *L'En-dehors*.[89] Terwijl de dandy met de allure van een musketier poseert met een sigaret tussen de vingers, borstelt Montald zijn portret. Van de Gentse Vooruit naar de Villa Medicis is het slechts een kleine stap.

Rond 1905 lijkt het quasi ondergrondse Gentse anarchisme aan een opflakkering toe, wanneer de BWP en Vooruit enkele radicale militanten de deur wijzen.[90] Er komt gedonder in de vakvereniging van, en een heus tijdschrift dat *Ter Waarheid* heet en al evenmin een lang leven is beschoren. Het blad bericht over de eindeloze broedertwisten tussen rood en zwart; *en passant* tracht redacteur Jan Michiels gipsen borstbeelden van Élisée Reclus en Louise Michel aan de man te brengen. Veel haalt het niet uit, al beweert de Gentse Vrije Groep in 1908 dat zij liefst 114 leden telt; allicht nemen de kameraden een loopje met de werkelijkheid. Van de heroïsche pioniersjaren van Amnestie en zijn blad *De Fakkel* tot de langzame doodstrijd van de beweging aan de vooravond van de Grote Oorlog blijft het rommelen in de marge.

Gelukkig lopen er in de stad kunstenaars rond om het wedervaren van de kleine anarchistische kern op te schrijven. De beroemdste van hen is Karel van de Woestijne, dichter en journalist. Als jonge snaak is ook hij even terechtgekomen in de slipstream van de libertaire theorieën. In een brief aan zijn Antwerpse makker Emmanuel de Bom biecht de achttienjarige atheneumstudent in de zomer van 1896 op dat het hem op school niet voor de wind gaat:

> 'Dit jaar nog hebben ze twee mijner intieme vrienden gebuisd, en waarom? Omdat den leeraar van Latijn, een afschuwelijk doctrinair, ze eens betrapt heeft in de klas, *La Conquête du pain* lezend [...] Maar die jongens waren nieuwsgierig en de professor almachtig.'[91]

Leesexemplaar

De prille dichter klaagt dat hij als medewerker van het sulfureuze tijdschrift *Van Nu en Straks*, dat na een periode van radiostilte in december 1895 uit zijn as herrijst, op de zwarte lijst staat en 'door ál de leraars' in de steek wordt gelaten omdat hij zich heeft geout als 'anarchiste-communiste-libertaire'.[92] Via zijn mentor Victor de Meyere, de collega-dichter die hem bij Vermeylens blad heeft geïntroduceerd, heeft hij kennisgemaakt met het revolutionaire gedachtegoed. Prompt is de jongeman Bakoenin en Kropotkin gaan lezen en wil hij een abonnement nemen op *La Société Nouvelle*.[93] Het bekomt hem dus slecht. De rebelse discipel wordt door zijn leraars op de vingers getikt. Voortaan kijkt moeder Van de Woestijne zorgvuldig de correspondentie van haar zoon en de rekeningen van de boekhandelaar na op onstichtelijke lectuur. 'Men vlucht me, alsof ik steeds bommen bij me draag. Ik moet er om lachen', verzucht hij in een brief aan zijn vriend Toussaint van Boelaere.[94] Ook aan de academie, waar hij in oktober 1896 een cursus kunstgeschiedenis aanvat, belandt Van de Woestijne tussen vrome would-beanarchisten die dwepen met Kropotkin, Reclus en de andere sterauteurs van *Les Temps Nouveaux*.[95]

Zijn voormalige klasgenoot Jules Van Hauwaert zal later een en ander relativeren — zoals veel van zijn generatiegenoten is Van de Woestijne voor hem niets meer dan een romanticus en een salonanarchist geweest:

> 'Ik herinner me nog, dat we toen van die kleine propagandabrochures lazen (met rood omslag), dat was een interessante nieuwigheid en we deden heel gewichtig daarmee, Karel ook; maar hij zette in gedichten om wat wij waanwijs wauwelden.'[96]

De Meyere en Van de Woestijne zullen hun anarchistische geloof snel kwijtraken, de eerste al begin 1897 en de tweede anderhalf jaar later. Nog voor Van de Woestijne twintig wordt, zet hij de anarchistische theorieën bij het oud papier en ruilt hij de revolutie in voor de zekerheden van het christendom. In een themanummer van *Ontwaking* over

Émile Zola en de affaire-Dreyfus komt hij uit de kast als 'geloovend Christen en in zekere mate Anti-Semiet'.[97] Het is een al even gevoelsmatige keuze, die wortelt in Van de Woestijnes jeugd en nog versterkt wordt door zijn bewondering voor priester-dichter Hugo Verriest. Exit 'peilloos nihilisme', *enter* katholicisme.[98]

Toch zal het Gentse anarchistische wereldje jaren later een thema worden in zijn literaire oeuvre, en dat gebeurt veeleer onverwacht. Het is oorlog wanneer Van de Woestijne samen met zijn boezemvriend Herman Teirlinck het plan opvat om een monumentale stadsroman in brieven te schrijven. *De leemen torens* moet een kroniek worden van Gent en Brussel, een soort van sleutelroman over menselijke verhoudingen en stedelijkheid.[99] Het project gaat van start in de lente van 1916 en moet de beide spitsbroeders extra inkomsten opleveren, die zij in de donkere oorlogsjaren goed kunnen gebruiken — er staat een hongerwinter voor de deur. De auteurs ondertekenen de brieven die zij elkaar sturen met hun eigen naam, duiken op in het verhaal en verweven er heel wat autobiografische elementen in, al is het lastig om werkelijkheid van fictie te onderscheiden. Een jaar later waait er echter zand in de machine, wanneer Teirlincks animo verslapt en hij er op de valreep niet in slaagt om het negende en laatste hoofdstuk van het eerste deel af te werken. Het verhaal, dat tijdens de oorlog als feuilleton in het Nederlandse tijdschrift *De Gids* is gepubliceerd, verschijnt uiteindelijk in 1928 in boekvorm, nadat een zieke Van de Woestijne er zelf een einde aan heeft gebreid. Bijna achthonderd bladzijden telt *De leemen torens — Vooroorlogsche kroniek van twee steden* nu; de brievenroman is een breed meanderende rivier geworden waarin de lezer geheid kopje-onder gaat.

Toch is deze roman *à quatre mains* bijwijlen interessant, met name voor de couleur locale die de beide auteurs in hun brieven opslaan. Zoals de ondertitel van het boek aangeeft, verplaatst de lezer zich in gedachten naar Gent en Brussel voor de oorlog, en via flashbacks naar de periode rond 1900. Zo komen wij toch nog terecht in het Gent van Amnestie en *De Fakkel*.[100] Door de chronologie dooreen te husselen en de realiteit aan te lengen met fictie, maakt Van de Woestijne er een

zoekplaatje van.[101] Zo wordt de anarchistische voorman Jan de Wolf in *De leemen torens* geïncarneerd door het personage Jan Vermeire, terwijl het tijdschrift 'dat hij had gesticht en heel alleen redigeerde' *De Toorts* heet:

> 'Het kweekte hem volgelingen aan, vooral onder de jonge kunstenaars, die, als hij, walgden voor den socialistischen dwang, voor den onafhankelijkheidknevelenden tucht die heerschte over de scharen van *Vooruit*. Onder deze artiesten waren Maarten de Mensch, patriciërs-zoon, wiens grootvader burgemeester van Gent was geweest, en Hilarion de Maegdeleer, die men zekeren avond badend in zijn bloed vond liggen op den drempel van een socialistisch lokaal: de georganiseerde werklieden hadden het hem kwalijk genomen, dat hij onder hen *De Toorts* was komen venten…'[102]

In deze twee colporteurs van *De Fakkel* alias *De Toorts* herkennen wij met enige moeite de kunstenaars George Minne en Valerius De Saedeleer, die klaarblijkelijk ietwat militanter met hun anarchistische overtuiging omgaan dan hun makker de dichter, in wiens hoofd zij het zaadje van de revolte hebben doen ontkiemen.[103] Karel bewijst de Idee vooral lippendienst en vraagt zich in de hoger geciteerde brief aan Toussaint van Boelaere hooguit af of het geen tijd wordt dat ze een of ander 'kot' zouden laten ontploffen. Dat klinkt als de stoere cafépraat van een sympathisant van de 'propaganda van de daad', maar in werkelijkheid is Van de Woestijne een tijdlang vooral geïnteresseerd in wat hij 'Sociologie' noemt, met hoofdletter — zeg maar de vrijblijvende theoretische dagzijde van de zwarte gedachte. Dan is wat kroegbaas en agitator Amnestie te bieden heeft andere koek.

In *De leemen torens* kijkt Van de Woestijne achterom naar wat zich rond 1900 in Gent heeft afgespeeld, en verder nog naar zijn jeugd als achtjarige knaap. Zo herinnert (of verbeeldt?) hij zich de grimmige betogingen tijdens de grote stakingsgolven rond 1886, het revolutionaire jaar van 'kolenmijncatastrophen' en oproer, toen zijn vader met

Leesexemplaar

de Burgerwacht uitrukte tegen stakers, werklozen en 'de uitgebraakte horden van morsige vrouwen en kinderen' die opstapten achter de immense zwarte vlag: '– de hóngersvlag werd ontrold en sloeg op den straffen wind; 't gehuil ging op van "Brood of Dood!", dat men te Gent gerekt en met neus-geluid uitbazuint als *Bruud of Duud!*, rafalen gelijk over wepele winterakkers.'[104]

In die tijd hebben heel wat linkse militanten zich gevormd. Onder hen 'Leo van Aerseele, thans gezaghebbend kamerlid en wethouder der financiën van de stad Gent, toen een zeer roerig journalistje' — dat moet wel Edward Anseele zijn — en vooral Van de Woestijnes gedeeltelijk fictieve personage Amnestie, dat zich na een uit de hand gelopen meeting en vijf jaar gevangenisstraf ontpopt tot een soort van Messias van de armen, een dweper en een volkstribuun:

> 'dezen opbouwenden anarchist, [...] dezen negeerder die hoop bij hoop, die geloof na geloof wist te wekken. Geloof? Ik weet het niet zoo sekuur, zal niet verzekeren, dat wij toen alles voor echte munt aannamen wat hij ons voorhield, in zijn voort-stuwenden beeldenvloed, als onontkoomlijk zeker. Maar dát was nu eenmaal een apostel, een échte, een gezalfde van zijn God, en hij was het zóo overtuigend dat onze drang naar, onze behoefte aan een stoere werkelijkheid die vele van onze idealen incarneerde en die hij in zich droeg als een levende bloedjacht, — dat onze honger naar een levenshouvast, dien wij niet bekenden maar soms voelden als een kwelling, aan hem hing en aan zijne hyperbolische uitspraken als aan een doel en zelfs als aan eene redding.'[105]

Tegen het 'steeds-in-macht-toenemende Gentsche socialisme' brengt Amnestie zijn rotsvaste geloof in de revolutie in stelling, al leeft hij als een eenzaat,

Leseexemplar

> 'een dier oude everzwijnen die men *solitaires* noemt. Hij zag eruit aldús: een dik, grauw-flets gelaat dat aangewreten was door een borsteligen stoppelbaard tot bij de oogen, welke tuurden, klein maar vinnig, onder de streuvelig-zwarte brauwen, achter de glazen van een gebarsten lorgnet. Hij droeg een zwarten kiel, gelijk aan dezen der slagers die naar den veemarkt gaan. Zijne harige vuisten omknelden een knuppel, die hem nooit verliet; want hij leek, hij die alles dorst zeggen, den vreesachtigste der menschen. Zijne beenen, als waterzuchtig-bol, spanden in zijne broek. Hij droeg aardewerkersschoenen, die doorgaans beslijkt waren, want hij placht, onder zijn breeden hoed vol schaduw, lange eenzame wandelingen te doen. Hij onderwees ons. Wij wisten heel wat meer dan hij, ook van de revolutionaire schriften die zijne lievelingsboeken waren. Wij hadden allang Multatuli achter den rug: voor hem nog lievelingslectuur, al was ze hem wat tam.'[106]

Ook dit portret dat Karels schrijfbroeder Teirlinck voorgeschoteld krijgt, beantwoordt helemaal aan de clichés van de libertaire militant uit de populaire literatuur: altijd is hij een ongure, ietwat manische figuur aan de rand van de samenleving. Toch geeft een ooggetuige aan dat de gelijkenis met de echte Amnestie treffend is.[107] Achter een stereotiep beeld gaat altijd wel een vorm van werkelijkheid schuil. Misschien heeft Van de Woestijne zijn held wel in levenden lijve ontmoet: hij groeit op in de Sleepstraat 106 vlak bij café Amnestie op nummer 40.

Jaren later heeft Van de Woestijne – of althans zijn alter ego dat met Teirlinck correspondeert, want de passus is zuivere fictie – de volksmenner teruggezien, wanneer hij in 1913 een geheime meeting houdt tegen de dienstplicht en de naderende oorlog. Maar het is uit met de anarchie en met zijn profeet. 'Hoe verloren wij hem uit het oog? Hoe werden wij hem afvallig?', zo vraagt Van de Woestijne zich af.[108] Hij geeft zelf het antwoord: ieder gaat zijn eigen weg, en die

Leesexemplaar

wordt doorgaans 'gebakend door den stand waartoe wij behooren'. Kan hij eraan doen dat ook hij een burgerzoon is en slechts een aristocratisch, elitair-intellectueel — en dus in wezen links-liberaal — anarchisme wil belijden? De formule zou van Mesnil of Vermeylen kunnen zijn.

Leven in zwart en wit

Hun naam en adres mochten dit hoofdstuk al openen, en aan de vooravond van de Grote Oorlog keren wij samen met Rik en Nel Wouters nog even terug naar de groene rand van Brussel, meer bepaald naar het dan nog landelijke Ukkel. Daar richt de Brusselse tekenaar en criticus Albert Daenens samen met schrijver Maurice Casteels een anarchistisch blaadje op, waarvan het eerste nummer in juni 1913 verschijnt.[109] *Haro!* — een titel als een toeter is dat, compleet met een uitroepteken dat uitermate modern oogt — zal een eigenwijs politiek en cultureel avant-gardetijdschrift zijn: acht pagina's op gelig *papier chamois* en te koop voor 10 centimes. De moeilijk te vertalen titel betekent evengoed *Pas op!* als *Weg ermee!*[110] Daenens en zijn kornuiten willen in de voorhoede van de kunst staan, schouder aan schouder met de bondgenoten van het Berlijnse weekblad *Der Sturm* of de Italiaanse futuristen, al nemen de Brusselse kameraden de oorlogszuchtige taal van aanvoerder Marinetti op de korrel. Met *Haro!* is Daenens niet aan zijn proefstuk toe; in enkele Brusselse *petites revues* die geen lang leven beschoren waren, heeft hij zijn pen in gitzwarte inkt gedoopt.

Bij een nagelnieuw blad hoort een gloedvol manifest. Als 'eerste activistisch tijdschrift voor onverzettelijke moderne kunst in België' zweert *Haro!* bij de artistieke avant-garde, maar de redactie trekt evengoed van leer tegen generaals en schoolfrikken, God en gebod — *Haro!* verdedigt zowel het recht op vrije abortus als de abstracte improvisaties die Kandinsky in de modieuze Brusselse galerie van Georges Giroux durft te exposeren. Daenens' aanvallige tekeningen en lino's

sieren doorgaans het omslag, maar de kunstenaar slaagt er ook in om andere jonge tekenaars aan het blad te binden. Gastillustratoren zijn onder meer Abel Gerbaud, Ferdinand Schirren, Léon Spilliaert, Charles Counhaye, Jozef Cantré, Frits Van den Berghe en Frans Masereel; het is een eclectisch gezelschap dat ideologisch zeker niet op dezelfde lijn zit. Ook Rik Wouters zal snel een tekening aan *Haro!* schenken. Schrijvers als de latere communist en kunstenaar War Van Overstraeten, Charles Plisnier, de dadaïst Clément Pansaers en Michel de Ghelderode duiken op in het blad, dat het na veel vallen en opstaan – en na drie reeksen en 24 nummers — in 1928 voor bekeken houdt.[111] In de allerlaatste uitgave verschijnt een hommage aan de pas overleden dichter Paul van Ostaijen.

Al in zijn eerste nummer hakt Daenens er niet naast. In de kolom waarin de bevriende libertaire pers wordt gecelebreerd — met een bijzondere vermelding voor Gerbauds *En Marge* en *Der Sturm* — maakt hij onder de kop 'Bloemen noch kransen' brandhout van de kunstsalon in het Jubelpark, waar vrijwel alleen Wouters' werk in de ogen van deze *intransigeant* genade vindt: voor hem is Rik uit Bosvoorde een beeldhouwer die aan de schilders duidelijk maakt hoe het eigenlijk moet. Ook Léon Spilliaert kan er nog mee door, maar Ensor was vroeger beter en de rest steelt als de raven. Voor *Haro!* is alleen het allernieuwste goed genoeg. Dat Daenens de lokale fauvisten Schirren en Wouters tracht in te lijven, ligt voor de hand: de Brusselse kunstwereld is veeleer klein en houdt zich graag op aan de linkerzijde van het politieke spectrum. Spilliaert is zeker geen actieve sympathisant van het libertaire gedachtegoed. Wel realiseert hij enkele tekeningen met sociale thema's, bijvoorbeeld *Les Gendarmes* (1902) en *Homme au drapeau*, een anarchistische optocht waarin boze, haveloze betogers achter een zwarte vlag opstappen, een rode dageraad tegemoet. Spilliaert maakte de tekening nadat hij in het sociaal zeer onrustige Parijs in de lente van 1904 een betoging voorbij zag trekken.[112]

In oktober valt het vierde nummer van Daenens' schotschrift bij de abonnees in de brievenbus. Onder het lange opiniestuk 'Sur l'avortement' van Georges Hardy, een activist die zijn leven wijdt aan het

neomalthusianisme, zit Nel op Wouters' tekening een kop koffie te drinken aan de keukentafel. Het hoofdartikel 'À bas les écoles' is een vurig pleidooi voor een pedagogische omwenteling die komaf maakt met het obsolete schoolsysteem. Voorts zijn er vertaalde gedichten van Guido Gezelle en een impressie van de Gentse Wereldtentoonstelling door de jonge architect Jean Eggericx, die in de jaren twintig in Bosvoorde de coöperatieve tuinwijken Le Logis en Floréal mee zal ontwerpen.

Maar vooral Daenens' omslagen spreken tot de verbeelding, met name vanaf de tweede reeks die — na vijf jaar stilte door de oorlog – vanaf juli 1919 verschijnt. Meer dan manifesten en opiniestukken zijn het de krachtige linoleumsneden van de hoofdopsteller die de libertaire lading van het blad en zijn compromisloze pacifisme en antimilitarisme op de kaart zetten. Een verhaallijn in zwart en wit is het. Na de vreselijke oorlogsjaren is het nu de hoogste tijd om orde op zaken te stellen:

> 'Kameraden, help ons om het oude vermolmde huis met de grond gelijk te maken, de revolutie te ontketenen, *"à chasser les indésirables et les méchants"* [...] Dan zullen wij met een allerlaatste dreun van het houweel de poorten inbeuken die ons het zicht van de zon belemmeren en de muffe, dorre en afgedragen wereld van gisteren onderuit halen.'[113]

Vooralsnog is het voornamelijk de kunst die de nieuwe wereld aankondigt en vormgeeft. Daenens haalt grote namen uit de avant-garde binnen en heeft oog voor het allernieuwste artistieke geweld van figuren als Paul Joostens, Frits Van den Berghe en de dadaïst Pansaers, naast enkele Nederlanders. Onder hen Theo van Doesburg, van wie *De stem in de diepte*, een radicaal antimilitaristisch en antireligieus '*simultanéistisch spel*', voor publicatie in *Haro!* naar het Frans werd vertaald, maar jammer genoeg nooit verscheen.[114] In juni 1920 is het na twaalf nummers alweer *over and out* voor de tweede reeks van het

Leseexemplar

armlastige *Haro!*, dat van de herfst van 1927 tot de lente van 1928 een derde en laatste incarnatie beleeft met vijf nummers van elk vier pagina's. Dan is het avontuur voorbij.

Tussen de tweede en de derde serie van zijn blad zit Daenens niet stil. Terwijl het voorlopig laatste nummer van *Haro!* in de steigers staat, neemt een nieuw maandblad in mei 1920 de estafettestok over. *Opstanding* is het gloednieuwe *Orgaan der Vlaamsche Clarté-groepen*, die in vooral Antwerpen en Brussel actief zijn en extreemlinkse, Vlaamsgezinde militanten van diverse pluimage samenbrengen om de nieuwe wereld, die Henri Barbusse voor ogen heeft, te realiseren.[115] In een lay-out die aan *Haro!* herinnert, zal Daenens in zijn eigen snedige stijl linosneden aanleveren voor de voorpagina. Altijd is de kortste weg naar het hoofd en het hart van de toeschouwer een eenvoudige, heldere tekening in hard zwart en wit. Zijn motieven: soldatengraven, skeletten, sabelslijpers, de jonge Vlaamse martelaar Herman van den Reeck op zijn sterfbed. In de Brusselse 'verzendboekhandel' van *Opstanding* vind je klassiekers van Kropotkin, Domela Nieuwenhuis en Multatuli naast de experimentele filosofische roman *Bebuquin* van Carl Einstein en fotopostkaarten met de portretten van Domela, Bakoenin of Ferrer 'aan 40 centiem het stuk'. Ook deze *dépendance* van het libertaire huis telt veel kamers. En nog altijd is de anarchistische beweging in de weer met thema's als pedagogie, cultuur, seksuele emancipatie en antimilitarisme, terwijl er meer en meer expliciet communistische motieven opduiken.

In de zomer van 1926 treffen we Daenens' monogram aan onder zijn linosnede *In de schaduw van de vrijheid*, die als frontispice verschijnt in het derde nummer van het Italiaanse intellectueel-anarchistische maandblad *Veglia* — ook deze titel is een uitroep, iets als 'Waakt!' of 'Wees waakzaam!'.[116] Achter de brede rug van het Vrijheidsbeeld en de toorts die de mensheid verlicht, stappen twee mannen naar de elektrische stoel terwijl een kapitalist tussen zakken vol graan en dollars druk in de weer is met een naakte vrouw. Uit het Italiaanse opschrift leren wij dat de twee mannen Sacco en Vanzetti zijn, de anarchistische immigranten die in 1921 (onschuldig) tot de doodstraf

werden veroordeeld en nog altijd op hun executie wachten. Daenens' prent is perfect op zijn plaats in dit eigenzinnige tijdschrift, het geesteskind van de dichteres Virgilia d'Andrea, dat in Parijs verschijnt.[117] Net als zijn eigen *Haro!* biedt het een zeldzame mix aan van beschouwende stukken, columns en afbeeldingen van avant-gardistische kunstwerken, naast het klassieke mengelwerk en de advertenties van geestverwanten. Albert Daenens zal voor het blad nog een frontispice aanleveren: in de nummers 5 en 6 tuurt *Il Dittatore*, een stuurse kerel met de trekken van Benito Mussolini, vanuit het struikgewas naar wilde dieren die voor hem op de loop gaan. En in Daenens' archief, dat tegenwoordig in het Antwerpse Letterenhuis wordt bewaard, treffen we ook nog een omslagontwerp voor *Veglia* aan. Is het een vingeroefening? Een bestelling? De redactie heeft de tekening nooit gebruikt.

Daenens en zijn tijdschriften gisten en barsten van artistieke dadendrang, en zoals het in dit milieu hoort, gaat het alle kanten tegelijk op — dada en expressionisme, symbolistische figuratie en abstractie, naïeve hoop en grimmige humor. De revolutie is een meervoudsvorm; duizend bloemen zullen bloeien. Er zitten ook stekelige *fleurs du mal* tussen: het flamingantisme van Daenens en zijn vrienden voert enkelen van hen — al dan niet om den brode – mee in de slipstream van de collaboratie met de Duitse bezetter. Het is een ontgoochelde, behoeftige man die in 1952 de geest geeft in een Ukkels ziekenhuis, door bijna iedereen vergeten. Als Erik Buelinckx verzucht dat we de kunstenaar Daenens dringend moeten herontdekken, heeft hij het absoluut bij het rechte eind.

Leseexemplar

Leesexemplaar

[ACHT]

‘Eene officieele sluipmoord op een vrijdenker’

Francisco Ferrer en de nieuwe pedagogie

Een zonnige, vaalblauwe winterdag in Brussel. Onder geschilderde schapenwolken kijken drie ingeduffelde knaapjes naar de fotograaf. Zij leunen tegen de monumentale sokkel van een gedenkteken — een naakte man van brons rekt zich uit en reikt met een brandende toorts naar de hemel. Aan zijn voeten liggen bloemen, langs zijn lenige lijf werd een lint gedrapeerd waarvan de tekst niet meer te lezen is. Met gevaar voor eigen leven is iemand op de sokkel geklommen om de figuur eer te bewijzen. Vlakbij doemt links het koor van de Sint-Katelijnekerk op — demonstratief keert de bronzen man het gebouw de rug toe. Rechts in de achtergrond zien we een hoek van de overdekte vismarkt. Ansichtkaartje nummer 17 maakt deel uit van een reeks stadsgezichten en draagt de titel *Le Monument érigé en mémoire de Francisco Ferrer*. In de blauwe wolkenlucht heeft de afzender in zwierige letters de leuze ‘*Vive le suffrage universel*’ geschreven. Aan de postzegel zit nog het zondagsstrookje, waaruit de brievenbesteller kon afleiden dat de kaart tot maandag mocht wachten. In 1912 was dat heel gewoon.

Op een zwart-witfoto die een amateur in september 1959 van deze plek heeft gemaakt, bepalen auto’s het beeld. Tussen het monument

Leesexemplaar

en de kerk staat een groot bord waarop een affiche reclame maakt voor Martini. Aan de voet van het gedenkteken liggen ook nu bloemenkransen. Het lijkt alsof de bronzen plaat met het citaat van Ferrer een kwartslag naar rechts heeft gemaakt en nu loodrecht onder de figuur staat.

Precies tweeënzestig jaar later steek ik niet zonder levensgevaar de Franklin Rooseveltlaan over ter hoogte van het rectoraat van de Université Libre en het standbeeld van haar stichter Pierre-Théodore Verhaegen, die voor de gelegenheid een blauw chirurgisch mondmasker draagt. Hij staat oog in oog met de bronzen man met de fakkel, die in 1984 een plaats heeft gekregen op de middenberm tussen de voorbijrazende auto's. Straks, als het academiejaar van start gaat, zullen vertegenwoordigers van de Brusselse universiteiten aan zijn voeten bloemen neerleggen. Meer kun je niet doen voor de anarchistische pedagoog Francisco Ferrer i Guàrdia die als martelaar van het vrije denken in 1909 op de Montjuïc-heuvel in Barcelona werd gefusilleerd. Minder ook niet.

Wie het verhaal van dit monument tracht te reconstrueren, neemt een duik in de geschiedenis van het libertaire Brussel. In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog is Ferrers executie een *cause célèbre* voor de hele linkse beweging, van de anarchisten en socialisten tot de progressieve liberalen, de logebroeders en de vrijdenkers van La Libre Pensée. De Catalaan groeit uit tot een icoon en een symbool voor de waarden die deze brede coalitie verdedigt, met name gewetensvrijheid, sociale rechtvaardigheid en antiklerikalisme. Onderwijs voor allen moet kosteloos zijn en kinderen serieus nemen, want in deze milieus worden termen als Verlichting, Vooruitgang en Broederschap nog met hoofdletter geschreven. De allegorische sculptuur die beeldhouwer Auguste Puttemans boetseert, zal dit gedachtegoed incarneren: naakt als Prometheus reikt de mens naar het licht, zonder God of gebod.[1] In dit toevallige universum is hij op zichzelf en op de rede aangewezen. Het is de schilder Philippe Swyncop die in Puttemans' atelier poseert, en als we René Lyr mogen geloven, doet de sculptuur recht aan diens gestalte.[2] Lyr suggereert ook dat de beeldhouwer gratis heeft gewerkt

Leseexemplaar

uit sympathie voor de vrijdenkersbeweging. De alomtegenwoordige Lyr herinnert zich verder dat hij Francisco Ferrer nog enkele maanden voor zijn executie heeft ontmoet, toen de Catalaan in Mons op bezoek was bij Jules Noël van *La Société Nouvelle*.[3] De man die door zijn vijanden werd afgeschilderd als een bloeddorstige anarchist, leek veeleer '*un libéral de chez nous*'.[4] Dat lijkt te kloppen: op de rouwkaartjes die zijn sympathisanten verspreiden kijkt Ferrer ons aan als een aardige opa van vijftig lentes. In gedachten zie je de man in zijn beste grijze pak met das op het vuurpeloton af stappen. Zo stelt de Gentse libertaire socialist Aimé Bogaerts zich de scène voor in de brochure *Francisco Ferrer — Eene officieele sluipmoord op een vrijdenker*, een uitgave van de Federatie der Vlaamsche Vrijdenkersbonden:

> 'Op 13 October 1909, te 9 ure s'morgens, greep in de loopgraven van het sombere fort van Montjuich eene strafuitvoering plaats, die de heele beschaafde wereld van verontwaardiging rillen deed.
>
> Vóór de gevelde geweren van een peloton Spaansche soldaten, stond, kalm en fier, een man nog in de kracht des levens.
>
> "Gij kunt er niets aandoen, mijne kinderen, sprak hij, mikt juist… leve de moderne school!"
>
> Toen brandden de geweren los, en een met bloed bespat lijk plofte, als lood, naast den schietpaal neêr.
>
> Francisco FERRER was dood! Een afschuwelijke politieke en godsdienstige moord was gepleegd!'[5]

De reactie is heftig. Optochten worden gevormd, menigten toegesproken. In Seraing houdt Émile Chapelier, die zijn experimenten met libertaire communes heeft ingeruild voor een militantenbestaan aan

Leesexemplaar

de linkerzijde van de Belgische Werkliedenpartij, op 1 november een meeting voor de vrijdenkersvereniging Les Disciples de Berthelot. De auteur publiceert zijn betoog als propagandabrochure, waarvan de titel niets aan de verbeelding overlaat. In *Pourquoi l'Eglise a tué Ferrer* zet de tribuun met verve — en, naar eigen zeggen, menige keer onderbroken door driftig applaus en goedkeurend gemompel — uiteen dat de clerus Ferrer ten val heeft gebracht omdat hij in zijn libertaire scholen 'zonder God' het vrije denken propageerde.

Drie jaar eerder was de pedagoog al een eerste keer gearresteerd na de bomaanslag op de Spaanse koning Alfonso XIII en zijn bruid in Madrid door de anarchist Mateu Morral, die in de bibliotheek van de Escuela Moderna werkte. Verdacht van medeplichtigheid werd Ferrer opgepakt, maar onder internationale druk vrijgelaten. In juli 1909 krijgt het Spaanse gerecht een tweede kans om met de man af te rekenen. Tijdens een algemene staking tegen de oproeping van reservisten voor de oorlog in Marokko breken rellen uit, die met harde hand worden onderdrukt. Ferrer wordt gearresteerd op verdenking van opruiing. Als aanstichter en leider van een opstand waar hij niets mee te maken heeft, wordt de gevangene van cel 401 in het Carcel Celular, Galeria 4a na een geheim onderzoek, uitermate twijfelachtige getuigenverklaringen en een schijnproces op 9 oktober 1909 door de krijgsraad ter dood veroordeeld en enkele dagen later gefusilleerd. De verenigde linkerzijde heeft er een martelaar bij.

Prompt komt het Franse satirische en rabiaat antiklerikale weekblad *L'Assiette au Beurre* met een speciale editie waarin de gekende iconografie — wrede zwartrokken en woest om zich heen hakkende soldateska — van stal wordt gehaald. In een ouder nummer uit 1907 had het blad al een striemend commentaar gepubliceerd op Ferrers eerste arrestatie; toen leverde de anarchist Charles Malato de tekst tussen de sinistere prenten van tekenaar D'Ostoya en quotes van linkse prominenten. Nu de pedagoog zijn overtuiging met de dood heeft moeten bekopen, is de verontwaardiging nog veel groter. In Parijs rukt een woedende menigte op naar de Spaanse ambassade. Omnibussen worden omgegooid en er vallen schoten. Twee dagen

later trekt een half miljoen betogers door de straten, aangevoerd door Jean Jaurès en begeleid door de *Garde républicaine* te paard.[6] In Milaan, Firenze en Rome komen duizenden sympathisanten samen. In Gent stappen de Volkskinderen, de reizende schoolkolonie van onderwijzer Aimé Bogaerts, trots op in de stoet.[7] Hagiografische propagandabrochures worden gedrukt, prentbriefkaarten met Ferrers portret massaal verspreid — als een contemporaine *ecce homo* wordt de man zelfs afgebeeld met een doornenkroon op het hoofd. Vooral in Henegouwen en Noord-Frankrijk worden de volgende jaren heel wat straten en pleinen naar Ferrer genoemd. Zijn profiel verschijnt op gedenkpenningen en dure Breguet-zakhorloges. Uiteraard komt elk progressief tijdschrift dat zichzelf respecteert met een speciale editie waarin Ferrers gedachtegoed wordt belicht. Voor het Antwerpse *Ontwaking* is dat niet anders: een plejade aan auteurs wordt in stelling gebracht, met Domela Nieuwenhuis, Eekhoud, Picard, Mesnil, Siska van Daelen *et les autres*. Opmerkelijker is dat Karel, het negenjarige zoontje van drukker-uitgever Victor Resseler en dichteres Van Daelen, zijn duit in het zakje doet. Kareltje groeit op tussen de letterkasten en heeft al stiekem een opstelletje over de molen van Zoersel gedrukt, waarvoor hij zelfs even het pseudoniem van zijn vader — Rabauw – heeft geleend. Ook nu grijpt de jongen naar de zethaak en een handvol loden letters. Op een los vel papier drukt hij het volgende gedicht af:

'Waarom werd Ferrer vermoord?
Omdat hij 129 scholen had gesticht
Daarom werd hij dood geschoten
Daar leerde men het ijzerbewerken enz.
Al de stielen die men maar leeren kan.
Ferrer is dood, maar zijn werk leeft voort!

Leesexemplaar

Spanje wees gevloekt!!
Leve Ferrer!!!!

K. Resseler'.[8]

De cultus rond de martelaar maakt rare sprongen. De faiencefabriek van Onnaing nabij Valenciennes, die sierpotten en pichets in schreeuwerig gekleurd *barbotine*-aardewerk produceert, speelt in op de actualiteit met wijn — of waterkruikjes die versierd zijn met de koppen van politici als Raymond Poincaré of Paul Déroulède. Andere populistische of satirische thema's uit het assortiment zijn een trotse *Alsacienne*, een volksvertegenwoordiger die aan de haal gaat met een zak geld, een kogelronde monnik en de ultieme must-have voor de elegante dame, de broekrok. Natuurlijk maken ook Marianne en Jeanne d'Arc deel uit van het aanbod, waarin Francisco Ferrer niet langer kan ontbreken. Getooid met een lauwerkrans en de strijdkreet '*Vive l'École Moderne'* is hij catalogusnummer 762. De pedagoog als wijnkruik. Het is weer eens wat anders.

Het is de redactie van *La Société Nouvelle*, het blad van wijlen Fernand Brouez dat in juli 1907 uit zijn as is herrezen, die met een bijlage bij haar editie van 15 november 1909 de aanzet geeft tot de oprichting van een monument. Dat moet in de eerste plaats literair zijn, door een heruitgave van Ferrers pedagogische geschriften, maar er wordt ook geld ingezameld voor een echt gedenkteken dat de tijd zal trotseren. Het krijgt een plaatsje op een publieke plek in Brussel, de stad waar heel wat internationale organisaties zijn gevestigd en het vrije denken stevige wortels heeft. Het volgende jaar vindt er trouwens een Wereldtentoonstelling plaats, en daar komt veel volk naar kijken. Zo zullen Recht en Waarheid triomferen over de misdaden van de katholieke, apostolische en roomse kerk. Een kleine 20.000 frank moet volstaan; de rest van het ingezamelde bedrag kan besteed worden aan publicaties, aan steun voor Ferrers nabestaanden, aan de bouw van rationalistische scholen en weeshuizen en — als Spanje van het reactionaire

Leesexemplaar

juk bevrijd zal zijn — aan een monument op de plaats van de misdaad in Montjuïc. De term 'inquisitie' trilt op heel wat lippen.

Een prestigieus internationaal comité wordt samengesteld met het puikje van de links-liberale beau monde, met politici, professoren van de Université Libre en de Université Nouvelle, schrijvers en intellectuelen. Henri Roorda van Eysinga, August Vermeylen, Georges Dwelshauvers en heel wat andere *usual suspects* uit het libertaire melkwegstelsel komen voor op de lijsten van comitéleden en sympathisanten. Toch zal het niet lang duren vooraleer de anarchistische fractie Ferrers recuperatie door de bourgeoisie aan de kaak zal stellen. Voor de libertairen is de pedagoog vermoord door wie toevallig aan de macht is, en in Spanje zijn dat dus de katholieken. Volgens hen pikken de officiële *libres-penseurs* in hun loges Ferrers lijk in om hun eigen agenda door te drukken; zij willen gewoon het ene dogma door het andere vervangen. Toch zijn de diverse anarchistische groepjes het ook nu niet met elkaar eens. Terwijl de Brusselaars afstand nemen van het monument, zullen hun Mechelse kameraden van de Vrije Groep en de vier (!) lokale vrijdenkerskringen die er actief zijn in 1912 aan hun stadbestuur vragen om een plein de naam van Ferrer te geven. In afwachting van een echte *escuele moderna* hadden ze een jaar eerder alvast in Mechelen een rationalistische 'ontspanningsschool' opgezet, die een vijfentwintigtal leerlingen telt en naar de pedagoog is vernoemd.[9]

In Brussel gaat het nu snel. Al op 31 oktober 1909 aanvaardt de gemeenteraad met eenendertig tegen acht stemmen — '*toutes les gauches unies contre la droite*' — het monument, dat nog vorm moet krijgen. Kunstenaars kunnen voor 30 november hun ontwerpen indienen. Trots drukt *La Société Nouvelle* de eerste lijsten met milde schenkers af, voor een voorlopig totaal van 6506,52 frank. De loges Les Amis Philanthropes en Union et Progrès en de Belgische Werkliedenpartij tekenen in voor 300 en 200 frank. Particulieren schenken kleinere bedragen of zetten collectes op. Het rode Charleroi stuurt het aardige bedrag van 1183 frank; de socialistische krant *Le Peuple* haalt ongeveer de helft op. Tussen de intekenaars treffen we leerkrachten en arbeiders

aan, weduwen en intellectuelen naast '*un radical français*' en een voorzichtige vrijdenker uit Namen die zijn naam niet in de krant wil. '*Papa Chocolat et ses amis*' (???) leggen 15 frank bijeen, August Vermeylen stort 10 frank. In juli 1910 staat de teller al op 18.000 frank, mede dankzij buitenlandse giften, maar dan droogt het enthousiasme op.[10] Een jaar later is het beoogde bedrag van 24.000 frank bereikt en kan de bronsgieter aan de slag gaan met het ontwerp van Puttemans, dat de ontwerpwedstrijd heeft gewonnen.

Het zijn inderdaad de officiële vertegenwoordigers van het vrije denken die in het dossier-Ferrer het voortouw nemen, van La Libre Pensée en de Liga voor Mensenrechten tot universitaire milieus en een rist antiklerikale politici van socialistischen en liberalen huize, die eerder al hun sporen hebben verdiend in de zaak-Dreyfus. De bronzen man met de toorts is ook een pion geworden in de strijd tegen hun binnenlandse vijand, de katholieke partij.

Op 5 november 1911 kan het monument eindelijk ingehuldigd worden op de hoek van het Sint-Katelijneplein en het Zaterdagplein. Naar goede Belgische gewoonte valt die dag de regen met bakken uit de lucht. De stoet die in de Zuidstraat wordt gevormd – de journalist van *Le Soir* spreekt van een mensenzee die de straten overspoelt – trekt onder een heuse *drache nationale* door de binnenstad. De ceremonie bij het beeld wordt ingekort tot het strikte minimum en de toespraken worden opgespaard voor het diner met de buitenlandse delegaties. Een van de gastsprekers is José Ortega y Gasset, een jonge professor uit Madrid. Hij is nog lang niet de gevierde filosoof die twintig jaar later naam maakt met zijn bestseller *De opstand der horden*.[11]

Ferrers monument is het epicentrum waar de libertaire en vrijzinnige gemeenschap zichzelf viert. Wanneer een delegatie van de Rotterdamse ontspanningsschool in 1913 België aandoet, staan een bezoekje aan de geestverwanten in Mechelen en Brussel op het programma, met een bedevaart naar het gedenkteken als hoogtepunt:

> 'De kinderen plaatsten zichzelf in een halven cirkel voor het standbeeld, de Belgische en Holl. kameraden er achter

> en onder leiding van kameraad Bedeaux [de voorzitter van de Rotterdamse ontspanningsschool, E.M.] werd op een gevoelvolle wijze [het lied, E.M.] *Ferrers dood* gezongen. Daarna werd gezongen *Kindergedachten* van Seb. Faure. Aangedaan, sommigen met tranen in de oogen, verlieten we schoorvoetend het kleine plein.'[12]

Knoeien met het geheugen van een stad is van alle tijden. De Spaanse ambassade tracht druk uit te oefenen om Ferrers gedenkteken te verwijderen, maar vangt bot — zelfs de demonstratieve afwezigheid van koning Alfonso XIII bij de opening van de Gentse Wereldtentoonstelling in 1913 kan niet baten. Het is de Duitse militaire gouverneur van de hoofdstad die er in 1915 uiteindelijk in slaagt om de pedagoog van zijn voetstuk te lichten. Ondanks protest vanwege het stadsbestuur worden de bronzen man en zijn sokkel door soldaten gedemonteerd en in een loods opgeslagen. Wanneer de ter dood veroordeelde Belgische spionne Gabrielle Petit in de *Kommandantur* zit te wachten tot zij naar haar cel in Sint-Gillis wordt teruggebracht, jent de jonge vrouw haar bewakers door het liedje 'Paris-Berlin' met de verzen 'Ze hebben Ferrer / Maar niet de IJzer' in te zetten.[13] Dat heet branie.

Slechts in oktober 1920 keert het beeld terug naar zijn oude plek, na bits politiek getouwtrek waarin boze tongen zelfs de hand van kardinaal Mercier vermoeden. Ferrers naam is uit de opschriften verdwenen, een euvel dat pas in 1958 wordt rechtgezet. Al die tijd speelt het monument zijn protocollaire en symbolische rol als baken voor de Brusselse *libres penseurs*. Op een affiche van het Feest van de Vrijzinnige Jeugd in 1927 kunnen we nalezen dat de optocht met klaroengeschal en vlagvertoon over de centrale lanen trekt en dat de meisjes van het Orphelinat rationaliste bloemen neerleggen aan de voeten van de atletische figuur — '*Devant le Monument Ferrer, des Fillettes se détacheront du cortège et iront semer des fleurs.*'[14] Het is een even bucolisch als rolbevestigend tafereel.

Maar het animo smelt weg en de invloed van de vrijdenkersbeweging taant. Bij de aanleg van de Brusselse premetro eind jaren zestig

verhuist het Ferrermonument naar de Kalkkaai, waar het ding in de weg staat tot de ULB het in 1984 voor haar rectoraat laat oprichten. Zo viert de universiteit tegelijk haar honderdvijftigste verjaardag en herdenkt zij Ferrers executie, precies vijfenzeventig jaar eerder.

In 1931 had de stad Barcelona al laten weten dat zij het gedenkteken wel wilde overnemen om het op de heuvel Montjuïc een plaatsje te geven — in Spanje was de wind eindelijk gekeerd, de koning afgezet en de republiek uitgeroepen — maar dat voorstel joeg de Brusselse vrijdenkers in de gordijnen. Uiteindelijk vertrekt een kopie van het beeld bijna dertig jaar later richting Spanje, waar het in oktober 1990 wordt ingehuldigd. Zo komt Ferrer thuis op een steenworp van de plaats van zijn terechtstelling, gestold in brons en geïncarneerd in Swyncops atletische torso.

Een utopie op kindermaat

Een blik op het programma van de kleine Mechelse ontspanningsschool maakt duidelijk waar het pedagogen als Francisco Ferrer om te doen is. In *Het Vrije Woord*, het blaadje van de lokale militanten, kunnen we nalezen dat 'de ontwikkeling der vermogens van het kind' centraal staan, 'zo dat eigen aard en aanleg tot hun recht kunnen komen, met uitsluiting van alle geloof in bovennatuurlijke machten en andere niet redelijk te bewijzen dogma's en geheimzinnigheden'.[15] Op het leerplan staan activiteiten als gymnastiek, zang, spel en 'vertellingen' over natuurkunde, godsdiensten, geschiedenis en aardrijkskunde naast wandelingen in en buiten de stad. Ferrer en zijn kornuiten vinden dat jongens en meisjes in dezelfde klas thuishoren; voor de adepten van een streng religieuze opvoeding is dat principe op zich al een vorm van heiligschennis. Een hele dag stilzitten en luisteren is nefast voor jonge mensen, die in de rationele (of rationalistische) school volop handenarbeid verrichten of in de tuin werken. In de weer zijn met een drukpers en loden letters scherpt zowel hun taalgevoel als hun eigenwaarde aan. Moderne didactische hulpmid-

delen zullen de wereld naar binnen brengen: zo worden in Reclus' Institut Géographique aan de Université Nouvelle kleine wereldglobes gefabriceerd voor Ferrers school in Barcelona.[16] De klaslokalen van deze Escuela Moderna moeten hygiënisch zijn. Goed verlicht en verlucht ook, letterlijk én figuurlijk — heeft logebroeder Ferrer zijn eigen kinderen geen voornamen als Luz (Licht), Sol (Zon) en Paz (Vrede) gegeven? Zijn internationale Liga voor de rationele opvoeding neemt het voortouw in een radicale onderwijsvernieuwing en laat zijn invloed gelden op medestanders als Henri Roorda in Zwitserland, de Brusselaar Ovide Decroly en — na de Grote Oorlog — de Franse pedagoog Célestin Freinet.[17] De maatschappij van de toekomst heeft een Nieuwe Mens nodig, en om die te creëren kun je niet vroeg genoeg beginnen. Als het erop aankomt, kunnen anarchisten ook heel geduldig zijn.

Redactiesecretaris van *L'École rénovée*, het blad van de liga dat in het Frans, Spaans en Italiaans verschijnt, is Jules Elslander, de voormalige onderwijzer uit Sint-Joost-ten-Node die we al in het Maison Beethoven tegen het monumentale lijf liepen.[18] Naast auteur van schandaalromans is *le grand Jules* immers ook een militant van de libertaire opvoeding. Al in 1898 heeft hij zijn eerste pedagogisch traktaat gepubliceerd. In 1906 wordt het gevolgd door *L'École nouvelle*, dat snel een Spaanse vertaling krijgt. Net als zijn *maîtres à penser* stelt Elslander recepten voor die de klas moeten omtoveren in een rijk van de vrijheid. Zijn motto: *'Qu'importe la propreté de la cellule, quand il s'agit d'un régime cellulaire.'*[19] De Nieuwe School is een bevrijdingsbeweging. Een van de brochures die L'Essai in Aiglemont publiceert, *L'Éducation de demain*, handelt niet toevallig over opvoeding. Het staat er zwart op wit: de weg naar een vrije samenleving wordt gebaand door 'rollende golven van licht, door de storm van de waarheid' — '*par des flots de lumière, par un torrent de vérité*'.[20] Reclus' lyrische stijl heeft school gemaakt, zijn opvolging is verzekerd. En ook Elslanders oude vriendin Alexandra David alias Myrial duikt weer even op: in 1908 correspondeert zij met Ferrer over haar artikel 'Le Féminisme rationnel', dat de Spanjaard naar compagnon Elslander

zal doorsturen voor een mogelijke publicatie in *L'École rénovée*.[21] In Davids zakagenda voor 1909 krijgt Ferrers executie op 13 oktober een sobere vermelding. Vier jaar na de dood van haar mentor Reclus verliest zij andermaal een van haar schaarse vrienden.

Het hele arsenaal aan pedagogische tips en tricks die wij een eeuw later als vanzelfsprekend ervaren, is rond 1900 uitgevonden. Laat kinderen spelen en lawaai maken, desnoods in de regen of het slijk — vuile kleren zijn geen probleem. Richt een groene omgeving in, misschien zelfs een groentetuin. Handenarbeid is gezond: zo leer je hoeveel moeite het kost om een stoel te timmeren of een krantenpagina te drukken. Vertrek bij de leefwereld van de kinderen door hen te laten vertellen over wat ze meemaken.

Om zijn ideeën te illustreren bedenkt Elslander in *L'École nouvelle* een fictieve plek die hij wat voorspelbaar Novella noemt. Eigenlijk is het een schooldorp, ingebed in een grote tuin met struiken en een boomgaard, een zwembad en sportterreinen. Rond een plein zijn ateliers geschikt, een kleine boerderij, een bibliotheek en een theaterzaal. Voor hun klaskranten en de mandjes die zij in het vlechtatelier realiseren, krijgen de jongens en meisjes wat geld, dat zij zelf beheren: zo leren zij rekenen en nadenken over welke spullen zij nodig hebben. Tussendoor wordt er gezongen en gedanst.

Een utopie op kindermaat is dit alles, een miniatuurversie van Signacs schilderij *Au temps d'harmonie* uit 1892, waarop de kunstenaar zijn anarchistische dagdroom heeft geprojecteerd. Onder een zomers zonnetje genieten mannen en vrouwen in een arcadisch landschap bij de zee van elkaar en van hun vrije tijd, die zij doorbrengen met lezen, dansen en petanque spelen — in de ideale wereld is er tijd genoeg.

Dat zal het universum zijn waarin de kinderen van Ferrer en Elslander zullen opgroeien, zodra de sociale revolutie achter de rug is. Zowel in de Escuela Moderna als in de nieuwe maatschappij zullen de dingen er organisch, symbiotisch en 'natuurlijk' aan toegaan, afgestemd worden op ieders behoeften. De ratio regeert, want in dit bestaan zonder god is de mens op zijn eigen verstand en op de weten-

Leesexemplaar

schap aangewezen — dat heeft Ferrer van Kropotkin en Reclus geleerd.[22] De onderwijzer (m/v) is tolerant en geduldig. Hij kan streng zijn als het nodig is, maar zich evengoed gedragen als een kameraad of als een grote broer of zus.

Jules Elslander heeft Novella gemodelleerd naar een handvol praktijkvoorbeelden, die in zijn tijd overal in Europa opduiken en geïnspireerd zijn op Ferrers experimenten. Een tweede baken van de beweging is het weeshuis in het Noord-Franse stadje Cempuis, waar Paul Robin, de neomalthusiaanse militant met wie Alexandra Myrial optrekt, al tussen 1880 en 1894 experimenteerde met gemengd onderwijs in een groene omgeving. Na een moddercampagne van extreemrechts is Robin aan de dijk gezet, waarna hij aan het Institut des Hautes Études van de Brusselse Université Nouvelle het vak *Éducation intégrale* ging doceren.[23] Zo maakte een nieuw publiek kennis met zijn opvattingen.

Een volgende inspiratiebron voor Elslanders veldwerk is de leefschool La Ruche, die de Franse libertaire militant Sébastien Faure in 1904 nabij Rambouillet opent.[24] Beter dan dorre traktaten over onderwijsvernieuwing geeft een reeks ansichtkaarten een beeld van Faures bijenkorf in de groene rand van Parijs. Meisjes onderhouden de groentetuin en werken op het land. In de badkamer staan de waskommen netjes op een rij. Jongens in zwarte kiel poseren met hun voetbal. De eetzaal en het studielokaal zijn voorzien van wandvullende evocaties van het goede leven. Geconcentreerd sorteert een knaap loden letters in de kasten van de drukkerij; op de muren prijkt een patchwork van affiches die Faures lezingen aankondigen. Kinderen timmeren en naaien. Schrijven stukjes voor de klaskrant. Dansen een vrolijke farandole. En altijd schijnt de zon.

Een zwenkende camerabeweging. Een volgende halte van de teletijdmachine.

Met een nieuwe reeks prentbriefkaartjes in zwart-wit belanden we in het Waals-Brabantse stadje Bierges-lez-Wavre. Daar heeft een andere vergeten figuur uit de subcultuur van de *Lebensreform* in oktober 1912 zijn eigen methodeschool opgericht, die helemaal voldoet aan de

regels van het genre. Op de foto's zien we ronduit idyllische hoekjes van een boomgaard, lommerrijke bosschages en een panoramisch uitzicht over de Dijlevallei. In een bijgebouw van de villa, die met enige overdrijving *château* Ravet wordt genoemd, werken twee jongens in de smidse. De stichter van deze nieuwe school heeft zijn avonturen te boek gesteld en het resultaat, *Une École nouvelle en Belgique*, in 1915 gepubliceerd bij het prestigieuze Institut J.J. Rousseau in Genève, waar hij op dat moment onderdak heeft gevonden.[25] De oorlog heeft de school van Bierges dan al in de knop gebroken, en het boek is een papieren in memoriam voor goede bedoelingen waar weinig van overblijft. Honderd jaar later staat het kasteeltje er nog altijd, op nummer 60 van de rue Joseph Francis. De enorme tuin van zes hectaren die afloopt naar de vallei is aangevreten door verkavelingen, maar het uitzicht lijkt grotendeels bewaard. Als je heel goed luistert hoor je de jongetjes timmeren.

António de Sena Faria de Vasconcelos is een Portugese intellectueel die naar Brussel uitwijkt en er in 1904 aan de Université Nouvelle als doctor in de sociale wetenschappen afstudeert met het proefschrift *Esquisse d'une théorie de la sensibilité sociale*.[26] Onmiddellijk sluit hij zich aan bij het professorenkorps van het Institut des Hautes Études. Eén leven is voor hem niet genoeg, en in het spoor van denkers als Ferrer zal hij zelf een pedagogisch experiment opzetten. Dat hij met glans slaagt, bewijst het voorwoord van zijn boek, waarin de socioloog Adolphe Ferrière van het Bureau International des Ecoles nouvelles punten uitdeelt voor dertig criteria waaraan een onderwijsinstelling moet voldoen om het keurmerk van de *école nouvelle* te krijgen. Het laboratorium van Bierges haalt met 28,5 bijna het maximum. Waar het Bureau aanbeveelt om de leerlingen in groepjes van tien of vijftien in afzonderlijke huizen onder te brengen, is Faria door het grote succes van zijn onderneming genoodzaakt om zijn vijfentwintig discipelen voorlopig op één plek te laten logeren; dat kost hem een half punt. En dat de politiek-religieuze overheid in België de boot van het gemengde onderwijs afhoudt, kun je de professor niet kwalijk nemen, maar toch wordt het op dit onderdeel min één voor

Bierges.[27] Met gemak haalt Faria alle overige punten binnen, van handenarbeid over vrije werktijd tot gymnastiek '*tout au moins le torse nu*'.[28] Zijn school is een esthetisch verantwoorde plek, waar muziek en cultuur een centrale rol spelen in de gemeenschapsvorming. Faria denkt en handelt volgens het boekje.

In *Une École nouvelle en Belgique* denkt de professor terug aan de rust en de *joie de vivre* in Bierges, waar zijn schooltje met negen leerlingen snel uitgroeit tot een instelling die vijfentwintig internen huisvest en genoodzaakt is om een nieuw gebouw op te trekken. Een beschermcomité met dokter Decroly, UN-rector Guillaume De Greef, Portugese en Braziliaanse notabelen en schrijvers als Maeterlinck en Verhaeren geeft de onderneming het nodige intellectuele gewicht. Een korps van zeventien leraren, inclusief een smid en een meubelmaker, leidt alles in goede banen. Zij verblijven niet permanent in de instelling maar komen enkele dagen per week langs. Vlak bij de school wonen boeren, wat verderop verrijzen de *tentaculaire* fabrieken die Faria en zijn tijdgenoten kennen uit het werk van Verhaeren en Meunier. Na een rit van drie kwartier met de trein staan de kinderen in het hart van de hoofdstad, waar zij musea en theaterzalen bezoeken en zelfs een lezingenreeks over de kunst van het Verre Oosten aan de Université Nouvelle bijwonen. De universiteit en Reclus' Institut Géographique sturen ook boeken, tijdschriften en ander lesmateriaal. Faria laat vier klaslokalen en heel wat ateliers voor handenarbeid inrichten, een kleine boerderij en een natuurwetenschappelijk laboratorium met microscopen, aquaria en terraria. De leerlingen slapen negen à tien uur in goed verlichte en luchtige kamers met open ramen; in de winter wordt de centrale verwarming aangezet. 's Zomers houden de jongens na de middag een siësta. Na een zwempartij in de vijver genieten zij naakt van de zon. Er wordt hard gewerkt en met evenveel overgave gespeeld. Als het mooi weer is, trekken de kinderen eropuit met de tent. Geregeld staat een vijfdaagse excursie op het programma. In oude schoolkranten leest Faria de reisverslagen na. Zijn discipelen trokken naar Engeland en Luxemburg, en mocht de oorlog niet alles hebben stilgezet, dan waren zij in Noord-Afrika en

Leesexemplaar

Palestina beland en teruggekeerd langs Turkije, Griekenland en Italië. Het zijn de leerlingen zelf die de klasuitstappen voorbereiden en nabespreken. Een blik op het logboek leert dat zij met de trein het hele land bereizen, van de Antwerpse zoo en het koloniaal museum in Tervuren tot de grotten van Furfooz en de Zeebrugse haven, van de steenkoolmijnen in Henegouwen tot de hoogovens van Cockerill. Op school bouwen de oudste leerlingen de slinger van Foucault na of studeren zij Maeterlincks toneelstuk *L'Oiseau Bleu* in. Het jaarlijkse toonmoment van de werkstukken heet hier toepasselijk *Le Salon des Indépendants*. Als de natuurlijke vijver op het domein omgebouwd moet worden tot een zwembad, komt de leerlingenraad met een becijferd businessplan — zo leren ze tegelijk fysica, economie en boekhouden. En de honden Bergeot en Top, die op de boerderij wonen, zijn altijd wel een mooi opstel waard.[29]

Liever dan de beladen term 'anarchisme' te gebruiken, spreekt Faria van *self-government*, zelfbestuur door de leerlingen. Zoiets moet het zijn: basisdemocratie voor beginners.

Leesexemplaar

[NEGEN]

Lachen tot het pijn doet

De vrolijke wanhoop van Henri Roorda van Eysinga

Altijd begint het met een moeder, een enkele keer ook met een vader. Dat laatste is zeker het geval voor de schrijvende schoolmeester die dit boek mag afsluiten. Jarenlang is Roorda van Eysinga in de eerste plaats een familienaam geweest. De Henri die ons interesseert is immers een telg uit een oud geslacht, een zoon van een beroemde vader die zowel Multatuli, Domela Nieuwenhuis als Élisée Reclus tot zijn vrienden mocht rekenen.

Tot de naambekendheid van zijn zoon hebben deze adelbrieven niet echt bijgedragen. Na zijn dood in 1925 is de eigenzinnige cursiefjesschrijver en libertaire pedagoog uit Lausanne Henri Roorda meer dan vijftig jaar lang onder de radar gebleven. Dankzij een handvol uitgevers, vertalers en de bescheiden Association des Amis de Henri Roorda krijgt de vergeten columnist nu een verdiend tweede leven. Het startsein was de publicatie van twee kloeke delen verzameld werk in 1969 en 1970, goed voor meer dan zevenhonderd pagina's. In 2011 nam de reeks *Mille et une nuits* van de Franse uitgever Fayard de estafettestok over met spotgoedkope uitgaafjes van Roorda's vaak hilarische columns. In ons taalgebied zette Rokus Hofstede het Zwitserse *enfant terrible* op de kaart met zwierige vertalingen van zijn sterkste

Leesexemplaar

stukjes, al helpt een nawoord van de grote Jeroen Brouwers bij Roorda's laatste geschrift *Mijn zelfmoord* allicht ook een handje. Zo kan Henri het alsnog maken in die Lage Landen waarmee vader en zoon een op zijn zachtst gezegd dubbelzinnige relatie hadden.

Eerst is er dus die vader, Sicco Ernst Willem Roorda van Eysinga, koloniaal ambtenaar, querulant en kroniekschrijver. Henri krijgt dus zowel zijn libertaire elan als zijn literaire talent met de paplepel naar binnen.[1] Stel je een stel priemende ogen voor boven een baard als een suikerspin: met Roorda senior spot je niet. Een gepatenteerde polemist als hij stort zich in het strijdgewoel met de voeten vooruit; hij speelt de man én de bal, blaft en briest en banjert als een ongelikte beer door de salons van Batavia, het huidige Jakarta dat in Sicco's dagen de hoofdstad van de kolonie Nederlands-Indië is. Daar heeft de man zijn carrière uitgebouwd, aanvankelijk als genieofficier en vervolgens als ingenieur die kanalen aanlegt. Een stereotiepe koloniale apparatsjik is Sicco evenwel niet. Zijn kraaloogjes zien ook het onrecht dat de Javanen wordt aangedaan, en ergens in zijn weelderige baard kiemt de revolte tegen het systeem waarvan hij deel uitmaakt. Dat verhaal kennen wij met een andere hoofdfiguur als aanstoker: vermomd als de schrijver Multatuli laat Sicco's collega-bestuursambtenaar Eduard Douwes Dekker in 1860 zijn kritische roman *Max Havelaar, of De koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* op de wereld los, een monumentale aanklacht tegen de koloniale overheersing.[2] Een jaar eerder heeft Multatuli het manuscript van dat boek afgewerkt in een kamertje boven het estaminet Au Prince belge op de hoek van de Brusselse Arenbergstraat en de Bergstraat — een bronzen plaquette gedenkt het evenement. In het roerige en gastvrije Brussel is geschiedenis geschreven, ook letterlijk.

Multatuli krijgt navolging, want in december 1860 slingert Sicco Roorda, die tot dan zijn existentiële ongenoegen louter in lezersbrieven en tafelgesprekken ventileert, een hekeldicht op het papier waarin hij in gedachten het moment viert dat de Nederlandse heersers uit het land worden verdreven: 'Vloekzang, de laatste dag der Hollanders op

Java'. De *petite histoire* wil dat het gedicht vers na vers in de badkamer tot stand komt. Sicco maakt er geen geheim van dat Douwes Dekker hem heeft geïnspireerd.[3] Zijn eigen worp is een gedrocht in verzen, dat de auteur weleens in de huiskamer voor vrienden opdreunt. Toch worden enkele exemplaren van de tekst naar Nederland verscheept, en daar krijgt Multatuli de 'Vloekzang' onder ogen. Er komt een uitgebreide noot 5 van, in de vierde druk van *Max Havelaar* uit 1875, en die vermelding bezorgt Sicco een vorm van eeuwige roem. In zekere zin is Henri Roorda van Eysinga dus de zoon van een voetnoot.

Eduard Douwes Dekker vereert zijn collega ook nog met een lovende brief, die allicht eerder de inhoud van het pamflet dan de gezwollen stijl betreft: 'Ik ken niets zóó forsch! En wààr! Een dichter, ziener, profeet, 't is alles een.'[4] 't Is vooral een magere troost, want op het moment dat Roorda deze brief leest, is ook hij noodgedwongen teruggekeerd naar Europa. Oneervol ontslagen met verlies van pensioen, om precies te zijn, en in het najaar van 1864 verbannen uit Nederlands-Indië na bijna twintig jaar trouwe dienst aan de natie. De rechtstreekse aanleiding is (alweer) een boos artikel waarin hij bankier Dorrepaal van omkoping beticht. Naar analogie met Multatuli's personage Droogstoppel, een inhalige koffiemakelaar, noemt Roorda de geldwolf Dorrepaal uit zijn eigen krantenstukken voortaan Droogstoppel II. Allicht heeft ook de 'Vloekzang' een rol gespeeld in Sicco's verbanning.

Spoelen we de film even door naar augustus 1867, wanneer de intussen tot broodschrijver gedegradeerde Roorda — die er in de kolonie al een inlandse vrouw en een zoon op na houdt — in Den Haag trouwt met een Nederlandse dame en met haar naar de Belgische hoofdstad emigreert. De Brusselse almanak voor 1870 lokaliseert het gezin van Sicco Roorda van Eysinga, rentenier, in Sint-Joost-ten-Node, Impasse du Vallon.[5] Tussen die geborneerde en hanige Nederlanders blijven wonen was geen optie, laat hij graag weten. In een brief aan Multatuli, met wie hij nu een geanimeerde correspondentie voert, lucht Sicco zijn hart: 'In Den Haag liep ik alle dagen met gebalde vuisten, zelfs in den tyd der verloving aan de zyde van myn meisje. Daarom trokken wy naar Brussel.'[6]

Leesexemplaar

In de hoofdstad tracht Sicco aan de kost te komen als leverancier van kopij aan een eindeloze reeks tijdschriften, maar dat wil niet goed lukken. Bovendien loopt hij weer tegen een rechtszaak voor smaad aan. Schrijfbroeder Multatuli verneemt in de zomer van 1872 dat Roorda senior niet langer wil leven 'als een *koordedanser*, maar zonder onrust of zorg'. Twee kinderen zijn intussen in Brussel geboren: Marie in 1869 en Henri Philippe Benjamin op 30 november 1870. Met zijn rente van 3400 frank en nu en dan een schnabbel in een tijdschrift kan Sicco in Zwitserland naar behoren leven, zo bedenkt hij, en voor iemand als hij die zijn kinderen wil opvoeden 'tot beschaafde, eenvoudige, vryheid — en gelykheidlievende burgers' is het onderwijs in het land 'dol goedkoop'.[7] Het gezin Roorda zet dus koers naar het stadje Rolle bij het meer van Genève. Daar blijkt al snel dat leven in Zwitserland toch duurder uitvalt dan gedacht en dat de inwoners van de vrije republiek allesbehalve de breeddenkende burgers zijn die Roorda senior had verwacht. Er komt een derde kind, maar enkele dagen na de geboorte sterft de moeder. In Genève begint Sicco een nieuw leven aan de zijde van een dertig jaar jongere vrouw.

Vier kinderen later vinden we het gezin terug in Clarens, een dorp tussen Vevey en Montreux bij hetzelfde Lac Léman. Daar is Roorda senior druk bezig met schrijven, wandelen en voor zijn huisgenoten zorgen. Ideologisch is Sicco intussen naar links opgeschoven: van vrijdenker en radicale liberaal wordt hij stilaan socialist strekking-Domela Nieuwenhuis. En dan blijkt ook nog dat hij toevallig in de buurt van die andere beroemde banneling Élisée Reclus is komen wonen. In Clarens heeft diens geliefde Ermance de elegante villa Le Rivage laten bouwen, vlak bij het station en de aanlegsteiger van de veerboot in de rue du Lac, waar ook het gezin Roorda woont — in Elsene zal de geograaf later een huis huren in een straat met precies dezelfde naam. De tuin helt af naar de promenade bij het meer; als machtig achterdoek fungeren Montreux en de besneeuwde toppen van de Alpen. Van 1879 tot 1890 woont Reclus in dit heerlijke panorama — hier heeft hij het grootste deel van zijn *Nouvelle Géographie universelle* geschreven. Na een kwartiertje ronddwalen tussen de beel-

den van Google Street View besef ik dat de villa vrijwel ongeschonden tot ons is gekomen. Het riante uitzicht doet nog altijd dromen. In het voorjaar van 1880 strijkt ook Peter Kropotkin neer in Clarens, waar hij samen met zijn vrouw een klein landhuis betrekt dat uitkijkt 'over het blauwe water van het Meer van Genève, met de zuivere sneeuw van de Dent du Midi op de achtergrond'.[8] De prins kan er rustig stukken voor *Le Révolté* schrijven en Reclus helpen met zijn *Nouvelle Géographie universelle*. Het exil heeft hun banden nog sterker gemaakt.

Het is de nieuwsgierige Reclus zelf die Sicco Roorda opzoekt, wanneer deze in Clarens lezingen geeft. Prompt vraagt de geleerde aan zijn buurman om het hoofdstuk over *les Indes néerlandaises* uit zijn *Nouvelle Géographie* na te lezen en daarnaast ook mee te werken aan een andere aardrijkskundige encyclopedie, wat Roorda met veel plezier doet; zo ziet hij immers een gelegenheid om Multatuli in de schijnwerpers te zetten. Op 11 maart 1883 laat Sicco aan zijn vriend weten dat hij niet toegeeft aan Reclus' pogingen om hem tot het anarchisme te bekeren, omdat hij gruwt bij de gedachte aan het geweld dat bij een revolutie hoort: 'Reclus wilde mij inlijven, maar ik wil niet. Gelijk ik u zeide: *Je ne veux pas faire le mal pour le bien*.'[9] Alles wat absoluut is, bevalt Sicco niet. Een omwenteling is aan hem niet besteed en op volksvergaderingen laat hij zich ook al niet graag zien: als aristocratisch democraat houdt hij zich ver van de *madding crowd*. Eigenlijk woont onder de hersenpan van Roorda *père* een genereuze, licht ontvlambare links-liberaal.

Bovendien valt de idealistische anarchist Reclus hem een beetje tegen. De man die in het blad *Le Révolté* uithaalt naar de machtigen en vindt dat eigendom en belasting op de schop moeten, komt in het lokale kadaster voor als eigenaar van twee villa's (die weliswaar aan zijn vrouw toebehoren). En met Sicco's medewerking aan de encyclopedie wil het ook al niet opschieten: zijn noeste werk aan het lemma 'Indië' – een opstel van liefst honderd bladzijden – wordt door Reclus bijzonder gewaardeerd, maar bij uitgeverij Hachette door de hoofdredacteur verknipt tot er precies zes lijntjes overblijven. Wanneer Roorda later voor een ander baantje wordt aanbevolen door Reclus

en de hoofdredacteur in kwestie, weet hij met zijn verontwaardiging geen blijf: 'En zulke nukkige gekken éclabousseeren verstandige, nyvere werkers met het slyk van hun rytuig!'[10] Hoe dan ook blijft Sicco ideologisch in de buurt van de libertaire gedachte rondhangen. Hij correspondeert met Kropotkin en gaat schrijven voor Domela's blad *Recht voor Allen*. Fragmenten uit zijn bijdragen worden gerecycleerd in de brochure *Uit het leven van Koning Gorilla*, een aanval in regel op het koningshuis, waarvan in 1887 tienduizenden exemplaren worden verspreid.[11] Het is Sicco's laatste wapenfeit. In oktober van dat jaar wordt een longontsteking de tweeënzestigjarige man fataal. In *Recht voor Allen* gedenkt Domela 'een edelen, vurigen boetprediker'. Zijn graf in Clarens is na de traditionele dertig jaar geruimd.

Anarchist van vader op zoon

Wanneer zijn vader komt te gaan, is Henri een knaap van zeventien die voor ingenieur studeert. In het overwegend Franstalige Brussel geboren, zal de Nederlander zo goed als zijn hele jonge leven in Zwitserland doorbrengen — hij denkt, droomt en schrijft in het Frans. De omgeving van het Lac Léman zal zijn biotoop zijn; tot zijn dood in 1925 wijkt hij geen duimbreed van de oever. Om de schulden van zijn vader in te lossen — 'verkwisten is één mijner constitutionele gebreken', gaf Sicco ruiterlijk toe — wordt Henri leraar wiskunde op de École supérieure de jeunes filles van Lausanne. Het lijkt erop dat Roorda *fils* wel meer karaktertrekken van zijn vader erft: hij is een anarchist en een vrijdenker die een laaiende afkeer van de religie cultiveert, maar evengoed voorziet hij in zijn levensonderhoud door naast zijn bescheiden baan als onderwijzer stapels essays en krantenstukjes te schrijven. Tussen 1917 en 1925 zijn het er meer dan vijfhonderd. Onder het pseudoniem Balthasar publiceert hij deze kronieken en cursiefjes in dagbladen als *La Tribune de Lausanne*, *Gazette de Lausanne* en *La Tribune de Genève*, maar ze worden ook samengebracht in bundels als *À prendre ou à laisser* (1919, *Te nemen of te laten*) en *Le*

Leseexemplaar

Roseau pensotant (1923, *Het denkelend riet*), die een zeker succes kennen. Het maakt Henri Roorda tot 'de grootste humorist van Franstalig Zwitserland'. Vertaler Rokus Hofstede wijst erop dat dit een wat wankele eretitel is: in het opgepoetste, uitgevlakte en serieuze Zwitserland ben je al snel een komisch talent. Maar in deze tweedegeneratieallochtoon annex vrolijke Frans schuilt evengoed een kritisch denker.

Op de middelbare school al blijkt zoon Roorda een *drôle de zèbre*, een buitenbeentje.[12] Zijn klasgenoot Ferdinand Domela Nieuwenhuis junior, die zijn vader bij zijn vrienden in het vrije Zwitserland heeft achtergelaten, herinnert zich de levendige discussies die de twee als zestienjarigen voerden over Voltaire en het atheïsme, dat zij overtuigd aanhangen — voor (klein)kinderen van dominees ligt zoiets misschien wel voor de hand.[13] Roorda's bijnaam op school is niet voor niets *le païen*, de heiden. Twee jaar eerder had hij op het college al een prijs gewonnen voor een opstel in dialoogvorm over morele moed. Je merkt het meteen: met die jongen komt het goed. En loopt het grondig fout.

Roorda *fils* heeft eens beweerd dat hij opgegroeid is 'op de knie van Élisée Reclus'.[14] Dat is allicht ietwat overdreven, maar in de uitspraak schuilt een grond van waarheid. De jongeman komt in Clarens bij zijn mentor over de vloer en correspondeert met hem wanneer Reclus naar Frankrijk en later naar Brussel trekt. Het zou zelfs Henri geweest zijn die de socialist Domela Nieuwenhuis in Clarens aan de geograaf heeft voorgesteld.[15]

Tussen maart 1891 en november 1897 schrijft Reclus aan Roorda een dertigtal brieven, waarvan zowat de helft is opgenomen in de postuum uitgegeven *Correspondance* van de geograaf. In een socratische dialoog stelt de jongeman vragen, terwijl de geleerde antwoorden (en vooral denkpistes) aanreikt. Met deze brieven binnen handbereik zal Roorda in 1907 voor *La Société Nouvelle* het essay 'Élisée Reclus propagandiste' schrijven. Deze tekst is zowat het concentraat van de libertaire overtuiging — of beter: levenswijze, praxis, existentiële keuze — die wijlen de anarchist heeft uitgedragen. '*Reclus était* organiquement *un révolté*', zo schrijft Roorda, een man die over een in-

nerlijke warmtebron beschikte die hem uitsluitend naar schoonheid deed verlangen, 'in een genereus gebaar dat uitstraalde naar al wie in zijn buurt kwam'. Zijn goede raad: recht je rug, denk na, stel vragen, neem niet zomaar aan wat ik je vertel. Zing, vecht, huil, bid, lach, werk en bewonder. Kijk, zo mooi is een landkaart. Methode is goed, maar enthousiasme is beter. Hoed je voor wat de machtigen 'integriteit' of 'maat' noemen: weet dat ook zij zwak zijn. Denk de dingen door tot hun ultieme consequentie. Oordeel niet. Kom niet tussen, tenzij om je te verdedigen. Wees geen martelaar — '*c'est de mauvais goût et en outre parfaitement inutile*' — al heeft elke onderdrukte het recht om in opstand te komen. Levenslessen zijn het, in de traditie van de Franse moralisten uit de Verlichting.

Wanneer de twintiger Henri Roorda zijn mentor op een dag een vraag stelt over moraal en pudeur, antwoordt Reclus met een pleidooi voor naturisme — '*Les vêtements doivent tomber*', de waarheid is even mooi als noodzakelijk. Een moraal die het lichaam verbergt komt hem niet alleen hypocriet voor, maar evengoed als het toppunt van perversie. En lelijk is het resultaat ook nog! Kijk naar de kunst en stel vast hoe mooi een mens is. De toon is die van een predikant, de boodschap deze van een radicale vrijdenker. Roorda en Reclus corresponderen ook over de (on)zin van revolutionair geweld en over de individuele verantwoordelijkheid van de intellectueel. Het lijkt wel een nagesprek in de marge van een volksvergadering in het Parijs van mei '68.

Nee, een denksysteem is Reclus' anarchisme niet, zo beseft ook Roorda. Veeleer gaat het om een manier om in het leven te staan, vanuit een basiswantrouwen tegen lege begrippen en abstracties, maar met oog voor paradoxen, misverstanden en vergissingen, storingen en ruis. In zijn slotzin, die als een compliment is bedoeld, toont Henri zich een waardige leerling van de meester: 'Als illustere geograaf, briljante schrijver, *mais trop honnête homme et dangereux poète* behoorde Élisée Reclus tot het slag van mensen die het verdienen om naar de gevangenis te gaan.'[16]

Met een pirouette als deze schrijft onze wiskundeleraar uit Lausanne zich in in de Latijnse traditie van Molière tot Alphonse Allais: speels,

incisief, grimmig soms, maar evengoed gedrenkt in melancholie en mededogen.[17] Natuurlijk droomt Henri van een roman — dat doen ze allemaal wanneer ze twintig zijn — maar verder dan een plan raakt hij niet; het boek komt uitsluitend voor in zijn brieven aan Reclus en Domela. De eerste raadt hem bovendien aan om zijn veilige en comfortabele baantje van onderwijzer niet in te ruilen voor een onzeker bestaan als *homme de lettres*, een mensensoort die op den duur toch maar blijft schrijven omdat dit nu eenmaal wordt verwacht.[18] Het hoofd boven water houden — meer *vivoter* dan *vivre* — is al moeilijk genoeg. Het komt erop aan je vrijheid te vrijwaren. Overdag geeft Roorda dus wiskundeles aan jongedames, en des avonds oefent hij occasioneel zijn pen in *Les Temps Nouveaux*, *L'Humanité Nouvelle* of *La Revue blanche*.[19] In die dagen vinden we zijn naam terug in de cursusprogramma's van de Université Nouvelle, waar hij tijdens de academiejaren 1894–1895, 1895–1896 en 1897–1898 lessen wiskunde en fysica gegeven zou moeten hebben aan Reclus' Institut des Hautes Études. Zou, want uiteindelijk is het bij aankondigingen gebleven.[20] Was deze aanstelling al te precair en/of de financiële compensatie ondermaats? Kwam zijn vaste benoeming in Lausanne in gevaar? We zullen het nooit weten.

Meer en meer is Roorda junior met opvoeding bezig, en ook zijn gedachten daarover toetst hij af bij zijn mentor. In zijn laatste gepubliceerde brief wijst Reclus hem in november 1897 op het belang van een methodische aanpak bij het lesgeven. Minstens even belangrijk zijn evenwel improvisatie en de openheid om in te spelen op de vragen van leerlingen. Maar zijn slotzin is een aforisme dat Roorda, Ferrer en al hun bondgenoten van de Nieuwe School mogen uitknippen en op de muur boven hun bed prikken: als het kind niet enthousiast leert, dan betekent dit dat de leraar zonder enthousiasme voor de klas staat.[21]

Tussen algebralessen, een zevental verhuizingen in de buurt van Lausanne en de geboorte van twee dochtertjes door, timmert Henri Roorda aan de weg van de alternatieve school, voornamelijk door het schrijven van theoretische stukken over libertair onderwijs — zelf zal

hij er nooit lesgeven. Dat traject leidt in 1910 tot de oprichting van de École Ferrer in Lausanne, die bestemd is voor arbeiderskinderen en dankbaar is genoemd naar de Spaanse pedagoog. Het doktersechtpaar Jean Wintsch[22] en Nathalie Maléef, een handvol syndicalisten en de Ligue pour l'Éducation rationnelle de l'Enfance, waarvan Roorda de vertegenwoordiger in Zwitserland is, hebben het initiatief genomen. Het is Henri die de pen voert bij het opstellen van de (niet-ondertekende) principesverklaring. Die bijdrage heeft hij graag geleverd, al eindigt daar zijn engagement. Van eindeloze vergaderingen en discussies met medestanders houdt hij niet, zelfs niet als het voor de goede zaak is. *'Disons pour simplifier que je suis un sale égoïste.'* Ook Roorda's uitspraak '*je n'ai rien de l'organisateur ni de l'homme de parti*' zou er eentje van vader Sicco kunnen zijn.[23] Henri's chronische geldnood en dito misantropie lijken evengoed genetisch bepaald, net als zijn schrijfmicrobe en zijn uitstelgedrag. Zijn aanleg om plannen te maken en ze niet ten uitvoer te brengen. Of zijn voorkeur voor sociologie — lees: politiek activisme. Of een zekere ontgoocheling in zichzelf (met kleine letter) en de Mens (met kapitaal), die hij slechts kan verzachten met een stevige dosis zwarte humor.

Dolen, dwalen, denkelen

Met die Mensheid gaat het dus de verkeerde kant op. Roorda stelt het elke dag vast in zijn klas, waar naar een milde schatting zowat de helft van de meisjes domme kalkoenen zijn, allicht omdat hun vaders stomdronken waren toen ze hun kinderen verwekten — in brieven aan vrienden klinkt Henri net iets scherper dan in zijn columns.[24] Is het deze wanhopige vaststelling die hem naar de theorieën van de *école nouvelle* drijft? Om de maatschappij van onderuit op te bouwen moet je nieuwe mensen maken die onbevangen in het leven staan, niet langer besmet met de vooroordelen van Kerk, Staat en Fatsoen. Alleen zij kunnen de collectieve domheid counteren. Tegen beter weten in neemt Roorda de pelgrimsstaf van de libertaire pedagogie op in arti-

kels als 'L'École et l'apprentissage de la docilité' (in *L'Humanité Nouvelle* in 1898), in bijdragen voor *La Revue Blanche* en — aan de vooravond van zijn dood — in het boek *La grande Réforme de l'an 2000*. In het dolgedraaide Europa van de Grote Oorlog verschijnt in 1917 zijn traktaat *Le Pédagogue n'aime pas les enfants*, uiteraard in Lausanne — Zwitserland is ook in die dagen een vrijhaven voor antimilitaristen en linkse wereldverbeteraars. In de traditie van de Zwitserse pedagogen Jean-Jacques Rousseau en Johann Heinrich Pestalozzi kiest Roorda de kant van het kind tegen de alwetende onderwijzer die zijn kennis met behulp van een trechter in de hoofden van zijn leerlingen ramt.[25] 'Onze eerste filosofiedocenten zijn onze voeten, onze handen en onze ogen', zo citeert hij Rousseau, 'en hen vervangen door boeken betekent dat wij gedoemd zijn om te geloven zonder ooit iets zelf te ervaren'. Een halve eeuw voor Ivan Illich en Carl Rogers de prestatiedruk in onderwijs en samenleving te lijf gaan, trekken Roorda en zijn libertaire vrienden al aan de alarmbel. Voor hen moet de klassieke opvoedingsmachinerie op de schop. Als al die traditionele schoolfrikken de kinderen écht een warm hart zouden toedragen, protesteerden zij tegen het heersende totalitaire systeem en zagen de scholen er toch helemaal anders uit? Het harde verdict in de titel *Le Pédagogue n'aime pas les enfants* is dus zowel het uitgangspunt als de conclusie van Roorda's betoog — en bovendien had hij een catchy titel nodig.[26] In zijn dagen regeren de leerkrachten nog met harde hand over kinderen die bang en dus afhankelijk worden gehouden. De school is tegelijk gevangenis en rechtbank — let op de tralies voor de ramen en op de binnenplaatsen waar stilte de regel is. Een regime van zwijgen en stilzitten, overvolle leerprogramma's en permanente ondervragingen disciplineren het schoolvee, als voorbereiding op de fabriek en het kantoor. Honderd jaar later lijkt het alsof Roorda al te kort door de bocht gaat, maar in de dagen dat hij zijn bedenkingen op papier zet, klopt de diagnose perfect. Veel illusies heeft de man trouwens niet: in het beste geval wordt er een steen verlegd in de rivier. Misschien maken de kinderen van de nieuwe scholen meer schrijffouten — en niet eens dat is zeker — maar ze zullen minder onzin uitkramen en zich

beter in hun vel voelen. Dat is al heel wat. Zij mogen ook van elkaar leren, en de onderwijzer van hen. Helpen mag. Bewegen. Dromen. Veel vallen en af en toe opstaan. Nadenken, niet napraten — en altijd op het ritme van het kind in kwestie. Roorda wenst de leerkracht het nodige geduld toe, liefde en enthousiasme en vooral een kritische blik, ook op de ideeën die hij zonet komt te formuleren. Anarchistischer worden ze niet meer gemaakt, meneer.

Almaar opnieuw kijkt Henri Roorda in de spiegel, en wat hij ziet bevalt hem niet. Misschien zijn dit permanente zelfbewustzijn en de onzekerheid die er het gevolg van is wel de twee karaktertrekken die hem het meest doen verschillen van zijn vader. Roorda *fils* is een kwetsbare, lucide man die heel goed weet wat er in de wereld te koop is. Het essay *Mon internationalisme sentimental*, zijn eerste literaire wapenfeit midden in de Eerste Wereldoorlog — dat monumentale misverstand, dat monsterlijke anachronisme — opent met een bekentenis van formaat die zich rechtstreeks tot de lezer richt: *'Je ne sais si vous êtes comme moi: je ne comprends absolument rien à la vie. Cela ne m'empêche d'ailleurs pas de dire mes paroles quotidiennes et de faire les gestes nécessaires.'*[27] Alleen de grimmige, wanhopige lach van de verliezer blijft over als een uitermate wankele dam tegen de waanzin.

Veel lager kun je niet inzetten. Tot de laatste regel die hij aan het papier toevertrouwt — ik kom erop terug — zal dat Roorda's grondhouding zijn: uithalen en terugtrekken, ontwijken en onderduiken, een omweg volgen en uiteindelijk een punt maken — '*A la fin de l'envoi, je touche*', zegt die andere droeve held Cyrano de Bergerac.

Als de geschiedenis uit de boeken en de krant een leugen is, blijft waakzaamheid geboden. Na de oorlog, die negen miljoen doden en evenveel invaliden heeft gemaakt, kondigt Roorda de tijd van het Vijfde Wiel aan. Uit de slachting hebben de generaals van alle legers tenminste geleerd dat zij hun soldaten voortaan naar het front moeten sturen met een rubberen arm en een houten been in hun rugzak. Je weet immers nooit vooraf hoe hun reservewiel eruit moet zien.[28] Maar eigenlijk heeft hij de ultieme oplossing gevonden die voorgoed een einde aan de oorlogen zal maken. Op een dag ontvangt zijn alter ego

Balthasar een brief van een eminent hoogleraar Gezond Verstand, die een fijn plan heeft bedacht:

> 'Er zal al een grote stap voorwaarts zijn gezet als alle naties, nadat ze vrede hebben gesloten, hun respectievelijke parlementen verplichten de volgende wet aan te nemen:
>
> "De dienstplicht geldt slechts voor burgers van ten minste vijfenveertig jaar oud. Indien de oorlog uitbreekt, zullen alleen zij het recht hebben wapens te dragen."'[29]

De reden? Het is veel natuurlijker om te sterven in de tweede levenshelft dan in de eerste. De piepjonge doden van de Eerste Wereldoorlog waren niet eens stemgerechtigd en konden niet aansprakelijk worden gesteld voor de verkeerde beslissingen van hun diplomaten en staatslieden. Bovendien zal een ouder leger de dagmarsen aanzienlijk inkorten en de soldaten minder aan gevaar blootstellen, terwijl achter de linies het economische leven gewoon voort kan ratelen. Mensen ouder dan vijfenveertig zijn nuchter en bezadigd: zij willen hun eigen vel redden, zodat een oorlog dus wel heel onwaarschijnlijk wordt. Komt het er toch van, dan overwint het land dat beschikt over de meeste robuuste mannen van middelbare leeftijd: deugdzaam en hygiënisch leven wordt dus eindelijk beloond. Het probleem is perfect opgelost, maar Roorda zou Roorda niet zijn als hij ook in deze constructie geen addertje onder het gras bespeurde: hij kent minstens één regeringsleider 'die hele regimenten met namaakoudjes, met schandalig robuuste nepsenioren te velde zou laten trekken. Wat kunnen we doen? Niets! We kunnen alleen wenen.'

Henri Roorda droomde van een boek dat hij *Le Pessimisme joyeux (Het vrolijke pessimisme)* zou noemen. Dat het er niet meer van gekomen is, vertel ik straks. De titel van een bundel columns die wél het licht zag, *Le roseau pensotant (Het denkelend riet)*, is ook een adequate synthese van zijn grimmige blik op een wereld die ook de onze is.[30] Roorda

Leesexemplaar

houdt van achtervoegsels die een activiteit kleiner maken — hij zou zeggen: tot zijn ware proporties herleiden. *Vivre* wordt *vivoter*, *penser* krimpt tot *pensoter*: de mens *denkelt* maar wat aan. Hoe zou een eeuwige opposant als Roorda *the Way of the World* ernstig kunnen nemen? Van de macht maakt hij gehakt, zekerheden krijgen consequent cursiveringen en vraagtekens. Dat geldt evengoed voor de recepten uit de eigen keuken: net als Reclus heeft Roorda niets met het gebruik van dynamiet, pistolen of messen, al distantieert ook hij zich niet van bommenleggers als Ravachol of koningsmoordenaars als Bresci, en almaar opnieuw geeft hij blijk van een diepgeworteld antimilitarisme. In *La Gazette de Lausanne* publiceert Roorda zijn stukjes onder de leuze '*Ne nous frappons pas*' *(Laten we elkaar niet te lijf gaan)*. Veel meer dan een aanmaning of een vrome wens is dat de kreet van een wanhopige.

Niet alle columns voor de krant of de vier *Almanachs Balthasar*, een soort van geïllustreerde jaarboeken met mengelwerk, korte teksten van hemzelf of van andere auteurs, die Roorda van 1923 tot 1925 samenstelt, hebben de tand des tijds ongeschonden doorstaan. Er zitten nogal wat melige woordgrapjes, clichés en humoristische schetsen met beperkte houdbaarheid in, naast messcherpe (en naar het einde toe almaar zwartere) observaties, bedenkingen en intuïties. Dat hij voor Lili een innemende echtgenoot en een fijne vader voor zijn twee dochters is geweest, betwijfel ik — tussen de regels van dit dansante proza lees je de ontgoocheling die de lange duur met zich mee kan brengen, en de gevolgen van de schulden en de drank. De eenzaamheid in een huwelijk dat zijn beste tijd heeft gehad. De honger van een hart waarin oude gevoelens zijn uitgesleten. Dan kunnen slechts een steelse blik in een café, een gestolen kus en een dosis verbeelding nog wonderen doen. Zolang dat werkt, uiteraard.[31]

Wij mogen Roorda's columns lezen als een milde vorm van autobiografie, waarin aanvankelijk een zekere lichtheid overheerst, tederheid en mededogen zelfs. Wanneer Henri in de spiegel kijkt, ziet hij de wankele verwachtingen van zijn generatie tenietgaan in de loopgraven van de oorlog. Waar Walter Benjamins 'engel van de geschie-

denis' naar de puinhopen van het verleden kijkt en niets dan catastrofes ziet, staart Roorda naar de eeuw die komt en nog meer van hetzelfde belooft — de Vooruitgang die zijn hoofdletter kwijtspeelt, het Kapitaal dat regeert en de beloofde Revolutie die een hersenschim blijkt te zijn. Net als de Duitse filosoof is de stukjesschrijver uit Lausanne een melancholicus, een trage denker in een tijd van versnelling. Hij ziet het gebeuren: hoe wreedheid geen maat kent en de wereld eraan gaat. Lees maar, het staat op 30 maart 1922 in de *Gazette de Lausanne*:

> 'Omdat de mensheid die ons wordt aangezegd zich van alle rijkdommen van de planeet meester heeft gemaakt, zullen vrije individuen moeten leven als parasieten op het maatschappelijke lichaam. Maar het zullen nuttige parasieten zijn. Wie vlooien heeft, is niet alleen.'[32]

En deze, onder de titel *In Boertsja wordt nog steeds gevochten*, waarin Balthasar in juni 1924 een brief ontvangt van 'de welsprekende Scherzorov, president van de Tsjitsjineense republiek', die zou willen 'dat de ganse westerse wereld opstaat om te protesteren tegen de "moorddadige" oorlog die de Hypotawaken afgelopen winter tegen zijn vaderland hebben ontketend. Beide volken (daar kon je donder op zeggen!) strijden voor de zaak van recht en rechtvaardigheid.'[33] Het zit zo: ooit heeft keizer Sulejman de Bolle de provincie Boertsja aan zijn toenmalige bondgenoten geschonken, al behoren de meeste bewoners tot het Hypotawaakse ras; op de linkeroever van de Oplawaa bevinden zich bovendien onuitputtelijke oliebronnen. Om oude vormen van onrecht goed te maken, ben je haast altijd verplicht nieuwe vormen van onrecht te begaan. Wie financiert trouwens het grote patriottische bloedbad dat eraan zit te komen? Een letter verschil – haal de r weg uit Boertsja – en je leest een krantenstuk uit de week waarin ik een punt zet achter dit hoofdstuk, begin november 2022. Om als 'visionair' te boek te staan, moet een mens misschien een chronisch depressieve, berooide en dronken anarchist zijn die op de oever van

het Lac Léman slecht betaalde krantenstukjes schrijft. Of Boris Vian of Emil Cioran heten, maar dat zijn andere verhalen.

Al in de herfst van 1918 — Henri Roorda van Eysinga wordt dan achtenveertig — hoeft het voor hem niet echt meer, al dat schrijven en *denkelen*. Waarom zou hij nog de deur uitgaan? Moedig voorwaarts strompelen? Wachten op het Zwarte Licht dat toch niet komt? De libertaire coterie waarvan hij even deel uitmaakte, typeert hij nu als 'de Vrienden van de Vooruitgang', en in een droom ziet hij hoe het ene na het andere ongeluk hun gerealiseerde utopie teistert. Wanneer de bestuurder van een stoomwals een geniale gedachte wil optekenen en even niet op zijn machine let, vermorzelt ze een banketbakkersknecht die net een gedicht opschrijft. En omdat iedereen in deze nieuwe maatschappij de hele tijd contempleert en nadenkt, slaat niemand nog de hand aan de ploeg. Boekhandels gaan failliet, want geen mens leest nog andermans werk.[34] Van een bijwijlen briljante satiricus is Roorda een cynicus geworden, een ontgoochelde mens.

Nog vijf jaar lang zal de publieke figuur Balthasar doen alsof er niets aan de hand is, al kan hij zijn gedachten aan de dood lastig verbergen. Op 3 september 1924 verslikken heel wat Zwitsers zich in hun *café crème* wanneer hun favoriete columnist goedkeurend knikt wanneer 'een mededogend meisje' haar verloofde, die ongeneeslijk ziek was, naar de 'andere wereld' heeft helpen verhuizen. Een vibrant pleidooi voor waardig sterven is het:

> 'Ik heb nooit begrepen waarom de levenden de stakker die een definitief einde aan zijn lichamelijke kwalen of zijn wanhoop zou willen maken, zo hardnekkig hun aangename gezelschap willen opdringen. Soms slaagt de wanhopige erin te ontsnappen. Maar in heel wat gevallen is vluchten onmogelijk; filantropen waken over degene die ze tot voortleven hebben veroordeeld [...] Ik laat me hier niet uit over de rechten waarop de arts wiens patiënt ongeneeslijk ziek is al dan niet aanspraak moet kunnen maken.

> Ik heb het over de zieke zelf, en ik buig me over het geval waarin deze nadrukkelijk uiting geeft aan zijn verlangen om te sterven. Voor hem zou het redding brengende drankje binnen handbereik moeten worden gezet.'[35]

Henri Roorda heeft het anders aangepakt. Niet *Le Pessimisme joyeux* heeft hij uiteindelijk geschreven, maar *Mon suicide*, een afscheidsgroet van een vijftigtal bladzijden in elf korte hoofdstukken. Voor een vriend heeft hij op 6 november 1925 ook nog een briefje nagelaten: *'Cher ami, dans quelques heures je serai mort (à moins que je ne me rate).'* Hij miste niet. Nadat hij een halve fles oude porto had leeggedronken, joeg hij zich op 7 november met het pistool dat hij tussen de veren van zijn matras bewaarde een kogel door het hart– 'dat doet vast minder pijn dan door het hoofd'.

Lezend tussen de regels van de laatste *Almanach Balthasar* die hij in de zomer van dat jaar had geredigeerd, konden zijn schaarse vrienden wel een en ander vermoeden. In het editoriaal verklapte hij dat 'het eeuwige Corvee er bijna op zit en dat hij wacht op de dood'. Het lijkt niet meer dan een kwinkslag in een stukje dat het einde van de wereld voorspelt voor 1926, maar het is een officiële aankondiging. Regel 7 van de kruiswoordpuzzel in de almanak vraagt naar 'Een hatelijke persoon van wie ik veel van hou (ik heb er medelijden mee)', drie letters: *Moi*.

Mijn zelfmoord is geen gebruiksaanwijzing of apologie, maar een lucide verklaring waarom de relatief gezonde Roorda er op zijn vijfenvijftigste verjaardag een einde aan maakt. In zijn nawoord bij de Nederlandse vertaling vat Jeroen Brouwers de redenen van deze suïcide in een krachtige frase samen: 'Hij had alles gehad, geproefd, gewogen, beoordeeld, en toen hij zijn balans opmaakte was de uitkomst: nul.' Klopt helemaal. Luister maar naar wat de aanvankelijk guitig klinkende Balthasar, die doorheen het boekje ongemerkt transformeert tot een Henri Roorda van vlees en bloed, er zelf over zegt. Na drieëndertig jaar is hij moe, ook al heeft hij het luie leven lief — in-

clusief reerug en oude bourgogne. Het zinloze ploeterwerk en de routine in de klas hebben hem uitgeput: 'Er zijn zinnen die ik zo vaak heb moeten uitspreken dat de weerzin ze soms op mijn lippen doet versterven.' Jarenlang was hij een overtuigd medestander van de utopisten, tot hij inzag dat je de menselijke natuur niet kunt veranderen. De voorraden die hij uiteindelijk had aangelegd, zijn opgebruikt — dat geldt evengoed voor energie en geduld als voor geld: ook Roorda *fils* heeft boven zijn stand geleefd en schulden opgestapeld. De Arme heeft slechts één leven, want hij kan zelfs niet scheiden van de vrouw die hij is gaan haten. 'Jongelui, verrijkt u!' is nu Roorda's cynische leus.

En dan wordt het betoog nog persoonlijker, intiem zelfs. Veruit de meeste mensen zijn niet gemaakt om 'veertig jaar achtereen, van de ochtend tot de avond en van de avond tot de ochtend, samen te wonen'. Onder de as dooft ten slotte ook het vuur, zo bekent Roorda (doorzichtig vermomd als zijn vriend Philippe). De *thrill* en de *drive* – de roes en de gretigheid — zijn weg, zowel in de slaapkamer als op school en in het clublokaal, terwijl hij slechts wil beginnen en vertrekken. Ontroerd worden, ook. Maar daarvoor heeft hij tijd noch energie.

De drijfriem die in Henri's hoofd het radertje 'gevoel' overbracht op het radertje 'wil' is gebroken, en het valt niet meer te repareren. Zoals zijn geld heeft hij zijn tederheid verspild, 'er kwam voortdurend warmte vrij die in het grote niets oploste'. Hij heeft zelfs een ziel tot wanhoop gebracht, in iemand iets unieks kapotgemaakt. Gaat het om Adrienne/Alice, de vrouw in wiens blik Henri-alias-Pierre zich een tel lang voelt leven, en die wij niet kennen?[36] Als hij zelf de wereld had geschapen, zou Roorda zeker de liefde aan het einde van het leven hebben geplaatst, bedenkt hij nu — 'De mensen zouden zich tot hun laatste snik gesteund hebben geweten door een vage, wonderbaarlijke hoop.' Nu biedt slechts muziek hem nog troost, en wijn misschien. En de wetenschap dat de dichters hem zouden vergeven. Nu hij geen enkel groot werk meer hoeft te ondernemen, lijkt het wel vakantie. Voor altijd vakantie.

Leesexemplaar

Henri let er wel op 'dat het schot niet al te luid weerklinkt in het hart van een gevoelig mens'.

Knal.
Doek.

Philinte (in de coulissen, fluisterend): *'Le Monde par vos soins ne se changera pas.'*

Applaus.

Leesexemplaar

Leesexemplaar

Dankwoord

'I contain multitudes', bromt Bob Dylan op zijn recentste plaat. Wanneer ik de laatste hand leg aan dit manuscript en de gastenlijst overloop, besef ik dat die uitspraak helemaal klopt. Schrijven doet een mens niet alleen: in mijn hoofd gonst een samenscholing van gelijkgestemden en verre of nabije verwanten, geduldige bondgenoten, *compagnons* en *camarades*, geliefden, helpende en soms helende handen. Schoon volk, sowieso.

Mijn grote dank gaat uit naar Rik Hemmerijckx (Émile Verhaerenmuseum, Sint-Amands) en Hans Vandevoorde (Vrije Universiteit Brussel), die dit boek mee op het juiste spoor hebben gezet. Christophe Martens (Gent) en Walter Resseler (Antwerpen) bezorgden mij prachtig materiaal; Ronni Hermans (Leuven) vertaalde Mesnils Italiaanse correspondentie. Een bijzonder woord van waardering vertrekt richting Frankrijk, waar Jean-Paul Keller van Les Amis de Montmaur-en-Diois en Fanny Garnier (Maison Alexandra David-Néel, Digne-les-Bains) mij met raad en daad hebben bijgestaan. Dichter bij huis kon ik rekenen op mijn *très cher* Eric Rinckhout, op Gerrit en Brecht Valckenaers, Anne Adriaens-Pannier, William Slegan, Tom Tournicourt, Thomas en Els en al wie het manuscript van ver of nabij zag gisten. Dat Sophie De Schaepdrijver en Rudi Laermans het boek een zetje richting wijde wereld wilden geven, was een eer en een genoegen.

De lijst van archieven en instellingen — en vooral die van hun even deskundige als toegankelijke en innemende medewerkers – die de inhoud van *Zwart licht* mee hebben vormgegeven, lijkt eindeloos. Letterlijk elke dag mocht ik ervaren hoe groot de culturele rijkdom van dit kleine land bij de Noordzee wel is, en hoe ontoereikend de werkingsbudgetten vaak blijven. Toch verrichten deze mensen wonderen, en met de glimlach. Koester ze, en dat is een bevel.

De erelijst die volgt, ligt mij bijzonder na aan het hart: Daniëlle Palmans, Emma Decraemer en Jan Robert (Letterenhuis, Antwer-

Leesexemplaar

pen), Véronique Cardon (Archief voor Hedendaagse Kunst in België, Brussel), Constantin Ekonomidès, Dominique Vautier en Pierre Loze (Association du Patrimoine artistique, Brussel), Jacques Gillen (Mundaneum, Mons), Michèle Graye (Service des Archives, Patrimoine et Réserve précieuse, ULB, Brussel), Johan Eeckeloo (Koninklijk Conservatorium, Brussel), de leeszaalmedewerkers van het Archief van de Stad Brussel, Zoé Renaud (archief van De Munt), Joris Colla en Patricia Quaghebeur (KADOC, Leuven), Marianne Enckell (CIRA, Lausanne), Geert Bonne (AMSAB, Gent) en Marie-Laurence Bernard (Ma Maison de Papier, Brussel). Voorts vermeld ik graag de hulp en/of de inspiratie van Dirk De Schutter, Marc Didden, Jaak Brepoels, Rokus Hofstede, Jan Ceuleers en Daniel Cunin. Een diepe buiging maak ik voor Anneleen Baum, Annemiek Seeuws en Peter Saerens (uitgeverij Pelckmans). Monteverdi, de piano van John Cage en *The Miners' Hymns* van wijlen Johann Johannsson hebben het manuscript van dit boek tot het einde toe begeleid.

Dankbaar draag ik dit boek op aan drie dierbaren die niet meer onder ons zijn: Bernard Dewulf (1960–2021), Caroline Pauwels (1964–2022) en Jan Hellinckx (1923–2022). Mijn moeder Stephanie Geens (1928–2022) heeft de verschijning van *Zwart licht* niet meer beleefd.

Leuven, 27 januari 2023

Leesexemplaar

Bibliografie

Almanach des Étudiants — Almanach de l'Université Libre de Bruxelles, Brussel, Aux Bureaux de la Revue Belge Illustrée, 1891

Annuaire de la Section d'art et d'enseignement de la Maison du Peuple, Brussel, E. Blondiau, 1893

Opstellen over Anarchie (van de beste schrijvers), Amsterdam, J. Sterringa, z.j. [ca. 1900]

Gedenkboek opgedragen aan F. Domela Nieuwenhuis, Amsterdam, S.L. van Looy, 1904

Science… et Conscience… Élie et Élisée Reclus [themanummer], z.p., Éditions du 'Semeur', 1928

Lode Baekelmans ter eere — 1945 (2 dln.), Antwerpen, De Sikkel, 1946

La Commune de Paris 1871 dans le livre et l'image [tentoonstellingscatalogus], Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1971

Art et Société en Belgique 1848–1914 [tentoonstellingscatalogus Palais des Beaux-Arts Charleroi], Brussel, Lebeer Hossmann, 1980

Élisée Reclus, un géographe libertaire [themanummer], *Hérodote*, *revue trimestrielle*, nr. 22, juli-september 1981, Parijs, François Maspéro, 1981

Van Nu en Straks — Belle Époque in Vlaanderen [tentoonstellingscatalogus Centrum voor Kunst en Cultuur, Sint-Pietersabdij Gent], Gent, 1983

Victor Serge — Vie et œuvre d'un révolutionnaire (Actes du colloque Victor Serge — Institut de Sociologie de l'ULB), in: *Socialisme*, nr. 226–227, juli-oktober 1991, Brussel, Institut Émile Vandervelde

Maximilien Luce 1858–1941, peintre anarchiste [tentoonstellingscatalogus Musée des Sciences de Parentville, Charleroi], Brussel, Éditions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles, 1995

Georges Lemmen 1865–1916 [tentoonstellingscatalogus Museum van Elsene], Brussel, Gemeentekrediet en Snoeck-Ducaju & zoon, 1997

Histoire d'une Loge. Les Amis Philanthropes de 1876 à 1998, Brussel, Les Amis Philanthropes, 1999

Maximilien Luce. Peindre la condition humaine [tentoonstellingscatalogus Musée de l'Hôtel-Dieu, Mantes-la-Jolie], Parijs, Somogy, 2000

Henri Roorda et l'humour zèbre [tentoonstellingscatalogus Musée historique de Lausanne], Lausanne, Éditions Humus, 2009

Ferdinand Schirren (1872–1944) in zijn ingebeelde tuinen [tentoonstellingscatalogus KMSK Brussel] (ed. Inga Rossi-Schrimpf), Brussel en Gent-Kortrijk, KMSK Brussel en Snoeck, 2012

Gustave Courbet et la Fédération des artistes sous la Commune [tentoonstellingscatalogus Musée Gustave Courbet, Ornans], Milaan, Silvana Editoriale, 2017

Léon Frédéric. Un autre réalisme [tentoonstellingscatalogus Musée Gustave Courbet, Ornans], Éditions du Sekoya, 2018

14/18 — Rupture or continuity. Belgian Art around World War I (ed. Inga Rossi-Schrimpf en Laura Kollwelter), Leuven, University Press, 2018

La Commune — Paris/Parijs 1871, Antwerpen, Ronny Van de Velde — Cahier Rossaert en Ludion, 2021

Picasso, l'étranger [tentoonstellingscatalogus Musée national de l'histoire de l'immigration, Parijs], Parijs, Musée Picasso en Fayard, 2021

*

Acke, Daniel en Elisabeth Bekers (ed.), *Brussel schrijven/Écrire Bruxelles. De stad als inspiratiebron sinds de 19e eeuw*, Brussel, VUBPress, 2016

Adam, Paul, 'Éloge de Ravachol', in *Entretiens politiques et littéraires*, 3de jg., vol. v, nr. 28, juli 1892, p. 27–30

Albert, Charles, *L'Amour libre*, Parijs, Stock, 1902

Amann, Dominique, *Alexandra David-Néel, chanteuse légère*, URL: https://www.academie-duvar.fr/Activites2/Amann%20Alex.pdf

Armand, E., *Petit manuel anarchiste individualiste*, Parijs, nada éditions, 2021

Aron, Paul, 'Portrait de l'artiste en chapeau mou et lavallière', in *Textyles. Revue des lettres belges de langue française*, 1989, nr. 6, p. 7–19

Aron, Paul, *Les Écrivains belges et le socialisme (1880–1913). L'expérience de l'art social: d'Edmond Picard à Émile Verhaeren*, Brussel, Labor — Les Archives du futur, 1995

Aron, Paul en Cécile Vanderpelen-Diagre, *Edmond Picard (1836–1924), un bourgeois socialiste belge à la fin du dix-neuvième siècle — Essai d'histoire culturelle*, Brussel, Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique, 2013

Auster, Paul, *Winterlogboek*, Utrecht — Amsterdam — Antwerpen, De Arbeiderspers, 2012

Baekelmans, Lode, 'De familie van mijn vrouw', in *De Vlaamse Gids*, 44ste jg., nr. 4, 1960, p. 193–210

Baekelmans, Lode, *In de spiegelbollen. Herinneringen*, Hasselt, Heideland, 1964

Baillon, André, *Moi quelque part...*, z.p., La Soupente, z.j. [1920]

Baillon, André, *En sabots*, Parijs, Rieder & Cie, 1922

Baillon, André, *La Dupe. Le Pénitent exaspéré*, Brussel, Labor — Les Archives du futur, 1988

Baju, Anatole, *L'Anarchie Littéraire*, Parijs, Vanier, 1904

Bantman, Constance, *Jean Grave and French Anarchism: A Relational Approach (1870–1914)*, in: IRSH (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis), nr. 62, 2017, p. 451–477

Barbusse, Henri, *La Lueur dans l'Abîme — Ce que veut le Groupe Clarté*, Parijs, Clarté, 1920

Baudet, Colette, *Grandeur et misères d'un éditeur belge: Henry Kistemaeckers (1851–1934)*, Brussel, Labor — Les Archives du futur, 1986

Beaudet, Cécile, *Les milieux libres. Vivre en anarchiste à la Belle Époque en France*, Saint — Georges d'Oléron, Les Éditions Libertaires, 2006

Bellin, François, 'Jacques Dwelshauvers, l'unique amour d'Hélène Legros', in *Terre de Durbuy*, 25ste jg., nr. 100, 2006, p. 5–29

Bernier, Georges, *La Revue blanche. Ses amis, ses artistes*, Parijs, Hazan, 1991

[Blanqui, Auguste], *Ni Dieu ni Maître* (ed. Maurice Dommanget), Brussel, Les Éditions Aden, 2009

Block, Jane (ed.), *Belgium, the golden decades, 1880–1914* (Belgian Francophone Library, vol. 3), New York, Peter Lang Publishing, 1997

Boë, Jean De, *Glanes et nouvelles*, [onuitgegeven manuscript], z.j. [1914–1918?]

Boë, Jean De, *Un Siècle de luttes syndicales — 1842–1952*, Brussel, Syndicat Unifié du Livre et Papier, 1952

Boë, Jean De, *Propos subversifs*, Brussel, Syndicat Unifié du Livre et Papier, 1967

Boehme, Olivier, *Greep naar de Markt. De sociaal-economische agenda van de Vlaamse Beweging en haar ideologische versplintering tijdens het interbellum*, Leuven, LannooCampus, 2008

Bogaerts, A[imé]., *Francisco Ferrer — Een officieele sluipmoord op een vrijdenker*, z.p., Federatie der Vlaamse Vrijdenkersbonden, z.j.

Bom, Emmanuel de, *William Morris en zijn invloed op het boek*, Antwerpen, J.B. Madou-Cop en V. Resseler, 1905

Bom, Emmanuel de, *Nieuw Vlaanderen. Kunst en Leven*, Brussel, De Wilde Roos, 1925

Bont, Raf De, *Van literaire avantgarde tot raswetenschap*.

Gustaaf Schamelhout (1869–1944), Brussel, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten (nieuwe reeks, nr. 6), 2002

Bouchard, Anne-Marie, '"Mission sainte". Rhétorique de l'invention de l'art social et pratiques artistiques dans la presse anarchiste de la fin du XIXe siècle', in *Études littéraires*, vol. 40, nr. 3, 2009, p. 101–114

Bourget, Paul, *Un divorce*, Parijs, Plon, z.j. [1904]

Bourrelier, Paul-Henri, *La Revue Blanche. Une generation dans l'engagement (1890–1905)*, Parijs, Fayard, 2007

Brion, Katherine, 'Paul Signac's Decorative Propaganda of the 1890s', in *RIHA Journal (Special Issue 'New Directions in New-Impressionism')*, 0044, 14 juli 2012, URL: http://www.riha-journal.org/articles/2012/2012-jul-sep/special-issue-neo-impressionism/brion-signacs-decorative-propaganda

Brisson, Adolphe, *Portraits intimes* (vol. 1), Parijs, Armand Colin, 1894

Brisson, Adolphe, *Les Prophètes*, Parijs, Flammarion en Tallandier, z.d. [1903]

Brogniez, Laurence en Tatiana Debroux, 'Les xx in the City: An Artists' Neighborhood in Brussels', in *Artl@s Bulletin*, vol. 2, nr. 2, 2013, URL: https://www.researchgate.net/profile/Tatiana_Debroux/publication/292720767_Les_xx_in_the_City_An_Artists'_Neighborhood_in_Brussels/links/56b9debd08ae9d9ac67f378d/Les-xx-in-the-City-An-Artists-Neighborhood-in-Brussels.pdf

Brogniez, Laurence en Tatiana Debroux, 'Une exposition à l'échelle de la ville. Sociabilités des espaces complémentaires aux Salons des XX et de La Libre Esthétique', in *Contextes (Les lieux littéraires et artistiques)*, 19, 2017, URL: https://journals.openedition.org/contextes/6327

Brogniez, Laurence en Tatiana Debroux, *Itinéraires des ateliers d'artistes à Bruxelles*, Brussel, Société Royale Belge de Géographie en ULB, 2019

Brouez, Fernand, *Études sociales — Critiques philosophiques — Chroniques littéraires*, Brussel, Imprimerie Veuve Monnom, 1901

Brouwer, Maëlle De, *Édition d'un texte manuscrit et analyses de genre: 'Mina ou la maison du passé' d'Hélène Legros* (1901) [ongepubliceerde masterthesis Université catholique de Louvain], Louvain-la-Neuve, 2018

Brun, Christophe en Federico Ferretti. *Elisée Reclus, une chronologie familiale: sa vie, ses voyages, ses écrits, ses ascendants, ses collatéraux, les descendants, leurs écrits, sa postérité (1796–2015) — Tableaux généalogiques, documents, cartes*, 2015, URL: http://raforum.info/reclus/spip.php?article474. hal-01146464

Buckner Vitaglione, Heather, *P. Signac's 'D'Eugène Delacroix au néo-impressionisme': a translation and commentary* [ongepubliceerde masterthesis University of St Andrews], St Andrews, 1985, URL: http://hdl.handle.net/10023/13241

Buelinckx, Erik, *Een anarchistische benadering van de kunstgeschiedenis. Casus: Albert Daenens (1883–1952)* [stageeindwerk], Brussel, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium — Departement Documentatie, 2011

Buelinckx, Erik, 'Henry van de Velde, Art Nouveau and Intellectual Anarchism', in *Uncommon Culture*, 4 (7/8), 2014, p. 33–42

Buelinckx, Erik, 'Albert Daenens (1883–1952): Belgian Artist from Brussels, Flemish Activist and French Publicist, International Anarchist and Antimilitarist Before, During and After World War I', in *14/18 — Rupture or Continuity. Belgian Art around World War* (ed. Inga Rossi-Schrimpf en Laura Kollwelter), Leuven, University Press, 2018, p. 211–227

Buelinckx, Erik, 'Albert Daenens (1883–1952): artiste bruxel-

lois anarchiste, antimilitariste, activiste et éditeur', in *Bulletin du CIRA*, nr. 76, zomer 2020, p. 14–26

Butterworth, Alex, *De wereld die er nooit kwam. Een geschiedenis van het anarchisme*, Amsterdam, Atheneum — Polak & Van Gennep, 2011

Cachin, Marcel, *Carnets. Tome III: 1921–1933*, Parijs, CNRS Éditions, 1998, URL: http://books.openedition.org/editionscnrs/32732

Campion, Léo, *Le drapeau noir, l'équerre et le compass*, Brussel/Évry, Maison de la Solidarité et de la Fraternité/Alternative Libertaire, 1996

Cauter, Frits De, *Jules François Elslander* [ongepubliceerde licentiaatsverhandeling KU Leuven, Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen], Leuven, 1981

Cauwelaert, Aug. Van, *Het individualisme van 'Van Nu en Straks'*, Gent, Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal — en Letterkunde en N.V. Drukkerij Erasmus, z.j. [overdruk uit: *Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal — en Letterkunde*, Gent, Reeks X, nr. 1, 1944, p. 53–72]

Ceustermans, Chris, *De man die van mensen hield — Emmanuel de Bom. Biografie*, Antwerpen, Vrijdag, 2021

Chapelier, Émile, *Une Colonie Communiste — Comment nous vivons et pourquoi nous luttons*, Stokkel-Bois, L'Expérience, 1906

Chapelier, Émile, *Le Communisme et les Paresseux*, Bosvoorde, L'Expérience, 1907

Chapelier, Émile, *Pourquoi l'Église a tué Ferrer*, Brussel, eigen beheer, 1909

Chapelier, Émile, *Ayons peu d'enfants! Pourquoi? Comment?*, Brussel, eigen beheer, z.j.

Chapelier, Émile, *Pourquoi je ne crois plus en Dieu*, Parijs, La Bonne Collection, z.j. [1926?]

Chardak, Henriette, *Élisée Reclus — L'homme qui aimait la terre*, Parijs, Stock, 1997

Chardak, Henriette, *Élisée Reclus, un encyclopédiste infernal*, Parijs, L'Harmattan, 2005

Charentenay, Alice de en Jordi Brahamcha-Marin (ed.), *La Commune des écrivains — Paris 1871: vivre et écrire l'insurrection*, Parijs, Gallimard (Folio), 2021

Charle, Christophe, *Pissarro, art, politique et anarchisme* [tekst van een lezing], URL: https://www.academia.edu/33604802/conf%C3%A9rence_Pissarro_pdf

Chatriot, Alain, 'La lutte contre le "chômage intellectuel": l'action de la Confédération des Travailleurs Intellectuels (CTI) face à la crise des années trente', in *Le Mouvement Social*, 2006/1, nr. 214, p. 77–91

Chevalier, Louis, *Montmartre du plaisir et du crime*, Parijs, La Fabrique, 2016

Cioran, E.M., *Histoire et utopie*, Parijs, Gallimard, 1960

Cladel, Léon, *Petits Cahiers*, Brussel, Henry Kistemaeckers, 1879

Clarinval-Le Boucher, Marcelle, *Le monument en hommage à Francisco Ferrer par Auguste Puttemans*, 2017, URL: https://koregos.org/fr/marcelle-clarinval-boucher-monument-hommage-francisco-ferrer-par-auguste-puttemans/#:~:text=En%201911%2C%20pour%20rendre%20hommage,pas%20toujours%20fait%20l'unanimit%C3%A9

Clerbois, Sébastien, *Contribution à l'étude du mouvement symboliste: l'influence de l'occultisme français sur la peinture belge (1883–1905)* [ongepubliceerde doctoraatsverhandeling Université libre de Bruxelles, Faculté de Philosophie et Lettres], Brussel, 1999 (5 dln.), URL: https://dipot.ulb.ac.be/dspace/bitstream/2013/211854/1/0affoedd-7aed-4576-bd9e-37527fd4412c.txt

Clerbois, Sébastien, 'In Search of the Forme-Pensée: The Influence of Theosophy on Belgian Artists, Between Symbolism and the Avant-Garde (1890–1910)' [À la recherche d'une forme-pensée. L'influence de la théosophie sur les artistes en

Leseexemplar

Belgique, entre symbolisme et avant-garde (1890–1910)], in *Nineteenth-Century Art Worldwide. A Journal of nineteenth-century visual culture*, 1, nr. 2, herfst 2002, URL: http://www.19thcartworldwide.org/index.php/autumn02/259-in-search-of-the-forme-pensee-the-influence-oftheosophy-on-belgian-artists-between-symbolism-and-the-avant-garde-1890–1910

Cohen, Alexander, *Een andersdenkende* (ed. Max Nord), Amsterdam, J.M. Meulenhoff, z.j.

Cohen, Alexander, *In opstand*, Amsterdam, G.A. van Oorschot, 1967

Cohen, Alexander, *Brieven 1888–1961* (ed. Ronald Spoor), Amsterdam, Prometheus, 1997

Colinet, Léon, *Les débuts poétiques de Raymond Limbosch* [ongepubliceerde licentiaatsverhandeling UC Louvain], Leuven, 1966

Comité invisible, *L'insurrection qui vient*, Parijs, La Fabrique éditions, 2008

Comité invisible, *Maintenant*, Parijs, La Fabrique éditions, 2017

Constandse, Anton, *De Autobandieten*, Utrecht en Amsterdam/Chantilly, Kelderuitgeverij en De Vooruitgang, 2010

Cordillot, Michel (ed.), *La Commune de Paris 1871 — Les acteurs, l'événement, les lieux*, Ivry-sur-Seine, Les Éditions de l'Atelier — Éditions Ouvrières, 2021

Courban, Alexandre, *L'Humanité de Jean Jaurès à Marcel Cachin — 1904–1939*, Ivry-sur-Seine, Les Éditions de l'Atelier — Éditions Ouvrières, 2014

Crits, Frank De (ed.), *Brussel en het fin-de-siècle. 100 jaar Van Nu en Straks*, Antwerpen/Baarn, Houtekiet, 1993

Cuypers, Stefaan E., 'Opera as Liberal Education', in *The Journal of Aesthetic Education*, vol. 55, nr. 1, 2021, p. 13–34

Daelen, Siska van, *Lentevoozen*, Antwerpen en Bussum, Victor Resseler en C.A.J. van Dishoeck, 1911

Dagan, Henri, *Enquête sur l'antisemitisme*, Parijs, Stock, 1899

Dapsance, Marion, *Alexandra David-Neel. L'invention d'un mythe*, Montrouge, Bayard, 2019

Dardel, Alice, *Les Temps Nouveaux 1895–1914. Un hebdomadaire anarchiste et la propagande par l'image* [tentoonstellingscatalogus Musée d'Orsay], Parijs, Éditions de la Réunion des musées nationaux, 1987

Dartevelle, Patrice en Christoph De Spiegeleer (ed.), *Histoire de l'athéisme en Belgique*, Brussel, ABA Éditions, 2021

David-Néel, Alexandra, *La lampe de sagesse*, Monaco, Éditions du Rocher, 1986

David-Néel, Alexandra, *Féministe et libertaire. Écrits de jeunesse*, z.p., Les nuits rouges, 2003

David-Néel, Alexandra, *Le Grand Art — Moeurs de théâtre — Journal d'une actrice*, Parijs, Le Tripode, 2018

David-Néel, Alexandra, *Correspondance avec son mari — 1904–1941. Édition intégrale*, Parijs, Plon, 2000

Day, Hem, *Élisée Reclus en Belgique. Sa vie, son activité 1894–1905*, Parijs en Brussel, Pensée et Action, 1956

Day, Hem, *Francisco Ferrer — L'homme, La Escuola Moderna, Ses idées, Son ideal*, Parijs en Brussel, Pensée et Action, 1959

Debenedetti, Ana en Caroline Elam (ed.), *Botticelli Past and Present*, Londen, UCLPress, 2019

Debroux, Tatiana, 'Dans et hors la ville : esquisse d'une géographie des artistes plasticiens à Bruxelles (19e-21e siècles)', in *Brussels Studies*, 69, 2013, URL: https://journals.openedition.org/brussels/1177

Debû-Bridel, Jacques (ed.), *La Résistance intellectuelle. Textes et Témoignages*, Parijs, Julliard, 1970

Delaunay, Jonathan, 'Alexandra David-Néel. Bouddhisme et drapeau noir', in *Ballast*, 2016/1, nr. 4, p. 126–142, URL: https://www.cairn.info/revue-ballast1-2016–1-page-126.htm

Deneckere, Gita, *1900 — België op het breukvlak van twee eeuwen*, Tielt, Lannoo, 2006

Denissen, Frans, *De gigolo van Irma Ideaal. André Baillon, of een geschreven leven*, Amsterdam, Prometheus, 1998

Deprest, Florence, 'Excursion à Clarens', in *Cybergeo — European Journal of Geography — E-Topiques*, 2006, URL: http://journals.openedition.org/cybergeo/2913

Deprest, Florence, *Élisée Reclus et l'Algérie colonisée*, Parijs, Belin, 2012

Despy-Meyer, Andrée, *Inventaire des archives de l'Université Nouvelle de Bruxelles (1894–1919)*, Bruxelles, ULB Service des Archives/Institut des Hautes Études de Belgique, 1973

Dierckx, Katrien, *Pro Arte! Cui Bono? — Kunst en expertise in laatnegentiende-eeuws Brussel (1860–1914)*, Brussel, University Press Antwerp, 2021

Dusserre, Aurélia en Arnaud-Dominique Houte, *Atlas de la France au XIXe siècle*, Parijs, Éditions Autrement, 2021

Dwelshauvers, Georges, *La synthèse mentale*, Parijs, Félix Alcan, 1908

Eisenman, Stephen F., 'Allegory and Anarchism in James Ensor's "Apparition": Vision Preceding Futurism', in *Record of the Art Museum*, Princeton University, vol. 46, nr. 1, 1987, p. 2–17

Ekonomides, Constantin, *Louis Thévenet (1874–1930) — La vie est là, simple et tranquille*, Brussel, Association du Patrimoine artistique, 2021

Elslander, J.-F., *L'Éducation au point de vue sociologique*, Brussel, J. Lebègue & Cie, 1898

Elslander, J.-F., *L'École nouvelle. Esquisse d'une éducation basée sur les lois de l'évolution humaine*, Brussel, J. Lebègue & Cie, 1906

Elslander, J.-F., *La Escuela Nueva*, Barcelona, Publicaciones de la Escuela Moderna, 1908

Elslander, J.-F., *Figures et souvenirs d'une Belle Époque*, Brussel, La Renaissance du Livre, z.j. [1948?]

Elslander, J.-F., *L'enfance libérée*, Neuchatel en Parijs, Delachaux & Niestlé, 1948

Elslander, J.-F., *Rage charnelle* (ed. Paul Aron), Parijs, Séguier, 1995

Evenepoel, Henri, *Lettres à mon père* (2 dln.), Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 1994

Faria de Vasconcellos, A., *Une École nouvelle en Belgique*, Neuchatel en Parijs, Delachaux & Niestlé en Librairie Fischbacher, z.j. [1915]

Ferrer, Francisco Galceran, *Le Plaidoyer pour F. Ferrer, suivi de lettres de Ferrer*, Brussel en Parijs, Pensée et Action, 1959

Ferretti, Federico, 'Libertés citoyennes, ville globale et fédéralisme: compositions urbaines dans la Nouvelle Géographie universelle d'Élisée Reclus (1876–1894)', in L. Hincker (ed.), *Penser la composition urbaine XVIIIe-XXe siècle*, Parijs, Éditions du CTHS, 2013, p. 49–64

Ferretti, Federico, 'Géographie, éducation libertaire et établissement de l'école publique entre le 19e et le 20e siècle: quelques repères pour une recherche', in *Cartable de Clio, revue suisse sur les didactiques de l'histoire*, 13, 2013, p. 187–199

Ferretti, Federico en Philippe Pelletier, 'Sciences imperiales et discours hétérodoxes: Élisée Reclus et le colonialisme français', in *L'Espace géographique*, dl. 42, 2013/1, p. 1–14

Ferretti, Federico, 'La nature comme œuvre d'art: Élisée Reclus et les (néo)impressionnistes', in *Belgeo — Revue belge de géographie*, 3, 2014, URL: http://journals.openedition.org/belgeo/13207

Ferretti, Federico, 'Globes, savoir situé et éducation au beau: Patrick Geddes géographe et sa relation avec les Reclus', in *Annales de Géographie*, nr. 6, 2015, p. 681–715

Ferretti, Federico, 'Teaching anarchist geographies: Elisée Reclus in Brussels and "the art of not being governed"', in *Annals of the American*

Association of Geographers, 2017, 108 (1), p. 162–178

Ferretti, Federico, 'Anarchism, geography and social art', in C. Kosuch (ed.), *Anarchist Avant-Garde*, Amsterdam, Brill, 2019, p. 235–259, URL: https://brill.com/view/book/edcoll/9789004410428/BP000013.xml

Ferretti Bocquillon, Marina, *Maximilien Luce neo-impressionist — Retrospective*, Milaan, Silvana Editoriale, 2010

Fleming, Marie, *The Geography of Freedom — The Odyssey of Élisée Reclus*, Montréal/New York, Black Rose Books, 1988

Fonjallaz, René, *Á la mémoire de Henri Roorda*, z.p. [Genève], Éditions René et ses amis, 1928

Fornhoff-Levitt, Michèle, 'Sociabilité juive et musique en Belgique (1830–1930)', in *Les Cahiers de la Mémoire Contemporaine*, nr. 13, 2018, p. 13–54

Gambart, Perrine en Hugues Lenoir, *Les anarchists individualistes et l'éducation (1900–1914)*, Lyon, Atelier de creation libertaire, 2015

Garnir, George, *Souvenirs d'un revuiste*, z.p. [Brussel], Éditions de l'Expansion belge, z.j. [1926]

Gautier, Flaurette, *Jean Delville et l'occulture fin de siècle* [ongepubliceerde masterthesis Université François-Rabelais], Tours, 2012

Gemis, Vanessa, 'Derrière Les lettres d'Hélène: sociabilité et réseaux littéraires féminins en Belgique francophone (de la fin du XIXe au début du XXe siècle)', in *Recherches feministes*, vol. 24, nr. 1, 2011, p. 119–136

Genechten, Guido Van, *La Société Nouvelle 1907–1914. Het linkse pluralisme van een colinsistisch tijdschrift* [ongepubliceerde licentiaatsverhandeling KU Leuven, Faculteit Wijsbegeerte en Letteren], Leuven, 1983

Gillen, Jacques, *Les activités en Belgique d'un anthropologue anarchiste: Eugène Gaspard Marin (1883–1969)* [ongepubliceerde licentiaatsverhandeling ULB, Faculté de Philosophie et lettres], Brussel, 1997

Giraud, Thomas, *Élisée avant les ruisseaux et les montagnes*, Rijsel, La Contre Allée, 2016

Goldberg, Martine en Adelin Pirlot, *346 Chaussée d'Alsemberg. Histoire de l'orphelinat rationaliste de Forest*, Brussel, Espace de Libertés (Éditions du Centre d'Action Laïque), 1996

Goyens de Heusch, Serge, *Het impressionisme en het fauvisme in België*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1988

Granier, Caroline, 'La représentation du terroriste anarchiste dans quelques romans français de la fin XU XIXe siècle', in *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique*, 96–97, 2005, p. 137–157

Grave, Jean, *Misdadigers! Roman uit het leven der Parijsche anarchisten*, Amsterdam, De Roode Bibliotheek, z.j.

Grave, Jean, *Le Mouvement libertaire sous la 3e République (Souvenirs d'un révolté)*, Parijs, Les Oeuvres représentatives, 1930

Grave, Jaap, Peter Sprengel en Hans Vandevoorde (ed.), *Anarchismus und Utopie in der Literatur um 1900 — Deutschland, Flandern und die Niederlande*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2005

Gravet, Cathérine, *Traductrices et traducteurs belges. Portraits réunis*, Mons, Université de Mons — Service de Communication écrite, Collection *Travaux et documents*, nr. 1, 2013

Greene, Vivien, *Arkadien & Anarchie*, Berlijn, Deutsche Guggenheim en Hatje Cantz, 2007

Guérin, Jeanyves (ed.), *Dictionnaire Albert Camus*, Parijs, Robert Laffont — Bouquins, 2009

Guislain, Albert, *Oleffe et son temps* [onuitgegeven typoscript], z.j. [ca. 1943]

Gullentops, David, *Inventaire de la bibliothèque d'Emile Verhaeren à Saint-Cloud*, Parijs, La Revue des Lettres modernes, 1996

Gullentops, David, 'La Bibliothèque d'Emile Verhaeren. Addendum', in

Leseexemplaar

Le livre et l'estampe, XXXXIV, nr. 149, 1998, p. 29–62
Gullentops, David en Hans Vandevoorde (ed.), *Anarchisten rond Émile Verhaeren*, Brussel, VUBPress, 2005
Gullentops, David, Émile *Verhaeren inédit*, Brussel, VUBPress, 2015
Haine, Malou en Denis Laoureux (ed.), *Bruxelles, convergence des arts (1880–1914)*, Parijs, Vrin, 2013
Halévy, Dominique (ed.), *Les lettres d'Hélène* [Legros], Parijs, Éditions Hermé, 1986
Halperin, Joan Ungersma, *Félix Fénéon. Art et anarchie dans le Paris fin de siècle*, Parijs, Gallimard-NRF, 1991
Hautstont, Jean en Alexandra Myrial, *Lidia*, Brussel, Maison Beethoven — Oertel, z.j. [september 1906]
Hautstont, Jean, *Notation musicale autonome*, Parijs, J. Hautstont, 1907
Hayat, Samuel, 'De l'anarchisme proudhonien au syndicalisme révolutionnaire: une transmission problématique', in Edouard Jourdain (ed.), *Proudhon et l'anarchie*, Publications de la société P.-J. Proudhon, 2012, URL: https://www.academia.edu/2636763/De_lanarchisme_proudhonien_au_syndicalisme_r%C3%A9volutionnaire_une_transmission_probl%C3%A9matique
Hemmerijckx, Rik, *Emile Verhaeren, een dichter in de Groote Oorlog*, in: *Zacht Lawijd*, 13e jg., nr. 3, 2014, p. 168–189.
Herbert, Robert L. en Eugenia W., 'Artists and Anarchism: Unpublished Letters of Pissarro, Signac and others — I & 2', in *The Burlington Magazine*, Vol. CII, nr. 692 en 693, november en december 1960, p. 473–482 en p. 517–522
Herrewege, Germain Van, *Le peintre idéaliste Constant Montald*, Gent, Snoeck-Ducaju, 1954
Ishill, Joseph (ed.), *Elisée and Elie Reclus — In memoriam*, New Jersey, The Oriole Press, 1927
Ioteyko, J. en Kipiani, Varia, *Enquête Scientifique sur les Végétariens de Bruxelles*, Brussel en Parijs, Henri Lamertin & Société Végétarienne de France, 1907
Jonsson, Stefan, 'Society Degree Zero: Christ, Communism, and the Madness of Crowds in the Art of James Ensor', in *Representations*, nr. 75, zomer 2001, p. 1–32, URL: http://www.jstor.org/stable/3176067
Keller, Jean-Paul, 'Le village des compagnons — Utopie ou abus de confiance? Montmaur-en-Diois, 1937–1945', in *Chroniques du Diois*, nr. 27, juli 2017, p. 6–10
Keller, Jean-Paul, *Le village des compagnons — Le retour à la vie rurale 1938–1945. Tentative de village coopératif initié par Jean Guichard 1889 — 1968* [onuitgegeven typoscript], Montmaur-en-Diois, november 2020
Kenis, Paul, *De apostels van het nieuwe rijk*, Brussel, De Wilde Roos, 1930
Keunings, Luc, Steven Joseph en Tristan Schwilden, 'Emile-Hector Aubry (1829–1900), un communard phototypiste à Saint-Gilles', in *Cahiers bruxellois — Revue d'histoire urbaine*, Dl. XXVIII, 1987, p. 41–59
Keunings, Luc, 'Ordre public et peur du rouge au XIXe siècle. La police, les socialistes et les anarchistes à Bruxelles (1886–1914)', in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXV, 1994–1995, nr. 3–4, p. 329–396
Kropotkin, Peter, *Memoires van een revolutionair — Herinneringen 1842–1886*, De Bilt en Utrecht, Uitgeverij Schokland en Kelderuitgeverij, 2013
Kympers, Marie, *Vreemde vrouwen — Een groepsportret van de buitenlandse studentes aan de Université Nouvelle in Brussel (1894–1919)* [ongepubliceerde masterproef UGent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte], Gent, 2012
Laisant, A. [Charles-Ange], *L'Éducation de demain*, Aiglemont, L'Essai, 1906
Lalouette, Jacqueline, 'La Libre Pensée et la symbolique iconographique révolutionnaire. Troisième République', in: *Archives des sciences sociales des*

religions, nr. 66/1, 1988, p. 65–86

Lampo, Jan, *Clara. De geheime liefde van Emmanuel de Bom (1891–1895)*, Gorredijk, Sterck & De Vreese, 2021

Larson, Sharon, 'A New Model of Femininity: Marguerite Coppin, Decadent Fiction and Belgian Girls' Education', in *Dix-Neuf*, 20:2, 2016, p. 213–227

Lefrère, Jean-Jacques en Philippe Oriol, *La feuille qui ne tremblait pas. Zo d'Axa et l'anarchie*, Parijs, Flammarion, 2013

Legendre, Tony, *Expériences de vie Communautaire anarchiste en France (Le milieu libre de Vaux (Aisne) 1902–1907 et la colonie naturiste et végétalienne de Bascon (Aisne) 1911–1951)*, Saint-Georges d'Oléron, Les Éditions Libertaires, 2006

Leighten, Patricia, *Re-Ordering the Universe. Picasso and Anarchism, 1897–1914*, Princeton, Princeton University Press, 1989

Lemonnier, Camille, *La Vie belge*, Parijs, Charpentier, 1905

Lenoir, Hugues, *Henri Roorda ou le zèbre pédagogue*, z.p., Les Éditions du Monde libertaire, 2009

Levy, Carl, 'Malatesta and the War Interventionist Debate 1914–1917: from the "Red Week" to the Russian Revolutions', in Matthew S. Adams en Ruth Kinna (ed.), *Anarchism, 1914–1918: Internationalism, Anti-Militarism and War*, Manchester, Manchester University Press, 2017, p. 69–92

Linden, Albert Van der, 'La fondation de la Section d'Art de la Maison du Peuple à Bruxelles', in *Revue belge de Musicologie/Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap*, vol. 4, nr. 3, juli-september 1950, p. 103–110

Lodewijk, Joh. J. (ed.), *Aan F. Domela Nieuwenhuis (Gedenkboek ter gelegenheid van 25 jaar 'Recht voor Allen')*, Amsterdam, S.L. van Looy, 1904

Lorenzo, Catherine de, 'The composite Enigma of Nadar', in *History of Photography*, 27:3, 2003, p. 205–221, URL: https://doi.org/10.1080/03087298.2003.10441247

Losseroy, Gilles, 'Henri Roorda (1870–1925)', in *Nuit blanche, magazine littéraire*, nr. 135, zomer 2014, p. 58–62, URL: https://id.erudit.org/iderudit/72174ac

Lucien, Mirande (ed.), *Mon bien aimé petit Sander. Lettres de Georges Eekhoud à Sander Pierron (1892–1927)*, Lille, Cahiers GKC, 1993

Lucien, Mirande, *Eekhoud le rauque*, Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 1999

Lyr, René, *Mon ami Louis Thévenet*, Brussel, Éditions nationales, 1945

Lyr, René, *Les mots et les couleurs (1924–1940)*, Doornik, Unimuse, 1978

Lyr, René, *Ceux que j'ai défendus (de Brusselmans à James Ensor)*, Doornik, Unimuse, 1990

MacCarthy, Fiona, *Anarchy & Beauty. William Morris and his legacy (1960–1960)* [tentoonstellingscatalogus National Portrait Gallery], New Haven en Londen, National Portrait Gallery Publications en Yale University Press, 2014

Mac Say, Stephen, *De Fourier à Godin — Le Familistère de Guise*, Moëlan-sur-Mer, Éditions La Digitale, 2011

Maîtrejean, Rirette, *Souvenirs d'anarchie*, Quimperlé, La Digitale, 1988

Maitron, Jean, *Histoire du mouvement anarchiste en France (1880–1914)*, Parijs, Société universitaire d'éditions et de librairie, 1955

Maitron, Jean, *Ravachol et les anarchistes*, Parijs, Julliard, 1964

Mantels, Ruben, 'Twee Vrienden (1943) van August Vermeylen in de spiegel van zijn dagboek', in *Zacht Lawijd*, jg. 17, nr. 2, juni 2018, p. 46–70

Marin, Eugène Gaspard, *Journal d'une colonie* [onuitgegeven dagboek], z.j.

Marin, Gassy, *Tour du vieux monde d'un anarchiste espérantiste (1928–1938)*, Saint-Germain-des-Prés, Artisans-Voyageurs Éditeurs, 2017

Marquis, Hugues, 'La guerre du magazine Match (1939–1940)', in *Guerres mondiales et conflits contemporains*, Presses

Leesexemplaar

Universitaires de France, 2014/2, nr. 254, p. 109–125, URL: https://www.cairn.info/revue-guerres-mondiales-et-conflits-contemporains-2014-2-page-109.htm

McWilliam, Neil, Catherine Méneux en Julie Ramos (ed.), *L'art social en France (de la Révolution à la Grande Guerre)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2014

Mesnil, Clara [Clara Koettlitz], 'Quelques souvenirs sur Élisée Reclus', in *maintenant — cahiers d'art et de littérature*, nr. 2, Parijs, Grasset, 1946, p. 252–256

Mesnil, Jacques, *Le Mouvement anarchiste*, Brussel, Bibliothèque des Temps Nouveaux, 1897

Mesnil, Jacques, *De Anarchistische Beweging*, Antwerpen, Madou, 1900

Mesnil, Jacques, *Le Mariage libre*, Brussel, Bibliothèque des Temps Nouveaux, 1901

Mesnil, Jac., *Wellust*, z.p., z.j. [1902]

Mesnil, Jacques, *Die Freie Ehe*, Schmargendorf/Berlijn, Renaissance, 1904

Mesnil, Giacomo, 'Eliseo Reclus', in *Il Pensiero*, 3de jg., nr. 19 en 20, oktober 1905, p. 292–294 en p. 307–309

Mesnil, Jacques, 'De Kunst en het volk', in *De Spiegel van den Vooruitgang*, Hilversum en Antwerpen, 1ste jg., nr. 2, 15 februari 1910, p. 75–82

Mesnil, Jacques, *L'Art au Nord et au Sud des Alpes à l'époque de la Renaissance. Études comparatives*, Brussel en Parijs, Van Oest & C°, z.j. [1911]

Mesnil, Jacques, 'Une visite à Saint-François', in *L'Effort libre*, Parijs, 3de jg., februari 1913, p. 218–225

Mesnil, Jacques, *Esprit Révolutionnaire et Syndicalisme*, Parijs, Publications des Temps Nouveaux, 1914

Mesnil, Jacques, 'Henry van de Velde en het "Théâtre des Champs-Élysées" te Parijs', in *Onze Kunst — Geïllustreerd maandschrift voor beeldende kunst*, 13de jg, deel XXVI, nr. 11–12, november-december 1914, p. 140–173

Mesnil, Jacques, 'Souvenirs sur Verhaeren', in *Les Cahiers idealistes français*, 1ste jg., nr. 1, februari 1917, p. 6–13

Mesnil, Jacques, 'Ce que devrait être un quotidien communiste', in *Bulletin Communiste*, 1ste jg., nr. 52–53, 30 december 1920, p. 21–23

Mesnil, Jacques, 'Lénine. La Maladie enfantine du Communisme', in *Bulletin Communiste*, 2de jg., nr. 10, 10 maart 1921, p. 162–163

Mesnil, Jacques, 'L'Art dans la Russie des Soviéts', in *Bulletin Communiste*, 3de jg., 2 en 9 maart 1922, nr. 9 en 10, p. 168–171 en p. 193–196

Mesnil, Jacques, 'Rectification', in *Bulletin Communiste*, 5de jg., 18 april 1924, nr. 16, p. 395

Mesnil, Jacques, 'Un nouveau livre d'Henriette Roland Holst — Communisme et morale', in *La Révolution prolétarienne*, 1ste jg., nr. 11, november 1925, p. 13–15

Mesnil, Jacques, 'La vie d'un grand révolutionnaire — Errico Malatesta', in *La Révolution prolétarienne*, 8ste jg., nr. 136, 25 september 1932, p. 280–285

Mesnil, Jacques, *Botticelli*, Parijs, Albin Michel, 1938

Mesnil, Jacques, *Raphaël*, Parijs, Braun, z.j. [1939]

Meur, Jean De, *L'anarchisme en Belgique — La contestation permanente*, Brussel, Pierre De Méyère, 1970

Min, Eric, *Rik Wouters. Een biografie*, Antwerpen, De Bezige Bij Antwerpen, 2011

Min, Eric, *De eeuw van Brussel. Biografie van een wereldstad (1850–1914)*, Antwerpen, De Bezige Bij Antwerpen, 2013

Min, Eric, *Gare du Nord. Belgische en Nederlandse kunstenaars in Parijs — 1850–1950*, Kalmthout, Pelckmans, 2021

Minderaa, Pieter, *Karel Van de Woestijne. Zijn leven en werken*, Arnhem, Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij, 1942

Mole, Frédéric, '"L'École rénovée": une revue d'éducation nouvelle entre anarchisme et syndicalisme (1908–1909)', in *Carrefours de l'éducation*, 2011/1, nr. 31, p. 9–22

Leesexemplaar

Mommen, André, *Het Belgische socialisme — Ontstaan, ontwikkeling en betekenis van het reformisme in de Belgische arbeidersbeweging (1880–1914)* [ongepubliceerde doctoraatsverhandeling VU Brussel, Faculteit van de economische, politieke en sociale wetenschappen], Brussel, 1975

Morelli, Anne, *Rubino. De aanslag op Leopold II*, Berchem, EPO, 2009

Morelli, Anne (ed.), *Le Bruxelles des révolutionnaires de 1830 à nos jours*, Brussel, CFC-Éditions, 2016

Mortier, Erwin, *Passions humaines — De menselijke driften*, Amsterdam en Antwerpen, De Bezige Bij, 2015

Moulaert, Jan, *Ontwaking en De Kapel. Bijdrage tot de geschiedenis van het anarchisme te Antwerpen (1894–1910)* [ongepubliceerde licentiaatsverhandeling KU Leuven, Faculteit Wijsbegeerte en Letteren], Leuven, 1979

Moulaert, Jan, *De vervloekte staat. Anarchisme in Frankrijk, Nederland en België 1890–1914*, Berchem, EPO, 1981

Moulaert, Jan, 'Elisée Reclus et l'anarchisme en Belgique', in *Elisée Reclus. Colloque organisé à Bruxelles les 1 et 2 février 1985 par l'Institut des Hautes Etudes de Belgique et la Société Royale Belge de Géographie — Revue belge de géographie*, 110 (1986), p. 155–172

Moulaert, Jan, *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België 1880–1914*, Leuven, Davidsfonds, 1995

Mounier, André, *En communisme. La colonie libertaire d'Aiglemont*, Aiglemont, L'Essai, 1906

Myrial, Alexandra, *Pour la Vie*, Brussel, Bibliothèque des Temps Nouveaux, z.j. [1900]

Myrial, Alexandra, *L'intégrale de ses écrits sur La Fronde* (ed. Jean-Paul Damaggio), Angeville, La Brochure, 2020

Myrial, Alexandra, *Dans la Vie* [onuitgegeven typoscript, bewaard in het archief van het Maison Alexandra David-Néel in Digne-les-Bains], z.j.

Nemeth, Luc, *Victor Serge et les anarchistes* [tekst van een lezing n.a.v. het colloquium Victor Serge aan de ULB (21 tot 23 maart 1991), aangevuld in 2000], URL: https://www.academia.edu/10122646/Victor_Serge_et_les_anarchistes

Nettlau, Max, *Bibliographie de l'Anarchie*, Brussel en Parijs, Bibliothèque des Temps Nouveaux en Stock, 1897

Nettlau, Max, *Eliseo Reclus. La vida de un sabio justo y rebelde*, Barcelona, La Revista Blanca, z.j. [1929]

Noël, Francine, *1894: L'Université Libre de Bruxelles en crise*, Bruxelles, Éditions de l'ULB, 1988

Onfray, Michel, *L'ordre libertaire. La vie philosophique d'Albert Camus*, Parijs, Flammarion, 2012

O'Squarr, Flor, *Les coulisses de l'Anarchie*, Parijs, Albert Savine, 1892 [in 2000 heruitgegeven door Les nuits rouges]

Paepe, Jean-Luc De, *'La Réforme', organe de la démocratie libérale (1884–1907)*, Leuven en Parijs, Éditions Nauwelaerts, 1972

Panni, Frédéric K. en Hugues Fontaine, *L'album du Familistère*, Guise, Les Éditions du Familistère, 2017

Parys, Joris van, *Masereel — Een biografie*, Amsterdam en Antwerpen, Houtekiet, 2005

Passini, Michela, 'Eugène Müntz : un interlocuteur français d'Aby Warburg', in *Images Revues*, 2013, 4 (30 januari 2013), URL: http://journals.openedition.org/imagesrevues/2908

Pater, Ben de, Tom Sintobin en Hans Vandevoorde (ed.), *Allen zijn welkom. Ontmoetingsplaatsen in de Lage Landen rond 1900*, Hilversum, Verloren, 2017

Peeters, Evert, *De beloften van het lichaam. Een geschiedenis van de natuurlijke levenswijze in België, 1890–1940*, Amsterdam, Bert Bakker, 2008

Peiren, Luc, 'De Belgische bijdrage aan de "Bande à Bonnot" (1912–1913)', in *AMSAB-Tijdingen*, nr. 22, 1994, p. 13–18

Leesexemplaar

Pert, Camille, *En Anarchie*, Parijs, H. Simonis Empis Éditeur, 1901

Picard, Edmond, *L'Institut des Hautes Études à l'Université Nouvelle de Bruxelles*, Parijs, Librairie de l'Art social, 1897

Polasky, Janet, *Revolutions without Borders. The Call to Liberty in the Atlantic World*, New Haven en Londen, Yale University Press, 2015

Raemdonck, Bert van, *Van Nu en Straks. De Brieven. Elektronische editie van de briefwisseling rond Van Nu en Straks*, 2011, URL: www.vnsbrieven.org

Raemdonck, Bert van, 'Het vreemde en onstichtelijke lot van een curieuze bolognaisepot. Brieven over *Van Nu en Straks* online', in *Zuurvrij*, nr. 20, juni 2011*, p. 29–35

Racine, Nicole, 'Victor Serge. Correspondances d'URSS (1920–1936)', in *Mil neuf cent. Revue d'histoire intellectuelle (Cahiers Georges Sorel)*, 1990, nr. 8, p. 73–97

Reclus, Élie, *Les Croyances populaires. Leçons sur l'Histoire des Religions professées à l'Université Nouvelle de Bruxelles*, Parijs, V. Giard & E. Brière, 1908

Reclus, Élisée, *An Anarchist on Anarchy — Followed by a sketch of the criminal record of the author by E. Vaughan*, Boston, Benj. R. Tucker Publisher, 1886

Reclus, *Élisee*, *L'Évolution, la révolution et l'idéal anarchique*, Parijs, Stock, 1902

Reclus, Élisée, *Évolution et révolution*, Parijs, Les Temps Nouveaux, 1909

Reclus, Élisée, *Correspondance — Tome I 1850–1870*, Parijs, Schleicher Frères, 1911

Reclus, Élisée, *Correspondance — Tome II 1870–1889*, Parijs, Schleicher Frères, 1911

Reclus, Élisée, *Correspondance — Tome III 1889–1905*, Parijs, Alfred Costes, 1925

Reclus, *Élisée*, *L'anarchie*, Parijs, Éditions du Sextant, 2006

Reclus, Élisée, *Les Grands Textes* (ed. Christophe Brun), Parijs, Flammarion (Champs classiques), 2014

Reclus, Élisée, *Pourquoi sommes-nous anarchistes?*, Parijs, L'Herne, 2016

Reclus, Élisée, Pierre Kropotkine en Charles Perron, *La joie d'apprendre*, Genève, Héros-Limite, 2018

Reclus, Élisée, *Du sentiment de la nature dans les sociétés modernes*, Parijs, Bartillat, 2019

Reclus, Élisée, *Lettres à Clarisse* (ed. Ronald Creagh en Christophe Deschler), Parijs, Classique Garnier, 2018

Reclus, Paul, *Les frères Élie & Élisée Reclus, ou du Protestantisme à l'Anarchisme*, Parijs, Les Amis d'Élisée Reclus, 1964

Resseler, Walter en Benoit Suykerbuyk (ed.), *Dynamiet voor de sultan. Carolus Edward Joris in Konstantinopel*, Antwerpen, b + b, 1997

Robert, Jean-Louis, 'Une analyse d'implication: l'évolution du groupe des Temps Nouveaux en 1915', in *Le Mouvement social*, nr. 122 (jan.-maart 1983), p. 61–74

Roberts-Jones, Philippe, *L'alphabet des circonstances. Essais sur l'art des XIXe et XXe siècles*, Brussel, Académie Royale des Beaux-Arts — Mémoires de la classe des Beaux-Arts, Collection in-8°, 2de reeks, deel XV-1, 1981

[Rodenbach, Georges] *Georges Rodenbach — 100 articles. Chroniqueur parisien de la Belle Époque 1888–1898* (ed. Joël Goffin), Brussel, Édition Samsa, 2021

Romein, Jan, *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900*, Amsterdam, Querido, 1976

Roorda, Henri, *Le Pedagogue n'aime pas les enfants*, Lausanne, Les Cahiers Vaudois, 1917

Roorda, Henri (Balthasar), *Á prendre ou à laisser*, Lausanne, Librairie Payot & Cie, 1919

Roorda, Henri, *Oeuvres complètes* (2 dln.), Lausanne, L'Âge d'Homme, 1969 en 1970

Roorda, Henri, *Le pessimisme joyeux. 404 pépites d'humour et d'humeur*, Lausanne, Éditions Humus, 2009

Roorda, Henri, *Les Almanachs Balthasar. Trésor de*

Leseexemplaar

gaîté — Festin humoristique, Lausanne, *Éditions* Humus, 2009
Roorda, Henri, *Het vrolijke pessimisme* (ed. en vert. Rokus Hofstede), Amsterdam, Boom, 2021
Roorda, Henri, *Mijn zelfmoord* (vert. Rokus Hofstede, nawoord Jeroen Brouwers), Amsterdam, Boom, 2021
Rooy, Wim Van, 'L'agitation étudiante et la fondation de l'Université Nouvelle en 1894', in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis — Revue belge d'Histoire Contemporaine*, VII, 1976, 1–2, p. 197–241
Rooy, Wim Van, 'Jacques Mesnil — Een vergeten Belgische anarchist', in *Socialistische Standpunten*, Brussel, 32ste jg., nr. 2, 1985, p. 109–119
Roslak, Robyn, *Neo-Impressionism and Anarchism in Fin-de-Siècle France. Painting, Politics and Landscape*, Ashgate, Aldershot (Burlington), 2007
Royer, Émile, *Plaidoirie de Me Émile Royer du Barreau de Bruxelles pour l'anarchiste Jules Moineau*, Brussel, Deman, 1894
Ryner, Henri, Élisée *Reclus (1830–1905)*, Parijs, Groupe de Propagande par la Brochure, 1928
Rysselberghe, Maria Van, *Il y a quarante ans*, Brussel, Labor — Espace Nord, 2005
Sacchetti, Giorgio (ed.), *Veglia — Anarchica mensile (1926–1927)*, Rome, Nova Delphi Academia, 2020
Sagaert, Martine, 'Maria Van Rysselberghe, une femme libre, une personnalité littéraire', in *Bulletin des Amis d'André Gide*, 49ste jg., 191/192, juli-oktober 2016, p. 21–34
Saint Marc, Stéphanie de, *Nadar*, Parijs, Gallimard, 2010
Sarrazin, Hélène, *Élisée Reclus ou la passion du monde*, Parijs, Éditions du Sextant, 2004
Sartorius, Francis en Jean-Luc De Paepe, 'Les communards en exil. État de la proscription communaliste à Bruxelles et dans ses faubourgs (1871–1880)', in *Cahiers bruxellois — Revue d'histoire urbaine*, DL. XV-XVI, 1970–1971, p. 25–179
Sartorius, Francis, '*À* propos de quelques relations qu'Auguste Blanqui entretint avec la Belgique durant les années 1850–1860', in *Cahiers bruxellois — Revue d'histoire urbaine*, DL. XXVII, 1985–1986, p. 19–67
Schaepdrijver, Sophie De, *Gabrielle Petit. Dood en leven van een Belgische spionne tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen en Amsterdam, Horizon, 2018
Serge, Victor, 'La pensée anarchiste', in *Le Crapouillot*, januari 1938
Serge, Victor, *Mémoires d'un révolutionnaire*, Parijs, Club des éditeurs, 1957
Serge, Victor, *Mémoires d'un révolutionnaire 1905–1945* (ed. Jean Rière), Montréal, Lux Éditeur, 2017
Serge, Victor, *Pour un brasier dans un désert. Résistance — Messages — Mains — Destins. Poèmes réunis,* établis *& annotés par Jean Rière, augmentés d'inédits (1912–1947)*, z.p., Type-Type/Plein Chant, 1998
Servaes, Paul, *Émile Verhaeren — Vlaams dichter voor Europa*, Berchem/Antwerpen, EPO, 2013
Sevenant, Ann Van, *Levensecht. Nep is geen optie*, Antwerpen en 's Hertogenbosch, Gompel & Svacina, 2021
Shryock, Richard, 'Ce Cri rompit le cauchemar qui l'opprimait: Huysmans and the Politics of A rebours', in *The French Review*, dl. 66, nr. 2, december 1992, p. 243–254
Signac, Paul, *Journal 1894–1909* (ed. Charlotte Hellman), Parijs, Gallimard en Musée d'Orsay, 2021
Simon, Frank en Bruno Vanobbergen, *'Merci à tous et à toutes de votre propagande'. Aimé Bogaerts en de Gentse Volkskinderen als reizende kolonie (1898–1915)*, januari 2011, URL: https://www.researchgate.net/publication/294141420_'Merci_a_tous_et_a_toutes_de_votre_propagande'_Aime_

Bogaerts_en_de_Gentse_Volkskinderen_als_reizende_kolonie_1898-1915
Simons, Ludo, *Het boek in Vlaanderen sinds 1800. Een cultuurgeschiedenis*, Tielt, Lannoo, 2013
Sonneschein, Johan en Kornee van der Haven (red.), *Barricadepoëzie. Lyrisch activisme sinds 1848*, Berchem, EPO, 2021
Spiegeleer, Christoph De, *Een blauwe progressist. Charles Potvin (1818–1902) en het liberaal-sociale denken van zijn generatie*, Brussel en Gent, ASP en Liberaal Archief, 2011
Steiner, Anne, 'Les milieux libres en images', in *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique*, nr. 133 (*Partir en communauté — Notre patrie est le monde entier*), 2016, URL: https://doi.org/10.4000/chrhc.5470
Steiner, Anne, 'Vivre l'anarchie ici et maintenant: milieux libres et colonies libertaires à la Belle Époque', in *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique*, nr. 133 (*Partir en communauté — Notre patrie est le monde entier*), 2016, URL: https://journals.openedition.org/chrhc/5503
Steiner, Anne, *Rirette l'insoumise*, Tulle, Mille Sources, 2021
Stolk, Vincent, *Tussen autonomie en humaniteit. De geschiedenis van levensbeschouwelijk humanisme in relatie tot opvoeding en onderwijs tussen 1850 en 1970*, z.p., Humanistisch Historisch Centrum en Stichting Uitgeverij Papieren Tijger, 2015
Suissa, Judith, *Anarchism and Education — A Philosophical Perspective*, Abingdon-on-Thames, Routledge, 2006
Taylor, Antony, '"Godless Edens": surveillance, eroticised anarchy and "depraved" communities in Britain and the wider world, 1890–1930', in Pliley, Jessica, Robert Kramm-Masaoka en Harald Fischer-Tine (ed.), *Global Anti-Vice Activism 1890–1950: Fighting Drink, Drugs and 'Immorality'*, New York, Cambridge University Press, 2016, p. 29–58, URL: https://shura.shu.ac.uk/10316/1/Taylor%20Godless%20edens.pdf
Teirlinck, Herman, *Het ivoren aapje. Een roman van Brusselsch leven*, Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1910
Theunynck, Peter, '"Wij sterven niet schoon!" Het einde van een vriendschap, de dood en de wederopstanding van *Van Nu en Straks*', in *Spiegel der letteren*, jg. 43, nr. 4, 2001, p. 310–332
Theunynck, Peter, *Karel van de Woestijne — Biografie*, Antwerpen, Meulenhoff-Manteau, 2010
Thiébaut, Philippe, *Guimard et Gaudì. À propos des formes affinés en architecture*, 2002, URL: https://upcommons.upc.edu/bitstream/handle/2099/2191/06.guimard_gaud%C3%AD.pdf
[Thorn Prikker] *Brieven van Johan Thorn Prikker*, Amsterdam, W. Versluys, 1897
Tibbe, Lieske, 'Nieuws uit Nergensoord. Natuursymboliek en de receptie van William Morris in Nederland en België', in *De Negentiende Eeuw*, 25, 2001, p. 233–251
Tillier, Bertrand, *L'artiste dans la cité (1871–1918)*, Ceyzérieu, Champ Vallon, 2019
Tiqqun, *Contributions à la guerre en cours*, Parijs, La Fabrique éditions, 2009
Tyssens, Jeffrey, *In Vrijheid verbonden. Studies over Belgische Vrijmetselaars en hun maatschappijproject in de 19e eeuw*, Gent, Liberaal Archief, 2009
Tyssens, 'Le monument Ferrer ou l'histoire d'une statue mal aimée', in A. Morelli & J. Lemaire (ed.), *Francisco Ferrer, cent ans après son exécution. Les avatars d'une image*, Brussel, La Pensée et les Hommes (nr. 79–80), 2011, pp. 199–222
Vancaeneghem, Jens, *Vrouwen op de wereldtentoonstellingen van de Belle Epoque: het congressysteem als transnationale ruimte voor vrouwelijke openbaarheid* [ongepubliceerde masterthesis Universiteit Gent], Gent, 2009
Vanclooster, Stijn, *De Kapel tussen droom en daad. Anarchie en artistieke heropleving in Antwerpen rond 1900*,

Leseexemplar

Antwerpen, v.z.w. Eugeen Van Mieghem, 2013

Vandenbroucke, Dieter, 'Wij zijn strijders voor een nieuwe wereldorde. Het revolutionaire verlangen van het naoorlogse linkse activisme', in *Témoigner/Getuigen (Internationaal tijdschrift van de Stichting Auschwitz)*, nr. 27, 2018, p. 72–85, URL: https://doi.org/10.4000/temoigner.7816

Vandenbussche, Liselotte, 'Jonge baders in de Kempen: de gedeelde geliefden van Georges Eekhoud en Fanny Delvaux', in *Zuurvrij*, nr. 7, december 2004, p. 24–30

Vandenbussche, Liselotte, *Het veld der verbeelding. Het aandeel en de receptie van niet-confessionele publicistes in Vlaamse, literaire en algemeen-culturele tijdschriften, 1870–1914* [doctoraal proefschrift], Gent, 2006

Vandenbussche, Liselotte, 'Vrouwen in de Vlaamse avant-garde. Anarchisme in het literaire veld van het fin de siècle', in *Spiegel der letteren*, 48ste jg., nr. 3, 2006*, p. 303–330

Vandenbussche, Liselotte, *Vrijzinnige vrouwen in Vlaamse literaire en algemeen-culturele tijdschriften (1870–1914)*, Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal — en Letterkunde, 2008

Vandevoorde, Hans, 'Een aristo-anarchist. Karel Van de Woestijne en het anarchisme', in *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 4, 1999, p. 7–28

Vandevoorde, Hans, 'Hora est. Schrijvers en proefschriften (9) — August Vermeylen', in *De Parelduiker*, jg. 6, 2001, nr. 1, p. 28–44

Vandevoorde, Hans, *De spiegel van Achilles. Karel van de Woestijne en de allegorie*, Nijmegen, Vantilt, 2006

Velde, Henry van de, *Geschichte meines Lebens*, München, Piper & C°, 1962

Velde, Henry van de, *Récit de ma vie. Anvers — Bruxelles — Paris — Berlin, 1 — 1863–1900*, Brussel, Versa, Flammarion en AML, 1992

Verbeken, Pascal, *Brutopia — De dromen van Brussel*, Amsterdam, De Bezige Bij, 2019

Verbruggen, Christophe, *Schrijverschap in de Belgische belle-époque. Een sociaal-culturele geschiedenis*, Nijmegen en Gent, Vantilt en Academia Press, 2009

Verlinden, Els, *La Société Nouvelle 1884–1897. Een doorbraakpoging van de colinsistische beweging* [ongepubliceerde licentiaatsverhandeling KU Leuven, Faculteit Wijsbegeerte en Letteren], Leuven, 1982

Vermeylen, Aug[ust]., *Kritiek der Vlaamsche Beweging*, Bussum, C.A.J. van Dishoeck, 1905

Vermeylen, August, *Twee vrienden*, Brussel, Manteau, 1943

Vermeylen, August, *Verzameld werk* (6 delen), Brussel, Manteau, 1951–1955

Vermeylen, August, *De wandelende jood. Opstellen over literatuur, kunst en politiek* (ed. Raymond Vervliet), Antwerpen/Amsterdam, Houtekiet, 2006

Vervliet, Raymond, *Leven met een schrijver. Biografie van Alfred Hegenscheidt volgens de memoires van Madeleine Hegenscheidt-Heyman* (ed. en inl. Raymond Vervliet), Antwerpen, Ontwikkeling, 1977

Vervliet, Raymond, *De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuidnederlandse periodieken 1878–1914* (2 delen), Gent, Rijksuniversiteit, 1982, URL: https://www.dbnl.org/tekst/verv012lite01_01/colofon.php

Vervoort, Hans en Maja Indorf, *Sicco Roorda van Eysinga. Zijn eigen vijand*, Amsterdam, De Engelbewaarder, 1979

Vincent, Jean-Didier, *Elisée Reclus. Géographe, anarchiste,* écologiste, Parijs, Robert Laffont, 2010

Violet, Renaud, *Régénération humaine et* éducation *libertaire. L'influence du néo-malthusianisme français sur les expériences pédagogiques libertaires avant 1914* [ongepubliceerde masterscriptie Université Marc Bloch — Strasbourg II UFR des Sciences historiques], Straatsburg, 2002

Leseexemplar

Vleminckx, Koen, 'Henri Fuss (1882–1964): la sécurité sociale comme instrument de paix et de justice sociale', in *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 56ste jg., 4e trimester 2014, p. 427–445

Wagnon, Sylvain, *Francisco Ferrer: pour une morale rationaliste, fraternelle et laïque*, Lyon, Atelier de creation libertaire, 2018

Wassenhove, Joseph Van, *Bruxelles — La vie quotidienne au XIXe siècle par les* écrivains *de l'époque*, Brussel, Éditions Samsa, 2016

Waterlot-Jottrand, Véronique en Daniel Lefebvre, *Haro! Une revue belge d'avant-garde 1913–1928*, Mons, z.u., 1995

Weerdt, Denise De en Wim Geldolf, *Camille Huysmans — Geschriften en documenten — 1 — C. Huysmans in Brussel*, Antwerpen en Amsterdam, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij en Uitgeverij Ontwikkeling, 1974

Weerdt, Denise de, *Free Love = Free Marriage? 'Free Love' and the Belgian Socialists, 1880–1940*, Amsterdam, International Institute of Social History, 2000, URL: http://www.iisg.nl/womhist/deweerdt.pdf

Wilvers, Fabrice, *La Société Nouvelle et l'Humanité Nouvelle, deux revues cosmopolites et pluralistes* [ongepubliceerde licentiaatsverhandeling Université Libre de Bruxelles], Brussel, 2002

Winock, Michel, *La Belle Époque. La France de 1900 à 1914*, Parijs, Perrin, 2003

Woestijne, Karel van de, *Verzameld werk. Deel 3. Verhalen en parabelen* (ed. P.N. van Eyck, P. Minderaa e.a.), C.A.J. van Dishoeck, Bussum, 1947, URL: https://www.dbnl.org/tekst/woes002verz05_01/colofon.php

Woestijne, Karel van de en Herman Teirlinck, *Verzameld werk. Deel 7. De leemen torens* (ed. P.N. van Eyck, P. Minderaa e.a.), C.A.J. van Dishoeck, Bussum, 1948, URL: https://www.dbnl.org/tekst/woes002verz09_01/colofon.php

Woestijne, Karel van de, *Verzameld werk. Deel 4. Beschouwingen over literatuur en kunst* (ed. P.N. van Eyck, P. Minderaa e.a.), C.A.J. van Dishoeck, Bussum 1949, URL: https://www.dbnl.org/tekst/woes002verz06_01/colofon.php

Zweig, Stefan, *Het land tussen de talen. Reportages uit België*, Amsterdam, Van Oorschot, 2022

Leesexemplaar

Noten

1 Wandelen door een wereld of twee

1 Adolphe Brisson, 'Les Prophètes: X — M. Élisée Reclus, végétarien', in *Le Temps*, 42ste jg., nr. 14938, 7 mei 1902, p. 2. Élisée Reclus (1830–1905), Franse geograaf en libertaire publicist. Adolphe Brisson (1860–1925), Franse journalist en criticus. *Le Temps* is op dat moment de meest gelezen Franse krant en de rechtstreekse voorloper van *Le Monde*.

2 De Brusselse *Almanach* voor 1901 geeft aan dat Maria Choprix-Bru er op nummer 8 een bloemenwinkel uitbaat en dat op nummer 10 het *Dépôt central végétarien* gevestigd is. In het kleine restaurant kun je voor 2 frank dineren; abonnees betalen 1,75 frank.

3 Émile Verhaeren (1855–1916), Belgische dichter en kunstcriticus, spilfiguur van het intellectuele leven rond 1900.

4 Chardak 1997 (p. 545) laat Reclus, elegant uitgedost met zwart vlinderdasje en gilet, de avond doorbrengen in het gezelschap van een charmante dame in wie wij zijn laatste geliefde Florence de Brouckère herkennen. Deze scène komt niet voor in Brissons reportage en is fictief. In een reportage over een andere vegetariër signaleert Brisson al in 1894 het recept voor *'grenouilles Élisée Reclus aux épinards'*, pasteitjes van brooddeeg met peterselie, kervel, eieren en boter in de vorm van een kikker (Brun en Ferretti 2015, p. 124).

5 Een *agrégé* (geaggregeerde) kiest vrij de stof die hij doceert (Vandevoorde 2001, p. 30).

6 Pjotr prins Kropotkin (1842–1921), Russische geograaf en anarchistische theoreticus. Leon Metsjnikov (1838–1888), Russische geograaf die als Reclus' belangrijkste assistent en secretaris meewerkt aan diens *Nouvelle Géographie universelle*.

7 Gaspard-Félix Tournachon (ps. Nadar) (1820–1910), Franse fotograaf, karikaturist en ballonvaarder.

8 Saint Marc 2010, p. 270.

9 Zie o.m. Van Sevenant 2021, p. 96–100.

10 Paul Auster ontwikkelt deze gedachte in *Winterlogboek* (Auster 2012, p. 187). De Franse romancier Thomas Giraud heeft Reclus heel goed begrepen. In zijn novelle *Élisée avant les ruisseaux et les montagnes* laat hij de jongeman lange eenzame tochten maken en neemt hij het gestage stapritme van zijn proza over (Giraud 2016).

11 Geciteerd in *Hérodote* 1981, p. 102–103.

12 Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846–1919), Nederlandse dominee, later socialist en anarchist. Adrien de Gerlache de Gomery (1866–1934), Belgische ontdekkingsreiziger die in 1897–1899 de Belgische Antarctische expeditie leidt. Hij vernoemt een kaap op Antarctica naar de geograaf.

13 Constantin Meunier (1831–1905), Belgische beeldhouwer en schilder. Het pastel uit 1907 van de Belgische neo-impressionistische schilder Théo Van Rysselberghe (1862–1926) bevindt zich vandaag in het Parijse Orsaymuseum, het portret door Eugène Carrière (1849–1906) is eigendom van de Franse Société de Géographie. Meuniers buste is in 1902 geëxposeerd bij de Brusselse Cercle Artistique et Littéraire.

14 De zuil met *Le Chapiteau des baisers (Rêve pour une maison du peuple)*, een werk uit 1898 van beeldhouwer en anarchist Émile Derré (1867–

1938), is in 1906 in het Luxembourg geplaatst en in 1997 opgesteld in de tuin bij het gemeentehuis van Roubaix. De afgebeelde man zou ook Auguste Blanqui kunnen zijn. Op de Parijse salon van 1906 exposeert Derré een portretbuste van Reclus met een wereldbol.

15 Reclus 1879, p. 114–120.

16 Maria García Sitches alias La Malibran (1808–1836), Spaanse sopraan en operazangeres, geliefde van de Belgische violist Charles de Bériot.

17 Reclus wijdt een tiental bladzijden aan de verhoudingen tussen Franstaligen en Vlamingen en besluit met een oproep voor gelijkberechtiging van de *Flamands*: willen zij meetellen, dan moeten zij daar echter zelf voor opkomen.

18 Zie Keunings, Joseph en Schwilden 1987.

19 In het vaak herdrukte standaardwerk *Réflexions sur la violence* betoogt de Franse socioloog Georges Sorel (1847–1922) in 1906 dat een gewelddadige algemene staking het einde van de burgerlijke klassenmaatschappij zal inluiden. Deze *grève générale* is de noodzakelijke mythe die de verworpenen der aarde (en hun syndicale bondgenoten) ertoe moet aanzetten om de macht te grijpen. Sorel haalt zijn inspiratie evengoed bij Marx en Proudhon als bij Nietzsche en Bergson.

20 Voor een weids overzicht van de anarchistische aanwezigheid in de hoofdstad, zie Moulaert 1995.

21 Zie o.m. de uitstekende bijdrage van Theun Vonck in *La Commune — Paris/Parijs 1871* 2021, p. 202–221.

22 Brief van Élisée Reclus aan zijn echtgenote Fanny, 8 juni 1871 (Reclus 1911, p. 40–41).

23 In het Letterenhuis (Antwerpen) worden tien brieven van Reclus aan Buurmans bewaard; zeven ervan zijn (minstens gedeeltelijk) gepubliceerd in Reclus 1911.

24 Brief van Élisée Reclus aan Victor Buurmans, 19 mei 1872 (Reclus 1911, p. 107–108).

25 Brief van Élisée Reclus aan Victor Buurmans, 17 februari 1878 (Reclus 1911, p. 196–201). In zijn brief van 25 april 1878 (Reclus 1911, p. 202–203) wil hij (aan de hand van de schets van een stafkaart) van Buurmans vernemen of de geplande spoorwegbrug naar de linkeroever intussen is gerealiseerd. Onze geograaf levert geen half werk af.

26 Over het pangermanisme en de Nietzsche-receptie in België: zie o.m. Biebuyck en Vandevoorde 2011.

27 Georges Boulanger (1837–1891), Franse militair en politicus, leider van een nationalistische en revanchistische beweging waartoe evengoed monarchisten, bonapartisten als links-radicalen (bv. de *communard* Clovis Hugues) behoren. Hij valt in ongenade en vlucht naar het buitenland. In 1891 pleegt hij in Elsene zelfmoord op het graf van zijn maîtresse. Hij wordt naast haar begraven.

28 Geciteerd in *La Commune — Paris/Parijs 1871* 2021, p. 211.

29 Élie Reclus (1827–1904), Franse etnoloog en anarchist. Fernand Brouez (1861–1900), Belgische linkse theoreticus en publicist. Huwt met Cornelia Hubertina 'Neel' Doff (1858–1942), Nederlandse schrijfster van naturalistisch proza met autobiografische inslag.

30 Het is Fernand Brouez die Denis er in mei 1892 op wijst dat Reclus een gelijkaardig aanbod van de universiteit van Genève niet genegen is, maar wel naar Brussel wil komen. Met enige moeite overtuigt Denis de raad van bestuur. Zie Noël 1988, p. 14 e.v. en de krant *La Réforme* van 13 januari 1894, waarin Hector Denis dit bevestigt.

31 Brief van Élisée Reclus aan Charles Graux, 1 augustus 1892 (Reclus 1925, p. 125).

32 Goncourt 1895, p. 147. De gevreesde 1 meibetogingen blijven uit. Met een zekere teleurstelling noteert Edmond de Goncourt dat slechts enkele arme drom-

mels door de politie in elkaar geslagen worden.

33 Brief van Élisée Reclus aan het tijdschrift *Sempre Avant* in Livorno, 28 juni 1892 (Reclus 1925, p. 121).

34 Adam 1892, p. 28. Paul Adam (1862–1920), Franse romanschrijver en criticus, naturalist en later symbolist. Evolueert via het boulangisme naar een rechts nationalisme.

35 Sarrazin 2004, p. 204. O.a. Verhaeren publiceert in het blad *L'En-dehors* van de aristocratische anarchist Zo d'Axa (ps. van Alphonse Gallaud de la Pérouse — 1864–1930). Hij sticht in 1891 *L'En-dehors* en in 1897 *La Feuille*, waaraan heel wat kunstenaars meewerken.

36 Geciteerd in Butterworth 2011, p. 395.

37 Zie o.m. Moulaert 1995, p. 130 e.v.

38 Émile Royer (1866–1916), Belgisch advocaat en politicus, actief in de Section d'Art van het Volkshuis. Pleit assisenzaken voor anarchistische en socialistische militanten.

39 Royer 1894.

40 Edmond Picard (1836–1924), Belgische advocaat, kunstcriticus, auteur, mecenas en verzamelaar, senator voor de socialistische partij. Spilfiguur van het Brusselse culturele en politieke leven rond 1900. Notoir antisemiet.

41 Jean Richepin (1849–1926), Franse dichter, berucht en geliefd voor zijn onbehouwen naturalisme en volks taalgebruik. Émile Zola (1840–1902), Franse naturalistische schrijver en journalist. Camille Lemonnier (1844–1913), Belgische naturalistische schrijver en kunstcriticus. Georges Eekhoud (1854–1927), Belgische naturalistische schrijver en kunstcriticus. Jean-François Millet (1814–1875), Franse schilder van o.m. taferelen uit het leven van arme boeren. Léon Frédéric (1856–1940), Belgische schilder, naturalist met symbolistische trekjes die in monumentale drieluiken als *De krijtverkopers* sociale thema's verbindt met een religieuze iconografie. Hector Denis (1842–1913) en Guillaume De Greef (1842–1924), Belgische progressieve hoogleraren die een hoofdrol spelen in de sociale en universitaire conflicten in de jaren 1890–1900.

42 Moulaert 1981, p. 105. Boekhandels zijn altijd al een ideaal toevluchtsoord voor politieke activisten geweest…

43 Enkele weken na de terechtstelling van Henry op 21 mei 1894 wordt Sadi Carnot uiteindelijk in Lyon door een Italiaanse anarchist doodgestoken.

44 Paul Reclus (1858–1941). Studeert literatuur en vestigt zich als ingenieur. Redacteur van *La Révolte*. Op het 'proces van de dertig' in augustus 1894, waar elf boeven en negentien intellectuelen als anarchistische complotteurs terechtstaan, wordt hij bij verstek tot twintig jaar dwangarbeid veroordeeld, maar al in 1895 krijgt hij amnestie. Woont jarenlang in Schotland en wordt in 1903 assistent van Élisée Reclus in Brussel.

45 Félix Fénéon (1861–1944), Franse kunstcriticus. Hij propageert evengoed het neo-impressionisme als de anarchie en is goed bevriend met Théo Van Rysselberghe, bij wie hij vaak in Brussel logeert. Op het 'proces van de dertig' wordt hij verdedigd door de advocaat die ook voor Dreyfus zal pleiten; de dichter Stéphane Mallarmé getuigt in zijn voordeel.

46 Evenepoel 1994 deel I, p. 302. Henri Evenepoel (1872–1899), Belgische schilder.

47 Brisson [1903], p. 17. Jean Grave (1854–1939), Franse anarchistische publicist en uitgever van o.m. *Le Révolté*, *La Révolte* en *Les Temps Nouveaux*.

48 August Vermeylen (1872–1945), Belgische letterkundige, kunsthistoricus en socialistisch politicus. Oprichter van de tijdschriften *Van Nu en Straks* en het *Nieuw Vlaams Tijdschrift*.

49 De Bom 1925, p. 47. Henry van de Velde (1863–1957),

Belgische schilder, ontwerper en architect.

50 *Georges Lemmen* 1997, p. 35–36. In Parijs volgt Henri Evenepoel de gebeurtenissen in Brussel op de voet. In januari 1894 verneemt hij dat de universiteit in rep en roer staat, en in zijn brief van 22 februari vraagt hij zijn vader van wie de bewuste tekening bij *La Libre Esthétique* wel mag zijn (Evenepoel 1994 deel I, p. 269 en 282).

51 Maximilien Luce (1858–1941), Théophile Steinlen (1859–1923), Camille Pissarro (1830–1903), Lucien Pissarro (1863–1946), Paul Signac (1863–1935) en Henri-Edmond Cross (1856–1910), Franse schilders en tekenaars uit de periode van het (neo-) impressionisme. Kees van Dongen (1877–1968), Nederlandse fauvist, later society-schilder en politiek veeleer rechts.

52 Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 80 en *Théo Van Rysselberghe* 2006, p. 191. De datering '1889' op het omslag van de brochure is een zetfout.

53 Zie *Catherine et son étrange famille: le clan Gide/Van Rysselberghe*, de (niet-gedateerde) catalogus van de antiquariaten Les Amazones (Parijs) en La Basse Fontaine (Vence), p. 7.

54 Walter Crane (1845–1915), Britse schilder en illustrator. František Kupka (1871–1957), Tsjechische fauvistische en later abstracte schilder. Pierre Bonnard (1867–1947) en Édouard Vuillard (1868–1940), Franse schilders uit de groep Les Nabis. Philippe Swyncop (1878–1949), Belgische schilder.

55 Brief van Élisée Reclus aan Paul Régnier, 2 januari 1894 (Reclus 1925, p. 150) en Chardak 2005, p. 427.

56 Moulaert 1995, p. 180.

57 Brief van Élisée Reclus aan Charles Graux, 5 januari 1894 (Reclus 1925, p. 152).

58 Dit is ook het standpunt van het invloedrijke raadslid Ernest Solvay, die op de beruchte vergadering afwezig is (zie *Histoire d'une Loge* 1999, p. 130).

59 Paul Janson (1840–1913), Belgische sociaalliberale politicus, voorstander van het algemeen stemrecht.

60 Over de affaire-Reclus aan de ULB, zie o.m. Reclus 1964, Noël 1988, Chardak 2005, Moulaert 1995, *Histoire d'une loge* 1999 en vooral het politiedossier van Élisée Reclus in het Archief van de Stad Brussel (SAB Pol BE 4228 Élisée Reclus).

61 Advocaat en socioloog Guillaume De Greef is een sympathisant van Proudhon.

62 Onder druk van de raad van bestuur trekt Crocq zijn steun aan de oproep in.

63 *Le Peuple* brengt op 24 december 1893 een portret van Reclus en een biografisch artikel.

64 Noël 1988, p. 21.

65 In 1901 sticht de vrijmetselaar Eugène Monseur (1860–1912) de Belgische Liga voor de Rechten van de Mens.

66 Onder hen de zonen van ULB-professoren Feron, Huberti, Denis en Rousseau (vader en zoon Ernest Rousseau zijn bevriend met James Ensor). Daarnaast maakt ook de socialist Fritz Sano deel uit van het groepje dat al eind februari door de rector weer tot de lessen wordt toegelaten en opnieuw ingeschreven. *Histoire d'une Loge* 1999 (p. 145) vermeldt ook nog een petitie van 13 februari 1894, ondertekend door o.a. Vermeylen, op dat moment doctoraatsstudent geschiedenis en redacteur van *Van Nu en Straks*. In oktober gaat hij in Berlijn studeren.

67 Brief van Élisée Reclus aan Nikolai Jukowski, 4 maart 1894 (Reclus 1925, p. 160).

68 *Le Soir*, 4 maart 1894 en het politierapport van 3 maart 1894 (SAB Pol BE 4228 Élisée Reclus).

69 *Le Soir*, 4 maart 1894.

70 Karel van de Woestijne, 'Kunst in 't openbaar', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 15 oktober 1910. Karel van de Woestijne (1878–1929), Belgische dichter, romancier en journalist (o.m. als Brusselse corres-

Leseexemplar

pondent van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*).

71 *La Réforme*, 31 januari 1894. Zie ook het artikel 'Une nouvelle Université à Bruxelles' van Edmond Picard in *La Société Nouvelle*, 10de jg., CXIII, mei 1894, p. 639.

72 Moulaert 1995, p. 182.

73 Ishill 1927, p. 221 e.v.: *'It seemed as if the glance of his dear blue eyes shed a portion of his genius and his ardour over his audience. His face was that of an apostle, or a prophet, with its halo of fine white hair. And when he was moved to indignation, his look had a wild nobility. His eyes were magnetic, and revealed a world of human love […] He was small and ethereal, writes one pupil, and his power showed only in his blue eyes, which glowed beneath his white hair like the gentian beside the Alpine snow, and in which the love of mankind flashed, now in tenderness, now in revolt.'*

74 Zie o.m. Aron 1995, p. 118 e.v.

75 Politierapport van 23 juli 1894 (SAB Pol BE 4228 Élisée Reclus).

76 Ishill 1927, p. 238.

77 Émile Verhaeren, *Les Forces tumultueuses*, Parijs, Société du Mercure de France, 1902, p. 86.

78 Voor een inkijk in Verhaerens bibliotheek, zie Gullentops 1996 en 1998.

79 Later verhuist Élisée Reclus naar het nummer 26 in de Vilain XIIII-straat. In september 1902 geeft hij aan Nadar het nieuwe adres van Élie door: Victor Greysonstraat 39 in Elsene. Sinds zij weduwe is geworden, heeft ook hun zus Louise zich in Brussel verankerd, waar zij als secretaresse van Élisée actief is. Voor haar geeft de almanak van 1895 het adres Meerstraat 27 op.

80 Servaes 2013, p. 371 e.v.

81 Ongedateerde brief van August Vermeylen aan Victor de Meyere (KADOC, Leuven), geciteerd in het essay *'En ces temps de chevaleresque idéologie'* van Hans Vandevoorde, in Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 136 en 150 (n. 52). Bruno Fornari (Museum voor Schone Kunsten, Gent) toonde aan dat de brief geschreven is op 29 mei 1894: de opvoering van de tragedie *Babylone* van de Rozenkruiser Sâr Péladan in het Brusselse Théâtre du Parc vond immers plaats op 30 mei.

82 Edmond Picard, 'Une nouvelle Université à Bruxelles', in *La Société Nouvelle*, 10de jg., CXIII, mei 1894, p. 627–645.

83 In 1895 verhuizen enkele colleges naar de Ruisbroekstraat 28, in oktober 1900 wordt de hele UN er gevestigd. In 1908 huurt men het pand in de Louizalaan 90 (met uitgang in de Eendrachtstraat 67). Op dit laatste adres huist tot 1968 het Institut des Hautes Études. Voor het door Élisée Reclus geleide Institut Géographique wordt in de Ernest Allardstraat 35 in 1898 een gebouw ingericht; in 1904 verkast het instituut naar de Longchampslaan 23a en in 1908 naar de Eendrachtstraat 67.

84 *Le Petit Bleu*, 26 oktober 1894.

85 Onder wie enkele notoire socialistische militanten, met name Fritz Sano. Zie Noël 1988, p. 91.

86 Zie o.m. Paul Reclus 1964, p. 142. In 1897 telt de UN 231 studenten, onder wie 141 Bulgaren, Roemenen en Russen. In het academiejaar 1910–1911 zijn er van de 289 studenten — voornamelijk Bulgaren — slechts 6 Belgen (Gillen 1997, p. 91). Een sterke instroom van landgenoten komt er pas in 1914, wanneer de ULB wordt gesloten en de neutrale en internationalistische UN haar werkzaamheden in de marge voortzet. Zie Despy-Meyer 1973, p. 9 e.v.

87 Despy-Meyer 1973, p. 34–41.

88 Gillen 1997, p. 92. Zie ook De Weerdt en Geldolf 1974, p. 23 e.v., met name over de rol van Camille Huysmans.

89 Zie vooral Noël 1988, p. 103 en Vervliet 1977, p. 10 en 275.

90 *Le National Illustré*, 14 oktober 1894.

91 Voor de geschiedenis van *La Réforme*, zie De Paepe 1972.

92 Door deze verkiezingen komen voor het eerst socialisten in de Kamer (o.a. Hector

Denis, Edward Anseele, Émile Vandervelde, Léon Furnémont en Alfred Defuisseaux). De liberaal Lorand wordt verkozen, maar Féron en Janson verliezen hun Kamerzetel; de eerste wordt opgevist in de Senaat, waar hij de socialist Edmond Picard tegenkomt.

93 Het instituut bestaat nog steeds; de Université Nouvelle is in 1919 opnieuw gefuseerd met de ULB.

94 Enrico Ferri (1856–1929), Italiaanse jurist en politicus. Bedenkt samen met Lombroso een positivistische benadering van het strafrecht. Aanvankelijk socialist, later fascist.

95 William Morris (1834–1896), Britse ontwerper, typograaf, dichter en utopisch denker, boegbeeld van de Arts and Crafts-beweging, een maatschappijkritische en esthetische stroming in de toegepaste kunst.

96 Gillen 1997, p. 94.

97 Jean-Jules Eggericx (1884–1962), Brusselse architect en criticus. Ontwerpt o.m. de socialistische tuinwijken Le Logis en Floréal in Bosvoorde. Publiceert in 1913–1914 in het anarchistische tijdschrift *Haro!* Hendrik Petrus Berlage (1856–1934), Nederlandse architect, stedenbouwkundige en socialist. Realiseert o.m. de Amsterdamse Beurs, het jachtslot van de familie Kröller-Müller op de Hoge Veluwe en het Gemeentemuseum in Den Haag.

98 Brief van Élisée Reclus aan Henri Roorda van Eysinga, 17 juli 1894 (Reclus 1925, p. 168). Roorda (1870–1925), Nederlands-Zwitserse wiskundige, auteur en libertaire pedagoog (zie hoofdstuk 9).

99 Brief van Élisée Reclus aan Jean Grave, 6 oktober 1894 (Reclus 1925, p. 172).

100 Brief van Élisée Reclus aan Henri Roorda van Eysinga, 1 juli 1895 (Reclus 1925, p. 185).

101 *Le Patriote*, 19 januari 1894. Zie Chardak 2005, p. 431.

102 Min 2021, p. 155 en passim.

103 Clara Koettlitz (1875–1939), Belgische leerlinge van Élisée Reclus en essayiste. Levenspartner van Jacques Dwelshauvers (ps. Mesnil, 1872–1940), Belgische essayist, kunsthistoricus en anarchistische militant die o.m. publiceert in *Van Nu en Straks*, *Ontwaking* en *Le Mercure de France*. Zie hoofdstukken 4 en 5.

104 Uit de brief van Ermance Reclus aan Alexandra David-Néel van 18 juli 1905 (Archives A.-D. Neel, Digne-les-Bains 375–12) blijkt dat ook zij erg heeft geleden onder Élisées dood: *'ma vie est brisée et ma douleur inconsolable.'* Telkens wanneer Alexandra David-Néel in Parijs verblijft, zal zij Ermance Reclus opzoeken voor een bezoekje of een diner (zie haar agenda's voor de periode 1907–1911). Zie hoofdstuk 3.

105 Reclus 1925, p. 206.

106 Zie Brun en Ferretti p. 137–138, Nettlau [1929], p. 219–220, Van de Velde 1992, p. 374, Sarrazin 2004, p. 220 en De Weerdt en Geldolf 1974, p. 19–21 en 25.

107 Voor de activiteiten van Camille Huysmans (1871–1968) als leraar aan de École des Petites Études en professor aan de Université Nouvelle, zie De Weerdt en Geldolf 1974, p. 19–26.

108 Brief van Jacques Dwelshauvers aan Alfred Hegenscheidt, 25 januari 1896 (Letterenhuis Antwerpen M525/B). Op 11 november 1895 schrijft Dwelshauvers aan August Vermeylen dat hun gemeenschappelijke vriend de componist Erasme Raway (1850–1918) is aangezocht om aan de École des Petites Études lessen architectuur te geven (Letterenhuis M525, 113623/5a-f). Alfred Hegenscheidt (1866–1964), tot Belg genaturaliseerde bioloog en hoogleraar natuurkunde, auteur en redacteur van het tijdschrift *Van Nu en Straks*.

109 Brief van 13 februari 1895 en nota van 7 augustus 1895 (SAB Pol BE 4228 Élisée Reclus).

110 Vertrouwelijk rapport van 7 december 1898 (SAB Pol BE

4574 Charles Hautstont). Charles Hautstont (1863–1929), Belgische muziekinstrumentenbouwer en anarchistische propagandist.

111 Rapporten van 8 en 14 augustus 1900 (SAB Pol BE 4228 Élisée Reclus).

112 *Le Petit Bleu* en *L'Étoile belge* van 24 juli 1896.

113 George Garnir (ps. Curtio — 1868–1939), Belgische auteur, dichter, *revuiste* en journalist; sticht in 1910 het weekblad *Pourquoi Pas?*

114 Reclus 1925, p. 229.

115 Voor de werking van De Kapel, zie hoofdstuk 7.

116 Z., 'Élisée Reclus te Antwerpen. Een Causerie in De Kapel', in *Ontwaking (Strijdblad)*, 3de jg., nr. 5, 10 maart 1902, p. 2.

117 Brief van Élisée Reclus aan Clara Dwelshauvers, 18 november 1903 (IISH-Élisée Reclus Papers). De correspondentie tussen de Mesnils en Reclus wordt bewaard in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis van Amsterdam (IISH) in het deelarchief 'Élisée Reclus Papers' (ARCH01170) dat Jacques Mesnil in 1939 aan het instituut heeft geschonken. Omdat slechts een deel van de brieven (vaak fragmentair) is gepubliceerd in Reclus' *Correspondance*, citeer ik bij voorkeur uit de IISH-brieven. Met dank aan Hans Vandevoorde.

118 Reclus 1925, p. 295–299. Henri Fuss (1882–1964), Belgische anarchosyndicalist en grondlegger van de naoorlogse sociale zekerheid in België. Neef van de liberaal Paul Janson, die hem mee opvoedt. Broer Lucien Fuss wordt directeur van de krant *Le Soir*, een andere broer Gustave Fuss-Amoré is actief als journalist en literair chroniqueur. Tijdens de revolte van mei '68 leidt zijn neef Robert Fuss de maoïstische beweging in Brussel. Zie o.m. Vleminckx 2014 en Moulaert 1995, p. 292–299, 306–319, 340–347 en passim.

119 Colinet 1966, p. 4–7 en De Weerdt 2000, passim. Raymond Limbosch (1884–1953), Belgische dichter en vrijmetselaar. Wil samen met zijn geliefde Céline Dangotte in 1908 een Ferrerschool oprichten, maar het plan mislukt. De Antwerpse anarchist (later socialist) Edward Joris (1876–1957), een activist uit de kring van Victor Resseler, die in 1905 is betrokken bij een aanslag op de sultan van het Ottomaanse Rijk (zie Resseler en Suykerbuyk 1997) publiceert twee dichtbundels van zijn hand.

120 Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 136 en 150. Met dank aan Christophe Martens.

121 Reclus 1925, p. 272.

122 Reclus 1925, p. 291.

123 Reclus 1925, p. 297–298.

124 Zie Bourget [1904]. Paul Bourget (1852–1935), Franse auteur van rechts-conservatief geëngageerde ideeënromans.

125 De auteur typeert het meisje als een *'théoricienne de l'Union libre'* (p. 164) en een volbloed anarchiste: *'Berthe professait un nihilisme systématique à l'égard de toutes les institutions du passé et aussi du présent, qui enveloppait dans une même condamnation le catholicisme par exemple et le kantisme, la monarchie traditionelle et la république.'* (p. 129).

126 In zijn brief aan Clara Dwelshauvers van 23 februari 1905 (IISH-Élisée Reclus Papers) geeft hij blijk van zijn enthousiasme voor *'la grande vibration de vie qui anime aujourd'hui toute l'humanité, le grand corps de la Terre. Ce grandiose drame de la Russie qui s'avance à genoux vers son Empereur, puis qui se redresse* [...]*'*.

127 Reclus 1925, p. 326–327.

128 *L'Illustration*, 63ste jg., nr. 3254, 8 juli 1905. Reclus haalt niet voor het eerst de kolommen van het tijdschrift. Al op 23 december 1893 wijdt *L'Illustration* een hele pagina aan de vijf baardige broers, verlucht met hun beeltenissen en een 'virtueel' composietbeeld, waarvoor hun individuele portretten over elkaar zijn geschoven (51ste jg., nr. 2652). De aparte

Leseexemplar

opvattingen over het huwelijk en de religie, die met name Élisée erop nahoudt, zijn een pittig commentaar waard.

129 *La Croix*, 11 juli 1905, p. 4.

130 Brun en Ferretti 2015, p. 189–190.

131 Paul Reclus woont rond 1906 op nummer 60 van de Pastorijstraat (vandaag Alphonse De Wittestraat) aan de overkant van de vijver, en van 1913 tot zijn vertrek naar Frankrijk in 1914 in de Emile Banningstraat 15.

132 Op 14 juli 1905 overlijdt Noëmi Reclus, weduwe van Élie en moeder van Paul. Ook zij wordt in de *fosse commune* begraven (Brun en Ferretti 2015, p. 166).

2 Met vilthoed en lavallière

1 De Schaepdrijver 2018. Wij komen Petit nog tegen in hoofdstuk 8.

2 Tekening van Charles Morel naar een schets van correspondent Maurice Romberg, *Le Monde Illustré*, 37ste jg., nr. 1882, 22 april 1893. Naast de voorpagina besteedt het tijdschrift vier bladzijden aan de rellen, met o.m. een grote tekening van Privat-Livemont, de andere Brusselse correspondent van het blad.

3 De voorgevel is intussen opgeknapt (najaar 2022).

4 Jean Grave getuigt dat Reclus ook de titels van Kropotkins *Paroles d'un Révolté*, *La Conquête du pain* en *L'Entraide* heeft bedacht, en die van Graves *La Société Mourante et l'Anarchie* (Grave 1930, p. 19). Voorlopers van *Les Temps Nouveaux* zijn *Le Révolté* (1885–1887) en *La Révolte* (1887–1894).

5 Brief van Élisée Reclus aan Henri Roorda van 30 januari 1895 (Reclus 1925, p. 178). Voor de activiteiten en plannen van Hautstonts drukkerij, zie o.m. Nettlau [1929], dl. 2, p. 233 e.v.

6 Jean Hautstont (1867-na 1938), Belgische musicus, componist en anarchistische militant. Voor zijn studie aan het Brusselse Conservatorium van 1881 tot 1886, zie de studentenfiche 1594 in het archief van deze instelling. Zie ook hoofdstuk 3.

7 *Les Temps Nouveaux*, 1ste jg., nr. 3, 18 mei 1895, p. 4. Als contactadres fungeert *Rue de Nieuwmolen 1* in Anderlecht nabij het Zuidstation (vandaag Dokter Kubornstraat). Volgens de Brusselse *almanachs* van 1895 en 1897 wonen daar kapitein op rust Ch. Smitsmans, de boekhouder F. Janssens en de schilder-beeldhouwer Ferdinand Spaelant. Niemand van hen kan gelinkt worden aan de anarchistische beweging. Wellicht blijven de broers Charles en Jean Hautstont onder de radar van de *almanach*, die niet de gewoonte heeft om arbeiders en ander tuig met naam en adres te vermelden. De brochures worden uiteindelijk verkocht tegen heel lage prijzen, doorgaans 5 of 10 centimes. Omvangrijke exemplaren kosten 25 of 50 centimes, Nettlaus omvangrijke *Bibliographie de l'Anarchie* (ca. 280 pagina's) zelfs vijf frank.

8 Alexandra David-Néel (1868–1969), Franse sopraan en anarchistische militante, schrijfster en later wereldreizigster.

9 Alexandra David lijkt de enige te zijn die deze plek Le Crocodile noemt: de benaming komt noch in de politierapporten, noch bij Elslander of Lyr, noch bij Moulaert c.s. voor.

10 De watermolen is in 1955 gesloopt. De huidige Nieuwmolenstraat, een kilometer naar het zuiden, houdt geen verband met het gebouw.

11 Politierapport (Division Centrale — Bureau judiciaire) van 18 maart 1892 (SAB Pol BE 4148 Jean Hautstont).

12 Politierapport (Bureau des Étrangers) van 18 maart 1892 (SAB Pol BE 4148 Jean Hautstont). Het gaat allicht niet om Alfred Defuisseaux (1843–1901), medestichter van de BWP in 1885, auteur van de *Cathéchisme du Peuple* en oprichter van de radicale Parti socialiste républicain

(1887), die op dat moment (en tot 1894) in Frankrijk verblijft om een gevangenisstraf n.a.v. de gewelddadige mijnstaking in 1886 en de nasleep ervan te ontlopen. Vermoedelijk vergist de politieman zich: hij beschrijft immers een ziekelijke, langharige jongeman van ongeveer achtentwintig jaar.

13 Guislain [ca. 1943], p. 16–18. Hij vermeldt o.a. de kunstenaars Auguste Oleffe, Antoine Springael, Sander Pierron, Victor Simonin, Ferdinand Schirren, Paul Gilson en (vermoedelijk Jean) Hautstont.

14 Tijdens een politie-inval in de Nieuwmolen in mei 1892 wordt Pichancourt ingerekend (Rapport van onderzoeksrechter Lecocq van 29 april 1892, artikelen in *La Chronique* van 31 mei en *Le Peuple* van 2 juni 1892 en politierapport van 9 november 1892 (SAB Pol BE 4148 Jean Hautstont).

15 Opdracht van onderzoeksrechter J. de Cambry van 14 november 1895 (SAB Pol BE 4148 Jean Hautstont).

16 Errico Malatesta (1853–1932), Italiaanse anarchistische theoreticus en propagandist.

17 Nettlau [1929], dl. 2, p. 238.

18 Lyr 1978, p. 128. René Lyr (ps. van René Vanderhaeghe, 1887–1957), Belgisch schrijver, criticus en musicoloog. Van 1945 tot zijn dood conservator van het Brusselse Muziekinstrumentenmuseum.

19 Pierre Thévenet (1870–1937), Belgische musicus, later postimpressionistische schilder. Anarchistische militant.

20 Voor een korte situering van de nieuwe schrijfwijze en zijn *'incroyable simplicité'*, zie het artikel van Henri de Curzon in *Le Guide Musical*, vol. LIII, nr. 19 van 12 mei 1907 en een korte verwijzing in Guislain [ca. 1943], p. 23. In 1913 richt Hautstont de Ligue Internationale pour la propagation de la Notation Musicale Autonome op, waarin o.a. Claude Debussy, Henri Lafontaine en de musicologen Charles Van den Borre en Louis Laloy zetelen naast de Chinese wetenschapper Li Yu Ying, die Hautstont naar China haalt om er een conservatorium op te richten dat de methode zou aanleren. Met dank aan Gerrit en Brecht Valckenaers.

21 Dit wordt doorkruist door de burgeroorlog. Wel wordt de *Notation Autonome* vertaald naar het Chinees en het Esperanto. In Nanking zou een straat naar Hautstont zijn vernoemd, maar door een wet die bepaalde dat namen van buitenlanders vervangen moesten worden, is er momenteel geen spoor meer van te vinden.

22 Brief van onderzoeksrechter Meyer aan de Brusselse procureur des konings Willemaers van 15 mei 1894 (SAB Pol BE 4148 Jean Hautstont).

23 Allicht gaat het om Pierre Thévenet, gelet op diens reputatie van geweldenaar.

24 *Le Peuple* van 31 augustus 1897 en *La Chronique* van 1 november 1897 (SAB Pol BE 4574 Charles Hautstont).

25 Zie o.m. het politierapport van 26 juli 1899 (SAB Pol BE 4574 Charles Hautstont).

26 Louis Thévenet (1874–1930), Belgische fauvistische schilder.

27 Lyr 1945, p. 12.

28 Lyr 1945, p. 74–75 en Lyr 1990, p. 39. Auguste Oleffe (1867–1931), Belgische postimpressionist en fauvist.

29 Lyr 1945, p. 13 en Goyens de Heusch 1988, p. 316–318. In 1910 ruilt de groep herberg La Girafe in voor de zolder van het Maison du Cygne op de Brusselse Grote Markt. Verwart Alexandra David de giraf en de krokodil?

30 Jean-François (Jules) Elslander (1865–1945), Belgische naturalistische schrijver, onderwijsvernieuwer en kunsthandelaar.

31 Lyr 1978, p. 129.

32 Elslander 1995, p. 11–12.

33 Elslander [1948?], p. 38–39.

34 Alfred Bastien (1873–1955), Belgische postimpressionistische schilder. Realiseert in 1920–1921 het *Panorama van den IJzer*. Als jonge knaap studeert Bastien aan de

Gentse kunstacademie, later in Brussel.

35 In haar roman *Dans la Vie* verwijst Alexandra David-Néel naar deze productie (zie hoofdstuk 3).
Ferdinand Schirren (1872–1944), Belgische fauvistische schilder en aquarellist, aanvankelijk vooral beeldhouwer. In 1899 exposeert hij op de tweede salon van de kunstkring Le Labeur zijn portretbuste van de Russische theosofe Helena Blavatsky, die door een criticus wordt weggezet als 'het afschuwelijke masker van een slijmerige kikker'.

36 Voor *Ni Dieu ni maître*, zie Moulaert 1995, p. 54 e.v. en passim.

37 Jean Brusselmans (1884–1953), Belgische schilder die na een fauvistische periode een eigen stijl ontwikkelt. Voor Lyrs getuigenis, zie Lyr 1978, p. 33 en Lyr 1990, p. 30 e.v.

38 Geciteerd in Buelinckx 2018, p. 224. Albert Daenens (1883–1952), Belgische schilder, graficus en linosnijder. Zie hoofdstuk 7. De outfit van de anarchist Viktor Kibaltsjitsj (de latere Victor Serge) in de beschrijving van Jean De Boë is identiek (De Boë [1914–1918?], p. 65).

39 Kenis 1930, p. 179. Paul Kenis (1885–1934), Belgische journalist en romancier.

40 André Baillon (1875–1932), Belgische romanschrijver. Voor zijn 'anarchistische' jeugd, zie Denissen 1998, p. 125, Aron 1989, p. 7 e.v. en Baillon 1988, p. 34 e.v.

41 Denissen 1998, p. 64.

42 Zweig 2022, p. 46. Stefan Zweig (1881–1942), Oostenrijkse romanschrijver en biograaf.

43 Baillon 1988, p. 35, 50 en 52.

44 Denissen 1998, p. 72.

45 Denissen 1998, p. 113 en 125–126. Émile Chapelier (1870–1933), Belgische anarchistische militant en propagandist, o.m. stichter van de libertaire kolonie L'Expérience in Stokkel (zie hoofdstuk 6). Propageert een radicaal atheïsme, vrije liefde en geboortebeperking. Nog voor WO I sluit hij zich aan bij de BWP en sticht hij La Libre Pensée prolétarienne.

46 Pol Stiévenart (1877–1960), Belgische schilder, kunstcriticus en romancier. Voor zijn verhouding tot Baillon, zie Denissen 1998, p. 112 en passim.

47 Franse tekst in Baillon [1920], p. 100 en Baillon 1922, p. 140.

48 Jacques Madyol (Jacob Madiol — 1871–1950), Belgische schilder van portretten, landschappen en militaire taferelen. Het atelier dat hij deelt met Schirren bevindt zich in de Schotlandstraat 30, Sint-Gillis (zie de *almanach* voor 1903), al vermelden de *almanachs* voor 1901 en 1902 een atelier van Schirren in de Hamerstraat.

49 KMSK Brussel, Archief voor Hedendaagse Kunst in België, inv. 7137.

50 Henri Henge (1876–1917), Belgische componist. Publiceert zijn werk o.m. bij Oertel en bij Joseph Milot, de uitgever-drukker van de BWP. Het chanson 'Noël libertaire!' op tekst van Adolphe Balle (ps. Pierre des Chênes, 1881–1954) is een parodie op het kerstlied 'Minuit, Chrétiens!'. Voor de werking van de Section d'Art et d'Enseignement, zie hoofdstuk 7).

51 Lyr 1990, p. 27. Zie ook *Ferdinand Schirren* 2011, p. 19 en 116–117.

52 Zie Chapelier [1926?].

53 Van deze passus verscheen een eerste versie in *De eeuw van Brussel* (Min 2013).

54 De ULB-historica Anne Morelli heeft aan het dossier-Rubino een studie gewijd (Morelli 2009).

55 *L'Illustration*, 22 november 1902. *Le Pèlerin*, 30 november 1902.

56 *Algemeen Handelsblad*, 16 november 1902. Wekenlang zullen ook de Nederlandse kranten de zaak van nabij volgen.

57 *Le Petit Parisien*, 30 november 1902.

58 Morelli 2009, p. 27 e.v.

59 De man zal zijn naam veranderen in Mark Rubens (cf. Morelli 2009, p. 168).

Leseexemplar

60 Morelli 2009 citeert uitvoerig uit deze tekst, die wordt bewaard in het Rijksarchief van Anderlecht (hof van assisen van Brabant, reeks I (1794–1923), dossier 1296).
61 Omdat koningin Marie-Henriette net is overleden, wordt het traditionele *Te Deum* dat jaar vervangen door een herdenkingsdienst. Dit detail is Rubino, verstokte atheïst en warhoofd, allicht ontgaan.
62 Zie bv. *Het nieuws van de dag* en de *Middelburgsche Courant* van 18 november 1902 en de *Nieuwe Tilburgsche Courant* van 22 november 1902.
63 *Middelburgsche Courant*, 18 november 1902.
64 *De Tijd*, 19 november 1902.
65 *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 19 november 1902.

3 De vlucht vooruit

1 Myrial [1900], p. 5.
2 Louis David (1815–1904), Franse onderwijzer, republikeins militant en vrijmetselaar. Zijn vader is een neef van de neoclassicistische schilder Jacques-Louis David (1748–1825), die zich na de val van Napoleon I in Brussel vestigt (en er in de Sint-Goedelekathedraal en later op het kerkhof van Evere wordt begraven, terwijl zijn hart wordt bijgezet op Père-Lachaise in Parijs).
3 Dapsance 2019, p. 31 e.v.
4 Alexandra's vader blijft zijn dochter 'Nini' noemen (Archives A.-D. Neel, Digne-les-Bains — Brieven van Louis David — LD 1895 e.v.).
5 Koninklijk Conservatorium Brussel, studentenfiche 2976.
6 Dapsance 2019, p. 63 e.v. Alexandra David dateert Le Crocodile na 1891 omdat zij zich herinnert dat zij toen in de Dublinstraat (Elsene) woonde. In de Brusselse *almanachs* van 1892 en 1893 treffen we daar op nummer 17 inderdaad een *melle* A. David aan, met de vermelding *aunage* (confectie en witgoed). Het lijkt erop dat onze libertaire operadiva (ook) even aan de slag is als naaister.
7 Cécile Thévenet (1872–1956), Belgische operazangeres. Studeert van 1884 tot 1893 aan het Brusselse Conservatorium (studentenfiche 2664) en maakt carrière in de Parijse Opéra-Comique en het Théâtre Sarah-Bernhardt.
8 Josephine Butler (1928–1906), Britse feministe die militeert voor de afschaffing van de prostitutie en de 'handel in blanke slavinnen'. Het congres van Brussel in 1891 wordt georganiseerd door de Belgische arts en feministe Isala Van Diest (1842–1916) en haar Société de moralité publique, de Belgische tak van Butlers organisatie.
9 Néel 2018, p. 343.
10 Politierapport van 13 augustus 1898 (SAB Pol BE 4148 Jean Hautstont).
11 *Les Temps Nouveaux*, 1ste jg., nr. 44, 29 februari tot 6 maart 1896 en politierapport van 19 maart 1896 (SAB Pol BE 44574 Charles Hautstont).
12 Brief van Louise Dumesnil aan Alexandra David van 2 september 1895 (Archives A.-D. Neel, Digne-les-Bains — D-N. 407–1).
13 Brief van Élisée Reclus aan Alexandra David van 24 september 1895 (Archives A.-D. Neel, Digne-les-Bains — D-N. 375–2).
14 Op 21 januari 1905 vermeldt de Parijse krant *Le Rappel* dat de componist *'vient de faire recevoir' Lidia*. De verslaggever voegt eraan toe dat Hautstont intussen aan zijn nieuwe compositie *Résurrection* werkt, naar Tolstoj.
15 Hautstont [september 1906]. In zijn nawoord bij *Le Grand Art* stelt Samuel Thévoz dat *Lidia* vermoedelijk tussen 1897 en 1901 tot stand komt (David-Néel 2018, p. 315–316). In zijn brief van 21 oktober 1904 aan zijn dochter betreurt Louis David dat haar libretto (allicht tijdens een eerste poging) niet in de smaak valt van de directie van de Muntschouwburg.
16 Cécile Thévenet heeft meer geluk. In 1906 krijgt zij een contract bij de Parijse Opéra-Comique, waar zij jarenlang

zal schitteren als Sapho en Cleopatra (Ekonomides 2021, p. 32–33).

17 Een brief en twee postkaartjes van Élisée Reclus aan Jean Myrial van 26 december 1902, begin 1903 en 20 september 1903 (Archives A.-D. Neel, Digne-les-Bains — 375–15, 375–14 en 375–13).

18 David-Néel 2003, p. 86.

19 In het *Carnet bleu* waarin Alexandra David-Néel in maart 1960 haar leven overschouwt, noteert zij dat *Pour la Vie* op 15 december 1900 is verschenen (Archives A.-D. Neel, Digne-les-Bains). In haar brief van 31 oktober 1917 aan Philippe Néel herinnert zij zich dat zij haar *opuscule* heeft geschreven in de Zuid-Franse stad Hyères *'au bord de la "grande bleue"'* en dat zij het boekje nog altijd beschouwt als 'een gids voor al wie wil leven, echt leven […] *Ceux-là, les acharnés, les passionnées de leur "moi"'* (David-Néel 2000, p. 477).

20 Brieven van Élisée Reclus aan Alexandra David z.d. en 24 november [1899?] (Archives A.-D. Neel, Digne-les-Bains — 375–3 en 375–4).

21 *La Fronde* is opgericht door de Franse journaliste en suffragette Marguerite Durand en verschijnt van september 1897 tot september 1903 dagelijks, tot 1905 als weekblad. De krant richt zich op een intellectueel publiek en stelt zich levensbeschouwelijk breed op: op de voorpagina wordt de datum afgedrukt volgens de christelijke tijdrekening, de republikeinse, protestantse, Russische en Joodse kalenders.

22 Zie David-Néel 2003 en Myrial 2020.

23 Dapsance 2019, p. 134–135.

24 Paul Robin (1837–1912), Franse anarchistische militant, vrijmetselaar, pedagoog en neomalthusiaans activist. In zijn weeshuis in Cempuis (Oise) experimenteert hij vanaf 1880 met nieuwe opvoedingsmethodes. Na een campagne uit rechts-conservatieve hoek wordt de instelling in 1894 gesloten.

25 Alexandra David, 'Échos du congrès des femmes italiennes', in *La Dépêche tunisienne*, 31 mei 1906 (David-Néel 2003, p. 170).

26 Brieven van Louis David aan Alexandra David (9 augustus 1900) en aan Jean Hautstont (14 november 1900) (Archives A.-D. Neel, Digne-les-Bains — LD 364).

27 Volgens een aantekening in het *Carnet bleu*.

28 In *La Société Nouvelle* publiceert Myrial in augustus 1907 het essay 'Le mariage, profession pour femme' waarin zij de klassieke anarchistische opvatting van het huwelijk als legale prostitutie en het pleidooi voor *l'union libre* nuanceert door te wijzen op de economische noodzaak ervan voor de behoeftige vrouw, die van haar manpatroon iets als een salaris ontvangt. Naast de fysieke unie heeft het huwelijk ook het karakter van een commerciële transactie. Ook in haar eigen leven weet Alexandra David van aanpakken: zij stelt zelf de tekst op van het huwelijksaanzoek dat Philippe Néel aan haar vader stuurt en bepaalt dat zij zal trouwen met *séparation de biens* (Archives A.-D.-Neel, Digne-les-Bains — kladversie van de brief d.d. 24 juni 1904 en huwelijkscontract d.d. 3 augustus 1904).

29 David-Néel 2000, p. 46 e.v.

30 Zo spaart zij het voorziene verblijf in een familiepension uit. Brief van Alexandra David aan Philippe Néel van 4 januari 1905 (Archives A.-D.-Neel, Digne-les-Bains — 361).

31 *Carnet bleu*. David noteert dat haar geheugen haar parten speelt en dat zij in de war is met de chronologie. Op de volgende bladzijde lezen wij dat Hautstont haar op 3 februari 210 frank terugbetaalt. Ook financieel is het stel nu uit elkaar.

32 Politierapport van 14 mei 1907 (Archief van de Stad Brussel, SAB Pol BE 4148 Jean Hautstont).

33 Alexandra Myrial, 'Le Bien et le Mal', in *Le Communiste, organe de propagande libertaire*, 1ste jg., nr. 10 (21 maart 1908).

Leseexemplar

34 Mundaneum, Mons — Archief Henri Lafontaine. Met dank aan Jacques Gillen.

35 David-Néel 2018, p. 332–333. *Le Grand Art*, een manuscript van circa 800 pagina's dat in het Maison Alexandra David-Néel Samten Dzong van Digne-les-Bains wordt bewaard, wordt uiteindelijk in 2018 uitgegeven. De schrijfster heeft ca. 160 pagina's uit het handschrift verwijderd. Myrial biedt het manuscript vruchteloos aan Fasquelle en Lemerre aan, ondanks de steun van haar libertaire vrienden Pierre Quillard en Laurent Tailhade. Zowel Le Mercure de France als Lemerre weigeren *Dans la Vie*, dat nog altijd op publicatie wacht.

36 Voor een opvallende parallel, zie Lampo 2021, waarin het leven van Clara Gaesch, de maîtresse van Emmanuel de Bom, wordt geschetst. Als zangeres in het café-concert en deeltijdse prostituee knoopt ook deze vrouw de eindjes aan elkaar.

37 Een eerste versie was al in 1891–1892 verschenen in *L'Écho de Paris.* Alexandra David leest het verhaal vermoedelijk in de libertaire *Revue blanche*. Diverse personages uit *Le Grand Art* zijn gemodelleerd naar figuren uit Mirbeaus boek (zie David-Néel 2018, p. 338–339).

38 David-Néel 2018, p. 39 e.v.

39 Ibid., p. 57.

40 Alexandra Myrial, 'Réforme', in *La Fronde*, 11 juni 1903 (David-Néel 2003, p. 159).

41 Ibid., p. 296.

42 Geciteerd in David-Néel 2018, p. 324.

43 De echte Elslander was geen schilder.

44 Myrial [z.j.], p. 23.

45 Aan het einde van het manuscript, dat in het archief van Digne-les-Bains wordt bewaard, heeft de schrijfster na haar onderhoud met de uitgevers enkele aanbevelingen genoteerd. In haar brief van 24 oktober 1904 laat zij Philippe Néel weten dat de roman de volgende dag naar de *Mercure* vertrekt, maar dat zij goed beseft dat hij zwakke passages bevat (David-Néel 2000, p. 42).

46 Zie noot 35 van hoofdstuk 2.

47 Myrial [z.j.], p. 47.

48 Moulaert 1995, p. 151, 183 en 185.

49 Myrial [z.j.], p. 72. Vgl. Myrial [1900], p. 64.

50 Dat is Alexandra Myrial ondanks Reclus' steun niet gelukt. Zie de brief van Élisée Reclus aan Alexandra David van 24 november [?] (Archives A.-D. Neel, Digne-les-Bains 375–4) en een andere ongedateerde brief (Archives A.-D. Neel, Digne-les-Bains 375–3), waarin hij belooft een goed woordje te doen bij Stock.

51 Myrial [z.j.], p. 142, 284 en 320.

52 Myrial [z.j.], p. 331.

53 David-Néel 2003, p. 226 e.v.

54 Brief van Alexandra David-Néel aan Philippe Néel van 24 oktober 1904 (David-Néel 2000, p. 43): *'L'anniversaire de la naissance n'est en somme que la commémoration de la farce sinistre que nous ont faite* [sic] *nos parents en nous mettant au monde.'*

55 Brief van Alexandra David-Néel aan Philippe Néel van 31 oktober 1917 (David-Néel 2000, p. 478).

4 Een onmogelijk leven

1 Jac. Mesnil, 'Een Zomerdagsdroom (Verrewinkelsche Fantazie)', in *Van Nu en Straks*, nieuwe reeks, 3de jg., 1898, p. 121–122.

2 Emmanuel ('Mane') de Bom (1868–1953), Belgische auteur, criticus en bibliothecaris, medestichter van *Van Nu en Straks*.

3 Hermann Koettlitz (1871–1950), Belgische arts en chirurg. Studeert aan de ULB met Vermeylen en Dwelshauvers. Verblijft samen met deze laatste, Lodewijk de Raet en Alfred Walravens tussen 1892 en 1896 in Bologna als beursstudent van de Jean Jacobsstichting.
Het groepsportret in Verrewinkel dateert allicht uit de zomer van 1897. *Van*

Leseexemplar

Nu en Straks — Belle Époque in Vlaanderen 1983 (p. 70) schuift als datum zaterdag 10 juli 1897 naar voren.

4 De Sint-Elooishoeve bestaat nog (Godshuizenlaan, Ukkel). De dichter Prosper Van Langendonck laat de tocht die hij beschrijft in zijn gedicht 'Zomerwandeling' (1891) vertrekken vanuit deze boerderij.

5 *Op eene Lichtteekening van den voortreffelijken Dr. H. Koettlitz*, brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 8 augustus 1897 (Letterenhuis Antwerpen, V4655/B — 61077/422).

6 Gustaaf Schamelhout (1869–1944), Belgische arts, redactiesecretaris van *Van Nu en Straks*. Anarchist, later activist maar tegenstander van 'solidaristen, fascisten en militaristen' (De Bont 2002, p. 230).

7 Brief van Élisée Reclus aan Clara Koettlitz, 17 maart 1895 (IISH-Élisée Reclus Papers).

8 Eugène Koettlitz (1870–1946), Belgische ingenieur, professor aan de Université Nouvelle en de ULB; feminist. Bij de stichting (in 1889) secretaris van de Cercle des Étudiants socialistes aan de ULB, die hij samen met Louis de Brouckère en Émile Vandervelde leidt. Legt spoorwegen aan in Transvaal en leidt het trambedrijf van Barcelona. Oorlogsvrijwilliger. In 1920 maakt hij een goede beurt in de satirische wedstrijd 'Wie is de mooiste man in België?' van het weekblad *Pourquoi Pas?*.

9 Brief van Élisée Reclus aan Clara Koettlitz, 12 april 1895 (Reclus 1925, p. 181–183).

10 Brief van Élisée Reclus aan Clara Koettlitz, 16 maart 1896 (IISH-Élisée Reclus Papers).

11 Brief van Élisée Reclus aan Clara Koettlitz, 7 augustus 1897 (IISH-Élisée Reclus Papers). Volgens de *almanachs* woont daar luitenant V. De Longueville; is Clara er misschien gouvernante of huislerares?

12 Georges Dwelshauvers (1866–1937), Belgische filosoof en psycholoog. Introduceert Nietzsche in de Franstalige wereld: onder zijn impuls publiceert *La Société Nouvelle* in 1892 als eerste Belgische tijdschrift de vertaling van een hoofdstuk uit *Also sprach Zarathustra*. Zie o.m. Biebuyck en Vandevoorde 2011, p. 172–173 en passim.

13 Zie o.m. Brogniez en Debroux 2019, p. 82–89.

14 Lodewijk de Raet (1870–1914), Belgische intellectueel, actief in Vlaamsgezinde kringen. René Legros (1872–1933), Belgische arts. Studeert van de vierde Latijnse tot de retorica op het Brusselse Atheneum en later medicijnen in Luik.

15 Brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, ca. 25 oktober 1890 (Letterenhuis V4655, 61.077/29). Vgl. de brief van Jacques Dwelshauvers aan Emmanuel de Bom, 15 oktober 1890 (Letterenhuis M525, 83747/1): '*la vie universitaire a été très agitée ces jours-ci. Ce beau réveil de forces auquel j'ai pris part et qui a si rudement secoué tous les doctrinarismes et toutes les intransigeances a occupé tout mon temps.*'

16 Brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 18 februari 1891 (Letterenhuis V4655, 61.077/5261.077). Brasserie Cirio bij de Beurs is gesticht in 1886 en bestaat nog altijd.

17 Brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 20 en 21 september 1891 (Letterenhuis V4655, 61.077/125).

18 Brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 12 april 1892 (Letterenhuis V4655 61077/226).

19 Zie o.m. de brief van Jacques Dwelshauvers aan Emmanuel de Bom van 3 december 1890 (Letterenhuis M525, 83747/3): *'Du reste le mal n'est pas encore si profond: peut-être un jour viendra où je verrai tout en rose — et non plus en ces teintes noires de spleen ou glauques d'absinthe — où je serai même capitaliste et censitaire, qui sait?'*

20 In een brief aan Emmanuel de Bom (11 mei 1893, Letterenhuis D976,

Leseexemplar

84631/132) vertelt Georges Dwelshauvers over zijn eigen ontreddering: *'J'ai des doutes et de dévorants enthousiasmes. Je me possède peu ou pas. J'ai des fatigues, après des hyperexcitations.'* Het zou een frase van zijn broer Jacques kunnen zijn.

21 Vermeylen 1943, p. 156.

22 Brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 26 november 1891 (Letterenhuis V4655, 61.077/136). In 1892 werkt Mane aan een autobiografische roman over zijn avonturen met cabaretzangeres en prostituee Clara Gaesch, die de titel *Café Concert* moet krijgen. Ook dat boek komt er niet. Zie Lampo 2021, p. 41.

23 Brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 29 februari 1892 (Letterenhuis V4655, 61.077/170).

24 *Almanach des Étudiants* 1891, p. 75. Het motto is een vers van Baudelaire.

25 Zie o.m. Hannon 1881 (geïllustreerd door Félicien Rops en ingeleid door J.-K. Huysmans) en Hannon 1883. Charles Baudelaire (1821–1867), Franse dichter en kunstcriticus. Théo(dore) Hannon (1851–1916), Belgische dichter, criticus en schilder.

26 Zie o.m. de brieven van Jacques Dwelshauvers aan Emmanuel de Bom (31 maart 1892) en August Vermeylen (23 april 1898) (Letterenhuis M525, 83747/10 en 113.851). Jules Barbey d'Aurevilly (1808–1889), Franse schrijver, criticus en dandy. Félicien Rops (1833–1898), Belgische schilder en tekenaar. Zijn etsen voor *Les Diaboliques* (1874) zijn in de heruitgave van 1886 gepubliceerd.

27 *Almanach des Étudiants* 1891, p. 43: *'embuée d'un brouillard dense où jamais ne rayonnait le soleil fougueux des midis, éclairée d'une lumière livide et molle, avec de mauvais reflets d'absinthe transsudés'*. Intenser fin de siècle verzin je het niet.

28 Brief van Emmanuel de Bom aan Jacques Dwelshauvers, februari 1891 (Letterenhuis B708, 61.077/47).

29 Mantels 2018, p. 53. Mesnil is op de hoogte van Vermeylens plan; het verhaal is bedoeld als bijdrage voor *Van Nu en Straks*: '*Travailles-tu à "De Vrienden"? A quand la venue au monde de cette œuvre qui doit être impatiemment attendue par Scham.* [Gustaaf Schamelhout — E.M.] *toujours avide de copie!'* (Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 23 april 1898 (Letterenhuis M525, 113.851/1a-b).

30 Vermeylen 1943, p. 79, 177 e.v. en 195. De Melinda Karmán in kwestie is een zinnelijke Hongaarse schilderes — 'klein van stuk, lenig, meer zenuw dan vleesch, een soort zigeunerkind' — die Mark verleidt en hem haar lichaam aanbiedt, 'geurend als warm brood'. Zie ook Mantels 2018, p. 52.

31 Vermeylen 1943, p. 6–7.

32 Vermeylen 1943, p. 40. 'Reclus zei me kortgeleden toch iets dat me getroffen heeft; hij zei: Het kwaad is niet, dat de eene zooveel meer bezit dan de andere, maar dat hen dat belet, elkaar lief te hebben.'

33 Zie Vermeylen 1943, p. 36: 'Ja, en toen ik zoowat vijftien was, voelde ik waarlijk voor u als voor een meisje, 'k ware door het vuur gegaan… Ik was wel verslingerd op een blond ding, gouden haar en azuren oogen, dat ik tweemaal per dag ontmoette, als zij ook van de school kwam, en waar ik nooit mee gesproken heb, maar ik hield veel meer van u… Dat was "het Heilig Verbond"!' (dixit Mark/Mesnil).

34 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 28 januari tot 4 februari 1893 (Letterenhuis M525, 113697/6a-b). Nice is *'une ville étourdissante, animée, mouvementée, ensoleillée'* en het tienvoud van Oostende.

35 Al in zijn brief aan August Vermeylen van 10 en 11 november 1892 geeft hij toe dat in Bologna medicijnen gaan studeren een inval

van het moment was (Letterenhuis M525, 113688/11a-b). Hij verblijft dan nauwelijks een maand in de stad.

36 Alfred Walravens (1872–1943), Belgische arts.

37 Jean Jacobs (1575–1650), Belgische goudsmid en mecenas. Zijn goede vriend Guido Reni schilderde zijn portret, dat wordt bewaard in de Pinacoteca Nazionale van Bologna.

38 Voor een voorbeeld uit 1903, zie https://archief.brussel.be/Colossus/BulletinsCommunaux/Bulletins/Documents/Bxl_1903_Tome_II1_Part_1.pdf, p. 16–17.

39 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 23 september 1892 (Letterenhuis M525, 113688/5a-c).

40 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 1 oktober 1892 (Letterenhuis M525, 113688/6a-b-c). Hotel Florence in Bellagio, waar Jacques de brief schrijft, bestaat nog. Op de website vind je de gastenlijst met o.a. Giacomo Puccini, Arturo Toscanini, Kurt Weill, Simone de Beauvoir en Jean-Paul Sartre.

41 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 3 oktober 1892 (Letterenhuis M525, 113688/7a-d).

42 Brief van Jacques Dwelshauvers aan Emmanuel de Bom, 7 oktober 1892 (Letterenhuis M525, 113688/12). Een gelijkaardige gedachte treffen we aan in de brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 19 november 1890 (Letterenhuis V4655, 61077/39–40): 'De lente vooral is een heel schoone aquarel.'

43 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 26 oktober 1892 (Letterenhuis M525, 113688/3a-b).

44 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 9 oktober 1892 (Letterenhuis M525, 113688/8a-d).

45 In zijn brief van 26 oktober 1892 aan Vermeylen evoceert Dwelshauvers een volgende '*excursion platonique dans les bordels*' waarbij uitsluitend toegekeken wordt; zoiets wordt *'une tournée artistique'* genoemd.

46 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 17 oktober 1892 (Letterenhuis M525, 113688/9a-b).

47 Uit de brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom van 25 oktober 1892 (VNS.WVNS.1892.177) blijkt dat hij deelnam aan een spiritistische séance: 'Vrijdag avond een interessante zitting in "KVMRIS", "cercle d'études ésotériques & de sciences occultes", bijgewoond. Met vijven hebben we experiences gedaan op een vrouw die aan "Grande Hysterie" leed. Hoe vindt ge dat?' Dwelshauvers laat Vermeylen weten dat het verschijnsel *Kumris* ook hem sterk interesseert en dat hij o.m. een boek van de spiritist William Crookes heeft gelezen (brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen van 26 oktober 1892, Letterenhuis M525, 113688/3a-b). Hij komt hierop terug in de brief van 1 tot 4 november 1892 (M525, 113688/10a-c) en deze van 12 tot 14 december 1892 (M525, 113688, 16a-b). Zie Gautier 2012, p. 78.

48 Zie bv. de brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen van 13–16 januari 1893 (Letterenhuis M525, 113697/3a-b) waarin hij de warrige taal van Stéphane Mallarmé ontcijfert als 'de haardos van een Jood' (*'quelques phrases emmêlées comme des tignasses de juifs'*). In zijn brief van 17–26 januari 1893 (Letterenhuis M525, 113697/5a-c) trekt hij van leer tegen *'un article absolument juif de Lévy sur la thèse de mon frère'*. Ronduit opportunistisch handelt Mesnil wanneer hij zijn contacten met zijn Joodse kennis Simons gebruikt om opdrachten voor tijdschriftartikels te versie-

Leesexemplaar

ren: *'Il est toujours bon d'avoir un juif dans sa manche'* (brief van 6 juli 1899, Letterenhuis M525, 113858/16).

49 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 1 tot 4 november 1892 (Letterenhuis M525, 113688/10a-c). Zie ook het artikel van Bert van Raemdonck in *Zuurvrij*, juni 2011. Over de wetenschappelijke editie van de brieven zie Van Raemdonck 2011*.

50 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 16 tot 18 november 1892 (Letterenhuis M525, 113688/12a-b).

51 Brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 6 april 1891 (Letterenhuis V4655, 61077/59–60-61).

52 Maurice Maeterlinck (1862–1949), Belgische symbolistische dichter en schrijver. Nobelprijs voor Literatuur in 1911.

53 *Spoiler alert*: het zijn precies dit soort uitspraken die enkele jaren later de vriendschap tussen Vermeylen en Mesnil fataal worden.

54 Max Nordau (ps. van Max Simon Südfeld, 1849–1923), Hongaars-Joodse arts en maatschappijcriticus. In *Entartung* schrijft hij over de 'gedegenereerde' maatschappij en de 'ontaarde' kunst die er het gevolg van is.

55 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 23 en 25 november 1892 (Letterenhuis M525, 113688/13a-b).

56 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 20 december 1892 (Letterenhuis M525, 113688/17a-b).

57 Brief van Jacques Dwelshauvers aan Emmanuel de Bom, 3 en 16 december 1893 (Letterenhuis M525, 83747/15).

58 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 8 en 9 april 1893 (Letterenhuis M525, 113697/17a-d).

59 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 29 april tot 6 mei 1893 (Letterenhuis M525, 113697/20a-e): '*Je m'aperçois que je commence à faire une tartine psychologique. Mais peu importe! Je suis en veine & je te condamne à subir toute l'auto-analyse. A force de vivre une vie uniquement intellectuelle il semble qu'une sorte de scission se soit produite en moi: la partie directement matérielle de l'individu, les besoins inhérents à l'espèce, n'a plus que de très vagues rapports avec l'être qui conçoit & éprouve artistiquement.*'

60 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 15 februari 1895 (Letterenhuis M525, 113823/22a-e). De titel verwijst naar het boek *Philosophie des Unbewußten* (1869) van de Duitse filosoof Karl Robert von Hartmann (1842–1906).

61 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 27 en 29 november 1893 (Letterenhuis M525, 113697/35a-c).

62 Victor de Meyere (1873–1938), Belgische dichter, schrijver en folklorist.

63 Jac. Mesnil, 'Stroomingen in de Diepte', in *Van Nu en Straks*, 1ste jg., maart 1896, p. 85–96.

64 Jac. Mesnil, 'Stroomingen in de Diepte', in *Van Nu en Straks*, 1ste jg., maart 1896, p. 85–96.

65 Jac. Mesnil, 'Stroomingen in de Diepte', in *Van Nu en Straks*, 1ste jg., maart 1896, p. 85–96.

66 Jan Sterringa (1870–1951), Nederlandse anarchistische militant, drukker en uitgever van libertaire tijdschriften en goedkope propagandabrochures van auteurs als Grave, Malato, Reclus en Kropotkin.

67 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 2 november 1894 (Letterenhuis, M525, 113708/30a-c).

68 Sofia Joteyko (ook Ioteyko en Ioteiko) (1868-?), Russische wetenschapper en activiste. Haar oudere zus Josefa (1866–1928) wordt arts en assistente van ULB-professor Hector Denis. Als internationaal vermaarde experimenteel psychologe

ijvert zij voor het feminisme, het vegetarisme en een gezonde werkomgeving voor arbeiders. In 1907 publiceert zij een wetenschappelijke studie over de gezondheidstoestand van de Brusselse vegetariërs, aan de hand van interviews en vergelijkend onderzoek (Ioteyko 1907). Zie Vancaeneghem 2009, passim. Over haar rol in de *Lebensreform*, zie Peeters 2008, passim.

69 Brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, tussen 18 en 25 oktober 1890 (Letterenhuis V4655, 61077/30–31).

70 Brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 19 november 1890 (Letterenhuis V4655, 61077/39–40). Voor een relaas van de gebeurtenissen, zie Garnir [1926], p. 31.

71 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 13 tot 16 januari 1893 (Letterenhuis M525, 113697/3a-b).

72 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 17 tot 21 augustus 1893 (Letterenhuis, M525, 113697/28a-c).

73 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 18 april 1894 (Letterenhuis, M525, 113807/9a-d).

74 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 2 november 1894 (Letterenhuis, M525, 113708/30a-c).

75 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 9 november 1894 (Letterenhuis, M525, 113708/29a-c).

76 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 22 november 1894 (Letterenhuis, M525, 113708/28a-d).

77 Hélène Legros (1874–1934), Belgische schrijfster en vertaalster, o.m. van Freuds *Traumdeutung* (1925). Al in 1899 vertaalt zij samen met haar broer Robert *Der Einzige und sein Eigentum* van Max Stirner, dat onder het pseudoniem Robert L. Reclaire bij de Parijse uitgeverij Stock verschijnt en tot in de jaren 1970 wordt herdrukt.

78 Het is wachten tot François Bellin in 2006 de link legt in een bijdrage voor de *Cahiers de Durbuy* (Bellin 2006).

79 Halévy 1986, passim en Sagaert 2016, p. 24. Augustine de Rothmaler (1859–1942), Belgische lerares aan de Cours d'éducation pour jeunes filles van de Brusselse onderwijshervormer Isabelle Gatti de Gamond. In het academiejaar 1909–1910 doceert zij de lessencyclus *Questions littéraires* aan de Université Nouvelle; zij is lid van de Société des Amis de l'Université Nouvelle (zie Kympers 2012, p. 65 en 171). Ook Maria Monnom, de latere echtgenote van Théo Van Rysselberghe, volgt haar lessen. De twee worden bevriend en De Rothmaler wordt bijgezet in de familiekelder van de Van Rysselberghes in Le Lavandou (Frankrijk).

80 Brief van oktober 1892, geciteerd in Halévy 1986, p. 30–31.

81 Brief van oktober 1893, geciteerd in Halévy 1986, p. 63.

82 Brief van 23 februari 1893, geciteerd in Halévy 1986, p. 55.

83 Brief van 21 maart 1895, geciteerd in Halévy 1896, p. 129.

84 Brief van april 1894, geciteerd in Halévy 1986, p. 81.

85 Brieven van einde oktober en 2 november 1894, geciteerd in Halévy 1986, p. 102–103.

86 Brief van april 1895, geciteerd in Halévy 1986, p. 133.

87 Brief van juni 1895, geciteerd in Halévy 1986, p. 153.

88 Halévy 1986, p. 175 e.v. Brieven van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen van 22 januari en 12 augustus 1896 (Letterenhuis, M525, 113836/3a-f en 113836/19a-c).

89 Een jaar later vertrouwt Jacques — tussen een alinea over zijn aambeien ('*tout comme un vieil employé du ministère, un rond de cuir, un bureaucrate quelconque*') en erotische gedichten van de Venetiaan Giorgio Baffo door — Gust toe dat hij voor

Hélène Legros veel minder *'attirance charnelle'* voelt dan indertijd tijdens bepaalde jongensvriendschappen, bijvoorbeeld met ene Lombard toen hij negen was of met Walravens op zijn vijftiende (Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen van 17 februari 1897 (Letterenhuis, M525, 113847/21a-b).

90 Brief van 13 augustus 1896, geciteerd in Halévy 1986, p. 227.

91 Halévy 1986, p. 281 e.v.

92 In haar brief van 15 april 1898 noteert Hélène dat Jacques in Bordeaux zou inschepen naar Algerije, waar Clara Koettlitz zich op dat moment bevindt (Halévy 1986, p. 308).

93 Voor een grondige analyse van *Mina ou la maison du passé*, zie De Brouwer 2018, die zich evenwel blindstaart op de naam 'Divelshauvers' (en zelfs 'Diveslhauvers') en dus grotendeels voorbijgaat aan zijn ware identiteit. Slechts zijdelings en *in fine* verwijst zij even naar Jacques Mesnil. Een personage uit het toneelstuk heet dan ook André Mesnil; hij is schrijver en filosoof. Zijn dialogen met Mina/Hélène lijken uit het leven gegrepen en de fysieke gelijkenis met Legros' model is frappant. Wel legt De Brouwer de link met de kringen rond Élisée Reclus en Maria Van Rysselberghe.

94 Brieven van 5, 15 en 21 april 1898, geciteerd in Halévy 1986, p. 302–303 en 307–309. In mei 1898 schrijft Jacques haar uit Frankrijk een tedere brief waarin hij zijn beslissing toelicht en afscheid neemt (Halévy 1986, p. 315–316).

95 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 22 februari 1894 (Letterenhuis M525, 113807/6a-b).

96 In 1910 zal het tijdschrift *Le Libertaire* het onderscheid maken tussen o.m. *'... l'anarchisme sentimental de Reclus, l'anarchisme fédéraliste et révolutionnaire de Kropotkine, l'anarchisme esthétique de Mesnil, l'anarchisme socialiste et prolétarien de Malatesta...'* (Maitron 1955, p. 420).

97 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 9 maart 1895 (Letterenhuis M525, 113823/24a-e).

98 Zie o.m. de brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 9 maart 1895 (Letterenhuis M525, 113823/1a-f). In 1908 en 1909 zal Mesnil voor het tijdschrift *Ontwaking* over Stirner schrijven. Zie Biebuyck en Vandevoorde 2011, p. 183 e.v.

99 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 13 juni 1894 (Letterenhuis M525, 113807/18a-d).

100 Victor Lieber (ps. van August Vermeylen), 'Eenig gekapt stroo over de ontwikkelde lui', in *Van Nu en Straks*, 1ste reeks, nr. 5, 1893, p. 29–32.

101 Brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom van 12 oktober 1892 (Letterenhuis V4655, 61077/223–224).

102 Alfred Hegenscheidt, 'Rythmus', in *Van Nu en Straks*, 2de jg., 1894, p. 12–19. Als Alfred Hegenscheidt, *docteur en sciences naturelles*, komt zijn naam in 1895 voor op een lijst van het professorenkorps van de Université Nouvelle, al heeft hij wegens zijn ziekte en herstelkuur in Davos geen les gegeven (Vervliet 1977, p. 9–10 en 274 e.v.).

103 De Bont 2002, p. 41–46, 123 en 140–141.

104 August Vermeylen, 'De kunst in de vrije gemeenschap', in *Van Nu en Straks*, 1ste jg., 1893, p. 52–56 en 2de jg., 1894, p. 2–9, en 'Kritiek der Vlaamsche Beweging', in *Van Nu en Straks*, nieuwe reeks, 1ste jg., 1896, p. 1–34.

105 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 30 maart 1894 (Letterenhuis M525, 113807/11a-f).

106 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 11 november 1895 (Letterenhuis M525, 113823/5a-f).

107 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 1 mei 1896 (Letterenhuis M525, 113836/14a-c).

108 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 18 april 1894 (Letterenhuis M525, 113807/9a-d).

109 Brieven van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 1 en 27 februari 1895 (Letterenhuis M525, 113823/22a-e en 113823/23a-e).

110 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 11 mei 1895 (Letterenhuis M525, 113823/14a-d).

111 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 6 december 1896 (Letterenhuis M525, 113836/26a-c).

112 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 30 december 1892 en 1 januari 1893 (Letterenhuis M525, 113697/1a-c). Vgl. met Vermeylens anarchistisch geïnspireerde artikel 'De kunst in de vrije gemeenschap' uit 1894, waarin het volk — na de revolutie die er onvermijdelijk aankomt — een belangrijke rol krijgt (Vermeylen 2006, p. 75–84).

113 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 17 juni 1895 (Letterenhuis M525, 113823/16a-b). Zie ook Ceustermans 2021, p. 78–81.

114 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 8 oktober 1894 (Letterenhuis M525, 113807/24a-c).

115 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 17 juni 1895 (Letterenhuis M525, 113823/16a-b).

116 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 21 december 1894 (Letterenhuis M525, 113708/26a-c). Adolf Daens (1839–1907), Belgische geestelijke en politicus, die een sociale christendemocratische beweging sticht, los van de conservatieve Katholieke Partij.

117 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 12 januari 1894 (Letterenhuis M525, 113807/3a-d).

118 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 20 januari 1894 (Letterenhuis M525, 113807/2a-c).

119 Brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 31 januari 1894, geciteerd in Ceustermans 2021, p. 69.

120 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 11 november 1895 (Letterenhuis M525, 113823/5a-f).

121 Hoewel 'Le Mouvement anarchiste' aanvankelijk is opgezet als commentaar en repliek op een boek over het anarchisme door de Italiaanse politie-inspecteur Ettore Sernicoli, groeit het uit tot een theoretisch standaardwerk van de beweging. In een negentigtal pagina's vat Mesnil de grote lijnen van de theorie samen.

122 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 19 april 1896 (Letterenhuis M525, 113836/12a-c). Zie ook Reclus' brief aan Mesnil van 1 mei 1897 (IISH-Élisée Reclus Papers).

123 Servaes 2013, p. 286–287.

124 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 9 november 1894 (Letterenhuis M525, 113708/29a-c). Willy Schlobach (1864–1951), Duits-Belgische postimpressionistische schilder, medeoprichter van Les XX. Verhaeren bezat zes werken van zijn hand. Met dank aan Rik Hemmerijckx.

125 Louis Franck (1868–1937), Belgische advocaat en politicus. Vlaamsgezinde liberaal.

126 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 29 oktober 1895 (Letterenhuis M525, 113823/4a-d).

127 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 7 juni 1896 (Letterenhuis M525, 113836/17a-c).

128 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 8 april 1899 (Letterenhuis M525, 113858/21-c).

Leesexemplaar

129 Voor een sterke analyse van *Les Aubes*, zie Gullentops 2015, p. 107–128. Ook Jacob (Jacques) Van Artevelde kan een inspiratiebron zijn. Anderen zien Élisée Reclus en/of Hector Denis als model (Servaes 2013, p. 416). Op 13 mei 1901 laat de Section d'Art het stuk opvoeren in Horta's Volkshuis, ingeleid door Emile Vandervelde. De acteurs zijn progressieve leden van de Brusselse balie, met o.a. de toekomstige minister Jules Destrée en advocaat Émile Royer.

130 August Vermeylen, 'De xx te Brussel', in *De Vlaamsche School*, 1892, p. 73–74 (Vermeylen 1951–1955, deel 4, p. 466–474).

131 Brief en briefkaart van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 11 mei en juni 1895 (Letterenhuis M525, 113823/14a-d en 113823/15).

132 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 29 oktober 1895 (Letterenhuis M525, 113823/4a-d). Jean Delville (1867–1953), Belgische symbolistische schilder, dichter en theosoof; actief bij Pour l'Art en L'Art idéaliste. Exposeert tussen 1892 en 1895 op de Parijse Salon de la Rose-Croix. Sympathisant van de anarchistische beweging (Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 135).

133 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 25 april 1895 (Letterenhuis M525, 113823/9a-g). Aby Warburg (1866–1919), Duits-Joodse kunsthistoricus en cultuurfilosoof. Woont van 1897 tot 1902 in Firenze, waar Jacques Mesnil deel uitmaakt van zijn vriendenkring.

134 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 29 mei 1896 (Letterenhuis M525, 113836/16a-b). Mariano Fortuny y Madrazo (1871–1949), Spaanse schilder, decorateur, modeontwerper, fotograaf en uitvinder. Woont sinds 1889 met zijn familie in Venetië.

135 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 10 maart 1897 (Letterenhuis M525, 113847/8).

136 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 7 juni 1895 (Letterenhuis M525, 113823/17a-e).

137 Brief van August Vermeylen aan Jacques Dwelshauvers, 5 november 1895 (Letterenhuis 113870/5 en 113870/6b).

5 Leven met een hoofdletter

1 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 21 januari 1897 (Letterenhuis M525, 113847/20a). Emile Cannaerts (1878–1953), Belgische dichter en vertaler. Studeert geografie aan de Université Nouvelle en emigreert in 1908 naar Groot-Brittannië, waar hij anglicaan en royalist wordt.

2 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen van 17 februari 1897 (Letterenhuis, M525, 113847/21a-b).

3 Brief van August Vermeylen aan Alfred Hegenscheidt, 24 augustus 1897, geciteerd in Vervliet 1977, p. 154.

4 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen van 18 mei 1898 (Letterenhuis, M525, 113836/15a-b).

5 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 21 januari 1897 (Letterenhuis M525, 113847/20a).

6 Jac. Mesnil, 'Een Zomerdagsdroom (Verrewinkelsche Fantazie)', in *Van Nu en Straks*, nieuwe reeks, 3de jg., 1898, p. 121–122.

7 Marcel Guilleminault (1882–1966), Franse architect en designer. Leidt het Parijse atelier van Henry van de Velde.

8 Brief van Emmanuel de Bom aan Stijn Streuvels, juli 1897, geciteerd in Ceustermans 2021, p. 101.

9 Stijn Streuvels (ps. van Frank Lateur, 1871–1969), Belgische naturalistische schrijver,

Leseexemplar

decennialang een icoon van het katholieke Vlaanderen.

10 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 3 oktober 1897 (Letterenhuis M525, 113847/10a-b).

11 Élisées dochter Magali, haar partner Paul Régnier, hun kinderen en enkele verwanten wonen in het kuststadje Tarzout, waar zij een coöperatieve wijnhandel en een landbouwbedrijf opzetten. Tijdens de politieacties van januari 1894 tegen de anarchistische militanten in Parijs worden ook zij geviseerd. Paul Gille (1865–1950), een voormalige Brusselse student die in 1889 is veroordeeld voor belediging van de Belgische koningin en in Tarzout huisleraar van Élisées kleinkinderen is, wordt opgepakt (in 1895 zal hij — als hoogleraar wijsbegeerte aan de Université Nouvelle — een kritisch artikel publiceren over de manier waarop Régnier met de lokale arbeiders omgaat). Élies zoon André wordt veroordeeld tot een maand gevangenis en een hoge boete omdat hij tijdens de huiszoeking in Tarzout *'Vive l'anarchie!'* heeft geroepen (Brun en Ferretti 2015, p. 128 en 134).

12 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 2 maart 1898 (Letterenhuis M525, 113851/a-b). Het gezin Bouny-Reclus verblijft zelf op het kasteeldomein L'Enclos net buiten Sainte-Foy-la-Grande. Dat Mesnil notaris Bouny typeert als 'een breeddenkende man (maar geen anarchist)' mogen we letterlijk nemen: zijn uitzonderlijk grote hersenen (meer dan 1,9 kilogram en bijna 400 gram boven het gemiddelde) werden grondig bestudeerd, en een afgietsel van zijn brein wordt bewaard in het Parijse Laboratoire d'Anthropologie. Na zijn dood in 1899 emigreert Ioana Reclus met haar kinderen naar Brussel; als laatste van de *fratrie* Reclus overlijdt zij in 1937 in Schaarbeek, eenennegentig jaar oud (Brun en Ferretti 2015, p. 406–407 en 205).

13 Brief van Jacques Dwelshauvers aan Alfred Hegenscheidt, 20 februari 1898, geciteerd in Vervliet 1977, p. 157.

14 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 12 april 1898 (Letterenhuis M525, 113851/9). *Art et révolution* verschijnt uiteindelijk in 1898 als het dertiende deeltje van Reclus' *Bibliothèque des Temps Nouveaux*. Ook Hegenscheidt heeft meegewerkt aan de vertaling.

15 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 23 april 1898 (Letterenhuis M525, 113851/1a-b).

16 Brief van Jacques Dwelshauvers aan Alfred Hegenscheidt van 12 april 1898, geciteerd in Vervliet 1977, p. 115–116.

17 Ibid.

18 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 23 april 1898 (Letterenhuis M525, 113851/1a-b).

19 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 13 juli 1898 (Letterenhuis M525, 113851/12a).

20 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 18 juli 1898 (Letterenhuis M525, 113851/13).

21 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 8 augustus 1898 (Letterenhuis M525, 113851/15a-b). Mesnils artikel 'Teatro drammatico contemporaneo: "Starkadd" di Alfred Hegenscheidt' verschijnt uiteindelijk in 1899 in *Emporium* (vol. X, nr. 57, p. 183–194). De auteur gaat schuil achter de initialen I.D. Naast een fotoportret van Hegenscheidt drukt het blad liefst negen vignetten en *culs-de-lampe* uit *Van Nu en Straks* af. Onder de titel 'Alfred Hegenscheidt en de Vlaamsche Beweging' wordt de Nederlandse vertaling in 1907 gepubliceerd in *Ontwaking*.

22 Brieven van Jacques Dwelshauvers aan August

Vermeylen, 17 en 31 augustus 1898 (Letterenhuis M525, 113851/14a-b en 113851/17a-d).

23 Vermeylens vermogen is Mesnil almaar meer een doorn in het oog. In zijn brief aan Alfred Hegenscheidt van 20 april 1899 noemt hij hun vriend *'cette espèce de proprio, de capitalo'* — Vermeylen is een luie en gierige kapitalist die niet wil bijdragen om zijn eigen blad te redden (Vervliet 1977, p. 160).

24 Brief van Élisée Reclus aan Clara Dwelshauvers, 17 december 1898 (IISH-Élisée Reclus Papers).

25 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 27 februari 1899 (Letterenhuis M525, 113858/19a-b).

26 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 8 april 1899 (Letterenhuis M525, 113858/21a-c).

27 Ibid.

28 *Le Patriote*, 31 oktober 1898 (Archief van de Stad Brussel, SAB Pol BE 4228 Élisée Reclus).

29 Georges-Marie Baltus (1874–1976), Belgische schilder en graficus. Bevriend met de Parijse kunstpaus Péladan en de Duitse beeldhouwer Adolf von Hildebrand, wiens dochter Sylvia hij huwt. Vestigt zich in 1896 in Italië. In 1905 trekt hij naar Glasgow, waar hij leraar wordt aan de School of Arts. Aangetrouwde neef van Aldous Huxley.

30 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 16 mei 1899 (Letterenhuis M525, 113858/20).

31 Zie Vandevoorde 2001, passim.

32 Brieven van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 21 juni en 6 juli 1899 (Letterenhuis M525, 113858/17 en 113858/16).

33 Uit Reclus' brief aan Clara van 6 september 1899 (IISH-Élisée Reclus Papers) blijkt dat Mesnil droomt van een leerstoel in de kunstgeschiedenis: 'Jacques zou dat op bewonderenswaardige wijze doen. Maar waar zo'n leerstoel vinden of creëren? Je moet er misschien Picard, Maus of Verhaeren over aanspreken.' De bescheiden Reclus zou er veel van kunnen opsteken: 'Als ik een museum binnenstap, ben ik onder de indruk van al die genieën van vroeger, en ook wat bang — zal ik de werken die ik zie wel kunnen begrijpen? *Souvent les artistes parlent une langue pour laquelle mon intelligence n'est pas encore ouverte.'*

34 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 3 oktober 1899 (Letterenhuis M525, 113858/10).

35 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 9 september 1899 (Letterenhuis M525, 113858/12).

36 Clara's zus Lily, die Gustaaf Schamelhout al in 1897 in Verrewinkel leert kennen maar dat jaar naar Groot-Brittannië trekt, huwt met hem op 29 augustus 1902 in Londen (De Bont 2002, p. 55).

37 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 11 december 1899 (Letterenhuis M525, 113858/7).

38 Na WO I Antoine Bréartstraat.

39 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 11 juni 1900 (Letterenhuis M525, 113863/15). Als volledige adres noteert Mesnil 'presso il Sre Rambert — Via del Gelsomino — Viltino Grecchi'.

40 Brieven van Élisée Reclus aan Jacques en Clara Mesnil, 12 augustus en 22 december 1900 en 22 december 1901 (IISH-Élisée Reclus Papers).

41 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 21 juli 1900 (Letterenhuis M525, 113863/17a-b).

42 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 20 september 1900 (Letterenhuis M525, 113863/9a-b).

43 Van de Duitse vertaling door Karl Federn onder de titel

'Die freie Ehe' verschijnt nog in 1904 een tweede, vermeerderde uitgave.

44 Zie o.m. Vandenbussche 2006*, passim. Reclus is ervan overtuigd dat het klassieke huwelijk op sterven na dood is en in de nieuwe maatschappij geen optie meer zal zijn: *'le mariage officiel a virtuellement vécu'* (brief van Élisée Reclus aan Clara Dwelshauvers, 5 januari 1904 (IISH-Élisée Reclus Papers).

45 De herfst en winter van 1901 zullen zij, na een intermezzo in de Florentijnse villa La Gallina, opnieuw in La Castellina doorbrengen, minstens tot medio april van het volgende jaar wanneer de correspondentie met Vermeylen stokt.

46 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 16 november 1900 (Letterenhuis M525 113863/11a-b).

47 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 4 januari 1901 (Letterenhuis M525, 113866/19a-c). In zijn brief van 22 december 1900 aan Mesnil heeft Reclus geklaagd over de *'grande gêne monétaire'* waarin zijn uitgeverijtje zich bevindt (IISH-Élisée Reclus Papers).

48 Brieven van Élisée Reclus aan Gustaaf Schamelhout van 16 en 28 januari, 2 februari, 17 en 22 maart en 19 april 1901 (Letterenhuis R 238/B, 27408/1, 2, 3, 4a, 5 en 6).

49 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 18 januari 1901 (Letterenhuis M525, 113866/5).

50 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 19 maart 1901 (Letterenhuis M525, 113866/7).

51 Brieven van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 7 en 28 mei en 23 juni 1901 (Letterenhuis M525, 113866/13a-b, 113866/14 en113866/9).

52 Antonio del Pollai(u)olo (ca. 1431–1498), Italiaanse schilder, beeldhouwer en goudsmid. Villa La Gallina is vandaag een exclusief hotel (http://villalagallina.it).

53 Uiteindelijk zal de Florentijnse antiekhandelaar en verzamelaar Stefano Bardini (1836–1922) de villa en de toren in 1902 kopen en laten restaureren.

54 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 23 juni 1901 (Letterenhuis M525, 113866/9).

55 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 14 oktober 1901 (Letterenhuis M525, 113866/15a-b). Vgl. de impressie van Rome in zijn brief aan Hegenscheidt van 8 juni 1902 (geciteerd in Vervliet 1977, p. 187): *'un tohu-bohu: point de beauté vraiment organique, point d'art qui ait crû avec la ville, rien de cette atmosphère pure et enchanteresse de Florence. Je suis convaincu que les romains ont toujours été un peuple autoritaire.'*

56 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 5 januari 1902 (Letterenhuis M525/B).

57 Brief van Jacques Dwelshauvers aan Alfred Hegenscheidt, april 1896, geciteerd in Vervliet 1977, p. 99.

58 In de periode 1904–1906 publiceert Mesnil in *Ontwaking* o.m. essays over het romantisme en het vrije huwelijk, naast de rubriek 'In Italië'. In de jaargangen 1907 en 1908 verzorgt hij een Parijse kroniek. In nr. 9 van 1 september 1896 had het tijdschrift al zijn essay 'Het gezag' afgedrukt.

59 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 5 maart 1902 (Letterenhuis M525/B). Over de breuk tussen de twee, zie o.m. Theunynck 2001.

60 Voor deze polemiek, zie ook Vervliet 1977, p. 171 e.v.

61 Brief van August Vermeylen aan Gustaaf Schamelhout, 4 maart 1902, geciteerd in Ceustermans 2021, p. 132.

62 Brieven van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 14 maart en 6 april 1902 (Letterenhuis M525/B) en twee lange epistels aan Alfred Hegenscheidt

Leesexemplaar

van 23 maart en 4 april 1902, geciteerd in Vervliet 1977, p. 174–186. In een briefje dat niet bewaard bleef, scheldt Jacques zijn ex-vriend de huid vol in niet mis te verstane termen als *'hypocrite, lâche, imbécile & malpropre individu'* (zie o.m. de brief van August Vermeylen aan Jacques Mesnil van 26 maart 1902 (Letterenhuis V4655 B, nr. 98382/3 en Theunynck 2001, p. 322).

63 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 14 april 1902 (Letterenhuis M525/B). Aangezien het grootste deel van Vermeylens brieven aan Dwelshauvers niet is bewaard, krijgen we hier voornamelijk de versie-Mesnil, die noodzakelijkerwijs partijdig is en slechts hier en daar door tijdgenoten wordt aangevuld of gecorrigeerd.

64 Brief van Jacques Dwelshauvers aan Alfred Hegenscheidt, 4 april 1902 (geciteerd in Vervliet 1977, p. 184).

65 August Vermeylen, 'Anarchie geen leer', in *Ontwaking*, 1ste jg., nr. 8, 1 augustus 1896, p. 57–59 (ondertekend met het ps. Halieus). Brief van August Vermeylen aan Alfred Hegenscheidt van 12 maart 1896 (geciteerd in Vervliet 1977, p. 91): 'Die menschen hebben toch eene geheel andere denkwijze, eene andere logiek dan wij […] Nu, bijna alles wat zich anarchist noemt is "sectair": zij nemen een idee afzonderlijk, en drijven die tot de uiterste gevolgen, zonder naar rechts noch links te kijken.'

66 Brief van Élisée Reclus aan Clara Dwelshauvers, 15 maart 1902 (IISH-Élisée Reclus Papers).

67 Brieven van Élisée Reclus aan Clara Dwelshauvers, 15 juni en 25 december 1902 en 17 augustus, 6 september en 5 oktober 1904 (IISH-Élisée Reclus Papers). In de brieven van 1902 vernemen we nog dat Reclus contact onderhoudt met Gustaaf Schamelhout en Lily Koettlitz (bij wie hij het volgende jaar twee keer zal logeren), en dat hij in De Kapel is uitgenodigd voor een lezing. De koude, de mist en de ijzel hebben dat evenwel verhinderd.

68 Brief van Élisée Reclus aan Clara Dwelshauvers, 24 april 1903 (IISH-Élisée Reclus Papers).

69 Brieven van Élisée Reclus aan Clara Dwelshauvers, 16 en 25 mei 1904 (IISH-Élisée Reclus Papers).

70 Brief van Élisée Reclus aan Clara Dwelshauvers, 23 juli 1904 (IISH-Élisée Reclus Papers).

71 Brief van Élisée Reclus aan Clara Dwelshauvers, 6 september 1904 (IISH-Élisée Reclus Papers).

72 Brief van Élisée Reclus aan Clara Dwelshauvers, 5 oktober 1904 (IISH-Élisée Reclus Papers).

73 Brieven van Élisée Reclus aan Clara Dwelshauvers, 25 maart, 10 april en 20 mei 1905 (IISH-Élisée Reclus Papers).

74 Giovanni Poggi (1880–1961), Italiaanse kunsthistoricus, directeur van het Museo nazionale del Bargello (vanaf 1906) en de Galleria degli Uffizi (vanaf 1912) in Firenze. Sticht het tijdschrift *Rivista d'arte*. Voor Mesnils Botticelli-onderzoek en zijn relaties met Poggi en Aby Warburg, zie o.m. het artikel 'Jacques Mesnil's Botticelli' van Michel Hochmann in Debenedetti en Elam 2019, p. 218–231.
Mary Pittaluga (1891–1977), Italiaanse kunsthistorica. In het Fondo Jacques Mesnil van de Fondazione Casa Buonarroti in Firenze wordt zijn correspondentie met Pittaluga en ander materiaal voor zijn kunsthistorische onderzoek bewaard. De brieven aan Poggi en Pittaluga kregen geen individueel nummer of ander kenmerk. Ik vermeld enkel de correspondent en de datum. Met dank aan Hans Vandevoorde die mij dit materiaal bezorgde en aan Ronni Hermans die het ontcijferde en vertaalde.

75 Poggi, 16 mei, 28 juli en 25 november 1906. In mei

logeert Jacques Mesnil in Brussel bij zijn broer Georges in de Guillaume Macaustraat 23.

76 Poggi, 28 oktober 1907. Zie ook Hochmann 2019, passim.

77 Brief van Jacques Dwelshauvers aan Alfred Hegenscheidt, 16 maart 1909, geciteerd in Vervliet 1977, p. 207–208.

78 In 1911 wordt een vijftal uitgebreide studies in boekvorm gebundeld onder de titel *L'Art au Nord et au Sud des Alpes à l'époque de la Renaissance — Études comparatives* (Mesnil 1911).

79 In tijdschriften als *Il Pensiero*, *De Spiegel van den Vooruitgang* en *L'Effort libre* schrijft Mesnil weleens een politiek getinte bijdrage. Aan *Le Mercure de France* levert hij tussen 1899 en 1915 vijf artikels over uiteenlopende onderwerpen; bovendien publiceert hij in dit tijdschrift in 1913 onuitgegeven brieven van Élisée Reclus. Kunsthistorische stukken gaan naar *La Gazette des Beaux-Arts* en *La Revue des Idées*. In *Les cahiers idéalistes* schrijft hij tussen 1916 en 1918 voornamelijk over wijlen Émile Verhaeren.

80 Vanaf 1919 komen de *Guides Joanne*, genoemd naar de initiatiefnemer Adolphe Joanne, op de markt als *Guides bleus*. In de vroege jaren 1930 werkt Mesnil ook voor Baedeker, met name aan een gids voor Parijs.

81 Élisée Reclus bezorgt o.m. in 1860 de reisgids *Londres illustré* (voor de Wereldtentoonstelling van 1862). Het Parijse huis Hachette is ook de uitgever van zijn *Nouvelle Géographie universelle*.

82 Poggi, 1 november 1911.

83 Tegenwoordig Quai du Dr. Mass nr. 3, Maisons-Alfort (Val-de-Marne). De Belgische dichteres Marie Closset (1873–1952, ps. Jean Dominique) bezorgt Mesnils adres in april 1924 aan Hélène Legros, die het doen en laten van haar held blijkbaar nog altijd volgt (Archives et Musée de la Littérature, ML 11852/4).

84 Mesnil 1914, p. 6–7: *'Sans se faire trop d'illusion sur l'étendue des résultats qu'ils peuvent obtenir, ils doivent y entretenir l'esprit révolutionnaire, c'est à dire l'esprit de libre examen, de réflexion personnelle, d'indépendance et de dignité de l'individu.'* Progressieve organisaties hebben altijd de neiging om zich in slaap te laten wiegen door kleine verbeteringen; de anarchist moet altijd een stap verder willen gaan. Zie o.m. Hayat 2012.

85 Mesnil 1914.

86 Van de Velde 1962, p. 118–119. Verderop typeert hij Mesnil als 'een leerling van Élisée Reclus in Brussel en een student die in de jaren 90 mijn lezingen aan de Université Nouvelle bijwoonde' (p. 338).

87 Mesnil 1905. De Nederlandse vertaling van deze necrologie verschijnt hetzelfde jaar in *Ontwaking*.

88 Frans Masereel (1889–1972), Belgische graficus, houtsnijder, tekenaar en schilder. Tussen 1922 en 1924 wijdt Mesnil op de cultuurpagina's van *L'Humanité* liefst zeven bijdragen aan hem. Voor zijn werk bij *L'Humanité*, zie o.m. Courban 2014, passim.

89 Geciteerd in Van Parys 2005, p. 27.

90 Romain Rolland (1866–1944), Franse schrijver en pacifist ter linkerzijde, Nobelprijswinnaar in 1915. Brengt WO I door in Zwitserland. Voor de correspondentie tussen Rolland en Mesnil, *zie Victor Serge — Vie et œuvre d'un révolutionnaire* 1991, p. 328 e.v.

91 *Les Hommes du Jour*, 27 november 1915. Na de oorlog sluit Signac zich aan bij de groep Clarté en sympathiseert hij met de PCF. In de jaren 1930 neemt hij deel aan manifestaties van het Comité de vigilance des intellectuels antifascistes en de Association des écrivains et artistes révolutionnaires. Jacques Mesnil ondertekent in 1916 nog twee bijdragen voor *Les Hommes du Jour*.

92 'Quelques lettres de Verhaeren et Romain Rolland', in *Les cahiers idéa-*

listes français, nr. 14, maart 1918, p. 35–39. Rollands brief dateert van 14 juni 1915.

93 Zie Hemmerijckx 2014, p. 172: *'Il ne faut pas tenir en main une balance quand l'adversaire tient en main une épée. Je suis donc avec vous, et malgré toute l'amitié que j'ai pour Romain Rolland, je me défends de me ranger de son erreur.'*

94 Brief van Émile Verhaeren aan Jacques Mesnil, 3 december 1915, gepubliceerd in: *Les Cahiers idéalistes*, nr. 1, februari 1917, p. 9.

95 Het 'Manifeste des Seize', gedateerd op 28 februari 1916 en op 14 april van dat jaar gepubliceerd in de vakbondskrant *La Bataille*, telt slechts vijftien medestanders; nummer 16, 'Hussein Dey', is geen individu maar de woonplaats van een van de ondertekenaars. Ook de Belgen Henri Fuss en Jules Moineau plaatsen hun handtekening. De eerste wordt zelfs oorlogsvrijwilliger (Moulaert 1995, p. 399).

96 Jacques Mesnil, 'La psychose des bélligérants', in *Les Hommes du Jour*, 8ste jg., nr. 413, 1 januari 1916 (z.p.). Hetzelfde nummer wijdt een lang artikel aan de anarchistische schilder Maximilien Luce; op het pointillistische portret door zijn vriend Signac leest hij aandachtig *La Révolte*.

97 Poggi, 9 juli 1916.

98 Henri Barbusse (1873–1935), Franse schrijver en communistische militant. In de Belgische tak van Clarté treffen wij naast anarchisten en partijloze socialisten ook heel wat Vlaams-nationalisten en oud-activisten aan. Met name Emmanuel de Bom en de schrijvers Victor Brunclair en Geert Pijnenburg zijn lid. Albert Daenens en Paul Kenis werken voor Opstanding — Orgaan der Vlaamsche Clarté-groepen. Gustaaf Schamelhout sympathiseert met de beweging.

99 Mesnil 1921, p. 163.

100 Viktor Lvovitsj Kibaltsjitsj (ps. Le Rétif en Victor Serge, 1890–1947), revolutionaire militant, achtereenvolgens anarchist en communist. Schrijft o.m. voor de bladen *Clarté*, *Europe*, *Esprit* en *Les Temps modernes*. Voor zijn activiteiten tussen 1905 en 1915, zie hoofdstuk 6.

101 Serge 2017, p. 178.

102 Serge 2017, p. 167.

103 Zie o.m. De Bont 2002, p. 157 en 167.

104 Brief van Emmanuel de Bom aan Jacques Dwelshauvers, 21 juli 1924 (Letterenhuis B708/1440).

105 Poggi, 19 juli 1925.

106 Jacques Mesnil, 'Élisée Reclus' en Clara Mesnil, 'Souvenirs sur Élisée Reclus', in *Monde — Hebdomadaire international*, 3de jg., nr. 93, 15 maart 1930, p. 8–9. *Monde* (1928–1935) is het geesteskind van de communistische intellectueel Henri Barbusse en kan rekenen op een directiecomité met prestigieuze leden als Albert Einstein, Upton Sinclair en Maxim Gorki, medewerkers als Henry Poulaille, Jean Giono, Magdeleine Paz, Victor Serge en Jacques Mesnil en de illustratoren Grosz, Dufy, Picasso, Miró, Cocteau, Derain en Masereel. Clara's bijdrage verschijnt na de oorlog opnieuw in het tijdschrift *Maintenant* van Henry Poulaille, uitgebreid met hoofdstukken die zij ondanks haar ziekte nog heeft afgewerkt ('Quelques souvenirs sur Élisée Reclus', in *Maintenant*, nr. 2, 2de trimester 1946, p. 252–256).

107 *La Révolution prolétarienne*, aanvankelijk een maandblad en vervolgens tweemaandelijks, verschijnt van 1925 tot 1939 (en vanaf 1947 in een nieuwe formule). De eerste hoofdredacteur is de anarchosyndicalist Pierre Monatte, die na een kort lidmaatschap van de PCF in 1924 uit de partij is gezet. Medewerkers zijn naast Mesnil en Serge o.a. Simone Weil, Daniel Guérin, Jean Maitron, en later Albert Camus en Albert Memmi. Voor het tiental bijdragen van Camus in de jaren 1950, zie o.m. Onfray 2012, p. 509–510, Guérin 2009, p. 792–793 en Camus 1965, p. 1914 en

1957–1959. Net als Mesnil gebruikt Camus het tijdschrift als tribune voor zijn verontwaardiging over totalitarisme en ideologische leugenachtigheid.

108 *La Révolution prolétarienne*, 1ste jg., nr. 20, augustus 1926, p. 7.

109 Mesnil 1932, p. 285.

110 Francesco Ghezzi (1893–1942), Italiaanse libertaire militant, actief in de verdediging van de Spaanse pedagoog Francisco Ferrer en de antimilitaristische beweging. Is aanwezig op het Komintern-congres van 1921 en blijft actief in de Sovjet-Unie.
Eerder heeft Mesnil al deelgenomen aan de acties voor de vrijlating van Nicolas Lazarevitsj (1895–1975), de in België geboren anarchosyndicalist die in 1924 in Moskou is gearresteerd. Samen met o.a. Rolland, Signac en de Belgen Albert Daenens, Florent Fels en Hem Day ondertekent hij een open brief (zie *La Révolution prolétarienne*, 1ste jg., nr. 22, oktober 1926, p. 25–26).

111 Hem Day (ps. van Marcel Dieu (1902–1969), Belgische linkse propagandist, antimilitarist, uitgever en boekhandelaar, naast Leo Campion (1905–1992) in 1933 de eerste Belgische gewetensbezwaarde. Ernestan (ps. van Ernest Tanrez (1898–1954), Belgische anarchistische militant.

112 Serge 2017, p. 341.

113 Magdeleine Legendre, echtg. Paz (1889–1973), Franse journaliste en romanschrijfster. Marcel Martinet (1887–1944), Franse socialist en pacifist, hoofdredacteur van *L'Humanité* tot 1923. Henry Poulaille (1896–1980), Franse anarchistische schrijver.

114 Als werkbij van het Comité Victor Serge wijdt Mesnil tussen 1933 en 1936 een tiental bijdragen aan de affaire. Ook in het tijdschrift *La Critique Sociale* verschijnt een tribune, o.m. mee ondertekend door Georges Bataille (nr. 8, april 1933, p. 103–104). Als recensent bespreekt Mesnil voor dit blad o.m. Italiaanse fascistische literatuur.

115 *La Révolution prolétarienne*, 11de jg., nr. 196, 10 april 1935, p. 122.

116 Schamelhout, die met het communistische experiment sympathiseert maar doorgaans een kritische distantie in acht neemt, ontmoet Ghezzi en Serge tijdens zijn tweede reis naar Moskou in de zomer van 1932 (De Bont 2002, p. 167).

117 Pittaluga, 27 april 1933.

118 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 5 april 1935 (Letterenhuis, M525/B).

119 Vermeylen 1951–1955, deel 3, p. 39–40.

120 Vermeylen 1951–1955, deel 4, p. 40–50. Voor zijn *Impressions de Russie*, een reeks krantenartikelen die in 1931 en het volgende jaar in boekvorm verschenen, zie Vermeylen 1951–1955, deel 3, p. 382–425.

121 Brief van Jacques Dwelshauvers aan August Vermeylen, 25 juni 1935 (Letterenhuis, M525/B).

122 Charles Plisnier (1896–1952), Belgische dichter en schrijver; communist, trotskist en later socialist.

123 Magdeleine Paz, 'Nous avons retrouvé Victor Serge', in *La Révolution prolétarienne*, 12de jg., nr. 222/223, 10 en 25 mei 1936, p. 1–2. In het volgende nummer antwoordt Serge met een oprecht woord van dank voor het comité, met Mesnil op kop, en een vrij bittere brief aan André Gide.

124 Vervliet 1977 is van deze biografie de geannoteerde versie.

125 Vervliet 1977, p. 248–249 en p. 22.

126 Pittaluga, 6 november 1934.

127 Pittaluga, 16 maart 1935.

128 Jacques Mesnil, 'Comment abattre le fascisme', in *La Révolution prolétarienne*, 14de jg., nr. 262, 10 januari 1938, p. 15–16 en Pittaluga, 17 november 1938.

129 Getuigenis van Madeleine Heyman en brief van Jacques Dwelshauvers aan Alfred Hegenscheidt, 10 september 1938, geciteerd in Vervliet 1977, p. 249.

Leseexemplar

130 Pittaluga, 27 januari 1939.
131 Pittaluga, 16 april 1939.
132 Pittaluga, 8 augustus 1939.
133 Zie de laatste brief van Jacques Dwelshauvers aan Alfred Hegenscheidt, 16 juni 1939, geciteerd in Vervloet 1977, p. 253 en Pittaluga, 10 februari 1940.
134 Pittaluga, 21 december 1929. Francis Jourdain (1876–1958), Franse designer, modernistische decorateur, schilder en tekenaar. Anarchist, later socialist en communist. Lid van de Union des artistes modernes (UAM) en de Association des écrivains et artistes révolutionnaires (AEAR). Werkt samen met Robert Mallet-Stevens. Tijdens WO II gaat hij in het verzet.
135 Pittaluga, 6 november 1934 en 16 maart 1935.
136 Pittaluga — 16 maart 1935.
137 'On demande des volontaires… pour ressusciter un village de France,' in *Match*, nieuwe reeks, nr. 28, 12 januari 1939, p. 34–39. Met dank aan Jean-Paul Keller.
138 Marquis 2014, p. 4.
139 Frédéric Jean Guichard (1889–1968), Franse ingenieur, astronoom en bedrijfsleider, vrijmetselaar en redacteur van tijdschriften. Zie Keller 2020.
140 Volgens de kleinzoon van Lorenzo's dochter Stéphane (Stéphanie) Claire Mesnil heet zijn vrouw Doris Mira Grave (informatie verzameld door Jean-Paul Keller).
141 Pittaluga, 20 februari 1940.
142 Keller 2020, p. 55–56.
143 Pittaluga, 23 mei 1940.
144 Pittaluga, 13 augustus 1940.
145 Pittaluga, 7 oktober 1940.
146 Serge 1998, p. 101–102.
147 *Agrément des architectes de la Reconstruction — Répertoire numérique détaillé du versement 19771065* (2015), https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/rechercheconsultation/consultation/ir/pdfIR.action?irId=FRAN_IR_050636. Ook Guilleminault is blijkbaar weer actief.
148 Vermeylen 1943, p. 210.

6 Een commune avant la lettre

1 In de Franse kolonie L'Essai in Aiglemont is de spreuk *'Ni Dieu, Ni Maître'* op de muur geschilderd (Beaudet 2006, p. 175).
2 Voor een eerdere versie van dit hoofdstuk, zie Min 2013. Over de kolonie van Stokkel, zie vnl. Moulaert 1995, Gillen 1997 en Peeters 2008.
3 Serge 1957, p. 15.
4 Eugène Gaspard (of Gassy) Marin (1883–1969), Belgische anarchist, antropoloog en wereldreiziger. Een transcriptie van zijn dagboek is bezorgd door Jacques Gillen, waarvoor dank.
5 Over de kolonie van Aiglemont (1903–1909) zie o.m. Kenis 1930, Beaudet 2006, Peeters 2008 (p. 165 e.v.) en Min 2021 (p. 270–271).
6 Zie Reclus 1925, p. 250 en 258 en het artikel 'Élisée Reclus over Kolonisatie', in *Ontwaking*, nr. 3, 1902.
7 Geciteerd in Peeters 2008, p. 164.
8 Geciteerd in Peeters 2008, p. 152.
9 De Groenstraat bestaat niet meer. Het huis stond op de heuvel waar vandaag de Eggestraat en de Karrenberg samenkomen.
10 De metafoor van de open plek waar het leven eenvoudig en aangenaam is, behoort tot het standaardrepertoire van het anarchisme. In 1900 publiceren Lucien Descaves en Maurice Donnay hun toneelstuk *La Clairière* (een uitgave van *La Revue blanche*), dat in première gaat in het Théâtre-Antoine. Chapeliers 'oase in het bos' is dus niet de eerste.
11 Whiteway is vandaag nog altijd actief. Op 8 januari 2022 belichtte *Le Monde Magazine* de werking van de kolonie als bakermat van de ecologische beweging Extinction Rebellion. De lokale voetbalploeg Forest Green Rovers is veganistisch, maar de Steinerschool werd in 2020 gesloten na klachten over 'een toxische cultuur'.
12 De gelijkenis tussen beide kolonies is dermate frappant

Leseexemplar

dat Beaudet 2006 (p. 184–185) Serges relaas van zijn bezoek aan de kolonie in Stockel-Bois (uiteraard foutief) in Aiglemont situeert en Chapelier met Henry verwart.

13 Serge 1957, p. 9.

14 Anna Estorges (ps. Rirette Maîtrejean, 1887–1968), Franse individualistisch-anarchistische militante. In haar *Souvenirs d'anarchie* getuigt zij dat ze Viktor leert kennen in Rijsel 'in het gezelschap van een jonge vrouw aan wie [zij] toevallig enkele maanden eerder [haar] identiteitspapieren had uitgeleend om naar België te reizen' (Maîtrejean 1988, p. 29). Allicht is zij de vrouw op de foto. In zijn memoires typeert Serge zijn vriendin Rirette liefdevol als een 'aanvallige en bevallige militante met een laatmiddeleeuws profiel'.

15 Het weekblad *l'anarchie* wordt gedrukt op zesduizend exemplaren en heeft abonnees in binnen — en buitenland.

16 In zijn onuitgegeven manuscript *Glanes et nouvelles* (1914–1918?) combineert De Boë brieven van en naar zijn ballingsoord met autobiografische passages, korte verhalen en citaten van grote schrijvers. Met dank aan Rik Hemmerijckx.

17 Albéric Cahuet, 'La bande tragique aux Assises', in *L'Illustration*, nr. 3650, 8 februari 1913, p. 104–105.

18 Colette-Willy, 'Contes de mille et un matins — "La Bande"(?)', in *Le Matin*, 30ste jg., nr. 10589, 23 februari 1913, p. 4.

19 Zie o.m. Guérin 2009 (p. 47 en 643), Onfray 2012 (p. 300–302) en Steiner 2021 (p. 87). Maîtrejean en haar *bon compagnon* Camus maken autoritjes en lange wandelingen. Allicht vinden zij elkaar o.m. in de lectuur van Stirner. Albert Camus (1913–1960), Franse romancier, toneelauteur en filosoof.

20 Rirette Maîtrejean, 'Souvenirs d'anarchie', in *Le Matin*, 30ste jg., nr. 10.765, 18 augustus 1913, p. 2.

7 De pen in rode inkt gedoopt

1 Brief van Nel Wouters aan Ludo van Bogaert, 16 mei 1964 (Koninklijke Bibliotheek van België Brussel, FS XXXVI 176). Hélène Duerinckx-Wouters (1886–1971), partner en model van Rik Wouters (1882–1916), Belgische schilder, tekenaar en beeldhouwer.

2 Abel Gerbaud (1888–1954), Franse schilder, tekenaar en criticus. Zie Min 2011, p. 170 e.v. en p. 222 e.v. en vooral Buelinckx 2011, 2018 en 2020.

3 Zie MacCarthy 2014 en Tibbe 2001.

4 Zie Van de Velde 1962, p. 111–124 en Min 2013, p. 101 e.v. en 184 e.v. Picards Maison d'Art is gesloopt, villa Bloemenwerf staat nog altijd overeind in de Vanderaeylaan 102, Ukkel-Kalevoet (oorspronkelijk 80).

5 Jan Toorop (1858–1928), Nederlandse neo-impressionist en symbolist. Johan Thorn Prikker (1868–1932), Nederlandse kunstenaar, actief in tal van disciplines. Zie ook *Maximilien Luce* 1995, p. 28.

6 Voor de geschiedenis van de Section d'Art zie o.m. Aron 1995, p. 65–96 en Van der Linden 1950, passim.

7 Fernand Khnopff (1858–1921), Belgische symbolistische schilder.

8 Zie de beginselverklaring 'Notre programme' in *L'Art Moderne*, 1ste jg., nr. 1, 6 maart 1881, p. 2.

9 Sander Pierron (1872–1945), Belgische kunstcriticus en journalist.

10 Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 133. Jean Volders (1855–1896), Belgische journalist en socialistische politicus.

11 *Revue Rouge*, 1893, p. 19–20.

12 *Gedenkboek opgedragen aan F. Domela Nieuwenhuis* 1904, p. 68. De uitgave herdenkt de oprichting, 25 jaar eerder, van Domela's sociaaldemocratische tijdschrift *Recht voor Allen*, dat verschijnt van 1879 tot 1900.

13 Voor de werking van De Kapel, zie p. 242 e.v.
14 Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 45–70 en 171–210.
15 Verhaeren 1899, p. 29 e.v.
16 Fontainas 1997, p. 267.
17 Zweig 1946, p. 126.
18 Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 125. In 1910 wordt Eekhoud door Verhaeren voorgesteld aan een andere vriend van de dichter, koning Albert I — de ideologische spreidstand kan niet groter zijn.
19 Voor Verhaerens Parijse netwerk, zie Min 2021, p. 140–152.
20 Luce en Van Rysselberghe verblijven in de streek van Charleroi in de herfst van 1895 en in juli 1896 (Ferretti-Bocquillon 2010, p. 121–122). Voor het bezoek van Signac, Luce en Van Rysselberghe aan België in november-december 1897, zie ook Signac 2021, p. 315. Luce keert allicht nog terug in 1898, 1899 en 1900 (*Maximilien Luce* 1995, p. 24). Bij Durand-Ruel exposeert hij in 1899 33 schilderijen uit het Pays Noir.
21 Afgebeeld in Herbert 1960, p. 475.
22 Zie o.m. 'Enkele anarchistisch gezinde kunstenaars rond Verhaeren' van Erik Buelinckx in Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 91.
23 Maurice de Vlaminck (1876–1958), Franse fauvist en expressionist, kiest tijdens WO II voor de collaboratie.
24 Thorn Prikker 1897, p. 19 en 25. Verlaine voelt zich opperbest tussen zijn Nederlandse vrienden en neuriet de hele tijd het deuntje *'Dynamitons, anarchistes!'*.
25 Cross en Van Rysselberghe zijn buren in het dorp Saint-Clair (Le Lavandou, Var), waar zij samen met Signac weleens een fietstochtje maken en op het strand schilderen.
26 Dit en volgend citaat: brieven van Théo Van Rysselberghe aan Jean Grave, 6 juli 1898 en 30 maart 1905, geciteerd in het essay 'Enkele anarchistisch gezinde kunstenaars rond Verhaeren' van Erik Buelinckx in Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 79 en 81. Zie de gelijkaardige houding van Cross, geciteerd in *Maximilien Luce* 1995, p. 40.
27 Ongedateerde brief van Théo Van Rysselberghe aan Paul Signac, geciteerd in Herbert 1960, p. 477.
28 Brief van Paul Signac aan Émile Verhaeren, februari 1895 (Koninklijke Bibliotheek van België, FS XVI 145/19).
29 Zie o.m. Aron 1995, p. 76. Het werk maakt tegenwoordig deel uit van de verzameling van het stadhuis van Sint-Gillis. Met dank aan Constantin Ekonomides.
30 Zie o.m. Ferretti 2015, p. 44 e.v. en Brun en Ferretti 2015, p. 135 en passim.
31 Signac 2021, p. 316–317.
32 Tegenwoordig Franklin Rooseveltplein.
33 Vermeylen 1905 en Vanclooster 2013, p. 63.
34 Alfons de Ridder (ps. Willem Elsschot, 1882–1960) en Ary Delen (1883–1960), Vlaamse schrijvers.
35 Victor Resseler (ps. Segher Rabauw, 1877–1955), Belgische anarchistische en later liberale militant, drukker en uitgever van o.m. *Ontwaking*.
36 Lode Baekelmans (1879–1965), Belgische naturalistisch schrijver, later hoofdbibliothecaris in Antwerpen als opvolger van Mane de Bom. Redacteur van *Alvoorder* en *Ontwaking*. *Alvoorder* wordt uitgegeven van 1900 tot 1901.
37 Baekelmans 1964, p. 45.
38 Zie o.m. Simons 2013. Jean-Baptist Madou (1870–1928), Belgische uitgever. De Deurnestraat is nu de Duinstraat.
39 Frederik van Eeden (1860–1932), Nederlandse schrijver, psychiater en anarchist.
40 Ary Delen, 'De Kapel (Eenige Herinneringen)', in *Lode Baekelmans ter eere — 1945 — II*, p. 150.
41 Jan van Nijlen (1884–1965), Herman Teirlinck (1879–1967), Belgische schrijvers.
42 Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 142. *Ontwaking* ver-

Leseexemplar

schijnt van april tot december 1896 en van 1901 tot 1909. Naar het voorbeeld van *Les Temps Nouveaux* brengt het blad korte tijd een literair supplement met creatieve bijdragen. In 1901 en 1902 publiceert Resseler ook het 'strijdblad' met dezelfde titel *Ontwaking*, dat zich meer op de actualiteit richt maar snel slagzij maakt.

43 Voor het programma van *Ontwaking*, zie Moulaert 1979 en Vanclooster 2013.

44 Jan Moulaert schrijft de titelpagina toe aan Richard Baseleer (Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 40).

45 Signac 2021, p. 281 en 315.

46 De sterke band tussen neogotiek en katholiek conservatisme is vooral een continentaal gegeven: in Groot-Brittannië laten de libertaire socialist William Morris en zijn vrienden van Arts and Crafts zich graag door de middeleeuwen inspireren. Meer dan een eeuw later lijkt er in Vlaanderen weinig veranderd. In een interview antwoordt de Antwerpse burgemeester Bart De Wever, tevens partijleider van de rechts-conservatieve N-VA, op een vraag naar de mogelijke verbouwing (en verminking) van de iconische Boerentoren door een hedendaagse architect het volgende: 'Wat ik mooi vind, is een irrelevante vraag. Mocht mijn smaak doorslaggevend zijn dan zag heel Antwerpen er neogotisch uit' (*VRT NU*, 26 november 2022).

47 Jules De Praetere (1879–1947), Belgische schilder, graficus en drukker.

48 Brief van Stijn Streuvels aan Emmanuel de Bom, 7 september 1898, geciteerd in *Van Nu en Straks. Belle Époque in Vlaanderen* 1983, p. 102. Toch kan de art nouveau ook ter linkerzijde niet op unanieme bijval rekenen: de eeuwige dwarsligger Jacques Mesnil noteert dat *'les lignes rythmiques de Van de Velde ne sont pas faites pour m'enthousiasmer: mais je les admets volontiers en supposant qu'elles n'ont d'autre but que de remplacer les anciens fleurons, en-têtes, lettrines, etc démodés & ne convenant plus guère à nos livres modernes'* (brief van Jacques Dwelshauvers aan Emmanuel de Bom, 12 maart 1893 (Letterenhuis, M525, nr. 83747/17).

49 Vanclooster 2013, p. 73.

50 Fanny Delvaux (ps. Siska van Daelen, 1879–1944), Belgische dichteres. Voor haar werk zie Sonneschein en Van der Haven 2021, p. 77–94.
Karel, de enige zoon van Van Daelen en Resseler, wordt geboren in juni 1900; een jaar later geeft dokter Gustaaf Schamelhout de jongen zijn koepokinenting.
Met grote dank aan haar achterkleinzoon Walter Resseler, die de geschiedenis van de uitgeverij Resseler in kaart bracht en mij het biografische materiaal over zijn familie bezorgde.

51 Victor Resseler, 'Een halve eeuw geleden', in *Lode Baekelmans ter eere — 1945 — 1*, p. 43.

52 Vanclooster 2013, p. 81. Rond 1900 luidde het adres van De Kapel Falconrui 45; vandaag draagt het gebouw het nummer 67.

53 François (Frans) Franck (1872–1932), Belgische zakenman, meubelmaker, decorateur en kunstverzamelaar, medestichter van Kunst van Heden en mecenas van o.a. James Ensor. Jongere broer van Louis en Charles.

54 Richard Baseleer (1867–1951), Belgische postimpressionistische schilder. Eugeen Van Mieghem (1875–1930), Belgische schilder van havenzichten en taferelen uit de grootstad.

55 Walter Vaes (1882–1958), Belgische schilder en graficus.

56 Delen, op. cit., p. 146.

57 Vanclooster 2013, p. 91. Edward Secelle (1876–1961), boek — en papierhandelaar en uitgever.

58 Vanclooster 2013, p. 78 en 84–86.

59 Delen, op. cit., p. 149.

60 Delen, op. cit., p. 147.

61 Vanclooster 2013, p. 106–121. Streuvels bezat minstens

twee werken van Kropotkin en twee van Reclus. Baseleers expositie is allicht de tweede tentoonstelling op deze locatie. Aloïs De Laet (1866–1949), buurman van De Kapel en goede vriend van Resseler, Baekelmans en Mortelmans, is hem voorgegaan. De Laet typeert zichzelf als 'een van de eerste socialistische schilders van Antwerpen'.

62 Ceustermans 2021, p. 122–123.

63 Geciteerd in Vanclooster 2013, p. 87.

64 Vanclooster 2013, p. 96. *Alvoorder* verschijnt van oktober 1900 tot oktober 1901.

65 Segher Rabauw, 'Provintiegeest!', in *Ontwaking (Strijdblad)*, 3de jg., nr. 5, 10 maart 1902, p. 1.

66 Zie o.m. Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 161 e.v., Peeters 2008, p. 161 e.v. en Vanclooster 2013, p. 89 e.v.

67 'Wat er te doen valt', in *Ontwaking (Strijdblad)*, 3de jg., nr. 22, p. 1–2.

68 Delen, op. cit., p. 148.

69 Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 125–152.

70 Zie Vandenbussche 2004 en Vandevoorde, op. cit., p. 142.

71 Gullentops en Vandevoorde 2005, p. 144.

72 Jacob Israël de Haan (1881–1924), Nederlandse romancier, dichter en jurist.

73 *Gedenkboek opgedragen aan F. Domela Nieuwenhuis* 1904, p. 21.

74 Lode Baekelmans getuigt dat Reclus bij de Resselers over de vloer kwam, net als Mesnil, Domela Nieuwenhuis, Eekhoud, Pierron e.a. Zie Baekelmans 1964, p. 48–49.

75 *Ontwaking*, nieuwe reeks, 5de jg., 1905, p. 296–297.

76 *Ontwaking*, nieuwe reeks, 5de jg., 1905, p. 330. Oscar Six (1875–1946), Belgische schrijver, trouwe bezoeker van De Kapel.

77 *Ontwaking*, nieuwe reeks, 7de jg., 1907, p. 271. John Henry Mackay (1864–1933), Duits-Schotse dichter en schrijver, individualistische anarchist en militante homoseksueel.

78 Francisco (in het Catalaans Francesc) Ferrer i Guàrdia (1859–1909), Spaanse pedagoog, anarchist en vrijmetselaar, oprichter van de Escuela (Escola) Moderna. Zie hoofdstuk 8.

79 *Ontwaking*, 9de jg., 1909, p. 526–527.

80 Drukkerij en uitgeverij 't Kersouwken, naar de oude benaming van het margrietje of madeliefje, is gevestigd in de Oude Kerkstraat 48, vanaf augustus 1907 in de Lange Nieuwstraat 56 (hernummerd naar 48). Resseler baat ook een tijdlang de gelijknamige boekhandel uit. Zoon Karel en kleinzoon Hugo nemen de zaak over. In 1975 vestigt Volkshogeschool Elcker-Ik (nu De Peperfabriek) er zijn coöperatieve drukkerij De Wrikker en verzekert zo de continuïteit van het linkse gedachtegoed.

81 Vandenbussche 2006, p. 380 e.v.

82 Ibid., p. 386.

83 Help U Zelve is ook de naam van de liberale bond die in 1894 het perceel in de Antwerpse Volkstraat 40 koopt om er een Volkshuis te bouwen, dat in 1901 de deuren opent. Hetzelfde jaar vindt er het derde congres van de Belgische Liberale Werkliedenpartij plaats. Tegenwoordig is de Steinerschool Hibernia er gevestigd.
In de jaren 1960–1970 drukt Hugo Resseler het kwartaalblad *Help U Zelve* voor de Antwerpse leden van de liberale ziekenkas.

84 Moulaert 1995, p. 144, 147–149 en 191.

85 Moulaert 1995, p. 191–193. 'Het socialisme zal gezellig zijn…' is een uitspraak van Steve Stevaert, voorzitter van de sociaaldemocratische sp.a, een ideologische erfgenaam van de BWP, in de krant *De Morgen* van 22 oktober 2003.

86 Constant Montald (1862–1944), Belgische schilder en beeldhouwer; realiseert heel wat symbolistische wandschilderingen.

87 Zie https://geertvandamme.blogspot.com/2015/03/socialisme-versus-kunst-in-gent-tussen.html. De Gentse socialisten zetten actief in op

Leseexemplaar

kunst als hefboom naar een nieuwe maatschappij: in hun 1 meistoeten dragen zij vanaf 1892 allegorische schilderijen mee (o.m. van schilder en criticus Jules De Bleye en Jules Van Biesbroeck sr. en jr). In de grote theaterzaal van Feestpaleis Vooruit prijkt de spreuk 'Kunst veredelt' in vergulde letters op een groene achtergrond.

88 *La Flandre Libérale*, 14 september 1886, geciteerd in Van Herrewege 1954, p. 25.

89 Buelinckx 2011, p. 36–37 en Lefrère en Oriol 2013, p. 18–19.

90 Moulaert 1995, p. 378 e.v.

91 Brief van 8 augustus 1896 van Karel van de Woestijne aan Emmanuel de Bom (Letterenhuis, VNS. KVDWEDB.005). Over Van de Woestijnes verhouding tot het anarchisme, cf. Theunynck 2010, p. 52 e.v., Vandevoorde 1999, p. 7 e.v. en Minderaa 1942, p. 94 e.v.

92 Brief van Karel van de Woestijne aan de dichter Fernand Toussaint Van Boelaere (1875–1947) van begin maart 1896, geciteerd in Theunynck 2010, p. 59.

93 Theunynck 2010, p. 55.

94 Brief van Van de Woestijne aan Toussaint Van Boelaere van begin maart 1896, geciteerd in Theunynck 2010, p. 59.

95 Van de Woestijne 1949, p. 895–896.

96 Minderaa 1942, p. 96.

97 Geciteerd in Theunynck 2010, p. 94.

98 Van de Woestijne 1948, p. 392. In *De leemen torens* rekent Van de Woestijne af met het 'peilloos nihilisme' van zijn 'sceptieke en dorre, óver-geïntellectualiseerde en twijfelzuchtige jeugd'.

99 Theunynck 2010, p. 285 e.v.

100 Zie o.m. Vandevoorde 1999, p. 17 en '*Verblendung und Desillusion. Repräsentationen des flämischen intellektuellen Anarchismus in der Literatur*' in Grave c.s. 2005, p. 86–97.

101 Het is Van de Woestijne om het effect te doen, niet om historische getrouwheid, stelt Hans Vandevoorde vast (Vandevoorde 1999, p. 18).

102 Van de Woestijne 1948, p. 398.

103 George Minne (1866–1941), Belgische symbolistische beeldhouwer, schilder en tekenaar. Valerius De Saedeleer (1867–1941), Belgische landschapsschilder. Net als Van de Woestijne wonen beide beeldende kunstenaars rond 1900 in het landelijke Sint-Martens-Latem bij de Leie.

104 Van de Woestijne 1948, p. 395–396. Vgl. het 'Fragment uit een roman' dat Van de Woestijne in 1895 onder het pseudoniem Peter van Becelare schrijft; het evoceert de tocht van een groep havelozen en herinnert aan massataferelen als *De landverhuizers* (1896) of *Een stakingsavond* (1893) die Eugène Laermans (1864–1940) in deze periode schildert (Van de Woestijne 1947, p. 971–973). Vandevoorde 1999, p. 17 vraagt zich m.i. terecht af of dit fragment niet was bedoeld voor *Van Nu en Straks*.

105 Van de Woestijne 1948, p. 396 en 392.

106 Van de Woestijne 1948, p. 398–399.

107 Vandevoorde 1999, p. 18.

108 Van de Woestijne 1948, p. 399–400.

109 Maurice Casteels (1890–1962), Belgische schrijver en kunstcriticus. Voor een uitstekende situering van *Haro!* en het werk van Albert Daenens, zie Buelinckx 2011, 2018 en 2020.

110 Voor de geschiedenis van *Haro!*, zie Waterlot-Jottrand en Lefebvre 1995.

111 War Van Overstraeten (1891–1981), Belgische schilder en politicus, militeert voor WO I bij de Socialistische Jonge Wacht en is in 1920–1921 medestichter van de Belgische Communistische Partij; actief bij *Haro!* in 1913–1914 onder het ps. War Campine. Charles Plisnier (1896–1952), Belgische schrijver en dichter; actief bij *Haro!* in 1919. Clément Pansaers (1885–1922), Belgische schrijver en beeldend kunstenaar; publiceert in 1920 een fragment van zijn *Apologie de la paresse* in *Haro!*

Leseexemplar

Michel de Ghelderode (ps. van Adhémar Martens, 1898–1962), Belgische schrijver van toneelstukken en verhalen; publiceert in *Haro!* in 1927–1928 onder de ps. Babylas en Philarète Costenoble.

112 Léon Spilliaert (1881–1946), Belgische kunstenaar. *Homme au drapeau* (juli 1904) behoort tot de collectie van het Brusselse Prentenkabinet (inv. S.V 72828). Met dank aan Anne Adriaens-Pannier.

113 'Déclaration d'intention', in *Haro!*, 2de reeks, nr. 1, 5 juli 1919, p. 2.

114 Buelinckx 2018, p. 220.

115 Het eerste nummer van *Opstanding* verschijnt op 20 mei 1921, net als de voorlaatste *Haro!* Het laatste nummer van *Haro!* volgt op 20 juni. *Opstanding* ontstaat uit de fusie van het Clarté-blad *De Nieuwe Wereldorde* met het communistische *De Internationale*. Ook dit initiatief is geen lang leven beschoren: het achtste en laatste nummer verschijnt al op 15 februari 1921. In de laatste twee afleveringen wordt Van Ostaijens groteske 'Het gevang in de hemel' gepubliceerd. Zie Vandenbroucke 2018.

116 Sacchetti 2020, p. 78 (foutief omschreven als een houtsnede). Sacchetti's boek is een herdruk *à l'identique* van de acht nummers van *Veglia* die verschenen tussen mei 1926 en november 1927. De abonnementen voor het blad worden verzameld door Jacques Reclus (1894–1984), zoon van Élisées neef Paul.

117 Virgilia d'Andrea (1888–1933), Italiaanse dichteres, anarchiste en antifasciste.

8 'Eene officieele sluipmoord op een vrijdenker'

1 Auguste Puttemans (1866–1922), Belgische beeldhouwer en vrijmetselaar.

2 Lyr 1990, p. 59. Goldberg 1996 (p. 30–31) beweert dat de Franse anarchist Eugène Barnavol Puttemans' model is. De blog *bruxellesanecdotique* komt met de naam Léon Van Ermingen. Émile Chapelier is dus zeker niet de enige atletische figuur die voor zijn Brusselse vrienden poseert.

3 Na de dood van hoofdredacteur Fernand Brouez is *La Société Nouvelle* gestopt. Het tijdschrift wordt opgevolgd door *L'Humanité Nouvelle* (1897–1907), waarna Jules Noël in juli 1907 een nieuwe reeks van *La Société Nouvelle* opstart (1907–1913).

4 Ibid., p. 58.

5 Bogaerts [z.j.], p. 3. Aimé Bogaerts (1859–1915), Belgische libertair-socialistische militant en journalist. Richt in 1898 de Gentse Volkskinderen op, een groep zes — tot veertienjarigen die — geïnspireerd door Paul Robin en Cempuis — zingen, acteren, turnen en reizen, met name naar Parijs en de *Familistère* in Guise. Bogaerts is in 1886 ook betrokken bij een liberale rationalistische school in Sint-Amandsberg (zie Simon 2011, passim). Hij publiceert o.m. de Gentse *Vrijdenkersalmanak*.

6 Serge 1957, p. 28.

7 Simon 2011, p. 7.

8 Met dank aan Walter Resseler en zijn archief.

9 Moulaert 1995, p. 363 en 371. Het stadsplein komt er niet. De school is een op Nederlandse voorbeelden geïnspireerd initiatief van de Rotterdamse revolutionair Piet Honig en zijn vrouw, die op dat moment in Mechelen wonen.

10 Voor de geschiedenis van het monument, zie Tyssens 2011.

11 José Ortega y Gasset (1883–1955), Spaanse filosoof, die in 1930 zijn hoofdwerk *La rebelión de las masas* publiceert.

12 Geciteerd in Stolk, p. 165.

13 De Schaepdrijver 2018, p. 167.

14 Goldberg 1996, beeldenkatern.

15 *Het Vrije Woord*, 8, 10 en 12–1911, geciteerd in Moulaert 1995, p. 371–372.

16 Brieven van Francisco Ferrer aan Élisée Reclus, 1 juni 1903 en van Émile Patesson aan Élisée Reclus, 4 september 1904, geciteerd in Ferretti 2015, p. 10.

17 Ovide Decroly (1871–1932), Belgische arts, onderwijsver-

Leseexemplar

nieuwer en vrijmetselaar. Célestin Freinet (1896–1966), Franse onderwijzer en pedagoog, die in de klas o.m. de drukpers centraal stelt.

18 Over het tijdschrift *L'École renovée* zie o.m. Mole 2011.

19 Geciteerd in De Cauter 1981, p. 27.

20 Laisant 1906, p. 32. Charles-Ange Laisant (1841–1920), Franse politicus, vrijmetselaar, anarchist en rationalistische pedagoog, die deel uitmaakt van Ferrers Ligue internationale pour l'éducation rationnelle de l'Enfance. De kunstenaar Steinlen ontwerpt het omslag van de brochures uit Aiglemont; in de grote gemeenschappelijke ruimte realiseert hij muurschilderingen (Beaudet 2006, p. 150–151).

21 Brief van Francisco Ferrer aan Alexandra David van 17 juni 1908 (Archives A.-D. Neel, Digne-les-Bains — 410–3). Het is uiteindelijk *La Société Nouvelle* dat de tekst het volgende jaar publiceert.

22 Wagnon 2018, p. 12.

23 Picard 1897, p. 8.

24 Sébastien Faure (1858–1942), Franse anarchistische propagandist, redenaar, *dreyfusard* en vrijmetselaar. Het experiment van La Ruche overleeft de oorlog niet; de school wordt in 1917 opgedoekt. De volgende jaren zullen enkele processen voor aantasting van de eerbaarheid Faures reputatie aantasten.

25 Faria [1915]. De stichting zal in 1948 Elslanders laatste pedagogische werk *L'Enfance libérée* uitgeven.

26 Despy-Meyer 1973, p. 34–35. António de Sena Faria de Vasconcelos Azevedo (1880–1939), Portugese socioloog en pedagoog. Studeert vanaf 1902 aan de Université Nouvelle en stelt er in 1903 in het Laboratoire de Sociologie de thesis *La psychologie des foules infantiles* voor. In 1904 studeert hij af met de grootste onderscheiding. Na WO I is hij actief in Genève, Cuba en Bolivia, tot hij naar Lissabon terugkeert. Zie o.m. Peeters 2008, p. 147 e.v.

27 Toch is er een voorloper: het Orphelinat rationaliste in Vorst (1895) wordt beschouwd als de eerste gemengde school in België, naar het model van Cempuis (Goldberg 1996, p. 11 e.v. en 49). De instelling krijgt financiële steun vanwege het Brusselse Volkshuis, industrieel Ernest Solvay en La Libre Pensée.
Isabelle Gatti de Gamond, Alexis Sluys en Léon Furnémont, de stichters van het weeshuis, ontmoeten Francisco Ferrer op het Internationale Vrijdenkerscongres van 1892 in Madrid. In 1898 houdt Ferrer lezingen in België en frequenteert hij Élisée Reclus, Paul Janson en Hector Denis (Goldberg 1996, p. 23 en 25).

28 Faria [1915], p. 12.

29 In het Orphelinat rationaliste heten de honden Fina en Bella; het zijn pups van Decroly's Tervuurse herder en ze mogen op de groepsfoto (Goldberg 1996, p. 40).

9 Lachen tot het pijn doet

1 Sicco Roorda van Eysinga (1825–1887), Nederlandse genieofficier, ingenieur, polemist en vrijdenker. Voor zijn biografie, zie Vervoort 1979.

2 Eduard Douwes Dekker (ps. Multatuli) — 1820–1887), Nederlandse koloniale ambtenaar, vrijdenker en auteur.

3 Vervoort 1979, p. 156.

4 Geciteerd in Vervoort 1979, p. 163.

5 Na de ingrijpende heraanleg van de buurt in 1901 Kleine Dalstraat.

6 Geciteerd in Vervoort 1979, p. 175.

7 Geciteerd in Vervoort 1979, p. 177.

8 Kropotkin 2013, p. 357.

9 Geciteerd in Vervoort 1979, p. 189.

10 Geciteerd in Vervoort 1979, p. 190.

11 Wanneer de Nederlandse koning Willem III op 6 september 1887 in zijn koets voorbijrijdt, levert de uitroep 'Weg met Gorilla! Leve het socialisme! Leve Domela Nieuwenhuis!' de Nederlandse anarchist Alexander Cohen (1864–1961) een pro-

Leseexemplar

ces wegens majesteitsschennis op.

12 Deze uitdrukking is Roorda zozeer op het lijf geschreven dat het Musée historique de Lausanne in 2009 een aan de schrijver gewijde tentoonstelling de titel *Drôle de zèbre* geeft. De bijbehorende catalogus tapt met *Henri Roorda et l'humour zèbre — Pédagogue libertaire, chroniqueur facétieux* uit hetzelfde vat. Dat jaar publiceren Les Éditions du Monde libertaire het essay *Henri Roorda ou le zèbre pédagogue* van Hugues Lenoir met een foto van een zebra op het omslag. Almaar opnieuw is de grap het perfecte glijmiddel om Roorda's libertaire boodschap aan de man te brengen.

13 Zowel Sicco Roorda van Eysinga als Élisée Reclus zijn kinderen uit domineesgezinnen, terwijl Domela Nieuwenhuis senior jarenlang als predikant optreedt.

14 Geciteerd in *Henri Roorda et l'humour zèbre* 2009, p. 39.

15 Zie Henri Roorda's essay 'Élisée Reclus propagandiste', in *La Société Nouvelle* (13de jg., 2de reeks, nr. 2, augustus 1907, p. 186–199).

16 Ibid. p. 199.

17 Alphonse Allais (1854–1905), Franse satiricus.

18 Ongedateerde brief van Élisée Reclus aan Henri Roorda (najaar 1892), brief van 5 mei 1894 en brief van 12 mei 1894 in Reclus 1925, p. 130–131, 163–164 en 166–167.

19 'Miettes d'anarchie: Une trahison' verschijnt onder het pseudoniem W. Johnson in *Les Temps Nouveaux* van 29 februari 1896. Voor *L'Humanité Nouvelle* (1898), *La Revue blanche* (1901 en 1902) en later Ferrers *L'École Rénovée* (1908) schrijft Roorda over onderwijs en opvoeding.

20 Brieven van Élisée Reclus aan Henri Roorda van 17 en 23 juli 1894 in Reclus 1925, p. 168–171. Roorda woont dan in Lausanne, rue Marterey 31.

21 Brief van Élisée Reclus aan Henri Roorda van 4 november 1897 in Reclus 1925, p. 203–204: *'Si l'enfant n'a pas l'enthousiasme de l'étude, c'est que le professeur n'a pas l'enthousiasme de l'éducation.'*

22 Jean Wintsch (1880–1943), Zwitserse arts, neomalthusiaan, anarchist en pedagoog. Hoewel hij antimilitarist is, ondertekent hij in 1916 het 'Manifeste des Seize' (zie hoofdstuk 4).

23 Geciteerd in *Henri Roorda et l'humour zèbre* 2009, p. 50.

24 Brief van Henri Roorda aan Jacques Gross van 17 en 18 juni 1895, geciteerd in *Henri Roorda et l'humour zèbre* 2009, p. 52.

25 Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), Zwitserse auteur, filosoof en componist. Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827), Zwitserse pedagoog en antropoloog.

26 *'Et puis, il me fallait un titre'*, bekent Roorda droogweg (Roorda 1917, p. 10).

27 Roorda 1969, p. 25.

28 *Henri Roorda et l'humour zèbre* 2009, p. 87.

29 Roorda 2021, p. 61.

30 Roorda trekt de uitspraak van Blaise Pascal over de mens als 'denkend riet' door en gaat nog een stap verder. In Pascals *Pensées* klinkt het zo: *'L'homme n'est qu'un roseau, le plus faible de la nature, mais c'est un roseau pensant. Il ne faut pas que l'univers entier s'arme pour l'écraser ; une vapeur, une goutte d'eau suffit pour le tuer.'* Bij Roorda komt de mens zelfs niet verder dan een wankel *denkelen*.

31 Na Roorda's dood verschijnen in *La Tribune de Genève* nog vier postume kronieken, waarvan de allerlaatste, 'Blikken', gaat over het ontsnappen in de ogen van een heimelijke geliefde (Roorda 2021, p. 195–197).

32 Roorda 2021, p. 132–133.

33 Roorda 2021, p. 110–111.

34 Roorda 2021, p. 42–43.

35 Roorda 2021, p. 162–163.

36 Enkele bladzijden verderop valt inderdaad de naam Alice.

Leseexemplaar

Leesexemplaar

Register

A

Adam, Paul 39
Allais, Alphonse 292
Altmeyer, Hortense 119
Amnestie (zie ook: Wolf, Jan de) 255, 257, 259-262
Andrea, Virgilia D' 267
Angrand, Charles 236
Annunzio, Gabriele D' 136, 146
Anseele, Edward 27, 255, 261
Aragon, Louis 199
Aubry, Emile-Hector 34
Auster, Paul 308, 323
Avril, Jane 106
Axa, Zo d' (ps. van Alphonse Galaud de la Pérouse) 53, 238, 257

B

Baedeker, Karl 33, 128, 130, 189, 204
Baekelmans, Lode 237-238, 242, 244, 247-248, 251
Baillon, André 80-81
Bakoenin, Michail 29-30, 258, 266
Balle, Adolphe 332
Balzac, Honoré de 131-132, 136, 169
Baltus, Georges-Marie 175, 182
Barbey d'Aurevilly, Jules 125
Barbusse, Henri 194, 266
Baseleer, Richard 243, 246-247, 251
Bastien, Alfred 60, 78
Baudelaire, Charles 124-125, 132, 245
Benjamin, Walter 298
Berghe, Frits Van den 264-265
Bergson, Henri 205
Berlage, Hendrik Petrus 56
Bernhardt, Sarah 104, 106
Berthelot, Marcellin 57 , 272
Bjornson, Bjørnstjerne 78
Blanc-Garin, Ernest 213
Blanqui, Auguste 12, 17,29, 34
Blerot, Ernest 52, 59
Boch, Anna 120, 232
Bocquet, Dominique 212
Boë, Jean De 221-222
Boétie, Étienne de La 73
Bogaerts, Aimé 271, 273
Bom, Emmanuel de 166, 121-124, 126, 131, 133-135, 137, 140, 150, 154, 158, 165, 171, 176, 179, 183, 195-196, 237, 241, 243, 246, 251, 257
Bonnard, Pierre 44
Bonnier, Louis 236
Bonnot, Jules 221-223
Borghmans, Alexandrine 93
Botticelli, Sandro 129, 146, 160, 166, 180, 183, 189, 190, 195, 202, 207
Boulanger, Georges 36,
Bouny, Edouard 167, 172
Bourget, Paul 64
Brantôme, Pierre de Bourdeille de 164
Brecht, Bertolt 199, 217
Bresci, Gaetano 84, 298
Brisson, Adolphe 27-28, 43
Brockhaus, Heinrich 175
Brouckère, Florence de 59-60, 62-63, 186
Brouckère, Gustave de 59
Brouckère, Louis de 46, 55, 57, 59-60, 229
Brouez, Fernand 26, 37, 55, 120, 155, 158, 163, 191, 227, 274
Brouhon, Gabriëlle (Gaby) 116-117, 171-172, 179, 181, 184
Brouhon, Margot 116
Brouwers, Jeroen 286, 301
Bruant, Aristide 8
Bruegel, Pieter 143
Brusselmans, Jean 79
Buelinckx, Erik 21, 267
Buls, Charles 45, 121
Buschmann, Joseph-Ernest 189
Butler, Josephine 96
Buurmans, Victor 35-37
Byllon, Marcel 217-218

C

Callemin, Raymond 219-222
Cammaerts, Emile 163
Camus, Albert 223
Cantré, Jozef 264
Capazza, Louis 61
Carnot, Sadi 42, 84, 155
Carrière, Eugène 33
Carton de Wiart, Henry 89
Carouy, Édouard 221-222
Carpenter, Edward 179, 226
Caruso, Enrico 95
Caserio, Sante Geronimo 84
Cassiers, Henri 120
Casteels, Maurice 263
Cézanne, Paul 190
Chapelier, Émile 81-82, 89, 102, 211-217, 220, 225, 271
Charles-Albert 71, 179
Chéret, Jules 143
Cioran, Emil 300
Cirio, Francesco 123
Cladel, Judith 49, 247
Cladel, Léon 49, 247
Clémenceau, Georges 27
Closset, Marie 60
Cobden-Sanderson, Thomas 56

Leseexemplaar

Colette, Sidonie-Gabrielle 223
Combaz, Gisbert 57
Comte, Auguste 150
Conan Doyle, Arthur 27
Coppens, Pierre 83
Counhaye, Charles 264
Courbe, Lucien 221
Courbet, Gustave 30
Crane, Walter 44, 228
Crocq, Jean 46
Cross, Henri-Edmond 44, 234, 236
Curie, Marie 114
Cyrano de Bergerac, Savinien de 296

D

Daelen, Siska van (zie ook Delvaux, Fanny) 242, 249-250, 252-254, 273
Daenens, Albert 19, 21, 79, 225, 263-267
Daens, Adolf 155
Daladier, Édouard 204
Dangotte, Céline 329
Darwin, Charles 29, 256
David, Alexandra (zie ook: David-Néel, Alexandra en Myrial, Alexandra) 58, 73, 78, 93-104, 108, 112, 216, 279-280
David, Louis 93-94, 101
David, Valentine 212-213, 217
David-Néel, Alexandra (zie ook: David, Alexandra en Myrial, Alexandra) 22, 71-72, 93, 97, 103, 106, 112-114, 218, 305
Debussy, Claude 247
Decroly, Ovide 279, 283
Defuisseaux, Alfred 72
Dejongh, Thérèse 49-50, 58
Delacroix, Eugène 154
Delen, Ary 237-238, 243-245, 248
Delibes, Léo 93
Delvaux, Fanny (zie ook: Daelen, Siska van) 242, 249
Delvaux, Hendrik 249
Delville, Jean 22, 160
Deman, Edmond 40, 231
Demblon, Célestin 55
Demolder, Eugène 55
Denis, Hector 16, 37, 41, 45, 47-49, 52, 66, 157, 169
Déroulède, Paul 274
Derré, Émile 323, 324
Destrée, Jules 55, 85
Deutscher, Paul 82
Dijck, Antoon van 170
Doesburg, Theo van 265
Doff, Cornelia Hubertina 'Neel' 324
Domela Nieuwenhuis, Ferdinand 17, 32, 114, 230, 246, 250, 251, 266, 273, 285, 288, 291
Dongen, Kees van 44, 233, 252
Dony, Octave 60
Dostojevski, Fjodor 149
Dreyfus, Alfred 48, 172, 184, 242, 259, 276
Duerinckx, Nel (zie ook: Wouters, Nel) 225
Dumas, Alexandre 30, 145
Dumesnil, Louise 67, 98
Durand, Marguerite 107,
Durand-Ruel, Paul 154
Dwelshauvers, Alfred 119, 130, 153
Dwelshauvers, Georges 60, 119, 121, 125, 147, 153-154, 156-157, 181, 216, 246, 275
Dwelshauvers, Jacques (zie ook: Mesnil, Jacques) 60, 116-122, 124-126, 128-137, 139-149, 151, 153-161, 164-204, 206-210, 246
Dwelshauvers, Lorenzo (Jean Jacques Erasme Laurent) 176-180, 182, 185-188, 196, 198, 202-206, 208
Dwelshauvers, Stéphanie 206, 209

E

Eeden, Frederik van 238, 242, 246, 248
Eekhoud, Georges 8, 41, 52, 55, 73, 105, 187, 227-228, 230-232, 242, 246, 248-251, 273
Eelen, Jan 251
Eggericx, Jean-Jules 56, 265
Einstein, Carl 266
Elskamp, Max 228, 240
Elslander, Jean-François (Jules) 77-79, 98, 105, 107-111, 114, 279-281
Elsschot, Willem (ps. van Alfons de Ridder) 237-238, 243, 247-248
Engels, Friedrich 31
Ensor, James 13, 15, 124, 141, 226, 232, 264
Ernestan (ps. van Ernest Tanrez) 197
Evenepoel, Henri 43

F

Faria de Vasconcelos, António de Sena 282
Faure, Sébastien 277, 281
Fénéon, Félix 42, 44, 53, 58, 232
Féron, Émile 49, 56
Ferrer i Guàrdia, Francisco (Francesc) 113-114, 253, 266, 269-282, 293-294
Ferri, Enrico 56, 156
Ferrière, Adolphe 282
Finch, Willy 232
Flaubert, Gustave 7, 131
Fontaine, Henri La 55, 228, 246
Fortuny y Madrazo, Mariano 160
Franck, François 243
Franck, Louis 158, 237
Frédéric, Léon 41
Freinet, Célestin 279

Leseexemplaar

Freud, Sigmund 136, 145
Furnémont, Léon 55
Fuss, Henri 24, 63

G

Gaesch, Clara 133
Galilei, Galileo 182
Garnier, Fanny 113, 305
Garnir, George (ps. Curtio) 61
Gauguin, Paul 120
Gerbaud, Abel 225, 264
Gerlache de Gomery, Adrien de 32
Gervex, Henri 33
Gezelle, Guido 265
Ghelderode, Michel de 264
Gheude, Charles 90
Ghezzi, Francesco 197
Gide, André 199
Gille, Paul 55, 78-79
Gille, Valère 55
Gilson, Paul 78
Giorgione 173
Giraud, Albert 51
Giraud, Thomas 313, 323
Giroux, Georges 78, 263
Goethe, Johann Wolfgang von 136, 145
Goncourt, Edmond de 38, 125
Gonini, Ermance (zie ook: Reclus, Ermance) 59, 52, 62, 101, 288
Goya, Francisco 131
Graux, Charles 45
Grave, Jean 9, 12, 15, 43-44, 51, 57, 61-62, 70-71, 74-75, 77, 99, 151, 153-154, 190, 193, 229, 232-234, 236, 238
Greef, Guillaume De 41, 46-47, 51, 54-56, 67, 283
Grieg, Edvard 246
Gros-Long, Emile 207
Grünewald, Matthias 157-158
Guichard, Jean 205, 209
Guilleminault, Marcel 165, 191, 203, 206
Guimard, Hector 240
Gullentops, David 21

H

Haan, Jacob Israël de 250
Hachette (uitgeverij) 29, 52, 189, 289
Hannon, Mariette 141
Hannon, Théo 125
Hardy, Georges 264
Hautstont, Charles 61, 70-71, 73, 75, 76, 98, 102, 169, 181
Hautstont, Jean (zie ook: Myrial, Jean) 22, 71, 73-75, 78, 94-95, 97-102, 106, 108-109, 113
Hauwaert, Jules Van 258
Hegenscheidt, Alfred 55, 60, 116, 134, 137, 151, 157, 164, 166, 168-172, 179, 183, 188, 201-202, 208, 241
Hegenscheidt, Louise 116
Hem Day (ps. van Marcel Dieu) 197
Hemmerijckx, Rik 187, 305
Henge, Henri 82
Henry, Emile 9, 12, 32, 42-43, 78, 215
Henry, Fortuné 215, 218-219
Hénusse, Charles 76-77
Hergé (ps. van Georges Prosper Remi) 219
Hermann-Paul 190
Hetzel, Pierre-Jules 30
Hildebrand, Adolf von 175
Hins, Eugène 55
Hitler, Adolf 204
Hofstede, Rokus 285, 291, 306
Horta, Victor 8, 57, 59, 87, 120, 227, 229, 235, 240
Huberti, Alphonse 49
Hugo, Victor 34, 145
Hugues, Clovis 324
Huysmans, Camille 55, 60, 220
Huysmans, Joris-Karl 124-125, 131, 135, 139

I

Ibsen, Henrik 21, 78, 124, 145-148, 167, 169, 239
Illich, Ivan 295
Indy, Vincent d' 99

J

Jacobs, Jean 128-129
Janson, Paul 46-47, 53, 55-56
Jaurès, Jean 27, 273
Joostens, Paul 265
Joris, Edward 318, 329
Joteyko, Josefa 142
Joteyko, Sofia 114, 137, 139-143, 145, 147, 171
Jourdain, Francis 203
Judels-Kamphuyzen, Etty 247

K

Keir Hardie, James 89
Keller, Jean-Paul 209-210, 305
Kenis, Paul 18, 80, 219
Khnopff, Fernand 227-228
Kibaltsjitsj, Viktor Lvovitsj (zie ook: Serge, Victor) 212, 219-223
Koettlitz, Clara 58, 63-64, 116-119, 126, 148, 151, 156, 158, 163-174, 176-179, 182, 184-187, 190-191, 194-196, 198, 200-203, 207-209, 227
Koettlitz, Eugène 118, 156, 170, 229
Koettlitz, Hermann 116, 118, 129-130, 133-134, 148, 163, 176, 181, 239
Koettlitz, Lily 116-117, 201
Kropotkin, Alexandra 60
Kropotkin, Peter 12, 16, 20-21, 24, 26, 29-30, 32, 41-45, 51, 55, 60, 64-65, 67, 71, 73, 77, 111, 114, 149-150, 172, 176, 190, 193, 220, 226, 228, 233-234, 238-239, 252, 258, 266, 281, 289, 290

Leesexemplaar

Kryn, Leo J. 251
Kufferath, Maurice 55
Kupka, František 44, 65, 87

L

Lambeaux, Jef 8,
Lambotte, Élie 55
Lameere, Auguste 158
Langendonck, Prosper Van 139, 172
Lannoy, Marguerite (Margot) De 102, 108-111
Lansen, Jaak 253
Lantschot, Cornelis 242-243
Lazare, Bernard 55
Leclercq, Laurence 217
Léger, Christian 209
Legros, Hélène 143-148, 164, 171
Legros, Robert 120, 143-146, 148, 157
Lemmen, Georges 20, 43, 123
Lemonnier, Camille 41, 55, 105, 228
Lenin, Vladimir Iljitsj 195
Leo XIII (paus) 235
Ley, Auguste 60
Liebknecht, Karl 230
Limbosch, Raymond 63
Lombardi, Michele Angiolillo 84
Lombroso, Cesare 10, 176
Lorand, Georges 56
Luce, Maximilien 18, 22, 44, 227, 232-233, 252
Lucheni, Luigi 84
Luitjes, Tjerk 247
Lyr, René 74, 76-79, 270-271

M

Mackay, John Henry 253
Madou, Jean-Baptist 181, 238, 245, 247, 253
Madyol, Jacques 82
Maeterlinck, Maurice 133, 142, 228, 283-284
Maîtrejean, Rirette (ps. van Anna Estorges) 221-224
Malatesta, Errico 74, 85, 197
Malato, Charles 17, 74, 114, 193, 272
Maléef, Nathalie 294
Malibran, Maria 34
Malot, Hector 30
Malraux, André 199
Manet, Edouard 154
Marin, Eugène Gaspard ('Gassy') 56, 212-213, 216-218
Marinetti, Filippo Tommaso 51, 263
Martin, Jeanne 56, 216, 218
Martinet, Marcel 198
Marx, Eleanor 226
Marx, Karl 31, 226, 229
Masereel, Frans 18, 192, 264
Massenet, Jules 93, 99, 106, 113
Masset, Lucienne 73, 97
Mathay, Antoine 216-217
Maus, Octave 160, 227-228, 235, 246
Mérode, Cléo de 106
Mesnil, Jacques (zie ook: Dwelshauvers, Jacques) 19, 51, 56, 60, 63-64, 74, 115-117, 119, 125-126, 128-137, 139-149, 152-161, 163-204, 206-209, 215, 227, 238-239, 241, 249, 254, 263, 273, 305
Mesnil, Stéphanie 206
Mestag, Jules 89
Metsjnikov, Leon 29
Meunier, Constantin 33, 41, 44, 120, 283
Meunier, Henri 87
Meyere, Victor de 52, 137, 251, 258
Michel, Albin (uitgeverij) 202
Michel, Louise 33, 76, 85, 257
Mieghem, Eugeen Van 243, 251
Millet, Jean-François 41
Minne, George 227, 260
Mirbeau, Octave 39-40, 104
Moineau, Jules 40-41, 242, 246-247
Molière (ps. van Jean-Baptiste Poquelin) 26, 102, 292
Monnom, Maria 50
Monseur, Eugène 47
Montaigne, Michel de 164
Montald, Constant 255-257
Morral, Mateu 272
Morris, William 24, 56, 60, 226-228, 233
Mortelmans, Lodewijk 243, 246-247
Mortier, Erwin 8
Moulaert, Jan 20-21, 231, 243, 245
Mounier, André 218
Mulle, Marie 60, 187, 199
Multatuli (ps. van Eduard Douwes Dekker) 256, 262, 266, 285-289
Mussolini, Benito 267
Myrial, Alexandra (zie ook: David, Alexandra en David-Néel, Alexandra) 22, 74, 93-96, 98-112, 279, 281
Myrial, Jean (zie ook: Hautstont, Jean) 98-99

N

Nadar (ps. van Gaspard-Félix Tournachon) 29, 33, 40, 58-59, 64-65, 95, 168
Néel de Saint-Sauveur, Philippe 101-103, 106, 111, 114
Nettlau, Max 74, 151, 172, 197
Nietzsche, Friedrich 21, 43, 77, 104, 149
Noël, Jules 271
Noot, Jan van der 175
Nordau, Max 134
Nyssens, Ernest 28,
Nyst, Ray 216

O

Oleffe, Auguste 77
Ortega y Gasset, José 276

Leseexemplar

Ostaijen, Paul van 264
Ostoya, Georges d' 272
Overstraeten, War Van 264

P

Paepe, César De 229
Pansaers, Clément 264-265
Paz, Magdeleine 198, 200, 279
Peemans, Adolphe 70
Péladan, Joséphin 52
Penrose, Roland 114
Perret, Auguste 191
Perret, Gustave 191
Pert, Camille 12
Pestalozzi, Johann Heinrich 295
Pétain, Philippe 206
Petit, Gabrielle 69, 277
Peyronnet, Marie-Madeleine 112
Philipsson, Martin 121-122
Piaf, Edith 231
Pica, Vittorio 170
Picard, Edmond 16, 40, 46-47, 53-55, 61, 216, 227-228, 246, 251, 273
Pichancourt, Georges 72
Piérard, Louis 55
Pierron, Sander 228, 230
Pissarro, Camille 18, 22, 39, 44, 50, 227, 232-233
Pissarro, Lucien 44, 232
Pittaluga, Mary 188, 198, 201-203, 206
Platteel, Camille 58
Plisnier, Charles 200, 264
Poggi, Giovanni 188-189, 193, 196, 202
Poincaré, Raymond 274
Pollaiolo, Antonio del 182
Pouget, Émile 234
Poulaille, Henry 198
Praetere, Julius de 241
Privat-Livemont, Henri 7
Proudhon, Pierre-Joseph 29, 34, 55, 205, 229, 233
Puttemans, Auguste 270, 276
Puvis de Chavannes, Pierre 154, 170

Q

Quetelet, Adolphe 33

R

Rabelais, François 211
Rachilde 107
Raet, Lodewijk de 120, 129-130, 132-133
Ravachol (ps. van François Koenigstein) 9, 32, 38-40, 42, 77-78, 123, 298
Reclus, Élie 34, 37, 42, 44, 48, 52-53, 55, 61, 64-67, 83, 157, 196, 227
Reclus, Élisée 12, 15-17, 22-23, 26-37, 39-53, 55-67, 71-72, 74, 76, 78-79, 83, 90, 93, 95, 98-101, 113-114, 117-121, 127-128, 149, 151, 153-158, 167-170, 172, 174, 177, 179-181, 185-187, 189, 191, 195-196, 208, 215, 218, 221, 227, 234, 236, 239, 246, 249, 251-253, 257-258, 279-281, 283, 285, 288-289, 291-293, 298
Reclus, Ermance (zie ook: Gonini, Ermance) 52, 59, 62, 101, 288
Reclus, Ioana 167
Reclus, Jacques 357
Reclus, Magali 34, 59
Reclus, Noëmi 330
Reclus, Onésime 189
Reclus, Paul 42, 44-45, 53, 55, 64-65, 67, 193
Reeck, Herman van den 266
Régnier, Henri de 39
Rembrandt (Rembrandt Harmenszoon van Rijn) 143
Renan, Ernest 145, 149
Reni, Guido 132
Resseler, Alida 242
Resseler, Karel 249, 254, 273-274
Resseler, Victor 187, 237, 239, 241-243, 247-249, 253-254, 273
Resseler, Walter 305
Richepin, Jean 41, 52, 73, 97, 140
Rictus, Jehan 39
Riefenstahl, Leni 204
Rilke, Rainer Maria 23
Robespierre, Maximilien de 256
Robin, Paul 100, 281
Robyn, Jean 216
Rodenbach, Georges 13
Rogers, Carl 295
Roland Holst, Henriette 197-198
Rolland, Romain 192-195, 200
Roorda van Eysinga, Henri 16, 57, 71, 275, 279, 285-288, 290-303
Roorda van Eysinga, Sicco 286-290, 294
Rops, Félicien 125
Rothmaler, Augustine de 144-145, 147
Rothschild (familie) 40, 52
Rousseau, Ernest 49, 141, 155
Rousseau, Jean-Jacques 295
Royer, Émile 40-41, 55, 85-86, 90, 102, 114
Rubens, Pieter Paul 158, 166
Rubino, Gennaro 10, 83-91
Rysselberghe, Octave Van 59-60, 120, 191, 227
Rysselberghe, Théo Van 19, 22, 33, 40, 44, 50, 59-60, 120, 159-160, 166, 191, 227, 232, 234, 236

S

Sacco, Nicola 266
Saedeleer, Valerius De 78, 260
Sano, Fritz 326, 327
Scarlatti, Alessandro 209
Schamelhout, Gustaaf 117, 151, 158, 176, 181, 183, 186, 198, 238, 246
Schirren, Ferdinand 78, 82, 264
Schlobach, Willy 157

Lesexemplaar

Schneider, Romy 84
Schubert, Franz 247
Schumann, Robert 205
Sébert, Jeanne 34
Secelle, Edward 244, 246
Serge, Victor (zie ook: Kibaltsjitsj, Viktor Lvovitsj) 195, 197-200, 207-208, 212, 219, 221, 223-224
Seurat, Georges 232
Signac, Paul 22, 44, 192, 227, 232-233, 235-236, 240, 280
Sipido, Jean-Baptiste 84
Six, Oscar 251-252
Solvay, Ernest 326, 358
Sorel, Georges 318, 324
Spilliaert, Léon 18, 264
Steinlen, Théophile-Alexandre 8, 17, 44, 245
Stepniak, Sergei 226
Sterringa, Jan 139
Stevaert, Steve 355
Stevens, Alfred 33
Stiévenart, Pol 81-82
Stirner, Max 43, 104, 149, 151, 153, 179, 253
Streuvels, Stijn 166, 182, 241, 246
Stuart Mill, John 55
Swyncop, Philippe 44, 270, 278

T

Tailhade, Laurent 42-43
Taine, Hippolyte 146
Teirlinck, Herman 11, 24, 238, 252, 259, 262
Thévenet, Cécile 95, 104, 106
Thévenet, Louis 76-78, 95, 104, 106
Thévenet, Pierre 75-76, 78, 95
Thonar, Georges 22
Thorn Prikker, Johan 18, 227, 234
Tiberghien, Guillaume 121
Titiaan (Tiziano Vecellio) 173
Tolstoj, Lev 21, 73, 77, 109, 111, 114, 126, 145, 147, 212, 215
Toorop, Jan 227, 252
Toulouse-Lautrec, Henri de 143, 227
Toussaint van Boelaere, Fernand 258, 260
Trotski, Lev 195, 208, 223

V

Vaes, Walter 243, 251
Vaillant, Auguste 9, 17, 32, 42-43, 45, 77, 90
Vallette, Alfred 107
Vallotton, Félix 39
Vandenberghe, Marie 81
Vanderheyden, Catherine 212
Vanderkindere, Léon 156
Vandervelde, Émile 27, 46, 52, 55, 89, 153, 200, 214, 228-229, 246
Vandevoorde, Hans 21, 305
Vanzetti, Bartolomeo 266
Velde, Henry van de 21, 43, 55-57, 59-60, 150, 191, 227, 232, 237, 240, 246
Verhaegen, Pierre-Théodore 53, 270
Verhaeren, Émile 19, 21, 28, 39, 46, 50-52, 55, 120, 139, 143, 157-159, 173, 181, 187, 191-193, 219, 227-228, 230-235, 239, 246, 249-252, 283
Verheyden, Isidore 120
Verlaine, Paul 234
Vermeylen, August 13-14, 43, 52, 116-117, 120-124, 126, 130-135, 139-140, 142, 147-153, 155-156, 158, 160-161, 163-164, 166-169, 171-172, 175, 179-185, 199-200, 208, 236-238, 241, 246, 258, 263, 275
Vermeylen, Jeanne-Gabrielle 'Jo' 181
Verne, Jules 30, 94
Verriest, Hugo 182, 259
Vian, Boris 300
Villeval, Albin 72-73
Villeval, Denis 73
Viollet-le-Duc, Eugène 30
Vlaminck, Maurice de 234
Volders, Jean 228-229
Voltaire (ps. van François Marie Arouet) 63, 291
Vuillard, Édouard 44

W

Wagner, Richard 73, 108, 168-169
Walravens, Alfred 129-130, 132-134, 136, 145, 148-149
Warburg, Aby 160, 175, 202
Warburg, Max 202
Wever, Bart De 354
Wiertz, Antoine 235
Wilde, Oscar 38
Willière, Berthe 144-146, 148
Wintsch, Jean 294
Woestijne, Karel van de 24-25, 49, 257-262
Wolf, Jan de (zie ook: Amnestie) 255, 260
Wouters, Nel (zie ook: Duerinckx, Nel) 225, 263, 265
Wouters, Rik 77-78, 225, 263-265

Y

Ysaÿe, Eugène 120, 160-161
Ysaÿe, Théo 120

Z

Zola, Émile 27, 41, 219, 242, 259
Zinovjev, Grigori 194
Zweig, Stefan 80, 197, 232

Leseexemplaar

Leesexemplaar

© 2023, Eric Min
en Pelckmans Uitgevers nv

pelckmans.be
Brasschaatsteenweg 308,
2920 Kalmthout, België

Omslagontwerp: Studio Rubio
Omslagbeeld: *Zonnewende*, Albert Daenens (1926) © Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis
Auteursfoto: © Koen Broos
Opmaak: www.intertext.be

D/2023/0055/97
ISBN 978 94 6401 752 6
NUR 640, 680

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgever, behalve in geval van wettelijke uitzondering. Informatie over kopieerrechten en de wetgeving met betrekking tot de reproductie vindt u op www.reprobel.be.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored or made public by any means whatsoever, whether electronic or mechanical, without prior permission in writing from the publisher.

Bij de samenstelling van *Zwart licht* hebben wij teksten en illustraties ontleend waarvan wij de bron niet hebben kunnen achterhalen. Mogelijke rechthebbenden kunnen zich tot de uitgever wenden.

pelckmans.be

facebook.com/pelckmans.be
twitter.com/Pelckmans_be
instagram.com/pelckmans.be

Leesexemplaar